

***NÉVTANI
ÉRTESÍTŐ***

25

**BUDAPEST
2003**

NÉVTANI ÉRTESÍTŐ

25

**BUDAPEST
2003**

NÉVTANI ÉRTESÍTŐ

**Az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkatató
Munkaközösségének időszakos kiadványa**

Szerkesztőbizottság:

**GERSTNER KÁROLY, HAJDÚ MIHÁLY, HEGEDŰS ATTILA,
JUHÁSZ DEZSŐ, LACZKÓ KRISZTINA**

Felelős szerkesztő:

**HEGEDŰS ATTILA
(hegedus@btk.ppke.hu)**

Technikai szerkesztő:

BÁRTH M. JÁNOS

Budapest VIII. Múzeum körút 4/a.

Postacím: 1364 Budapest Pf. 107.

Telefon: (1) 267-0820/5294

Ezt a számot szerkesztette:

FARKAS TAMÁS, HAJDÚ MIHÁLY, HEGEDŰS ATTILA

25. szám

**Megjelent a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
anyagi hozzájárulásával.**

ISSN 0139-2190

TARTALOM

KÖSZÖNTŐ

HAJDÚ MIHÁLY: Ördög Ferenc 70 éves.....	7
---	---

HELYNEVEK

BENKŐ LORÁND: Megjegyzések a <i>Petlend</i> helynevek történetéhez	13
HOFFMANN ISTVÁN: Helynévgyűjtés és tudományos kutatás	17
JUHÁSZ DEZSŐ: <i>Hetes és Hetés</i>	22
ZELLIGER ERZSÉBET: Egy lehetséges névtani vizsgálat vázlata	29
LÉVAI BÉLA: Zelemér	32
KOVÁTS DÁNIEL: Sátoraljaújhely nevének változatairól	34
BURA LÁSZLÓ: Szatmárnémeti neve, névelemeinek tanúságai	36
DÓRA ZOLTÁN: Főlnémet, *főlnémedi.....	40
ÁBRAHÁM IMRE: Seregszemlék után. Észrevételek az Árpád-kori Győr vármegye néhány földrajzi nevének etimológiájához	44
N. CSÁSZI ILDIKÓ: Zoboralja településneveinek vizsgálata	52
SEBESTYÉN ZSOLT: Beregvidéki helységnevek	58
N. FODOR JÁNOS: Tiszamogyorós külterületi helynevei	63
CS. NAGY LAJOS: Tordatúr morfológiai szerkesztésű helyneveinek vizsgálata	70
BÍRÓ FERENC: Családnevek Köröstarcsa helyneveiben*	74
SZABÓ JÓZSEF: Hagyományörzés Veszprém földrajzi neveiben	78
KIRÁLY LAJOS: Miről vallanak a porrogszentkirályi földrajzi nevek?	81
ERDÉLYI ERZSÉBET: Térképek költészete	86
TÓTH VALÉRIA: A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei	89
UNTI MÁRIA: A bőszi vízi erőmű hatása a Csallóköz földrajzi neveire	94
VINCZE LÁSZLÓ: A közterületi nevek kialakulási folyamata a latin majd a nemzeti nyelvű (német) írásos források tükrében.....	96
FARKAS FERENC: A névbokrosítás néhány jellemzője a Tápióságban	99
BALOGH LAJOS: A földrajzi nevek helyesírásáról	102
KOVÁCS ERZSÉBET: Névismeret, névhasználat – egy helynévgyűjtés tapasztalatai a Zsámbéki-medencében	106

SZEMÉLYNEVEK

FRÖHLICH IDA: Tüpopikus nevek és ragadványnevek a qumrámi közösség irodalmában.....	109
FERCSIK ERZSÉBET: A nők hivatalos megnevezése a XVII-XVIII. századi boszorkányperek okirataiban, vagyis az ördöghi inczelkedesből büös, bajos ördögös Aszszoniok neveiről	115
B. GERGELY PIROSKA: A XVII-XVIII. századi iskolai nevekről és utóéletükről ...	122
MIZSER LAJOS: Három beregi falu családnevei	128
VARGA JÓZSEFNÉ: Zalaiak a Rábaközben	134

VÖRÖS FERENC: Felvidéki családnevek onomatodialektológiai vallomása	143
KECSKÉS JUDIT: Miskolci családnev-változások a XIX. század izraelita anyakönyveiben	147
FARKAS TAMÁS: Név és névváltoztatás – vicc és valóság	153
UDVARI ISTVÁN: Bács vármegyei szerb és horvát községek elöljáróinak keresztnévei a tereziánus úrbérrendezés idején.....	160
FÜLÖP LÁSZLÓ: Keresztnévek földrajzi vonatkozásai (Felsőszőlőnők 1750-1800).....	167
KOI BALÁZS: Több keresztnév adása Tiszabezdédén (1766–2000).....	171
BARKÓCZY LÁSZLÓ – FÜLÖP LÁSZLÓ: Női keresztnévek férfiaknál	178
RAÁTZ JUDIT: Acél vagy Zserald? Az újonnan anyakönyvezhető férfineveinkről.....	181
GASPARICS GYULA: Férfinevek előfordulásának vizsgálata a 2000. évben kiadott, egyénileg kiválasztott és egyedi rendszámokban	185
BAUKÓ JÁNOS: Ragadványnév-vizsgálatok a nyitrai Konstantin Egyetemen.....	188
NÉMETH RENÁTA: A nick a társskereső klubokban	195

EGYÉB NÉVTANI KÉRDÉSEK

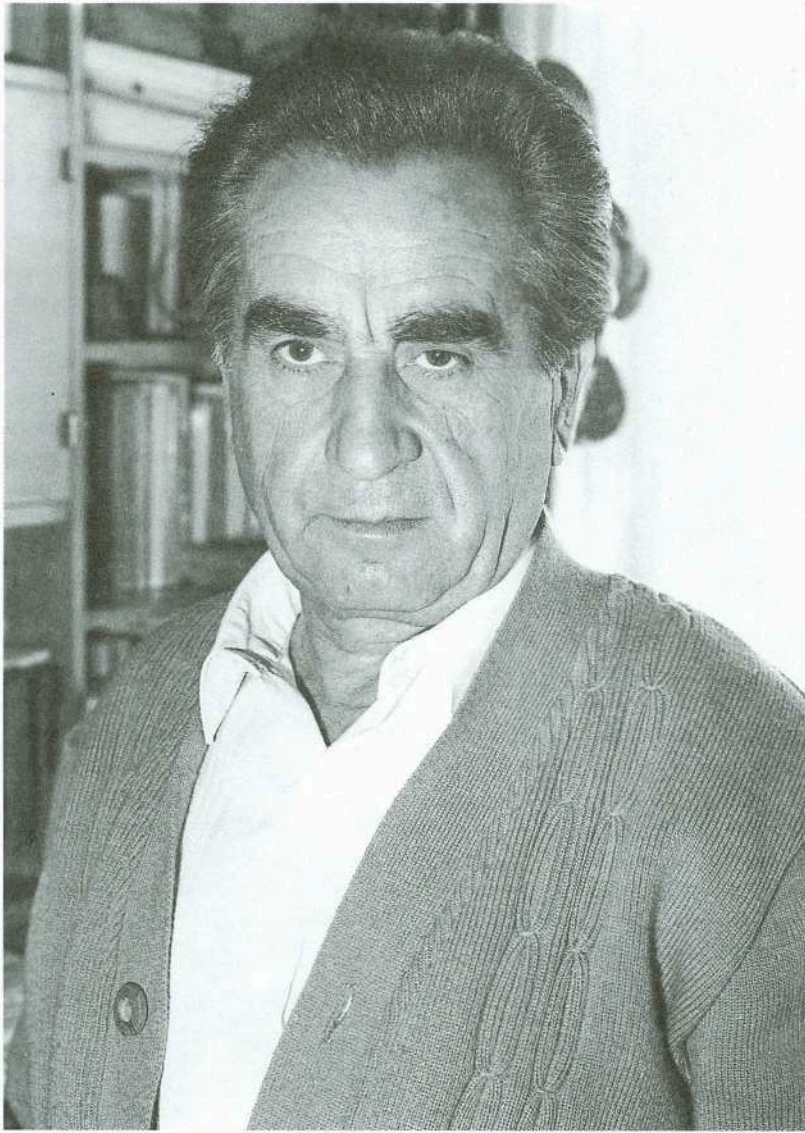
KISS JENŐ: Új magyar csemegeszőlőfajták elnevezéseiről	207
B. THÉSZ DÓRA: A római birodalom légióinak	209
VARGA MÁRIA: Új patikaneveink.....	214
BÖLCSKEI ANDREA: Gyógyszertárneveink ma.....	218
LACZKÓ KRISZTINA: „Macskanevek – miért ne?” Gondolatok egy körvonalazódó kutatás kapcsán	224
SZATHMÁRI ISTVÁN: Macskanevek egy kisiskolás leány szépirodalmi igényű Írásaiban	234
TAKÁCS EDIT: Írói névadás Karinthy Frigyes kötéltánc című regényében	236
SLÍZ MARIANN: A 19-20. század fordulójáról származó mezőtúri bűnügyi ponyvák címadási sajátosságai.....	243
T. SOMOGYI MAGDA: Névtan és alaktan.....	251

SZEMLE

BASKI IMRE: Megjelenés előtt az Onomasticon Turcicum, az első török személynévtár, Rásonyi László gyűjteménye	259
VITÁNYI BORBÁLA: A tudományért tették. Az Akadémiai Könyvtár legújabb névtani szerzeménye	264
GERSTNER KÁROLY: Egy mutatóról két versben	266
HEGEDŰS ATTILA: Kereső és mutató	273

BIBLIOGRÁFIA

Ördög Ferenc tudományos tevékenysége	277
--	-----

Örskjör

KÖSZÖNTŐ

ÖRDÖG FERENC 70 ÉVES

Kevesen tudják, még kevesebben hiszik, hogy 2003. április 5-én Ördög Ferenc betölti 70. életévét. Meglepő ez mindnyájunk számára, mert az örökké jókedélyű, aktív és fiatalos Ördög tanár úrral kapcsolatban soha nem gondoltunk életkorra, az idő múlására, csak újabbnál újabb terveinek megvalósulására, könyveinek megjelenésére. S milyen könyvek voltak ezek! Hat nyelvész is büszke lehetne teljesítményére, munkássága összességére, s ha ötszáz év múlva magyar nyelvészettel, névtannal akar valaki foglalkozni, biztosan kézbeveszi ezeket a könyveit (vagy az akkor már a digitalizálásnál is modernebb eszközökkel rögzített munkáit). Most tehát köszöntünk, és évszázadokra előre ünnepelünk, amikor talán nem fogják tudni, ki is volt Ördög Ferenc, de hatalmas adatfőltárásait forrásként használják egyetemi hallgatók és tudományos kutatók, akik valamit is tudni akarnak a magyar nevekről. De vajon mi tudjuk-e, hogy kit ünnepelünk? Csöndes szerénysége elhárította az ünnepléseket, a személyével való foglalkozást, s igazi tudóshoz méltóan csak a munka volt számára a lényeg, nem a méltatás. A fiatalabb és a jövő nemzedék számára is be kell mutatnom tehát Ördög Ferencet, a tanárt, a kutatót, a tudóst, az embert.

Gyulajon, egy Tolna megyei kisközségben, földműves szülők gyermekeként született, de árván nőtt föl. Hároméves volt, amikor édesanyját elvesztette, kilenc múlt, mikor édesapja a Don-kanyarban hősi halált halt. Nagyszülei nevelték, nagyanyját édesanyjaként szerette, s még éltek dédszülei is 1950-ig, tehát a hagyományokat, a falusi élet szokásait, nyelvét a legtisztább forrásból meríthette. Egy évet késve anyai nagynénje segítségével került Kaposvárra gimnáziumba, ahol a nyolcosztályos gimnázium első három osztályát végezte. Ezután Dombóváron folytatta tanulmányait, s magyartanárra, Gömör József mellett az Eötvös-kollégista Péczely László volt rá nagy hatással, aki ismerte családi körülményeit, fölismerte tehetségét, s nemcsak tanítványának tekintette, de nyugodtan mondhatni, apja helyett apja volt, és sok segítségben részesítette minden tekintetben. Általa ismerte meg személyesen Kodály Zoltánt, s hatása következtében lelkesedett a magyar népdalokért, népi kultúráért, népnyelvért. 1952-ben tett érettségit az akkor Gögs Ignác, ma pedig Illyés Gyula Gimnáziumban. Jelentkezett a Színművészeti Főiskolára is, de végül a Szegedi Egyetemen a magyartanári szakot vette föl. Nyelvtörténetre Mészöly Gedeon tanította, akinek Ómagyar Mária-síralom magyarázataira máig élénken emlékszik. A nyelvjáráskutatás iránti érdeklődését Nyíri Antal keltette benne föl, a névtan felé pedig Rácz Endre terelgette, aki az akkori diákkörnek tanárelnöke volt. Ördög Ferenc is tagja lett a diákkörnek, majd annak titkárává választották. Diákkori dolgozatként írta meg első nyelvészeti–dialektológiai munkáját Gyulaj nyelvjárásáról, amit később szakdolgozattá fejlesztett. Itt került közelebbi kapcsolatba évfolyamtársával, Domján Júliával, akivel együtt a Nyelvtudományi Tanszék belső munkatársai lettek már hallgató korukban, s a katonaidő letöltése után, 1956-ban össze is házasodtak. 1964-ben született Tamás fiúk, aki egyetemi adjunktus és kutató orvos az Amerikai Egyesült Államokban, s Nevadában él

feleségével és kisfiúkkal együtt, így csak ritkán látogatnak haza szülővárosukba, Nagykanizsára.

Az egyetem elvégzése után, 1956-ban az Ördög-házaspár Nagykanizsán kapott állást az akkor Landler Jenőről, ma pedig Batthány Lajosról, Zala vármegye hajdani főispánhelyetteséről, Magyarország utolsó nemzeti nádoráról elnevezett gimnáziumban. Itt nemcsak olyan jó és jobbra törő kollégák, barátok körébe került, mint Márkus Ferenc, szintén sokoldalú magyartanár, hanem a város és az egész megye közhangulata és vezetése támogatta tudományos munkájában. Elkezdte összegyűjteni szülőfaluja, Gyulaj személynévanyagát, s 1960-ban védte meg egyetemi doktori értekezését *summa cum laude* fokozattal. Ebből részleteket közölt a *Néprajz és Nyelvtudomány* (V–VI. [1962], 79–83), s ugyanebben az évben szakdolgozatának is megjelent egy része egyik vezető nyelvészeti folyóiratunkban (*Nyr.* LXXXVI, 81–4). Ekkor kezdte meg a földrajzi nevek összegyűjtésének szervezését Zala megyében, amelynek eredményeiből először Végh József társszerzőségével mutatott be egy részletet (*MNy.* LX [1964], 277–82), majd ugyanebben az évben megjelent a teljes kötet – hallatlan sikert, őszinte elismerést és széleskörű megbecsülést eredményezve. Ebből nőtt ki azután – elsősorban Ördög Ferenc közismertségének és szervező munkájának eredményeként – a következő, Somogy megyei (Bp., 1974), majd Tolna megyei kötet (Bp., 1981), s az egész országra kiterjedő nagy helynévkutató és -közzétevő munka, amely egy-egy megye vagy járás földrajzi neveit tette hozzáférhetővé már eddig az ország több mint háromnegyed részén. Ezeknek a munkáknak az alapján keletkezett Ördög Ferencnek több elméleti tanulmánya a helynevek különböző problémáiról, amelyekről hazai és nemzetközi tanácskozásokon, konferenciákon tartott előadásokat: A földrajzi nevek változatainak feljegyzéséről (*NytudÉrt.* 70. sz. [1970]. 296–311); Übern die neuren Sammlungsarbeiten der geographischen Namen in Ungarn (*Actes du XIe Congres International des Sciences Onomastiques.* Sofia, [1974]. II, 109–11); A földrajzinév-gyűjtés tapasztalatai és feladatai Dél-Dunántúl megyéiben (A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Pécs, [1974]. 1–13); A földrajzi nevek ellenőrzésének alapelvei és menetrendje. (A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Bp., [1978]. 30–42); Helynévgyűjteményeink mint az onomatodialektológia forrásai (Baranyai Művelődés. 1989. 3. sz. 27–33).

A földrajzi nevek gyűjtésének munkálatai, szervezése, a kiadványok szerkesztése, megjelentetése egész életét kitölthette volna Ördög Ferencnek, de ő nem elégedett meg a kétségtelenül megérdemelt sikerekkel, nem pihent a babérokon. Hatalmas kutatómunkába kezdett a személynevek területén. Már 1969-ben jelezte, hogy két nagy etnikai egység: Göcsej és Hetés teljes személynévanyagának összegyűjtésével foglalkozik (A készülő göcseji és hetési személynévmonográfia elvi és módszertani kérdései. *MNy.* LXV, 184–97), s ugyanebben az évben részletet is közölt kutatásai eredményéből: Mutatvány a készülő göcseji és hetési személynévmonográfia adattári részéből (*Nyr.* XCIII, 265–71). Természetesen a továbbiakban sorozatban jelennek meg tanulmányai ebben a témakörben is: Theoretische und methodische Fragen eines ungarischen regionalen Personennamen-Atlases (*Disputationes ad montium vocabula aliorumque nominum significationes pertinentes.* I–II. Wien, [1969]. II, 305–12); Gazdát cserélt becézőnevek (*NytudÉrt.* 70. sz. [1970]. 176–82); Adatok a göcseji keresztnévdivat legújabbkori történetéhez (A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi évkönyve. Nagykanizsa, [1972]. 296–311); Untersuchungen über die Struktur der

ungarischen Personennamen im süwestlichen Transdanubien (Acta Linguistica. XXIII [1973], 165–200), s még több jelentős előadás és tudományos cikk. Ekkor azonban, 1973-ban megjelent a teljes mű, a hatszáz lapnál is terjedelmesebb monográfia: Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén (Akadémiai K., Bp.), s ez volt az alapja kandidátusi vitájának, amelynek eredményeképpen egyhangú igen szavazattal lett a Magyar Tudományos Akadémia kandidátusa.

Pedagógiai működése nem maradt az órák szabta időhatárok között. 1962-ben indította honismereti (népnyelv-kutató) szakkörét, amely először természetesen a földrajzi nevek gyűjtésével foglalkozott, s hat település helyneveit középiskolai tanulók, a szakkör tagjai szolgáltatták Zala megye nagy kötetébe. Ezután a hagyományos paraszti gazdálkodás szakszókincsének emlékeit gyűjtötték össze tizennégy Nagykanizsa környéki községben. A következő téma a személynév-kutatás, az állatnév-gyűjtés, kismesterségek szakszavainak összegyűjtése lett. A helyszíni, élő gyűjtéseken kívül megismerkedtek a tanulók az adattárak fölhasználásával is: a latinos osztályba járók a római katolikus schématismusokból közel tizenkétezer adatot gyűjtöttek a Történelmi Magyarorszáig kápolna- és templom-patrocíniumaira. Munkáik egy része (a gyűjtők neveinek megemlékezésével) beépült a nagy monográfiákba, más része pedig önálló füzetekben is megjelent (máig is mintát adva például az állatnevek kezdő gyűjtőinek és földolgozóinak). A szakköri munkában szerzett tapasztalatait nem rejtette véka alá Ördög Ferenc. Nyelvjárási anyaggyűjtés a középiskolában és a tanárképző főiskolákon címmel előadást tartott, amelynek szövege meg is jelent (NytudÉrt. 58. sz. [1967]. 378–82). Megszerkesztette a Népnyelv-kutatás és iskola című kötetet (MNyTK. 184. sz. Bp., 1988), s megírta benne a Gondolatok a népnyelv-kutató szakkörök és speciális kollégiumok további programjához című cikkét (31–2); egyik tanítványa, Hajas Andrea pedig összefoglalta a szakkör negyedszázados (1962 és 1987 közötti) történetét (37–42), szemléletes térképen ábrázolva, hogy hol, milyen típusú gyűjtést végzett első 25 eszetendejében a szakkör. Ördög Ferenc pedig a Névtani Értesítő hasábjain számolt be eredményeiről: A nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium pályadíjnyertes dolgozatai a Helikon Ünnepeken. 1964–1981 (NévtÉrt. 7. sz. [1982]. 154–5). Több mint harminc éven keresztül, 1995-ben történt nyugdíjba vonulásáig működött ez az országos hírv szakkör.

Már korábban, 1966 és 1968 között is tanított Ördög Ferenc másodállásban a Pécsi Tanárképző Főiskolának zalaegerszegi kihelyezett tagozatán, 1974-től pedig a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékei hívták meg tanárnak, amit (lakás hiányában) nem tudott elfogadni, de címzetes docensként speciális kollégiumokat tartott a személynévek és helynevek kutatása, vizsgálata témaköreiben. 1998-tól a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén vállalt órákat, s nyugdíjasként állást vállalt a nagykanizsai Városi Könyvtárban, ahol honismereti szakkönyvtáros. 2000 januárjától a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Széchenyi professzori ösztöndíjas egyetemi docense.

Tudományos tevékenysége az országos helynév-gyűjtés szervezésében akkor bontakozott ki, amikor Végh József nyugdíjba vonulása után, 1977-ben átvette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében a munka irányítását, a megjelentetések előkészítését. Több megye és járás helynévanyaga jelent meg sokoldalú segítségével, irányításával, szerkesztésével, közzététele eredményeként. Az említett Zala megye földrajzi nevei (1964) kötetén kívül egyik közzevetője volt Somogy (1974) és Vas

megye (1982), majd a közzététel mellett tudományos tanácsadója volt Tolna megye (1981) és Baranya megye (1982), végül szerkesztője és tudományos irányítója Komárom megye (1985); a Keszthelyi járás (1986); Tapolcai járás (1982), Pápai járás (1987), Ajkai járás (1991), Veszprémi járás (2000); Jászberényi járás (1986), Tiszazug (1994); Kapuvári járás (1998); Kiskunfélegyháza és környéke (1997) földrajzi neveit tartalmazó kötetnek.

Közben egyéni kutatómunkája új területet keresett és talált. A Magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusán (A készülő XVIII. századi zalai személynévtár családnéveinek nyelvjárástörténeti hasznosításáról. In: A magyar nyelv rétegeződése. I–II. Bp., 1988. 729–35), majd a IV. Magyar Névtudományi Konferencián (Zala megye XVIII. századi népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. 1745–1771. In: Névtudomány és művelődéstörténet. Bp., 1989. 255–9) számolt be új kutatási témájáról. Ennek a fölbecsülhetetlen értékű összeírásnak minden aprólékos adatát hatalmas négy kötetben tette közzé Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) címmel négy kötetben (Budapest–Zalaegerszeg, 1991, 1992, 1993, 1998.) több mint háromezer lapon, mutatókkal és mellékletekkel, térképekkel. Önmagában is életmű lehetne, monumentális vállalkozás, kimeríthetetlen forrása a névtannak, nyelv- és nyelvjárástörténetnek, településtörténetnek, művelődéstörténetnek. Saját maga is választott belőle egy-egy szempont szerinti földolgozást (Migrációra utaló családnévek Zala megye XVIII. századi népességösszeírásaiban. 1745–1771. In: Nagykanizsa első oklevéli említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti–történettudományi konferencia előadásai. Nagykanizsa, 1996. 105–7; Helynevekből keletkezett családnévek *-i* képzővel és anélkül. In: Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Budapest–Miskolc, 1997. 77–83.) A teljes anyag rendszeres földolgozását is tervezi, s remélhetően a közeljövőben meg is valósítja. Jóllehet számtalan más témakörben is végzett közben kutatásokat és tartott előadásokat hazai és nemzetközi fórumokon, nyelvtudományi és névtani konferenciákon, kongresszusokon, közben mindig dolgozott valamely nagyszabású munkáján. Legutóbb szinte véletlenszerűen tudtuk meg, hogy közelesen kész, s most meg már meg is jelent Csánki hatalmas helynévtárának száz éve hiányolt mutatója¹ (Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Akadémiai K. Bp., 2002. 957 lap).

A fentiekben láttuk, hogy Ördög Ferenc a monumentális alkotások tudósa. Ugyanakkor számtalan kisebb részterületével is foglalkozott a magyar névtudománynak, amelyek közül – a teljesség igénye nélkül – említek néhányat. Az asszonyok megnevezése a népnyelvben (MNYTK. 140. sz. [1975]. 69–72); a névtudomány műszavai (NévtÉrt. 3. sz. [1980]. 56–8); patikanevek (Név és társadalom. A III. Magyar Névtani Konferencia előadásai. Bp., 1981. 235–9; Pannon Tükör. 2. sz. [1966] 55–8); magyar céhek patrónusválasztásai (Név és névkutatás. Bp., 1985. 20–2); templom- és kápolnatitulusok (NévtÉrt. 14. sz. [1993] 36–45); harangnevek (A magyar művelődés és a kereszténység. Budapest–Szeged, 1998. 1078–84) stb. Mindemellett nem feledkezett meg a kiemelkedő névtani tudományos könyvek ismertetéséről, bemutatásáról sem, és hosszú lenne recenzióinak, bírálatainak bibliográfiai felsorolása, amiről itt terjedelmi okból le kell mondani. Nem hallgathatjuk el azonban azt az áldozatos, de a magyar névtudomány szempontjából nagyon fontos vállalását, hogy Mikesy Sándor halála után

¹ Erről bővebben I. HEGEDŰS ATTILA írását a 273. oldalon.

évente tájékoztatta a világ névtudományi közvéleményét a magyar névtani szakirodalomról, bibliográfiákat állított össze (1973-tól egyedül, 1987-től Gerstner Károllyal, majd 1992-től Vincze Lászlóval) az Onoma számára a megjelent magyar névtani munkákról. Szerkesztői munkásságáról megint csak a terjedelmi korlátokra hivatkozva nem lehet itt írni. Pedig sokan nem tudják, hogy 1965-től szerkesztette iskolája, a nagykanizsai gimnázium évkönyvét, 1972-től a Zala megyei Pedagógus pályázatok köteteit, tanítványai szárnypróbálgatásnak tekinthető névtani–nyelvjárási füzetek stb., a helynévtárakkal együtt közel száz kötetet.

Tudományos munkássága mellett a közélettől sem vonult vissza, hanem aktívan részt vett abban. 1965 óta folyamatosan tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaság Választmányának. Megalakulása óta Zala megyét képviseli a Pécsi Akadémiai Bizottságban. 1975 óta tagja a Névutatók Nemzetközi Bizottságának. Országgyűlési képviselő volt 1985 és 1990 között.

1973-ban nyelvjáráskutató és névtani munkásságáért a Magyar Nyelvtudományi Társaság Csűry Bálint emlékéremmel tüntette ki. 1975-ben sokoldalú munkássága elismeréseként kapta meg az Állami Díj II. fokozatát. 1991-ben a Zala megye által alapított, de a Magyar Nyelvtudományi Társaság megítélése alapján elnyerhető Pais-díj kitüntetésre lett. 1997-ben megválasztották Zala megye díszpolgárának, 2000-ben pedig szülőfalujának – amelytől soha nem szakadt el teljes mértékben –, Gyulajnak a díszpolgára lett.

Ilyen életút és ennyi munka után azt hihetné bárki, hogy békés, nyugodt öregséget kívánunk majd Ördög Ferencnek, de nem ezt tesszük! Továbbra is sok munkát és gazdag eredményeket, hozzá fiatalos lelkesedést, jó egészséget kívánunk már csak abból az önző érdekből is, hogy még több forrást tárjon föl a magyar névkutatók eljövendő nemzedéke számára, hogy még tovább tájékoztassa a világ névtanósait a magyar névtudomány eredményeiről, s nem utolsósorban hogy jó tanácsaival, útmutatásaival segítse kollégáit, tanítványait, követőit!

HAJDÚ MIHÁLY

HELYNEVEK

MEGJEGYZÉSEK A PETLEND HELYNEVEK TÖRTÉNETÉHEZ

1. A névtan rejtelseibe belefelejtkezett fiatal kutatóként találkoztam először a *Petlend* helynevekkel. Különleges mivoltukkal, melyről alább még szólok, keltették föl figyelmemet, de nem tudtam velük semmi érdemlegeset kezdeni. Persze hogy örömömre szolgált, amikor jópár éve KISS LAJOSTól Magyar Nyelv-beli közlésre kaptam egy olyan cikket, amelyben e helyneveket is tárgyalta (I. Középkori földrajzi neveink magyarázata: MNy. 1990: 161–72, a kérdéses rész *Petlend* alcímen 164–9), tanúsítván, hogy a történeti névtanos szemének nemcsak meg kell akadnia az ilyesféle néven, hanem illik fölfednie is valamit mivoltából, rejtélyéből is. KISS összeállította a név adattárát, kritikai megjegyzésekkel közölte etimológiai fogantatású szakirodalmi előzményeit, és saját szavait idézve „megoldási ötletet” is fölvetett, török személynévből lett nemzetségnév vagy néprésznév helynévi alkalmazását véelve a névben.

E cikk után már nem is igen motoszkált a fejemben e név. Nemrég azonban egy, az anonymusi Szabolcs vezér személye és neve körüli témán dolgoztam, s a *Petlend*-ek váratlanul ismét elem kerültek. A Csák nemzetség Árpád-kori birtokai között ugyanis két, esetleg három *Petlend* is felbukkan. Lokalizációs és birtoklástörténeti dolgokban gyúlt meg velük a bajom. E másfelé vezető, speciális problematika ügyeire fölösleges lenne itt is szót vesztegetnem, néhány névélettani és névszerkezeti kérdés azonban fölmerült bennem, amit most ide iktatok.

2. KISS LAJOS 15 külön, egyedi *Petlend*-del számol, én csak 14-et veszek föl, mivel a Pozsony megyei „1508: Peththen”-t több okból is kétes ide tartozónak vélem. Ez a különbség azonban nem lényeges, a név érdemi problematikáját alig érinti. A *Petlend* helynevek történeti adattárát KISS (i. h.) pontosan egybeállította, felmentve engem az itteni ismétléstől. A továbbiakban a *Petlend*-et közvetlenül érintő hivatkozások erre az összeállításra értendők.

A *Petlend*-ek viszonylagos koraiságát jelzi, hogy mintegy felerészüknek első adatai az Árpád-korból valók, s a Kisküküllő megyei 1438: *Pethlend* kivételével a többi is XIV. századi előfordulása. Ez még akkor is figyelemreméltó, ha nevünket igen nagy számú *nd* végű helynévcsoport meglehetősen korai adatolhatóságának keretében tekintjük, illetőleg vetjük azzal egybe. Ugyancsak feltűnő a *Petlend*-ek koraisága, ha a név feltehető eredetibb, a tájban a falunál kevésbé egyedítő: kevésbé markáns jelöléskörét, többszöri *terra* megjelöléseit (l. erről alább) is számításba vesszük. Még inkább megkülönböztetett figyelmet érdemel a *Petlend*-eknek az a kronológiai jellegzetessége, hogy egyikük sem érte meg, hogy településként, faluként az újkorra is föntmaradjon, legalábbis hogy ilyenként is szerepeljen — ha egyáltalán valamikor ilyen lett volna. Sőt, kétharmad részük még névként sem maradt meg a máig, egyharmaduk helyjelölő minőségét pedig határnevek, esetleg belterületi nevek tartják fönt.

Ami az egykori forrásokban a *Petlend* névvel jelölt helyek minősítését illeti, amennyiben egyáltalán van ilyen mellettük, ezek *terra*, *possessio*, *praedium* terminusokként, illetőleg ezek forrásokbeli rövidítéseiként jelennek meg (KISS adattára csak a nevek

mai helyének visszatekintő jelzéseit írja körül, pl. „egykori falu”, elenyészett helység”, „egykori birtok” stb.). Sohasem találunk viszont a forrásokban a nevek előtt *villa*, *pagus* minősítést vagy ezek rövidítéseit. A nélkül, hogy belemennék ezeknek a latin terminusoknak a jelentésbeli szövevényébe, jelzem azt a benyomásomat, hogy e terminusoknak a név melletti megléte vagy hiánya, illetőleg jelentéstartalma a kérdéses helyekre nézve lényegében ugyanazt vallja, amit a *Petlend*-ek kronológiájából, sorsának alakulásából megtudhattunk. Azaz erősen kétségesnek látszik, sőt a többszörösen felbukkanó *terra* minősítés ezt eléggé cáfolja is, hogy a szóban levő nevek vagy legalábbis döntő többségük akár középkori értelemben is vett falut, számottevőbb lakott települést, helységet jelöltek volna. Valószínűbbnek látom, hogy e nevek elsődleges jelölési körét jobb a ’mezőföld, mezőgazdasági hasznosítású terület, földbirtok’ jelentésben meghatározni. Természetesen ez sem jelent lakatlanságot, teljes pusztaságot, inkább a XIX-XX. század *puszta* terminusához áll közel.

E vonatkozásban nem lehet számításon kívül hagyni azt a körülményt, hogy ahhoz képest, mennyi *Petlend* helynév jelenik meg és tartja nevét a középkor végéig, a családnévi *Petlendi* párhuzamok száma szerfölött csekély. KÁZMÉR MIKLÓS családnév-szótára (850. l.) mindössze három ilyet közöl. Mivel ezek is nemesi nevek, melyek nemcsak valamely helységből való pusztá elszármazást, hanem általában falu jellegű helyek birtoklását is jelölték, s a XIV., de főként a XV. században már egyre inkább örökölt családnévakké szilárdultak, helység-jellegű birtokalapok esetében sokkal nagyobb számban volnának elvárhatók.

A *Petlend* nyelvföldrajza sem érdektelen. Elterjedtsége voltaképpen az egész magyar nyelvterületet átfogja: a történelmi megyebeosztás szerint megvolt, részbe megvan Moson, Sopron, Győr, Vas, Fejér, Valkó, Bereg, Szatmár, Kraszna, Bihar, Kolozs, Torda, Kükküllő megyében. Talán csak a középső, alföldi sávban észlelhető valamelyest a hiánya, de ebben közrejátszhat a névadás sokszor véletlen szeszélyessége is. Nem bukkann föl viszont a Kárpát-medence középkori nagyrészt vagy egészben nem magyarlakta területein, s persze a történelmi országhatáron kívül sem. A névnek a magyar nyelv-kincsbe tartozása tehát nem lehet vita tárgya. Magától értetődik persze, hogy ez a minősítés nem jelenti egyúttal a névtől föltétlen magyar eredetét, mint ahogyan nem is mond neki ellent. Azt azonban föltétlenül jelenti, hogy a névadás csak magyar nyelvi környezetben keletkezett. KISS jól látja, hogy névföldrajzi vonatkozásban a *Petlend*-ek eléggé hasonlítanak az úgynevezett pseudo-törzsnevek Kárpát-medence-beli elszórt helyzetéhez. Amiért e vonalon mégsem lehet továbblépni, annak kettős oka van. A pseudo-törzsnevek (*Ladány*, *Várkony*, *Tárkány*, *Berény* stb.) ügyét annak idején Györffy György vetette föl szellemes ötletként, s bár azóta több történészünk is foglalkozott velük, a kérdés háttere többek között nyelvtörténeti-etimológiai tekintetben is még eléggé tisztázatlan. Továbbá domborzati, vízrendszerbeli, építményre vonatkozó közneveink, nép- és néprészneveink stb. helynévi realizációi is többnyire ilyesfajta földrajzi szétszórtságot mutatnak, e tulajdonság tehát nem szűkíthető le jellegében meghatározó helynévtípusra. Ezért persze a *Petlend* problematikájából a néprésznévi eredet lehetősége sem zárható ki teljesen, legfőljebb nem igazolható.

3. Hogy e cikk címében a *Petlend* alakot írtam, s az ominózus helynevet eddig is csak ilyen formában emlegettem, az megokolható ugyan, de alapjában véve csak egyszerűsítés, mert a név adataiban a *Petlend* és a *Petlen* alak többször váltakozik egymással. A *Petlend* előtérbe állítását ugyan meg lehet okolni, mivel egyrészt ez a sokkal gyakoribb,

másrészt többnyire az adatok időrendi sorát is rendszerint ez zárja (nem véletlenül tárgyalja a helynevet Kiss is Petlend alatt), a két alaki változat viszonyát valahogy fel kell oldani.

Mivel helynevünk a fentebb mondottakból kitetszően kétségtől a magyar nyelv állományába tartozik, továbbá két alaki variánsának szembenállása morfológiai problémákra utal, végezetül vele kapcsolatban megfelelő etimonbeli kontroll nem áll rendelkezésünkre, a *Petlend* és a *Petlen* viszonya a magyar történeti morfológia keretébe állítandó. Ez nem is túlságosan nehéz, tudniillik a nyilvánvalóan dominánsabb és jellegzetesebb *Petlend* formára támaszkodva helynevünk beleilleszthető az *nd* végű magyar helynevek csoportjába, amelynek tipikus sajátosságai egy s más következtetésre alkalmasan rávétehető a tárgyunkat képező névre.

Az ominózus helynévcsoport tulajdonságai a következők: 1. Végződése alapján formális jelleggel könnyen meghatározható. 2. Erősen a magyar nyelvterülethez kötődése a magyar helynévkincsbe tartozását tanúsítja. 3. Meglehetősen nagy mennyiségű helynév alkotja. 4. Történeti adatai jórészt korai időkre nyúlnak vissza, jelentős hányaduk már az Árpád-korban felbukkan. 5. Megléte nyelvterületünk minden részén megtalálható. 6. Alaki felépítettségében feltűnően kiugró számarányú jellemző a kétszótagúság; másféle alak (*Beremend*, *Hertelend* stb.) csak nagyon ritkán jön elő. 7. Adatai az *nd* végződés mellett szép számmal mutatnak *n* végű párhuzamokat, következésképpen az *nd* *d*-jének képző jellege nyilvánul meg. 8. Az *n* és az *nd* névvégi szembenállása -*d* : -*nd* képzőkettősséget is feltételez. 9. A -*d* képző *n* végű csonka tövet, az -*nd* képző vokális (*a*, *e*, *o*, *ë*, *ö*) végű teljes tövet feltételez. 10. Mindkét fő belsejében oly gyakori a CC kapcsolat, hogy az ide tartozó nevek a névcsoportnak akár az alcsoportjaként is számontarthatók.

A helynévcsoport e tulajdonságaihoz még a következő történeti szempontú megjegyzések fűzhetők:

Mindenekelőtt ki kell emelni a helynévcsoport tagjai alkatának két, egymással is összefüggő alapkérdését. Az egyik az, hogy a nevek eléggé nagy hányadában nem vagy csak hozzátétlenül, illetőleg negatív közelítéssel különíthető el a végződés -*d* vagy -*nd* képzős mivolta, elvileg függetlenül attól, hogy az *nd*-s végű alaknak van-e vagy nincs *n* (*ny*) végű helynévpárja. E tényező függvénye a tőstruktúra nyílt vagy zárt végszótagja: *Köven-d* vagy *Köve-nd*, *Igmán-d* vagy *Igmá-nd* stb. E tekintetben biztosnak vehető eligazítást az e minőségükben jól meghatározható személynevek adhatnak: *Pázmán-d*, *Dormán-d* stb., melyekben nem lehet szó -*nd* helynévképzőről. — A másik alapkérdés a kétszótagú *nd* végű helyneveknek és csak esetleges *n* (*ny*) végződésű párjaiknak az egész helynévcsoportban messzemenően túlnyomó számaránya, amely bizonyos vonatkozásokban rendszerényszerűen hat: a már említett altípusban lényegében ennek függvénye mindkét helynévtag névközépi/szóközépi CC kapcsolata, valamint a névvégi *n* + *d* elemekből összesűrűsödött -*nd* képzőbokr kötőhangzó/tővéghangzó nélküli alkata. Ezek együttesét a *Dormán* : *Dormánd*, *Csikván* : *Csikvánd* stb. helynévpárokban a kétszótagúság nagy konzonáns fölényben kényszeríti ki.

A helynévcsoport tagjainak keletkezési módjaikat, kiindulásukat tekintve különféle alapelemekből állhattak elő (alábbi példáiban csak az *nd* végű alakot adom meg): az alapelem magyar eredetű köznév: *Vasand*, *Kövend* stb.; magyar világi eredetű tulajdonnév: *Ikland*, *Kemend* stb.; magyar egyházi eredetű tulajdonnév: *Ivánd*, *Bogdánd* stb.; idegen nyelvi eredetű köznév: *Kamond*, *Vezend* stb.; idegen nyelvi eredetű tulajdonnév:

Pázmánd, Igmánd stb.; ismeretlen eredetű köznév vagy tulajdonnév: *Potyond, Cigánd, Véménd, Csikvánd* stb.; népréshnév (pseudo-törzshnév?): *Varsánd, Berend* stb. Mint a legtöbb helynévcsoporthoz, a tulajdonnévi kategória nagy többségében is az *n* végű alapnév, illetőleg az *n* végű névvariáns személynév. E személynévek problematikájához a következőket kell hozzáfűznöm: Nem ismerem adatot arra, hogy személynévi minőség *nd* végű helynévben megjelenjen. Nincs tehát *Ádánd, Simánd* stb. személynévi forma, csak helységnév van ilyen. Így a *-d* e helynévcsoporthoz neveiben csak helynévképző lehet, igazolásul annak, hogy a *-d* helynévképző funkciója nem föltétlenül ilyen képzős személynévek *d* végződésében ment át a másik névtartományba, vagy ha mégis, akkor az nagyon korai idők fejleménye, l. az előző példák adatait is még jól bent az Árpád-korban: 1237–40: *Symand* (GYÖRFFY 3: 450), 1265: *Adand* (CSÁNKI 2: 585). — Az *n* : *nd* végű alakpárok esetében szinte lehetetlen megállapítani, hogy a *-d* képző *n* (> *ny*) végű személynévhez vagy már e személynévből lett helynévhez járul-e, azaz hogy milyen minőségű az *n* végű alakpár, illetőleg a *-d* előtti alapnév; a névpár adatsorrendje ilyenkor természetesen nemigen igazít el, l. pl. 1383: *Bogdand* (FNESz. 1: 228) : 1475: *Bogdan* (CSÁNKI 1: 552), ma Bogdánd, R. Szilágy m. Nem tartoznak ugyan a tárgyalt szócsoporthoz az olyan *n* (*ny*) : *nd* végű „helynévpár”-ok, amelyek külön-külön névegyedekben realizálódnak, de meg kell említenem őket, mert szoros rokonságot tartanak a szóban levő helynévcsoporthoz, és alapnevük személynévi vagy helynévi volta ugyancsak eldönthetetlen, mint ahogy a *-d* funkciója is: *Herend*, Veszprém m., de *Herény*, Vas m.; *Petend*, R. Bars m., de *Petény*, R. Zala, ma Veszprém m. (semmi közvetlen közük nincs a *Petlend* : *Petlen* helynévpárhoz!). — Közvetve témakörünkhöz kapcsolódik az a jópár *nd* végű és bizonyosan *-d* helynévképzős nevünk, amely mellett sem azonos egyedi névben, sem külön neveken nem mutatható ki *n* (*ny*) végű helynévpár: így *Inánd* mellett nincs adat **Inán*, **Ártánd* mellett nincs **Ártán* helynévi variációra.

A vizsgált helynévcsoporthoz *n* > *nd* és *nd* > *n* változási irányainak egymáshoz viszonyítható mennyiségi mutatójáról nem tudok biztosabban mondani, mert ehhez KISS LAJOS *Petend* adattárához hasonló részletességgel kellene ismerni az egész névcsoporthoz hatalmas mennyiségű adatanyagát. Ezért ide vonatkozóan csak a benyomásomat közölhetem általános tapasztalatom és egyes nevek adatainak ismerete alapján. Úgy látom, hogy eléggé számottevően nagyobb a száma a *Demjén* > *Dem(j)énd*, *Pázmán* > *Pázmánd* jellegű változási vonulatnak, mint a fordítottjának. A helynévcsoporthoz ezt a *-d*, esetenként *-nd* helynévképzővel bővülő változást, erősebbnek mutató folyamatot alátámaszthatja ugyan a képzőbokrosodás és a képzőelvonás viszonyában az előbbi közismerten nagyobb súlya, valamint a *-d* képzőnek az Árpád-korban nagy produktivitása, a csoport tagjai között ezzel ellentétes, redukciós változási iránya is valós történeti folyamat. Csak nagyon bajos kimutatni, mert ehhez biztosan etimologizálható jövevénynevek és a variáns-párok mindegyikét biztosan mutató adattömeg kellene.

Abban nem lehet semmi kétség, hogy a *Petlen* : *Petlend* helynévi alakpár az *nd* végződésű helynevekre deskriptíven alapozott helynévcsoporthoz szinte prototípus értékű elem. Következésképpen az a problematika, melyet e csoport alakjaitól vizsgálva érintettem, a *Petlen* : *Petlend*-ekre lényegében mind átvihető, ezért fel is ment ezek összefoglalásától. Így csupán szóban levő nevünk konkrétumaira kell egy-két utalást tennem.

A *Petlen* : *Petlend* alakok egyikének sincsenek személynévi megfelelői, eredeti helynévi voltak kétségtelen. Ugyancsak bizonyos eredeti és állandó kétszótagúságuk,

valamint CVCCV-C, illetőleg CVCCV-CC morfofonológiai struktúrájuk. Külön-külön egyedi névi, de még összességükben vett adataik száma és ad hoc jellege nem elegendő arra, hogy a *Petlen* és a *Petlend* változási sorrendiségét meg lehetne határozni, az utóbbi kétségtelenül jóval nagyobb mennyiségű adata sem eléggé útbaigazító e tekintetben, bár mind a kezdő, mind az utolsó változási állomásra bő lehetőséget ad. Azért a *Petlen* alak is föltétlenül korai, sőt a helynév legelső felbukkanása is ilyen: 1217: „p. *Pethlen*” (GYÖRFFY 4: 175): utána 1311: *Pethlend* (uo.)...; van továbbá máig eljövő *Petlen* is: *Petlen*-puszta (CSÁNKI 3: 624), de ugyanez már 1230-ból: *Petlend* (uo.). — A helynév névközépi *tl* szókapcsolata helyén itt-ott találhatunk *kl*-es írott formát: 1380: *Peklend* (CSÁNKI 2: 342), l. még *Peklyeen* is (uo.). Ez vagy szláv nyelvi analógiás hatás (l. KISS: i. h. 165), a nevezett hely ugyanis R. Valkó megyei; vagy magyar nyelvi páros mássalhangzó-változás, vö. *Szatmár* > *Szadmár*, *Csitvánd* > *Csikvánd* stb. A helynév alakváltozataként mutatkozik még a *Betlend*, *Beklend*, l. 1413: *Tóthbeklend* (CSÁNKI 2: 342), 1424: *Bethlend* (CSÁNKI 5: 727) stb., ez a *Betlehem*-ből lett számos *Betlen* helynév népetimológias hatása, etimológiailag semmi közük a *Petlend*-hez. A „mi” nevünk *Petlet* ö v é t ismeretlen eredetűnek kell tekintetni továbbra is.

BENKŐ LORÁND

HELYNÉVGYŰJTÉS ÉS TUDOMÁNYOS KUTATÁS

Névkutatóink között aligha találánánk olyat, akinek a keze között több név megfordult volna, mint amennyivel Ördög Ferenc foglalkozott munkája során. Több névfajta részeseített figyelemben időben és térben tág határok között: az Árpád-kortól napjainkig, Zalától Tolnán át Hevesig. Csodálatra méltó lelkierevével képes belefogni szinte beláthatatlan végű munkákba is, s ami még ennél is nagyobb elismerést érdemel: e feladatoknak Ördög Ferenc rendre a végére is ér. Kiadta Zala megye 18. századból való népességösszeírásait, elkészítette Csánki Dezső történeti földrajzának a helynévmutatóját, és csaknem két évtizeden át a Nemzetközi Névtani Társaság folyóirata, az *Onoma* számára folyamatosan összeállította a magyar névkutatás bibliográfiáját. A legtöbb energiáját azonban alighanem az országos helynévgyűjtés kötötte le.

Én magam is ennek kapcsán ismertem meg őt még középiskolás koromban, 1969-ben, amikor a pápai Türr István Gimnázium honismereti szakkörének tagjaként Révfülöpön helynévgyűjtő táborban vettem részt. A helynévgyűjtés alapjait a szakkört vezető Tüngli Gyula tanár úr mellett Végh József, Mikesy Sándor és Ördög Ferenc ismertette meg velünk. Közülük is Ördög Ferenc volt az elsőként szereplő előadó, így számomra ő volt az első „élő” nyelvész, akit láthattam, hallgathattam. Az ottani foglalkozások akkor nagy élményt jelentettek számomra, azt azonban csak jóval később tudtam meg, hogy milyen kiváló névkutatók útmutatásait követve tehettem meg a nyelvészpálya irányába vezető legelső lépéseket. Néhány év múlva, a Pápai járás helynévgyűjteményének elkészítése során Ördög Ferenc már mint a kötet munkatársát üdvözölt a közös megbeszéléseken, és gondos figyelme pályám további szakaszain is elkísért. Segítőkézségét a továbbiakban a tanítványaim is éppúgy érezhették, mint én magam.

Személyes érdeklődésem túl a fenti mozzanatok talán kellően magyarázzák, hogy tisztelgő dolgozatommal Ördög Ferenc helynévkutatói munkásságához kívánok

kapcsolódni. Mondandóm aktualitásának megvilágításához még egy körülményről kell szólnom. Az utóbbi időben viszonylag többet foglalkoztam a magyar helynévkutatás legújabb kori történetével. Az eredményeket számba véve végigolvastam az utóbbi fél évszázad ide vonatkozó szakirodalmát, s ennek során érzékelhettem azt is, hogy maguk a helynévkutatók hogyan viszonyulnak kutatási területük egészéhez és egyes részeihez. Tapasztalataim alapján úgy látom, hogy a magyar onomasztika egyik legkönnyebben kitapintható belső ellentmondása a helynévgyűjtés és a tudományos feldolgozás között feszül. Egyrészt érthető, ha a kutatók akár ennek, akár annak a helyzetével, eredményeivel nincsenek maradéktalanul megelégedve, hiszen ez a fajta elégedetlenség magának a tudományos kutatómunkának is a forrása. Másrészt viszont a reális értéktudat is fontos feltétele a tudományos kérdésekben való előrelépésnek.

A továbbiakban ezért azt kísérem meg fölmérni, hogy az utóbbi évtizedekben közzétett helynévgyűjtemények hogyan, milyen területeken járultak hozzá a helynévkutatás előtt álló tudományos problémák megoldásához. Azt, hogy szemlémben a zalai kötet és más olyan munkák, amelyekben Ördög Ferencnek meghatározó része volt, a többieknél nagyobb súllyal szerepelnek, a jeles alkalom mellett az írás címezte iránt érzett megkülönböztetett tisztelem is magyarázza.

A Zala megye földrajzi neveinek az összegyűjtését szorgalmazó gondolat 1961-ben vetődött föl. A gyűjtés tudományos tervét Végh József és Ördög Ferenc dolgozta ki. Az egyes településeken önkéntes munkatársak, főleg pedagógusok végezték el a gyűjtőmunkát. Az anyagot Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc és Kerecsényi Edit tették közzé, azaz ők vállaltak szakmai szempontból garanciát a gyűjtemény hitelességéért. A kötetet, amely 1964-ben jelent meg Zalaegerszegen, Papp László és Végh József szerkesztette.

A *Zala megye földrajzi nevei* gyűjtési módszerével, közreadásának formájával mintát teremtett a magyar helynévkutatásban. A később megjelent adattárak ugyan egyes részleteikben eltértek ettől a modelltől, sőt másfajta elképzelések is megvalósultak, ám a sorozat ennek ellenére lényegében egységes maradt. A zalai helynévgyűjtemény első volt ugyan a maga nemében, de nem előzmények nélküli. Az egyes települések határában található helynévanyag gyűjtésére már a 19. század közepe óta többen vállalkoztak, közvetlen indíttatásként azonban leginkább Szabó T. Attilának az 1930-as években kifejtett és a következő időszakban Erdélyben megvalósított programja említhető. Sajnálatos tudománypolitikai okok miatt azonban ez a kezdeményezés nem folytatódhatott. Csak 1958-ban, a magyar névkutatók első konferenciáján nyílt lehetőség arra, hogy zárszavában BÁRCZI GÉZA felvesse: mindent meg kell tenni „a földrajzinév-kutatás országos hálózatának kiépítésére” (NévtVizsg. 16).

A zalai kötet e törekvések első eredményeképpen készült el. Nemcsak a gyűjtemény létrehozásában mutatkozott meg az alkotók lelkesültsége, hanem a megjelenést követő szakmai fogadtatás is hasonló volt. Ezzel kapcsolatban nem csupán — és talán nem is elsősorban — a számos hazai és külföldi recenzióra kell utalni, hanem azokra a tanulmányokra, amelyek nyilvánvalóan a Zala megye földrajzi nevei ösztönző hatására születtek meg. A magyar helynévkutatás erős történeti irányultságából és a gyűjtések archaizmusokat kereső szándékából szinte szükségszerűen következett, hogy leghamarabb a történeti névkutatás mutatta fel, hogyan, mire is lehet felhasználni az élőnyelvi adattárakat.

A zalai kötet megjelenése kapcsán PAIS DEZSŐ két tanulmányban is bizonyította, hogy a mai helynevek alkalmasak a középkori adatok névrajzának pontosítására, végső

soron pedig a középkori népességi és történeti viszonyoknak más forrásokat kiegészítő rekonstruálására. PAIS Zalaegerszeg díszpolgári oklevelének átvételére „diplomamunkát” készített a város határába beleolvadt *Ola* középkori falu nevének eredetéről (MNy. 60: 282–90). Mivel a pusztá személynévből alakult helynevet végső soron olyan török eredetű személynévre vezeti vissza, amelyet a lótarás fogalomkörébe tartozónak mond, az etimológia alátámasztására e körből hoz törökségi kapcsolatokra utaló, illetve a lovászattal kapcsolatos neveket a környék történeti és jelenkori névanyagából. Mivel e munkáját éppen a zalai névtár ünnepélyes bemutatása alkalmából ismertette, a gyűjtemény adatait nem használhatta fel benne. Későbbi dolgozatában (MNy. 62: 69–72) azonban ehhez újabb adalékokat közölt, és névvizsgálatokat végzett az új kiadvány segítségével. Bemutatta Egerszeg *Csilla* nevű határreszének valószínűsíthető törökségi összefüggéseit, valamint az *Öt(t)evény* nevek révén régi pannóniai közlekedési út nyomvonalát kísérelte meg rekonstruálni. PAIS a tanulmányt módszertani mintának is szánta, mint azt a záró gondolatokban meg is fogalmazta: „Ennyi — gondolom — elegendő lesz annak a bemutatására, hogy én — ha módom lenne rá — miképpen tudnám használni a gyűjteményt. És meg vagyok győződve, hogy mások — igen sokan — még külön sikerrel merítenek ebből a páratlan bőséggel áradó forrásból.” (i. m. 72).

KUBINYI LÁSZLÓ Csánki Dezső történeti földrajzához közölt okleveles adalékokat a régi Zala megye területéről (MNy. 61: 412–9). Az egyes helyek azonosításában, a lokalizáció pontosításában sok esetben sikeresen használta fel a Zala megye földrajzi nevei mai helynévanyagát. KÁZMÉR MIKLÓS a *falva* > *fa* változáson átment nevek lokalizációját pontosította a zalai névtár adatainak a segítségével: nyolc olyan e típusba tartozó egykori településnevet említve, amely ma határnévként él (MNy. 61: 338–9). A szerző az adattár anyagát később A »falu« a magyar helynevekben (Bp., 1970) című monográfiájában is hasznosította.

A névföldrajzi kutatásoknak korábban nem volt nagy hagyománya a magyar helynévkutatásban. Pedig a helynevekben igen gyakran előforduló földrajzi köznevek különösen jó lehetőséget adnak az ilyen vizsgálatokra. Ezt mutatta be KÁLMÁN BÉLA Helynévkutatás és szóföldrajz című tanulmányában (NytudÉrt. 58: 344–50), amelyben középkori forráskiadványok alapján tekintette át régi vízrajzi közneveink (*ág, ásvány, aszó, ér, fok, jó* stb.) szóföldrajzi megoszlását. Az elterjedést szemléletes térképek is ábrázolják. A zalai helynévgyűjtemény arra készítette a szerzőt, hogy e vizsgálatot Zala megye mai helynévanyagán is elvégezze, s ezek alapján megállapítsa, hogy „a mai víznevek második tagjaként előforduló szavak korántsem szeszélyes összevisszaságban, hanem bizonyos rendszer szerint helyezkednek el” (i. m. 349).

A fenti sort folytathatnánk, úgy gondolom azonban, e néhány példa is elég arra, hogy jelezze: a friss forrásanyagnak a tudomány vérkeringésébe való bekerülése pezsdítően hatott a kutatómunkára is. A továbbiakban azt tekintem át, hogy ez a hatás hosszabb távon leginkább mely kutatási területeken mutatkozott meg.

A magyar helynévkutatás legnagyobb hagyományú, talán legfejlettebb részlege a névfejtés. A korszerű etimológia a néveredetet és a névtörténetet szoros egységben látatja, s ehhez gazdag történeti adatolást igényel. A mai helynévanyag azonban itt is sokrétűen felhasználható: mint a nyelvi átalakulási folyamat mai stádiuma vonatkozási pontot jelent régi helynévkincsünk megfejtéséhez. A magyar helynév-etimológia eredményeinek nagyszerű összegzésében, KISS LAJOS művében, a Földrajzi nevek etimológiai szótárában számos példát találunk arra, hogy évszázadok óta, akár az Árpád-kortól folyama-

tosan meglévő nevek mai változatait a szerző valamelyik újabb névgyűjteményünkben mutatja be. A közvetlen megfelelés mellett egy-egy tárgyalt név magyarázatához sokszor más, az élő anyagban meglévő névpéldák adnak analógiájuk révén biztos támaszt. Nemcsak a FNESz.-ben találhatunk azonban olyan példákat, amelyeket az újabb névtárak hoztak az etimológusok elé, hanem az 1980-as évektől a leginkább folyóiratokban publikált névfejtések között is szemmel láthatóan megsaporodott a mikrotoponimák magyarázatával foglalkozó írások száma. A szakemberek leginkább olyan neveket vettek ezek közül vizsgálat alá, amelyek keletkezésének, változásának elemzése általános név- és nyelvtörténeti, esetleg kultúrtörténeti, helytörténeti tanulsággal is jár.

Az etimológiai jellegű vizsgálatokban a többnyire viszonylag csekély történeti anyagot tartalmazó élőnyelvi gyűjtemények neveit a kutatók más forrásokból való adatokkal is természetszerűen kiegészítik. Van azonban a kutatásoknak olyan területe is, ahol az élőnyelvi anyag önmagában is elegendő vizsgálati tárgyként. A leíró jellegű névtani közelítésmód megerősödése a magyar helynévkutatásban jórészt éppen az újabb névtárak ösztönző hatásának tulajdonítható. Ez az elmúlt évtizedekben leginkább a neveket alkotó szókincs vizsgálatában nyilvánult meg. A kutatások jellegének, irányainak és eredményeinek szemléltetésére néhány fontosabb dolgot említek meg csupán a számos e témában született írás közül.

A helynévalkotó szókincs vizsgálatával a kutatók a névszerkezeti vizsgálatokhoz éppúgy hozzájárulnak, mint a nevek szemantikai és lexikális arculatának jellemzéséhez. E téren a kutatások emellett igen gyakran névföldrajzi — ÖRDÖG FERENC műszóhasználatával: onomatodialektológiai (Baranyai Művelődés 1989: 27–33) — szempontokat is érvényesítenek.

A helynévalkotó szókincs nagyobb csoportjai között kiemelkedő jelentősége van a földrajzi közneveknek. E szavak fontosságuk miatt a legtöbb helynévgyűjteményben is fel vannak sorolva jelentéseikkel együtt. VÖRÖS OTTÓ önálló könyvben (Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. MNyTK. 211. Bp., 1999) foglalkozott azokkal a vízrajzi köznevekkel, amelyek Vas megye és a szomszédos területek jelenkori névanyagában szerepelnek. A több mint 50.000 név 15%-ában talált vízrajzi közzót, s bemutatta ezek szóföldrajzi jellegzetességeit is. PESTI JÁNOS a *ság*, *ség* és a *séd* vizsgálatát végezte el nagyrészt dél-dunántúli helynévgyűjtemények alapján, elsősorban a területi jellemzők bemutatására helyezve a hangsúlyt (NÉ. 12: 32–53). Szóföldrajzi szempontokra is épít HAJDÚ MIHÁLYNAK a *szer* történetét tárgyaló, adatokban igen gazdag tanulmánya (NÉ. 11: 41–8, 12: 55–65), amelyhez fontos adalékokkal járult hozzá VARGA MÁRIA *szer*, *szeg* és más Zala megyei falurésznevekről írott dolgozata (MNyTK. 183: 192–4).

Sokan írtak a helynevekben szintén gyakori növénynevekről is. Ezek közül itt csupán egy fiatal kutatónak, ZÁNTÓ EDINÁNAK a dolgozatát említem meg, amelyben nyolc járás vagy hasonló nagyságú terület összes nevéből emelte ki azt a négyezret, amelyben növényt jelölő szó szerepel (NÉ. 20: 104–21). A statisztikai szempontok mellett előtérbe állította a névrendszertani elemzést is, bemutatva a névcsaládok kialakulásának okait és folyamatát.

KÁLNÁSI ÁRPÁD a saját maga által gyűjtött és közzétett helynévanyag szókincsét számos tanulmányban és a Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük (Debrecen, 1996) című monográfiában dolgozta fel sokféle szempontból: bemutatva e szavak névszerkezeti szerepét, szóföldrajzi jellemzőit. Hasonlóan gazdag elemzéseket végzett a névalkotó szókincsen BÍRÓ FERENC több terjedelmes tanulmányában és Nyelvi-típoló-

giai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében (Eger, 2002) című összegző munkájában.

A névgyűjteményekben megjelenő újabb kori helynévanyag sokfélesége, szerkezeti gazdagsága révén különösen alkalmas a névszerkezeti vizsgálatokra is. E téren többféle közelítésmódot alkalmaztak, eltérő — egymással gyakran vitázó — felfogást fejtettek ki névkutatóink. Az elemzések azonban jórészt elméleti szinten maradtak, nagyszámú névanyag szerkezeti szempontú vizsgálatára csak kevesen vállalkoztak. Érdekes, hogy e téren a gyakorlati feldolgozásban legtöbbet az egyébként inkább elméleti szinten vizsgálódó J. SOLTÉSZ KATALIN tette: a szónév – jelnév – kombinált név fogalmainak kimunkálásához (A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 31–2) például az Egri járás egész helynévanyagát feldolgozta. A helynévtárak mikrotoponimái között nagy bőséggel fordulnak elő az ún. „szokatlan” alaki szerkezetű nevek, amelyekről szintén J. SOLTÉSZ KATALIN írta a legátfogóbb áttekintést (Baranyai Művelődés 1989: 46–53), ugyancsak terjedelmes névtárak anyagára támaszkodva. A névutós helynevek különösségét elismerve egyszersmind rendszertani helyüket is kijelölte SEBESTYÉN ÁRPÁD (ETFTK. 24: 66–88), s ezzel azt is bemutatta, hogy a konkrét névvizsgálat hogyan kapcsolódhat névelméleti kérdésekhez is.

Jóval kevesebb feldolgozást említhetünk meg a nevek fonológiai, morfofonológiai jellemzésének területéről, pedig a kellően pontos, de a fonetikai részleteket mellőző lejegyzés révén erre is kitűnő lehetőség nyílna. Leginkább a gyűjtemények dialektológiai hasznosítására került sor e téren, aminek a különlegességét az a körülmény adja, hogy a vizsgált hangtani jelenségekre a kérdéses területek minden egyes településéről kaphatnak adatokat a kutatók a helynévtárak anyagából. Ezúttal csak néhány dunántúli példát említek e körből: GUTTMANN MIKLÓS a Lendva környéki ő-zést vizsgálta (NÉ. 21: 407–10), KIRÁLY LAJOS Somogyból (MNYTK. 160: 199–206), MOLNÁR ZOLTÁN pedig Szombathely környékéről (MNYTK. 183: 146–50) adott a helynevek alapján dialektológiai illusztrációt a hangtan területéről.

A magyar helynevek határozói ragozását nehéz szabályokba foglalni. Ez a széles körben ismert településnevekre is igaz, s még inkább érvényes a mikrotoponimák körére. Az e témába vágó nem túl gazdag szakirodalom a morfológiai és fonológiai szempontok mellett újabban szociolingvisztikai szemlélettel is közelít a kérdéshez. A helynévgyűjtemények bőséges adatállományának — vagy akár csak egy kisebb részletének — az ilyen irányú feldolgozása azonban mindezidáig nem történt meg. E kutatásokban kiinduló pontként leginkább SZABÓ GÉZA eredményeire lehet támaszkodni (NytudÉrt. 70: 116–21, MNYTK. 160: 137–9).

A helynév-szociológia a magyar onomasztikában határozott kutatási irányként sajnos mindmáig nem jelent meg. Pedig a vizsgálatokhoz már bő három évtizeddel ezelőtt jó alapokat teremtettek MEZŐ ANDRÁS tanulmányai (pl. NytudÉrt. 70: 315–20). Különösen sajnálatos e terület elhanyagoltsága amiatt is, hogy a magyar nyelvtudománynak időközben a szociolingvisztika fontos diszciplínájává vált, s hogy a külföldi névtani kutatásokban is egyre népszerűbbek lettek a névszociológiai szempontokra építő megközelítések. Az egyik ígéretes kutatási területre, az élőnyelvi és az írásbeli nevek különbségére ÖRDÖG FERENC is felhívta a figyelmet, megállapítva, hogy „a nyelvi rendszerben nincs még egy olyan nyelvi jel, amely alaki, szerkezeti stb. szempontból annyi és akkora különbséget mutatna a két nyelvhasználati terület, a hivatalos és a szóbeli között, mint a

tulajdonnév, legfőképpen pedig a személy- és a helynév” (Baranyai Művelődés 1989: 28).

A helynévgyűjtemények közzététele során is merültek fel névszociológiai problémák, különösen azokban a gyűjtésekben, amelyek évtizedekkel ezelőtt indultak el, de különböző okoknál fogva csak a közelmúltban értek célba, azaz váltak publikussá. Helynévtáraink első „generációja” még olyan adatközlők sorát szólaltathatta meg, akik a 19. században születtek, s így az általuk ismertett helynévkincs több nemzedékkel ezelőtti állapotokat mutat. Egy-egy ma elvégzett gyűjtés eredményének az összevetése a névtárakban rögzített állapottal ezért nagyon tanulságos lehet mind a névrendszer, mind pedig a névhasználat változásának vizsgálatában. Egy ilyen elemzés emellett általános névtörténeti tanulságokkal is járhat.

Az utóbbi évtizedekben megjelent névgyűjtemények az ország nagyobbik felének — közte nagyobb összefüggő területeknek is — a helyneveit tartalmazzák. (Rosszabb a helyzet azonban, ha realisabb vonatkozási rendszerként a magyar nyelvterületről beszélünk.) Egyre jogosabb tehát a névkutatással szemben az az elvárás, hogy a gyűjtemények alapján a névkincs egészére is érvényes összefoglaló feldolgozás születne. Mint kiterjedtebb területre vonatkozó munkát KÁLNÁSI ÁRPÁD fent már érintett szatmári helynévmonográfiáját említhetjük meg. Olyan szintézisre is szükség lenne azonban, mint amilyet EERO KIVINIEMI írt — mintegy egymillió helynévadat felhasználásával — a finn helynevekről (Perustietoa paikannimistä. Helsinki, 1990). Ilyen elemzések elkészítésére azonban — ahogyan az ő példája is bizonyítja — csakis nagyméretű számítógépes adatbázisok létrehozásával nyílik lehetőség.

A magyar helynévgyűjtemények óriási anyagot biztosítottak eddig is a tudományos kutatómunka számára, amely a megfelelő mértékben fel is használta ezeket a vizsgálatokban. A felhasználás hatékonyságát azonban hatalmas mértékben javítaná, ha megkezdődne ezeknek a gyűjteményeknek a — mindenki számára elérhető — számítógépes adatbázisokba rendezése. Ennek elindításához egy széleskörű együttműködésen alapuló pályázati keret teremthetne jó lehetőséget. A magyar névkutatás ügyét azonban leginkább az lendítené előre, ha — úgy, mint sok más országban, közte Finnországban is — önálló névkutató intézetben néhány főhivatású kutató foglalkozhatna a nevek interdiszciplináris vizsgálatával.

HOFFMANN ISTVÁN

HETES ÉS HETÉS¹

1. E szópár sorsa régóta foglalkoztat. Először akkor volt alkalmam történetükről mélyebben elgondolkodni, amikor A magyar tájnévadás című könyvem írtam (NytudÉrt. 126. sz. 1988). A *Hetés* tájnév szócikkének összeállításakor Szentmihályi Imrének, a zalaegerszegi Göcseji Falumúzeum igazgatójának levéltári gyűjtésére és Ördög Ferenc értékes megjegyzéseire is támaszkodhattam. Mielőtt újabb névtörténeti gondolataimat

¹ Egy készülő nagyobb tanulmány fejezete.

előadnám, összefoglalom és némileg kiegészítem az akkor tett legfontosabb megállapításaimat.

2. E Zala megyei történeti kistájnevünk először 1510-ben bukkan fel írásos emlékeinkben *Hetes* alakban (a levéltári forrásjelzeteket l. idézett művem 81. lapján és SZENTMIHÁLYI IMRÉNEK A történeti Hetés c. dolgozatában: Ethn. 88. 1977: 412–35; ugyanitt, a 419. lapon l. az 1509: *Hetesallijja* változatot is). Ennek legvalószínűbb hangzása *Hetes*, bár az írásmód – ismervén a kései ómagyar kor hangjelölési megoldásait, a magánhangzók hosszúságának szórványos jelölését – megengedi a *Hetés* olvasatot is. A második szótag magánhangzójának *é*-s írása 1662-ben jelenik meg, és 1678-tól kezdve lényegében állandónak tekinthető. A XVI. század eleje és a XVII. század utolsó negyede közti időben ingadozó írásformák adatolhatók, amelyek olvasata több bizonytalansági tényezőt tartalmaz, l. pl. 1512: *Heetheess*, 1574: *Hetthies*, 1648: *hetjes* stb. Az 1512-es adat folyamatos betűkettőzése eleve elbizonytalanítanak mindenféle kvantitásjelölési következtetést; az 1574-es adalék *ie* betűkapcsolata felvillantja az *ie*, *ié* kettőshangzós realizáció lehetőségét – ezt a vidék nyelvjárástörténete általában, szavunk nyíltságot és zártságot ütköztető második szótagi hangtörténete pedig konkrétan is megengedi –, ugyanakkor a *j*-s írásmód a *hetjes* formában arra figyelmeztet, hogy a *ti ~ tj* jelkapcsolat palatalizált mássalhangzót (*ty*-t) is jelölhet. (A *hetes* lexéma *ty*-s ejtésű adatait l. pl. a MNyA. – alább bővebben tárgyalandó – 1023. lapján, az északnyugati palócban. Kétségtelen azonban, hogy ott a palatalizáció a *t* utáni *i* hatásának szabályos következménye: *hetyis ~ hetyiss*.) A XVI. század első felében e területet *Hetésalj*-nak is emlegetik a források, az előtag *Hetes ~ Hethes* írásmódja azonban leginkább a *Hetesalja* olvasatot erősíti. A tájnév mai nyelvjárási alakja *Hetis*.

3. A névadatok vázlatos ismertetése után történeti-etimológiai álláspontomat a következőképpen foglaltam össze: „A *Hetés* tájnév etimológiája bizonytalan. Ismeretes olyan helyi néphagyomány, amely a névadást azzal magyarázza, hogy hét falu volt itt egyaránt *háza* utótagú névvel, pl. *Bődeháza*, *Göntérháza*, *Kámaháza* stb. (l. SZENTMIHÁLYI: *Het*. és *Lendv*. 14–5: [...]). Ez azonban névtanilag, nyelvileg – szerintem – nehezen fogadható el. (Problematis pl. az *-s* képző szerepe és az *é* hosszúsága is.) Vannak viszont más, *Hetes ~ Hetés* nevű helységek, amelyek magyar névadással, pusztán szn.-ból keletkeztek: 1263: *Hethys* (Cs. II, 578) 'Hetes falu Somogy megyében'; 1335: *Hetes* (Cs. III, 61) 'Nemeshetés Zala megyében'; 1297: *Hetys* (HazOkm. VII, 264–5: Gy. I, 719) 'Hetes (később elpusztult) falu Bodrog megyében'; stb. (etimológiájukat l. a FNESz.-ben). A *Hetés* tájnév inkább ezek sorába tartozik. Ezek szerint az Árpád-korban Hetés egy birtoktest (possessio, terra) lehetett, amelyet birtokosáról nevezhettek el; majd a gyéren lakott területet a későbbi betelepülések folytán – főleg a XIV. században – sűrű, aprófalvas településszerkezet váltotta fel. [...] A XVI. sz.-ban, az uradalmi forrásokban feltűnő *Hetésalja* változat inkább az írásbeliségre lehetett jellemző. A másodlagos *alja* utótaggal az *Erdődalja*, *Meggyesalja*, *Somlyóalja*-féle nevek közé illeszkedett be, melyekben az *alja* jelentése kb. ennyi: 'körzete, vidéke, igazgatási területe'." (i. m. 81).

4. Az előző pontban tömören vázolt álláspontomat főbb vonalaiban ma is helytállónak tartom, ugyanakkor szükségesnek látom néhány részletkérdés alaposabb körüljárását és bővebb nyelvi anyag felvonultatását. A továbbiakban tehát érinteni kívánok névtani-

jelentéstani, hangtörténeti, morfológiai, dialektológiai-nyelvföldrajzi és normatörténeti kérdéseket.

A) **Névtani-jelentéstani kérdések.** – Mint azt a korábbi kutatások már felderítették, *Hetes* (*Hetis*, *Hetiüs*, *Hetés* stb.) alakban már az ómagyar kortól több személynév, településnév és egy tájnév is adatható. Ezek etimonja nagy valószínűséggel azonos: a *hét* számnév -s képzős származékának tulajdonnevesült példányairól van szó, de – mint fentebb is jeleztem – részleteiben tisztázatlan a képzőnek a köznévi alapon és a tulajdonnevesült származékokban játszott szerepe, szemantikája. KISS LAJOS a FNESz.-nek mind az első, mind a bővített, negyedik kiadásában a *Hetés* szócikkben a következőképpen nyilatkozik: „A *hét* számnév származéka, de a részletek bizonytalanok.” Ismerteti a *hét* -háza utótagú falunévről szóló néphagyományt, de nem foglal állást vele kapcsolatban. Elhárítja viszont – jogosan – a Nemeshetés nevére épített tájnévmagyarázatot (*Hetés* = *Nemeshetés* vidéke), mivel ez a település távolabb, Göcsejben van. Más kérdés viszont az, hogy az efféle településnevek helyes magyarázata hozzájárulhat a tájnév történeti szemantikájának jobb kiderítéséhez is.

A személynév → helynév váltást a *Hetés* településnév kapcsán okleveles adatokkal is bizonyítani lehet. Valószínűleg *Nemeshetés* történeti anyagához sorolható az az oklevél, amelyben *Hetys* fia János fiai, *Hetesi* Erb és *Miklós* szerepelnek („A kapornaki konvent előtt Gyula fia Miklós, *Hetés* nevű birtokban egy részt megszerez”: 1336: „Erb et Nicolao filiis Johannis filii *Hetys de Hetys*”, „de possessione eorum hereditaria in dicta *Hetys*” (ZalaOkl. I: 315). Az adatra először WERTNER MÓR egyik cikke hívja fel a figyelmet (Hecceser, *Hetes*: Nyr. 44. 1915: 388), ahol a következő zárógondolat olvasható: „Ez utóbbi adatból világosan kitűnik, hogy [a] *Hetes* keresztnév[,] és miután az 1336-ban szereplő *Hetesi* Erb és *Miklós* nagyatyja kétségkívül már 1270 előtt meghalt, bátran állíthatjuk, hogy a zalamegyei *Hetés* helység nevét ezen úrtól vagy ennek valamely azonos nevű ősétől kapta[,] s ennek alapján a *Hetes* nevű egyéb helységekről ... ugyanazt mondhatjuk” (uo., az én kiemeléssel). Erre a névkapcsolatra – WERTNER-től függetlenül – PAIS is figyel. Hetevény c. cikkének egyik zalai helynévadatához (1371: *Hetheus*, *Heteus*: ZalaOkl. 2: 47–8) a következő lábjegyzetet fűzi (MNY. 1934: 38): „Az oklevélben előforduló *Hetes* (i. h. 47) – úgy látszik – nem azonos vele, hanem a Zalaegerszeg mellett délkeletre fekvő mai *Hetés*-t kereshetjük benne, amelynek régi adatai: 1335: *Hetes*; 1336, 1378: *Hetys* (ZalaOkl. I, 305, 315, II, 149), s amelyet az 1336-i oklevélből kitűnőleg egy *Hetys* olv. *Hetés* nevű emberről neveztek így.” (Ezután még utal a Somogy megyei *Hetes* helynévre is. Wertner és Pais nyomravezetője feltehetőleg CSÁNKI történeti földrajza lehetett, ahol ugyancsak említve van az „Erb ... Filius *Hetys de Hetys*”: Cs. 3: 61).

Ha elfogadjuk azt a nem gyakori, de reális lehetőséget, hogy pusztai személynév a birtoklás révén nemcsak falunévben, hanem területnévben is fennmaradhatott (vö. pl. Anonymusnál 44. cap.: „partes *beguey*”, 57. cap.: „in partibus *Kemey*”, azaz *Begej* és *Kemey* tájnevek, az utóbbiról I. JUHÁSZ, Magyar tájnévadás 84, az előbbiről BENKŐ, Név és történelem. Bp., 1998. 178–85, különösen 184), akkor a figyelmünket a továbbiakban arra összpontosíthatjuk, hogy milyen motivációk alapján születhetett a *hét* számnév derivátumából személynév.

Ezen a ponton érdemes ismét kezünkbe venni a Földrajzi nevek etimológiai szótárát, ahol a Somogy megyei *Hetes* falu nevének szócikkében erre is adalékot találunk. A szótár első kiadása röviden még csak ennyit közöl: „Pusztai szn.-ból keletkezett

magyar névadással; vö. 1237–40: *Hetes* szn. (PRT. 1: 775). Az alapjául szolgáló szn. a m. *hét* számnévnek a származéka.” (i. m. 274). A negyedik, bővített kiadás már ennél többet mond: „Köznévi előzménye a m. R. *hetes* 'egyéniileg termelő félszabad, aki a földesúrnak szokás szerint hetenként három napi robottal szolgált' [1405 k.: »*hetes*: ebdomadarius«: SchlSj. 123.]” Amint a szócikk végi szakirodalom-jegyzék segítségével kideríthető, ennek a kitételnek a forrása GYÖRFFY GYÖRGY István király és műve (Bp., 1977) c. könyve, ahol a 492–3. lapon a következő idevágó részlet olvasható: „Az egyéni termelő vári réteg kettéválasztásakor Kálmán [király] két olyan kifejezéssel él, amely általánosan használt volt az egyéniileg termelő félszabadok megnevezésére: a »*hetes*« (*hebdomadarius*) és a »*lovas*« szolgálat. [Bekezdés.] A földesúrnak teljesítendő »*hetes*« szolgálat mibenlétét egykorú hazai forrás nem világítja meg, de a szomszédos bajor földön érvényes Lex Bajuvariorum (I. 13.) heti három napban határozta meg, német földön ez volt általános. [...] Magyarországon a délnémet heti három napos robot honosodott meg, s e szolgálatra azokat a félszabad állapotú szolganépeket kötelezték, akik nem voltak századba osztva. Ilyen módon a *hetes* név egy szabadabb társadalmi állapot jelzője lett. [Bekezdés.] Először 1086-ban fordul elő a bakonybéli népek összeírásában. A »*lovas* szolgák« (*equites*) különféle mezőgazdasági robotjainak felsorolása végén írják, hogy (minden) héten (*in septimana*) szolgálatra állnak, legeltetnek, és ha kár esik a jószágban, e »*hetesek*« (*septimanarii*) térítik meg a sajátjukból. [...] A bakonybéli népek a királyi udvari gazdaságból kerültek egyházi kézre, s így ez a réteg nemcsak a vári, hanem az udvari és egyházi népek között is megvolt. De megtaláljuk a heteseket világi magánbirtokokon is. [...] Hogy a »*hebdomadarius*« magyar megfelelője a *hetes* név, azt a Schlägli szójegyzék árulja el. E szóból erednek az Árpád-kori *Hetes* falunevék; az egyik eltűnt Zala megyei faluról írják 1270-ben, hogy *libertinus* lakói voltak (*villam Hetes cum libertinis existentibus in eadem*). A *hetes* név bizonyára azért ragadt meg a libertinuson, mert ez a réteg urával leggyakrabban a »*hetes*« szolgálat kapcsán érintkezett: a földesúr vagy megbízottja mint heteseket tartotta őket számon.” (Vö. még GYÖRFFY, TörtFöldr. 3: 162.)

Ez az okfejtés igen meggyőző, mégsem szükséges kizárólagos magyarázatként számon tartanunk. Ha fellelőzzük KÁZMÉR MIKLÓSNak 1993-ban megjelent kiváló művét, a Régi magyar családnevek szótárát, a 472. lapon a *Hetes* szócikkben a következő magyarázatot találjuk: „< *hetes* 'a család hetedik gyereke' (vö. SVOBODA 46; BACH 1: 301) v. 'hetibéres munkás' (OkISz.). M: születési sorrend / munkaviszony. – Vö. *Hármas*, *Hatos*, *Kilences*, *Nyolcas*.” Ezek szerint KÁZMÉR az első helyre sorolandó motivációs tényezőnek a születési sorban elfoglalt helyet tette meg, és erre a típusra további számnévi családneveket hozott bizonyítékkal (de a sor elejére odailleszthetjük a korai ómagyar *Előd*, *Ketüd* egyelemű személynéveket is: PAIS: MNyTK. 115. sz. 8, 13; vö. még tőle a *Hete*, *Heteh* személynévek alak- és jelentésánára: MNy. 1933: 38, 2. jegyz., ill. SZENDREY: MNy. 1934: 297–8). A hivatkozott nemzetközi szakirodalom (SVOBODA, BACH) szerint ez a névtípus szláv és német nyelvterületen is kimutatható. A 'hetibéres munkás' jelentésmegadás közel áll a GYÖRFFY által jelzett középkori 'hebdomadarius'-hoz, az Oklevélszótár egybe is vonja ezt a két meghatározást a *hetes* szócikkének 2. pontjában (374), de lehet, hogy csupán rokon fogalmakról van szó (vö. még a *hetesdrabant* alatt olvashatókkal is, uo.). KÁZMÉR a *Hatos* szócikkében (461) FEHÉRTÓI KATALINra hivatkozva az említetteken kívül újabb motivációs tényezőre utal: '(egy birtok felosztása után) a hatodik telek birtokosa' (FEHÉRTÓI: NytudÉrt. 68. sz. 49, itt

azonban a lehetőség bizonytalanul, kérdés formájában van megfogalmazva). KÁZMÉR szerint ilyen alakú apanévből is válhattak családnevek, ekkor viszont – s ezt már én teszem hozzá – az eredendő motiváció tovább nyomozandó a már számba vett jelentéstani tényezők körében.

De vajon lezárható-e a motivációs lista? Végérvényesen aligha. Mindig bukkanhatnak fel ismeretlen vagy elhanyagolt szempontok, amelyek gazdagítják névtani, művelődéstörténeti ismereteinket. Gondoljunk csak arra, hogy a hetes szám különböző régi kultúrákban kitüntetett szerepű, „mágikus” jelentőségű volt, így szerepet kaphatott a névmágiában is. Akárcsak az állatnevek vagy az állatokra közvetetten utaló szavak. Ez utóbbiakhoz sorolnék egy olyan állattartási nyelvjárási szakszót is, amely – archaikus hangtani jegyei alapján is – része lehetett az ómagyar kor szókincsének. Ez nem más, mint a – főleg kismalacra utaló – *hetes* 'fiatal, néhány hetes; választási' melléknév (nyelvjárási alakváltozatainak megoszlását jól nyomon követhetjük A magyar nyelvjárások atlasza 1023. és A romániai magyar nyelvjárások atlasza 541. számú térképén. Állatokra utaló szavak felhasználása a személynévadásban nem ritkaság (l. ismét PAIS: MNyTK. 115. sz. 15), különösen, ha a szavak érzelmileg motiváltak, például kicsinyítésre, becézésre is alkalmasak voltak.

A *hetes* melléknév és főnév jelentéstani sokféleségének szemléltetésére most két gazdag adatolású, a regionalitásra is figyelemmel levő szótár, az Új magyar tájszótár és az Erdélyi magyar szótörténeti tár szócikkeiből közlök válogatást (csak a jelentésváltozatok bemutatására szorítkozva).

ÚMTsz.: **hetes**¹ *I. mn* ...hét fonálköteg befogadására való, hétszer 30 foggal ellátott <szövőborda>; szalmakalap készítéséhez való, hét szál szalmából font <fonat>... **II. fn** 1. gabonacsomó, **a.** a gabonakereszt fele, **b.** gabonakereszt... 2. mérőedény, 3. lepedő összevarrásához használt díszöltés. – **hetes**² *I. mn* olyan gyermekágyas asszony, aki egy hete szült; hosszú ideig tartó <eső>; egy heti időtartamra fogadott <fonóasszony>, ... **II. fn** a gazdaság, a háztartás körül mindenféle munkát elvégző férficseléd, férfimindenes, **a.** egy heti időtartamra fogadott férficseléd (vö. még *hetesség*: egy hétig tartó szolgálat).

SzT.: **hetes** *I. mn* 1. vhány hétnyi korbeli/korú, 2. heti szolgálatot teljesítő/tevő; **II. fn** 1. (vhány) hetes gyermek, 2. heti szolgálattelvő személy (vö. még *hetesség*: hetes szolgálat). L. még szóösszetételben és szószerkezetben is: *hetes-arany*, *hetes darabont*, *hetesház*, *hetes-vászon*.

Természetesen nem minden fenti jelentésárnyalat alkalmas személynévi kategóriaváltásra, de a történeti személynevek kapcsán felmerült 'valahány hétnyi korú', ill. 'heti szolgálatot teljesítő' jelentésmozzanatok e két forrásban is adathozhatóak (vö. még TESz. 2: 102 is). Különösen figyelemre méltó az, hogy a *hetes* melléknév, ill. főnév sajátos hangalaki változatai, mint *hetüs*, *hetis*, *hetës*, *hetős* csak meghatározott jelentéskörben tűnnek fel. De ez a megfigyelés már átvezet bennünket a következő alponthoz.

B) Hangalaki és morfológiai kérdések. – Az Erdélyi magyar szótörténeti tár sajátos alakváltozatai között a vezető helyet a *hetüs* ~ *hetűs* formák foglalják el, de találtam egy példát a *hetös*-re is (1824). Ezek kivétel nélkül kisgyermekes korának megjelölésére vonatkoznak, azt fejezve ki, hogy a csecsemő hány hetes. Az adatok jelentős része származik halotti anyakönyvekből. Néhány példa: 1799: „'A Feleségem és 5 *Hetűs* fiam”, 1808: „temették ... Csoma János 4 *Hetűs* fiát...”, 1812: „Juliánna ... 10 *Hetűs*”, 1824: „(Meghalt) Sinko Gáspár nevű két *hetös* fia”, 1840: „(Meghalt) Benedek Sándor égy *hetűs* Görtsbe [az egy *hetűs* nem a görcsre, hanem a gyermekre vonatko-

zik!]" stb. A „**HA**.” jelzettel bevezetett, szövegkörnyezet nélküli hangalaki adalékok szintén anyakönyvekből valók (1809-től). Az összes többi jelentésváltozat adatainál *hetes* formák láthatók. (*Hetis* alakot a SzT. nem tart nyilván.) A példák zöme XIX. századi.

Az Új magyar tájszótár (2: 934) a **hetes**² szócikkében, a római egyes, melléknévi jelentés alatt sorakoztatja föl a *hetis*, *hetüs*, *hetős* alakú tájszavait, de ezek nem csecsemőre, hanem szülésen túlesett, gyermekágyas anyára vonatkoznak. Van egy ettől eltérő, igen tanulságos adat, amely kialakult szóhasadásra utal: „**a. hetős** (Hugyag...): <csak malacra vonatkoztatva a más esetekben haszn. *hetes* alakkal szemben>”, azaz a sajátos alak csak egy sajátos jelentéssel együtt bukkan fel, miközben a *hetes* főváltozat széles körben használatos. E hapaxnak tűnő adatból azt is gondolhatnánk, hogy a megoszlásnak valami elszigetelt esetéről van szó, de ennek látványos cáfolatát adják két nagyatlaszunknak a *hetes* (választási) malac megnevezéseit ábrázoló lapjai (MNYA. 1023., RMNYA. 541.). Ezek az egyéb jelentésű *hetes*-ekkel szemben (l. pl. MNYA. 674. 'hét egységet tartalmazó') változatos hangalaki és nyelvföldrajzi tagoltságot mutatnak. Izgalmas hangtörténeti feladvány ezek egymáshoz viszonyított kronológiájának, keletkezéstörténetének kibogozása. Ehhez támpontul szolgálhatnak a nyelvemlékek és a nyelvföldrajzi képletekből kiinduló nyelvjárástörténeti rekonstrukciók.

Nézzük meg először néhány helynév történeti adatsorában az alakváltozatok kronológiáját! (Az idevágó régi személynévanyag vizsgálatától ezúttal eltekintek, de néhány adalékot l. pl. KÁZMÉR családnévszótárában: 472.)

1. *Hetes* (Somogy megye): 1263: *Hethys*, 1276: *Hetys*, 1341: *Hetus*, 1438: *Hethes*, 1490, 1491: *Hethees*, 1496: *Hethes* (Csánki 2: 578).

2. *Nemeshetés* (Zala megye): 1335: *Hetes*, 1336, 1378: *Hetys*, 1513: *Hethes* (CSÁNKI 3: 61).

3. *Hetes* (Bodrog megye; több, osztódott település neve, a hódoltság alatt elpusztultak): 1297: *Hetys*, 1338/1439: *Hetus* (GYÖRFFY 1: 719), 1432, 1468, 1475, 1477: *Hetes*, *Kethhetes*, 1449: *Hethes*, *Gewrewhethes*, *Gerewhethes*, 1460: *Naghhethes*, *Kyshetes*, *Felsewhethes*, 1468: *Hethes*, *Gewrehethes*, 1482: *Hethyes*, *Kyshethyes*, *Naghhethees*, 1520–22: *Hethes*, *Naghhethes*, *Kyshethes* (CSÁNKI 2: 201).

4. *Hetes* (Borsod megye; elpusztult település Mezőcsát közelében): 1225: „in partibus Sath ... predium nomine *Hetes*” (GYÖRFFY 1: 776; UrkBurg. 1: 106, vö. még SoprOkl. 1: 15).

5. Az első általam ismert *Hetis* alakú helynévi adatot a TESz. közli (2: 101 *hét*¹ a.): +1015/+1158/1228/1323/1403: ? *Hetjś* (KARÁCSONYI: Szt. István 81). Hamis oklevél többszörös átíratáról van szó, de a XIII. század húszas éveiből való átírás (1228) már kronológiailag hitelesnek tekinthető.

Amint látható, a csak egy adalékkal képviselt Borsod megyei *Hetes* kivételével minden helynév adatsorában van alaki váltakozás, ill. változás. Ez arra utal, hogy bármi legyen is e helynevek jelentéstani motivációja, az ómagyar korban még nem voltak erők a később tetten érhető alaki megoszlás, szóhasadás irányába ható erők. Mindenesetre e helynevek közszói alapját feltehetőleg olyan jelentéskörben érdemes keresni, amelyek a későbbi korokban is *i*, *ü* második szótagi vokálist mutatnak (legalább a változatok szintjén). Az *é*-s ejtésre utaló betűkettőzések formák csak a XV. század vége felé jelennek meg, de adataik szórványosak (1482, 1491).

De vajon mi lehet az oka a *hét* szó (-s képző előtti) véghangzója ily mértékű változatosságának és e sokszínűség feltűnően sokáig – meghatározott körben egészen máig – tartó fennmaradásának? A fenti példákat nem ismerő nyelvtörténész joggal gondolhatná, hogy egyenes út vezet a kései ősmagyar **(h)etesi* (> **hetesü*) formáktól a mai, véghangzót vesztett *hetes*-hez, melyben az -s előtti *e* mozdulatlanak tűnik: örzi a kezdetekig visszanyúló alsó nyelvállásfokot. A történeti adatok azonban többvonalú fejlődésre engednek következtetni.

a) Lehettek olyan korai nyelvjárások, amelyekben az *i*, *ü* szabad szóvégi vokálisok (*hetesi*, *hetesü*) úgy koptak le, hogy nem tudtak hatni az -s előtti *e*-re. (Egyenes út a mai formához.)

b) Voltak olyanok, amelyek engedelmeskedtek a végvokális hasonító hatásának: hozzá idomították a kötőhangzót nyelvállásfokban, majd esetleg labialitásban is. Mivel az -s előtti kötőhangzó (*e*) illabiális volt, feltehető, hogy a szomszédságában levő szabad véghangzó is eredendően olyan volt (*hetesi*). Köztudomású, hogy a lekopás előtti végvokálisok jelentős részben labializálódtak, tehát a *hetesi* szabályos folytatója ez esetben a *hetesü* volt. Feltevésem szerint – bár eltérő arányban – e változó minőségű véghangzók a nyelvjárások többségében szinkrón variánsként egyidejűleg jelen lehettek.

c) A *hetesi* alak a végvokális „húzó hatására” *hetisi*-re módosult, azaz a szomszédos kötőhangzó is felső nyelvállásúvá záródott. Ez történhetett két lépésben is (*e* > *ë* > *i*), de akár egyben is (*e* > *i*).

d) A további lépések a következők lehettek: *hetisi* > *hetisü* > *hetüsü* > *hetüs*, ill. *hetisi* > *hetis*. Ezek a *hetis* ~ *hetüs* formák szemlélhetők az ómagyar kor tulajdonneveiben és a későbbi nyelvjárási variánsokban (a *hetes*-sel váltakozva).

e) A szabad szóvégi vokálisok lekopása után azonban ismét a tö belseji magánhangzó (a *het-* *e*-je) fejthette ki az asszociatív hatását az -s előtti kötőhangra: megindult a *hetis* > *hetes*, *hetüs* > *hetes* regresszió. A folyamatot feltehetően a formálódó nyelvi norma is segítette. Ha a visszautés több lépésben zajlott, *hetis* > *hetös* > *hetes*, valamint *hetüs* > *hetös* > *hetös* > *hetes*, ill. *hetüs* > *hetis* > *hetös* > *hetes* láncok keletkeztek, sok nyelvjárási különbséggel.

f) Egyes helyeken nyúlások is felléphettek: *hetös* > *hetés*, *hetös* > *hetős*, *hetüs* > *hetüs*. A hosszú magánhangzós formák azonban több hatás eredményeként is előállhattak. A *hetés* például ott, ahol az *í* ~ *i*-zö nyelvjárások dialektális formáit már magasabb norma hatására kerülni igyekeztek. A *hetős*, *hetüs* pedig a képzőtársulást tartalmazó -ós/-ős (pl. *kiabálós*, *veszekedős*), vagy más felépítésű -ús/-űs végű szavak (pl. *koszorús*, *hegedűs*) analógiás hatását is mutathatja.

g) Ez a sokféleség akár már a középmagyar korra eltűnhetett volna (mint ahogy a frekvenciáltabb jelentésekben ez meg is történt), azonban az alaki divergencia mellé hamar jelentéstani is társult, így bizonyos speciális jelentésárnyalatok „megkötötték”, konzerválták az archaikus formákat. Érdekes fejlemény viszont, hogy a csángó nyelvatlaszban nemcsak *hetüs*, *hetis* stb. adatok találhatók (az 583. lapon), hanem *napus* formák is (az 582.-en), méghozzá egyik főjelentéshez kapcsolódva ('ein Tag alt'); de feltehetőleg e mögött is áll jelentésmegoszlás (vö. pl. *napos* 'napsütötte'). A specializációs folyamat szóhasadásba is torkollhatott: pl. a *hetüs malac* jelzője már önálló lexémának tekinthető azokban a nyelvjárásokban, ahol a *hetes* szó is él, de mindig más jelentésekhez kötve.

C) Nyelvföldrajzi támpontok és tanulságok. – Ebben a pontban megkísérlek néhány tanulságot levonni abból a nyelvföldrajzi képből, amely a két nagy-

atlasz (MNyA., RMNyA.) lapjainak (1023., 541.) együttes szemlélése nyomán tárul fel a *hetes* ('néhány hétnyi idő *<kismalac>*') címszó alatt.

a) A nyelvterület közepén a változatok nélküli *hetes* uralkodik, átnyúlva a Dunántúl közepére és a Drávától északra húzódó sávra. Ezek a főtömb magjában megőrzött (primer) formák is lehetnek, a periféria irányába haladva azonban egyre nő a regresszióval visszanyert (szekunder) alakok előfordulásának valószínűsége.

b) A peremeken ütközőövezetek alakultak ki: a *hetis* elszigetelődő, lefűződő darabjait láthatjuk egy déli, elnyúló sávban Baranyától Csongrád megyéig, továbbá a romániai magyar nyelvterület északnyugati és a szlovákiai nyelvterület keleti részén. (A csángó nyelvatlasz néhány moldvai kutatóponton is jegyzi.) A *hetis* legmasszívabb tömbje a Nyugat-Dunántúl, Kisalföld, nyugati palóc terület egybefüggő zónájában szemlélhető.

c) A *heti*s legnagyobb tömbje Erdélyben található, mezőségi központtal. Itt a korábbi *hetis* (*< hetisü*) erős labializációs tendenciának volt kitéve. A Székelyföld keleti fele kimaradt ebből a hullámból, ott az *e*-ző megoldások a jellemzőek. Kisebb foltok láthatók még a Dél-Dunántúlon, a Dunakanyartól északra és keletre, valamint a keleti palócban.

d) Sok helyen kettős, hármas együttállásokat látunk. Ezek lehetnek megőrzött régiségek vagy az ütközőzónában kialakult innovációk. A Dunakanyartól északra és keletre a *heti*s-ből *hetős* ~ *hetős* lett, de él a *hetes* is. A labiális kötőhangzós alakok sajátos tömbösödése ómagyarra visszanyúló nyelvjáráscsoportot sejtet.

e) További vizsgálatot érdemelnek a nyelvjárásszigetek, de ez már külön dolgozat tárgya lehet.

5. Visszatérve röviden a *Hetés* tájnévre: személynévi eredete igen valószínű; pályafutását a névtörténeti adatok tanúsága szerint *Hetes*-ként kezdte, de közel volt ahhoz a nagy nyugati tömbhöz, ahol már a korai ómagyarban is a *hetis* lehetett a főváltozat (legalábbis bizonyos speciális jelentésekben). A név újkori népnyelvi *Hetis* ejtése lehet ennek a nyelvjárásközi hatásnak az eredménye, de lehet akár szabályos belső fejlődés is, melynek során *e > ě > i* záródás történt. Mivel a helyi nyelvjárásban az *é*-k szóvégen és relatív tövekben rendszeresen *i*-re váltanak (pl. *keritis*, *melli*, *temettik*), a *Hetés* alak megszilárdulását hiperkorrekció is segíthette, amivel akár már a középmagyar kor elején számolhatunk. A túlhelyesbítés először inkább a hivatali írásbeliségben tűnhetett fel, a szóbeliséget csak később érintette.

JUHÁSZ DEZSŐ

EGY LEHETSÉGES NÉVTANI VIZSGÁLAT VÁZLATA

Nem újság annak a felvetése, hogy a névadás indítékaiban a nyelvtörténet különböző korszakaiban az adott korra jellemző sajátosságok ismerhetők fel. Ez a tény érvényes a személynévadásban ugyanúgy, mint a földrajzi nevek adásában. A névadást ugyanis több tényező befolyásolja: egyebek között a természeti környezet (a földrajzi nevek esetében – ennek időbeli vonatkozásai más dimenziókban keresendők), a társadalmi, gazdasági körülmények (a földrajzi nevek és a személynévek körében egyaránt), az analógia (talán inkább a földrajzi nevekben) és a névdívat (a személynévekre jellemzően). Az analógia szerepe abban mutatkozik meg, hogy a névadási tendenciák egyes típusainak az érvénye-

sülési időhatárait befolyásolja. Ez azt jelenti, hogy például bizonyos földrajzinév-adási típusok a (nyelv)történet bizonyos korszakaira jellemzőek, a pontos időhatárok azonban nem határozhatóak meg, mert a típus jellemző kora után is adhatott a közösség a típusba sorolható nevet. Ezzel a megszorítással beszélhetünk az *-i* képzős, a templom védőszentjéről adott vagy más szempontot tükröző településnevek csoportjának keletkezési idejéről.

A személynévek és a földrajzi nevek egyik összekapcsolódási pontját a birtoklást tükröző településnevek példázzák. Az ilyen helynevek morfológiai felépítésében bekövetkezett változások hátterében bizonyára a társadalmi-gazdasági viszonyok változását, és ennek következtében a birtoklás tényének minél explicitebb kifejezési szándékát kell keresnünk: a fejlődés vonala a jelöletlen (puszta személynév) → a morfológiailag jelölt (*-i* birtokjel > névképző) → a szintaktikailag jelölt (a *-háza*, *-laka*, *-szállása*, *-ülése* összetételi utótagú) nevek típusa felé halad.

A fejlődési sor elején álló puszta személynévi eredetű településneveket a steppei nomád-félnomád életmódra visszavezethető, a honfoglalás ideje után a Kárpát-medencében magyar helynévadási típusként tartjuk számon, és így tanítjuk az egyetemi oktatásban. Ez minden esetben azt jelenti, hogy a nevet viselő személy népi, nyelvi hovatartozásától és a személynév etimológiájától függetlenül a helynévadó közösség mindenkor magyar. Ez a megjegyzés arra utal, hogy a birtokos esetleg nem magyar, de magyar ember is viselhet idegen nevet. Az utóbbi lehetőség hátterében a névdivat, a névadási presztízs kérdése állhat. Feltevésem, hogy ennek a névanyagnak az új szempontú vizsgálata a honfoglalást követő egy-két évszázad szociológiai, szociolingvisztikai kutatásához szolgálhat adalékokkal.

A gondolatmenet kiindulópontja az a megfontolás, hogy az a személy, akinek a nevét a település a (magyar) névadó közösségtől kapta, a terület tulajdonosa volt. Ha tehát összegyűjtjük azokat a településneveket, amelyek puszta személynévi eredetűek, akkor egy olyan személynévlistát kapunk, amely a honfoglalást követő egy-két évszázad birtokosainak a névsorát tartalmazza. A nyelvterület különböző részein felbukkanó azonos nevek vagy ugyanannak a személynek más-más területen található birtokaira, vagy a névdivatjának az erőteljes érvényesülésére utalhatnak. Ennek a tisztázása további (elsősorban nem névtani) kutatások feladata lehet. Ha ezeknek a neveknek az eredetét vizsgáljuk meg, akkor a személynévadó népi, nyelvi irányultságáról kapunk képet. Az irányultság oka lehet a származás, de lehet csupán annak a közösségnek a magasabb presztízse, amelynek a névkincséből a választott név való.

A feladat tehát egészen egyszerűnek látszik. Kérdés, hogy a kutatás megvalósításának milyen lehetősége – alkalomadtán milyen tanulságai vannak.

A 2002/2003-as tanév őszi szemeszterében a Nyelvtörténet II. (Morfológia, szófajtan, jelentéstan) szemináriumom hallgatóinak azt a feladatot adtam, hogy a FNESz.⁴ 100–100 oldalának a puszta személynévi eredetű településneveit cédelázzák ki első előfordulásukra és a nevek etimológiájára vonatkozóan, és az eredetbéli kategóriák alapján készítsenek statisztikát. A cédelázásban részt vett Bártfai Beáta, Grácsi Tekla Etelka, Haiser Adél, Marosvölgyi Gábor, Streli Zita Ágnes és Varga Zoltán. A munka során felmerült problémáikat rendszeresen megbeszéltük, így már kezdettől felszínre kerültek olyan kérdések, amilyenekkel egy ilyen jellegű kutatás során számolni kell, illetőleg a kiindulási alapul vett szótár sajátosságai felvetnek. A puszta személynévi eredetű telepü-

lésnevek adásának általános időbeli jellemzője mellett előfordulnak olyan névadatok, amelyek az Anjou-korból, esetleg a Zsigmond-korból valók. Hogy itt valóban a vizsgálódás korából (tehát az Árpád-kor elejéről) való névadattal állunk-e szemben, és csupán az okleveles említés kései, vagy analogikus névadásról van-e szó, az további kutatás során esetleg kideríthető. Problematikus lehet ebből a szempontból pl. *Ebeck* neve, amelynek az első előfordulása 1323-ból adatolható (AnjouOkm. 2: 81). Magyar személynévként a FNEsz.⁴ 1244-ből idézi. — *Edeles* (1332–7: GYÖRFFY I: 505) nevének személynévi megfelelőjét 1404-ből adatolja a szótár.

Nem sikerült egységes eljárást kialakítani a több vidéken előforduló, és ezért megkülönböztető jelzővel előforduló azonos nevek cédulázását illetően, hiszen csak a szótár egy részét tekinthettük át. A cédulázók némelyike csupán utal a szótár más részében található etimológiára (Egerfarmos l. *Farmos*; Egerszólát l. *Szólát* stb.). Legtöbbjük azonban az utalások alatt található etimológiáknak is utánanézték. A cédulákra felkerültek az olyan puszta személynévből lett településnevek, amelyek nem önálló címszók, hanem egy másik név magyarázata során kerültek be a szótárba, mint pl. *Kaplár* a *Csaplári-erdő* címszóból. Ebből az következik, hogy a 47–747. oldalig tartó anyag (közbül a 601–700. oldal anyaga hiányzik, mivel egy hallgató kimaradt a félév során) az etimológiákat tekintve nem teljes, ugyanakkor olyan névanyag is fel lett véve, ami túlmutat az *A–Kiskapus* köré eső betűrend szerinti nyelvi anyagon.

Bár a forrásként felhasznált munka etimológiai szótár, olykor mégis gondot jelentett az etimológiák meghatározása. Problematikus a helyzet, amikor a szótár nem adja meg a személynév eredetét, mint pl. *Kide* és *Kecső* esetében. Máskor a személynévi vonatkozás mintegy az ötlet szintjén jelenik meg. A Nógrád megyei *Bokor* (1275/1270: ÁÚO. 11: 546) település nevével kapcsolatban ez áll: „A szn.-ként is alkalmazott *bokor* ‘cserje’ fn-ből”.

Az összegyűjtött anyaggal kapcsolatban több feladat elvégzése szükséges. Ahogy a közszavak esetében megkülönböztetünk idegen és meghonosodott elemeket, a különbségtétel a nevek kapcsán is megteendő. A cédulázók számára ez olykor gondot okozott. Például ahogy a török eredetű *Aba* magyar képzővel ellátott *Abád* származéka magyar névnek számít, ennek mintájára a *Pósa* (vö. *Egregypósa*) a latin *Paulus*-ra visszavezethető magyar névként tekintendő. Vagyis a szükséges ellenőrzés során az egyes nevek eredetbeli kategóriáin túl a magyar nyelvben bekövetkezett változásaira (hangalaki, morfológiai beilleszkedésére) is figyelemmel kell lenni.

A jelenleg ellenőrizetlen és egyenetlen anyag alapján is mutatkoznak érdekes mennyiségi jellemzők. A hozzávetőleg 800 névadatnak közel 30–30%-a magyar, illetőleg szláv eredetű személynév. 10–10% körül vannak a német és a török eredetű nevek, a maradék eredete bizonytalan, illetőleg vitatott. A teljes névanyag módszeres és kritikus vizsgálata a történeti szociolingvisztika és a történettudomány számára is értékes tanulságokkal szolgálhat.

ZELLIGER ERZSÉBET

ZELEMÉR

A középkori Magyarország területén – a Tiszától keletre eső részeken – több *Zelemér* nevű falu állt. A legjelentősebb és legismertebb közülük a Hajdúböszörménytől délre elterülő Zelemér település volt, amelynek templomát – bizonyos régészeti nyomok és történeti adatok szerint nem az elsőt – 1310 táján építették. Az egykori falura ma már csak egy ódon templomrom, a Csonka torony emlékeztet. A település nevét *i-ző* nyelvjárásban *Zelemír*-nek ejtik, ennek régi voltát egykori kéziratos térképek és levéltári feljegyzések igazolják.

A vásárosnaményi járásban, a Tisza-parti Gyüre (ma Varsánygyüre) község szomszédságában, a településtől délnyugatra is volt egy *Zelemér* nevű falu, 1332-ben azonban már mint pusztá telekhelyet említették egy oklevélben: Petri (a mai Lövépetri) határjárása során szólnak róla, mint a település délkeleti szomszédjáról (MEZŐ-NÉMETH 1972: 52). Figyelemre méltó, hogy a Tisza-parti Zelemértől nem messze fekvő Jéke falu 1291-ben egy Zadur nevű ember birtoka volt, akinek apját *Zelemér*-nek hívták. Az Árpád-korban tehát a *Zelemér* név személynév volt.

Hasonlóképpen egykori birtokosáról, egy *Zelemér* nevű emberről kapta nevét a Csongrád megyei, ma szintén nem létező *Zelemér* község, valamint a Békés megyei – napjainkra már rég elfelejtett – *Zeleméres* nevű birtok. A régi iratokban ez utóbbi prédiüm elnevezése többször *Zylemeres*, illetve *Zylemires* változatban fordul elő, ami azt sejteti, hogy az első szótagban eredetileg *ü* vagy *i* hang volt, a falu nevét tehát *Szüleméres*-nek vagy *Szilemires*-nek ejtették. Ez a szó valószínűleg nem azonos eredetű a *Zelemér* névvel, elképzelhető, hogy a *szül* ige vagy talán a *szil* főnév származéka.

A Tóció ér forrásvidékén elterülő Zelemér elnevezésének személynévi eredetét a legtöbb kutató – névtanos és történész egyaránt – elfogadja. A név eredetének és jelentésének magyarázata azonban nem egyértelmű. A megoldására eddig több javaslat is született, ám valójában egyik sem vitathatatlan, egyik sem igazán meggyőző.

Idős VARGA ANTAL, Balmazújváros történetének ismert kutatója Zelemér nevét teljesen alaptalanul egy „Zille (röviden Zil)” nevű „emír” nevéből eredezteti: „Zil emír falva”. Magyarozatát a következőképpen indokolja. Az Árpád-korban Zelemértől nyugatra-délnyugatra egy templomos falu, „Szilegyháza” terült el. A XIV–XV. században mint prédiüm ez a föld is a Zeleméry család birtoka volt. „A helynév azt sejteti velünk, hogy a falu első tulajdonosának, Zille-nek itt egyháza is volt” – írja VARGA ANTAL. Az oklevelekben azonban sem „Zille”, sem „Zil”, sem „Zil emír” névvel nem találkozunk, mivel ilyen egyén környékünkön soha nem élt. Gyanakvásra ad okot az is, hogy az elpusztult település középkori neve nem *Szilegyháza*, hanem *Szilegyház*: a birtokosra utaló *-a* toldalék ugyanis az oklevelekben egyszer sem fordul elő: 1355: Zyli, 1413: Zyleghaz, 1423: Siledihaz, 1485: Syleghaz, 1493: Zyleghaz. (Az *y* betű egy ma már nem élő, hátul képzett *j* (a mai törökben *i* betűvel írt) hangot jelöl, miatta ejtjük a *szilas* szót *szilasnak* és nem *szilesnek*.) Az eredeti elnevezés *Szili* (Zyli) volt, amely a környékünkön elterjedt *szil*, *szilfa* szóból ered. A *Szilegyház* névnek a *Zelemér* falunévhez nincs semmi köze, az utóbbi név soha nem fordul elő **Szilemér* alakban. (Vö. VARGA 1942: 45.)

A *Zelemér* helynévnek néhány szláv eredeztetése is született. A legismertebb a horvát *Zvonimir* (*Zvъnimir*, 1070: Suinnimir) névből való származtatása. „1075-ben Zelemér Demeter horvát királyt” VII. Gergely pápai zászlóval és fogadalommal a saját

hűbéresévé tette (GYÖRFFY 1977: 146). A *Zvonimir* jelentése 'glasovit', azaz 'híres, hírneves' (SKOK 1973: 668). Más magyarázat szerint a szó a szláv **Želoměr* név átvételéből: *zelo* 'nagy, hatalmas', *měr* 'világ' (MEZŐ-NÉMETH 1972: 52).

Elképzelésünk szerint elfogadhatóbbnak látszik a *Zelemér* ~ *Zelemír* személynévet a szláv *Želimir* átvételének tekinteni. A *Želimir* a német *Wilfried*, az angol *Wilfrid*/*Wilfred* és az olasz *Vilfredo* tükörfordítása alakilag és jelentését tekintve is. A *Wilfried* szó elemei (*wil* 'akar, kíván', *fried* 'békét, barátságot') több személynévben előfordulnak: *Wilhelm*, *Wilpert*, illetve *Gottfried*, *Siegfried* stb. Hasonló jelenség figyelhető meg a szláv nyelvekben is: *Vladislav*, *Želislav*, *Ljubimir*, *Želimir* (*želať* 'akar, kíván', *mir* 'békét'). A csehben a *Želmir* szónak van nőnemű változata is: *Želmira*. Ezt a női nevet a szlovákok is használják.

Érdekes, hogy a *Želislav* szónak a szlovákban keletkezett egy *Želis* változata is, amely személynévként átkerült a magyarba. Ezt a személynévet a Lévától délkeletre fekvő magyar *Zseliz* község neve őrizte meg. A Kazincbarciktól keletre elterülő *Ziliz* település neve szintén a *Želislav* > *Želis* szóból származik. A *Želis* ~ *Ziliz* szavakban megfigyelhető *ž* > *z* mássalhangzó változás következhetett be a *Zelemér* személynévben is. Ilyen hangváltozás történt többek között a görögországi Aggutes folyó melletti *Željachovo* szláv település görög nevében: 1309: *Zelihova*, 1326: *Zelihove*, 1345: *Zeliahova*. A bolgár *Žekovista* falu nevéből a görögben – miután nincs benne *zs* hang és betű – szintén *Zikovista* lett (ГЕОРГИЕВ 1971: 633). Egyébként *ž* > *z* váltakozás figyelhető meg a *zsák* ~ *zacskó* 'kis zsák' főneveinknél is, amelyről a TESz. a következőket írja: „A *zs*-s, *z*-s és *sz*-es szókezdet vagy német ejtésváltozatok átvétele, vagy magyar hangfejlődés eredménye (TESz. III. 1182).

KISS LAJOS akadémikus szerint a *Zelemér* név javasolt szláv eredeztetése (*Suennimir*, *Zvonimir* > *Zelemér*) elfogadhatatlan. GOMBOCZ ZOLTÁNhoz és HORGER ANTALhoz hasonlóan ő is a magyar *szül* igéből vezeti le a *Zelemér* nevet: «Az alapjául szolgáló szn. előzménye a m. R. *szülemér* 'ivadék, sarj, származék' fn.» (vö. FNSz.⁴ II. 803).

Ez a magyarból való származtatás azonban nem igazán meggyőző sem a szóalak, sem a szójelentés szempontjából. Semmi bizonyítékunk nincs arra vonatkozóan, hogy a *Zelemér* személy-, illetve településnevet *szülemér*-nek ejtették valaha is. Véleményünk szerint a települést első tulajdonosáról, egy *Zelemír* ~ *Zelemér* nevű úrról nevezték el a magyar névadási szokásoknak megfelelően még az Árpád-kor közepén, a név azonban – sok Árpád-kori nevünkhöz hasonlóan – szláv eredetű lehet: a *Želmir* ~ *Želimir* személynév magyar változata.

Hivatkozott irodalom:

ГЕОРГИЕВ, Вл. И. (ред.) *Български етимологичен речник*. София.

GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest.

MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza.

SKOK, P. 1973. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb.

VARGA ANTAL 1942. *Adatok a Balmazújváros határában állott falvak történetéhez*. Balmazújváros.

SÁTORALJAÚJHELY NEVÉNEK VÁLTOZATAIRÓL

Az északkelet-magyarországi határváros, az egykori zempléni megyeszékhely több elemből összenőtt elnevezése szónév, jelentést tulajdoníthatunk neki. Ma is ott húzódik meg a PETŐFI SÁNDOR (Összes prózai művei és levelezése, Bp., 1974: 302.) által 1847-ben „hasonlíthatlan szépségű”-nek nevezett *Sátor-hegyek* (a Vár-hegy, a Boglyoska, a Szár-hegy, a Magas-hegy) alján, utcái felkúsznak lankáikra. A névben rejlő másik információ azonban aktualitását veszítette, hiszen korántsem új; várossá tételének már 740. évfordulóját is megünnepeztük. Földrajzi és történeti mozzanat forrt egybe a névadásban, s természetesnek tarthatjuk, hogy az utóbbi módosul inkább az idők múltán. A névtan művelőinek közmegegyezése tükröződik KISS LAJOS szócikkében, ahol ezt olvashatjuk: „A mai várostól nyugatra emelkedő jellegzetes, sátor alakú hegyek egyikének, a Sátor-hegynak egykor *Sátor-halom* [1150 k./13-14. sz.: *Satur-holmu*: An. 15.] volt a neve. Lábánál alakult ki a *Sátorelő*-nek, azaz 'a Sátor-halom elejé'-nek hívott település, amely a tatárjárást követően új, védettebb helyen épült újjá *Sátoraljaújhely* néven” (FNESz.⁴ 2. 458). A név kialakulásában megfigyelhető tehát az érintkezésen alapuló névátvitel, a metonímia (*Sátor alja* > *Sátoralja*) jelensége.

Megemlítené a sajtóság, hogy az egyik legterjedelmesebb magyar településnév nem a hivatalos helységnévadás terméke; a földrajzi fekvésnek a névbe épülése nem a többi *Újhely*-től (pl. *Bécsújhely*, *Vágújhely*) való hatósági (közigazgatási, postaforgalmi) megkülönböztetés céljából történt, MEZŐ ANDRÁS alapműve (A magyar hivatalos helységnévadás. Bp., 1982) épp ezért nem is említi Sátoraljaújhelyt. Már az V. István ifjabb király által 1261-ben adott, IV. László és III. András által betűről betűre átírt, 1291-ből ránk maradt kiváltságlevelében (MOL Mohács előtti gyűjtemény, Dl. 519) ott áll a „hospites nostri de *Saturalia Wyhel*” kifejezés.

A névrészek funkcióiról azt állapíthatjuk meg, hogy az egyik megjelöli a hely fajtáját: *hely*, a másik egy sajátosságát (a korát): *új*, a harmadik pedig egy földrajzi helyzhez való viszonyát: *Sátor alja*. Ebből következően felfogásom szerint szemantikailag háromrészes a helynév, ami viszonylag ritka a magyar helynévrendszerben. Azt jelenti: 'a Sátor-hegy alatt fekvő (1) újratelepült (2) helység' (3).

A névszerkezetet vizsgálva, HOFFMANN ISTVÁN szempontjait követve (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993) azt mondhatjuk, hogy két tagra bontható a négyelemű összetett név; benne az alaprész a 2. és 3. névrésszel mint minőségjelzős szerkezettel kifejezett utótag (*Újhely*), amely a hely fajtáját fejezi ki, ennek bővítményrésze pedig a birtokos jelzős összetételből álló előtag (*Sátoralja*), amely a hely egy sajátosságának, azon belül egy más helyzhez való viszonyának megnevezése. Ezzel a név lexikális-morfológiai alkatát is be tudjuk mutatni. Az előtag kétrészes helynév, amelynek elemei jelölt birtokos jelzős szerkezetet alkotnak, az utótag pedig tulajdonságot kifejező minőségjelzővel bővített köznév. Az előtag és az utótag viszonya akár mellérendelésként is leírható, amennyiben történeti szempontot követve arra utalunk, hogy a *Sátorelő*, *Sátoralja* névelem éppúgy önálló helynév volt, akárcsak az *Újhely*. Csakhogy itt nem két település egybeolvadása történt, amikor a kettő összetételéből az új név létrejött, hanem egyértelmű az előtag alárendelt szerepe: jelzőként kijelöli, hogy melyik *Újhely*-ről van szó.

Tudjuk, hogy a mégoly ősi eredetű neveknek is meg kell küzdeniük fennmaradásukért, hiszen többnyire névváltozatok sora vetélkedik egy-egy település megnevezéséért. A helyi használatban is előfordulnak – jellemzően: alaki – változatok, s a hivatalos,

írással szinten is megjelennek időnként új elnevezések. Összegyűjtve a város említéseit az utóbbiak terén a következőket tapasztaljuk.

A név előtagjának a *sáros* jelzőben akadt vetélytársa. Az egyházi okiratokban, az egri püspök (1275-ben) és az esztergomi érsek (1317-ben) használja, településünket említve, a *Sáros-allya* formát (Adalékok Zemplén vm. történetéhez. 1903: 57). Bár ezt szórványos előfordulásnak tekinthetjük, van magyarázata, mégpedig a szomszédos *Sárospatak*-kal összefüggésben, hiszen az ingoványos környékre (FNESz.⁴ 2: 454), a Ronyva, illetve a Bodrog felé tartó vizekre utal. Van egyetlen adatunk, 1635-ből a *Saaros Uyhely* formára is (DIENES DÉNES: Minthogy immár schola mestert tartanak... Sárospatak, 2000: 209), s ide kívánczik egy másik víznévvel összekapcsolt változat 1763-ból: „*Bodrogh-Ujhely ex Com. Zempliniensi*” (Adalékok Zemplén vm. történetéhez 1899: 256). Újhely határa ténylegesen a Bodrogig terjed. A Sárospatakkal való kapcsolatnak mély történelmi gyökerei vannak; a történészek egy csoportja a pataki vár előzményét az újhelyi *Vár-hegy*-re helyezi, s nem indokolatlanul, hiszen a már említett első kiváltságlevél említést tesz arról, hogy veszély esetén a város lakói a sátor-hegyi várba menekülhetnek („*hospites nostri de Satureleu ad castrum nostrum de Saturhyg conuenerint*”). Emellett a pataki uradalom birtokolta évszázadokon át Újhelyt, s az 1582 és 1635 közötti időszakból több adatunk van az „*in oppido Patak-Ujhely*” elnevezésről (Adalékok Zemplén vm. történetéhez. 1905: 58, 121–2, 275).

A hegyhez való viszonyítás a kezdetektől jellemző; az *alja* és az *elő* névelem először párhuzamosan, szinonimaként fordul elő, majd az utóbbi eltűnik. A kijelölő jelző értelmezése általános. 1806-ban KAZINCZY FERENC állapítja meg Újhelyről, hogy „*epithetuma a' Sátor-Alja, minthogy Sátor forma hegy alatt fekszik*” (KazLev. IV. 198). Az írásmód, persze, változásokat mutat a *Saturalia Wyhel* alaktól (1284, 1291) a mai, akadémiai helyesírásunk által szabályozott formáig. Íme néhány példa az írott forrásokban talált változatok közül a teljesség igénye nélkül: *Sátor Allya Ujhely* (1522, 1662), *Sátor-allya-Ujhely* (1669, 1765), *S. A. Ujhely* (1777), *Sátor allya Újhely* (1795), *Sátoralja-Ujhely* (1834).

Régóta együtt él a teljes alakkal a városnévnek egy rövidült formája: *Újhely*. J. SOLTÉSZ KATALIN rámutat, hogy a rövidítve használt helynevek elsősorban a beszélt nyelvben és az illető helységben vagy környékén fordulnak elő (A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979: 87). Anélkül, hogy kétségbe vonnánk e megállapítás érvényességét, jelezünk kell, hogy városunk esetében jóval tágabb e névforma használatának köre. Részben azért, hogy a hivatalos írásokban sokáig alternatívája volt a hosszabb változatnak, részben irodalmi megjelenései következtében. A történeti adatok közül gyűjtésből felsorolok néhányat: „*Claustri de Wyhel*” (1293), „*villani Huihel*” (1310), „*Civitas Wyhel*” (1334), „*Oppidum Wyhel*” (1455), *Vyhel* (Lázár deák térképén, 1528), *Huyhel* (1579), *Uyhelynum* (1629), „*Zemplén Varmegben Uyhelly*” nevű Mező Városunkban” (1661), „*incolis Ujhelyiensibus*” (1759). A város pecsétjén is ez volt 1789-ben a körirat „*Sigillum de Wyhel*”. (Nem véletlen tehát, hogy a mai címerben is ott láthatjuk *V* formában az antik *U* betűt.) Íróink, költőink közül nemcsak a Zemplénhez szorosan kötődő Kazinczy, Erdélyi János, Kossuth Lajos, Tompa Mihály, Komáromi János használja gyakran ezt a rövid változatot, megtaláljuk azt Petőfinél, Losontzi István híres Hármaskis-tükrében, Fényes Elek-nél, Hunfalvy János-nál, Mikszáth Kálmán-nál, Móricz Zsigmond-nál, Hegedűs Lóránt-nál stb. A helyi beszélt nyelvben természetesen e rövid

változat uralkodik, mégpedig a vidék *j-ző* regionális köznyelve ellenére *Újhel*, a bodrog-köziek helyi nyelvjárásban *Úhel* formában.

Tanulmányozásra érdemes a párhuzamosan élő két fő változat alaktana, azon belül a viszonyragok használata. SZABÓ GÉZA szerint a hivatalos és a helyi használatú változat ragozása eltérhet egymástól, s többek között városunk neveinek példájára hivatkozik. Ezek szerint: „*Sátoraljaiújhely*, -en, -re, -ről, de *Újhel*, -be(n), -be, -ből.” Hozzáteszi, hogy az utóbbi, „a belső helyragos alakok kívül esnek az irodalmi-köznyelvi normán” (MNYTK. 160. sz. [1981] 140). Tudnunk érdemes, hogy a tősgyökeres újhelyiek a hivatalos, hosszabb névváltozat esetében is a belső helyviszonyt kifejező toldalékokat részesítik előnyben, s a régi képeslapokon is gyakran olvashatjuk: „Üdvözet S. A. *Újhelyből*” (1899, 1902), illetve „Üdvözet *Sátoraljaiújhelyről*” (1909). Az írók a külső helyviszonyt jelölő ragokat alkalmazzák: *Sátor-Allya-Ujhelyen* (Losontzi 1848), *Sátoraljaiújhelyen*, -ről (Mikszáth 1882; Krúdy 1926; Móricz 1938; Szabó T. Attila 1939).

SZABÓ GÉZA megállapításának érvényességét az a néhány kivétel sem kérdőjelezheti meg, amelyeket a rövidebb névváltozat ragozásában tapasztalhatunk, de a kettősség a regionálisnak, beszélt nyelvnek minősített alak használatában is kimutatható. Kazinczy, Petőfi, Tompa, Kossuth irodalminak vagy hivatalosnak tekinthető szövegekben is következetesen él a belviszonyragokkal (*Újhelyben*, *Újhelybe*, *Újhelyből*), Mikszáth Kálmán viszont külső helyviszonyként fogja fel az esetet (*Újhelyre*, *Újhelyen*), előfordul azonban így is a Különös házasságban: *Újhelyből*.

Végül még két névváltozat-típusról kell említést tennem. Az egyik, amikor a várost – az ún. Barátszeren létesült kolostorra, piarista iskolára gondolva – metaforával *Magyar Wittenbergá-nak* (1926), *Ronyva-menti (Ronyvaparti) Athén-nek* (1877, 1927) nevezik. A másik pedig az egyik névelem tükörfordításával 1920-ban létrehozott szlovák névváltozat: *Slovenské Nové Mesto* ('Szlovákújhely'), amely a városnak a Trianonban Szlovákiának ítélt, korábban *Gyártelep*-nek nevezett részét jelöli. Nem szinonima tehát, hanem szűkebb érvényességi területű szlovák megfelelő. *Nove Mesto* formában ennek is van rövidebb változata a helyi használatban a határ mindkét oldalán. Az egyik új várostérképen találkoztam a szlovák név visszafordításával, így: *Tótújhely* (Sátoraljaiújhelyi útikalauz, év nélkül). Ennek elterjedése (bár élőnyelvi használata elszórtan előfordulhat) nem valószínű és nem is kívánatos mai pejoratív zöngéje miatt.

KOVÁTS DÁNIEL

SZATMÁRNÉMETI NEVE, NÉVELEMEINEK TANÚSÁGAI

1. A XX. század utolsó évtizedeiben (Romániában) divatos volt települések ősiségének a bizonygatása, illetőleg nevük nyelvi eredetének szándékosan célzatos magyarázata¹, ennek során sokszor hivatkoztak Anonymusra, valamint korábbi, XIX. századi szerzők

¹ Indítéka mindig egy etnikum ősbibb jelenlétének, kontinuitásának bizonygatása volt.

munkáira², illetőleg a század elején (először 1907-ben) megjelent, az említettek állításait felhasználó monográfiára³.

Esetenként az utóbbi évtizedben megjelent monográfiák is (az átlagolvasók befo-lyásolására) felhasználják a régebbi délibábos elméletek némelyikét, holott a nyelvtudo-mány kutatásai és eredményei megnyugtató módon tisztázták a mai helynév nyelvi ere-detét, előzményeit. Ezek a fejtegetések olykor célzatosan az olvasó megtévesztésére, a valóságos történelmi fejlődés elferdítésére törekednek, következésképp nem haszontalan felvillantásuk, hogy szembesíthessük őket a névtan és az etimológia valós tényeivel.

2. A ma *Szatmárnémeti*⁴ néven ismert várossal tudnunk kell azt, hogy nevét 1715-től viseli⁵, a Szamos (egykor) egymással szemben fekvő oldalán elterülő két város, *Szatmár* és *Németi* közigazgatásilag történt egyesülése alapján vette fel. A *Szatmárnéme-ti* név okiratokban korábban is előfordult, de a két város egyesülése előtt ez Németire vonatkozott, a *Szatmár* megkülönböztető jelzőként jelezte, hogy a *Szatmár* melletti Németire vonatkozik.

3. *Szatmár* nevének magyarázatára vonatkozóan a XIX. század első felében igen-csak megmosolyogtató műkedvelő magyarázatok keletkeztek. SARKADI NAGY MIHÁLY, illetőleg BARTÓK GÁBOR könyvében említi THOMÁSZ FERDINÁND könyvét a magyarok eredetéről és nyelvéről, amely szerint a *Szatmár* helynév a héber *Seti mare*, szerinte 'szomorú áradás' kifejezésből származik.⁶ SZÉLES ANDRÁS egykori szatmári református lelkész szerint 'keserű ital'-t jelent, ZANATHI JÓZSEF (1769, görög katolikus vallású) bíró pedig román szavakból eredezteti: *Szát máre* ('nagy falu').⁷ Igencsak délibábos BARTÓK GÁBOR saját „névnyomozása”, ő ugyanis a latin *sero* 'vetek' szóból eredezteti, amelynek származéka a *satum*⁸ 'vetés' szó, s ebből alakult a *Sat(u)már* 'olyan hely, ahol az aranyló vetés árja nagy'.⁹

BOROVSKY SAMU monográfiájában megállapítja, hogy a fenti névmagyarázatok valótlanok, szerinte az egyedüli helyes névmagyarázat: a Németalföldről érkezett betele-pülők (a Szamoson folyó sószállítás alapján) a települést valószínűleg *Salzmarkt* 'sóvásár' néven nevezték. Az onnét érkezettek tájnyelvben, a neufriesben a 'só' *sat*, a niederländischben *zout* hangalakú, következésképp e tájnyelvet beszélők a sóvásárt *Satmarkt*-nak, illetőleg *Zoutmarkt*-nak mondták, ezekből a szavakból keletkezett a *Zathmar*, *Zothmar* helynév, illetőleg népies hangcserével a *Szakmár*.¹⁰

4. A *Németi* helynév magyarázatában a monográfiák egyetértenek abban, hogy a te-lepülés nevét első lakóiról, a Gizella királyné idejében települt bajorokról kapta. BOROVSKY szerint a név szláv hatásra keletkezett. „Éppen úgy hangzanak – írja – mint

² SZIRMAY ANTAL: *Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérte* I–II. Buda, 1800; *Szatmár-Németi szabad királyi város egyházi és polgári története*. Összeszedte SARKADI NAGY MIHÁLY, kiegészítet-te BARTÓK GÁBOR. Szatmár, 1860. [Monográfiáját SARKADI NAGY MIHÁLY 1848-ban írta.]

³ DR. BOROVSKY SAMU (szerk.): *Szatmár-Németi sz. kir. város*. Országos Monográfia Társaság kiadása. Magyarország vármegyéi és városai sorozat. Budapest, é. n. [1907].

⁴ Ma Románia területén, hivatalos román neve: *Satu Mare*.

⁵ Gyakorlatilag a két város 1712-ben egyesült, de hivatalosan az 1715. évi 109. tc. alapján vált szabad királyi várossá *Szatmár-Németi* néven. Vö. BOROVSKY i. m. 234.

⁶ Vö. i. m. 18.

⁷ A románban *sat* 'falu', *mare* 'nagy' jelentésű.

⁸ Az a *sero* ige supinum tövéből képzett partitipium perfectuma.

⁹ BARTÓK i. m. 19.

¹⁰ Vö. BOROVSKY i. m. 161–162.

Lengyelországban a hasonló korú települések *Nemci* neve.”¹¹ Megemlíti, hogy a régi (szatmári és németi vonatkozású) oklevelekben a helynév *Nimty*, *Nymti* ~ *Nymty*, *Nempti*, *Nempty*, *Nemphy* alakváltozatokban fordul elő, sőt *Nemphy*-nek is írták.¹²

5. A Szatmár (a népi nyelvhasználatban *Szadmár*¹³ is) nevet a nyelvtudomány az Árpád-kori régi világi személynevek között tartja nyilván,¹⁴ s török eredetüként valószínűsíti.¹⁵

5.1. Szatmár neve (mai ismereteink szerint) először vámjának 1084-ben történő említése kapcsán, de csak III. Istvánnak a XII. században keletkezett okleveléből ismeretes.¹⁶ Később III. Béla király 1181-ben kiadott, menekült jobbágyságra vonatkozó oklevelére említi Szatmár ispánjának¹⁷ nevét. A Várad Regestrum a XIII. század első felében (1205–1235 között) összesen 9 alkalommal tesz említést Szatmárról. A VR. említi először Szatmár várát (*castrum Zathmar*)¹⁸ és 1213-ban a szatmári főesperességet, pontosabban Szatmár főesperesét (*archidiaconus de Zothmar* ~ *Zothomar*). Nem sokkal később II. Endre király 1216-ban kiadott oklevele említi Merc¹⁹ ispánt, aki *Zothmar* ispánnak is nevezte magát.²⁰ 1261-ben a Szatmárra betelepülő németekről (*hospites de Zotmar*, *teutonici de Zothmar*) történik említés.

Az Árpád-kori Új Okmánytár a név *Sacmar* (ÁÚO. 8: 318)²¹ és *Zathmar* (ÁÚO. 9: 259)²² alakját is közli, de *Sothmar*²³ változatban is ismert (MNY. 32: 204).

5.2. Ismert tény: az első 48 királyi vármegye közé tartozott a keleti végeken létesített Szatmár, központja az ispáni vár, Szatmárvár.²⁴ A királyi vármegyék területe felett

¹¹ Vö. BARTÓK i. m. 18–19.

¹² Az adatokat BARTÓK GÁBOR monográfiájából veszi át, aki a város régi oklevelei és határjárások leírása alapján, illetőleg a németi református egyház levéltárában levő, a várost illető oklevelekre hivatkozik, egyben megjegyzi, hogy azért írták őket a fenti alakban, mert az okleveleket magyarul nem értők készítették. Vö. BARTÓK i. m. 20.

¹³ Vö. ÁÚO. 8. 318: *Sacmar*; így használja Ilosvay Selymes Péter az 1564-ben Szatmáron írt versében (Az nagy szent Pál apostolnak életéről és haláláról szép história a szent írásból): *Szadmárban*.

¹⁴ Vö. KOVÁCS Index *Zathmar* a.

¹⁵ A Szatmár személynévben talán a török *sat* „elad, kereskedik” rejlik (vö. FNEsz. II. 598), más értelmezés szerint jelentése „meg nem vehető” (vö. DR. MESKÓ LAJOS: Décse: Ösmagyar keresztény neveket keresztény szellemben. In: *Jó Forrás Évkönyv*, 1944). Nem valószínű DR. KARÁCSONYI JÁNOS állítása (In: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. Budapest, 1900–1901, III. 220), miszerint a városban első házat építő flamand ~ vallon telepes neve, ui. ilyen etnikumú telepesek csak később (1095–1117 között) érkeztek az országra.

¹⁶ III. István oklevele közli Szent László király adománylevelét, amely felsorolja a szentjebbi monostor alapításakor a kolostornak adományozott anyagiakat, köztük „Szalacs és Szatmár vámját”. Vö. GYÖRFFY 1987: 668.

¹⁷ Nicolaus.

¹⁸ A 102. számú perből két ispán nevét tudjuk meg: *András*, *Simon*, ez utóbbi udvarbírája: *Detmár*; a szatmári várnép magyar nevei mellett idegen etnikumra (vagy ősré) utalók: *Vajvoda*, *Detmár*, *Sobret*. A 183. számú perből megtudjuk a várispán nevét: *Vingyoszló*; a várjobbágyok (valamennyien Szent István szabadjai) nevei között magyar, valamint feltehetően szláv nyelvi eredetű (*Zsebrek*, *Vaiszló*) és külföldi (*hospes*) ősré utaló magyar nevet (*Vendég*) is találunk.

¹⁹ A *Merc* név valószínűleg német nyelvi eredetű (< n. *Mer(t)z* ~ *März*. Vö. HANS BAHLOW: *Deutsches Namenlexikon*. Bindlach, 1990. 329, 336.

²⁰ Mikola községet II. Endre király 1216-ban adományozta hű szolgálataiért Merc ispánnak, akinek birtoka a szatmári németekével szomszédos, s aki *Zothmár* ispánnak is nevezte magát. Vö. BOROVSZKY 1907: 114.

²¹ 1270-ben.

²² 1279/1334-ben.

²³ 1138/1329-ben.

közigazgatási jogkörrel a király által kinevezett várispán rendelkezett. Első ispánját a király bizonyosan jobbágyurai közül nevezte ki. S minthogy kezdetben – mint még sok helyen – a nép a határispánt tekintette a vár és a szervezet (új) birtokosának, ennek neve a vármegye nevében maradt fenn.²⁵

5.3. Az első ispán neve alapján kialakult *Szatmár* helynév (majd megye neve) a későbbiekben pusztá (képző nélküli) helynévként családnévvé is válhatott, erre következtethetünk abból a tényből, hogy 1216-ban *Merc* ispán magát *Zothmár* ispánnak is nevezte, a XV. században pedig a *Szatmár* számos esetben képző nélkül keletkezett családnévként ismeretes (1406: *Michaelis Zathmar*, 1420: *Paulum Zathmar*, 1426: *Petrus Zathmar*, 1433: *Valentinus Zathmar*).²⁶

6. A *Németi* helynév szláv nyelvi eredetét a nyelvtudomány tisztázta: a magyar nyelv *német* szava (az ósszláv **němьcь*-re visszavezethető) szláv *němc* (eredetileg 'nem szláv, idegen' jelentésű) melléknév származéka, esetleg egy kelta törzsnév átvétele.²⁷ Az etnikumot jelölő *nemt* név (akárcsak a többi idegen népelem nevével megnevezett település esetében) csak később bővült a birtoklást kifejező *-i* képzővel. A *nemt* szó magyar nyelvhasználatban kialakult *nemti* ~ *nempti* származékának jelentése 'a németé'.

6.1. A *Szatmár* melletti *Németi* nevének első (magyar forrásainkban megjelenő) frott változatai *Nimty*, *Nymty* ~ *Nymty*, *Nempti* hangalakúak. A *német* népnévnek ezek a változatai kormeghatározó értékűek, ugyanis a magyar nyelvben a germán etnikumnak ez a megnevezése a XI. században ismeretlen volt.²⁸ Általánosan ismert viszont az, hogy a helyi lakosok a közjük/szomszédságukba települő más etnikumú lakosokat, illetőleg településüket az etnikumnak az ő körükben használatos nevével nevezik meg. A *Szatmár* szomszédságában megtelepülő germán etnikumú (germán nyelvet beszélő) lakosokat csakis az itt/a környéken lakó szláv etnikumú lakosok²⁹ nevezhették meg először a *němc* hangalakú szóval. A megnevezést itt és ekkor vehették át *nimt* (*nymt*) ~ *nemt* ~ *nempt* hangalakban az itt élő, s az átvétel tanúsága szerint (szláv *-é < magyar *-i* hang) *i*-ző nyelvjárást beszélő magyar lakosok.

6.2. A történeti nyelvtudomány segítségével körvonalazhatjuk az átvétel korát is: ez az első ezredforduló és az ezt követő évtizedek lehetett, ugyanis a magyar nyelv fejlődésének ebben a korszakában a magyar hangrendszerből hiányzott még a *c* hang, ezért a *c* hangot tartalmazó jövevényszavakat hanghelyettesítéssel vettük át, a *-c* helyére a *-t* hang került.³⁰

²⁴ Ez a fentebbi adatok alapján (a XI. század végén valószínűleg) a XII. század elején bizonyosan létezett, ugyanitt főesperesség is volt.

²⁵ A magyar helynévadás régi szokása, hogy az első megszálló, a megyék esetében az első ispán neve lesz a névadó (vö. HÓMAN BALINT: *Magyar történet* I. 211. Budapest, é. n.).

²⁶ Vö. KÁZMÉR MIKLÓS: *Régi magyar családnévek szótára*. XIV–XVII. század. Budapest, 1993. 975.

²⁷ Vö. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. Szerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1970. 1011.

²⁸ A Szent István korabeli megtelepedésre vonatkozó XIII. századi okiratok a *teuton* és a *szász* népvét használik.

²⁹ A térségben a honfoglalás korában – a helynevek tanúsága szerint is – gyér szláv etnikumú lakosság (is) élt.

³⁰ A *Szatmár* melletti *Németi* e nyelvi jelenség kapcsán a korai (minden bizonnyal XI. századi) német települések közé sorolhatjuk.

A *Szatmárnémeti* helynév első eleme tehát a magyar nyelvben régen meglevő Árpád-kori személynév, etnikumot megjelölő második eleme pedig (valószínűleg) a XI. század folyamán történt szláv kölcsönzés.

BURA LÁSZLÓ

FĚLNĚMET, *FĚLNĚMEDI

A címben jelölt földrajzi név és az ebből a helynévből képzett kijelölő jelző funkciójú melléknév írásom témája. A tulajdonnév és belőle képzett közszo együttes tárgyalását az indokolja, hogy PELLE BÉLÁNÉ egri nyelvész az 1986-ban Zalaegerszezen rendezett IV. magyar névtudományi konferencián A helységnevek differenciálódásáról (*al-fel; alsó-felső* előtagokkal) címmel tartott előadást (PELLÉNÉ 1989). Ebben Felnémettel, az 1961-ben Egerhez csatolt településsel is foglalkozott. PELLÉNÉ elfogadja a FNESz.³ megállapítását, mely szerint a település neve korrelációban lehet egy **Alnémet* helynévvel (FNESz.³ 215). Az 1988-as negyedik, bővített és javított kiadásban már a feltételezésre utaló csillag hiányzik a fentebb említett település neve elől. Ezt olvassuk: „A *Fel-* előtag az egykori Alnémettel való korrelációra mutat.” (FNESz.⁴ I. 452) PELLÉNÉ szól arról is, hogy „Több egri szakember kapcsolatba hozza a két települést – Felnémet, Almagyar –, de még nincs rá bizonyíték.” (PELLÉNÉ 1989: 156)

SOÓS IMRE, a Heves Megyei Levéltár egykori igazgatója a Felnémet története című kéziratot munkájában a következőket írja: „Heves megye területét általában az Aba nemzetség szállta meg a honfoglalás korában. Az Eger völgyén elterülő falvakat pedig II. Géza alatt (1125) a Lüttich környékéről származott német-flamand csoport szállta meg. Felnémet ettől a német települő csoportról vette nevét, míg vele szemben, Eger város déli oldalán fekvő másik falu, melynek lakói magyarok voltak, Almagyar nevet nyert (Eger felett Felnémet, Eger alatt Almagyar).” Ez utóbbi kihalt település, csak utcanév őrzi emlékét a mai Egerben. GYÖRFFY GYÖRGY Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkájában ezt olvassuk az **Eger- Almagyar** címszó alatt: „Az egri káptalan Eger-váraljai faluja, mely nevét a »Német« és »Olasz« telepek lakóitól eltérő magyar hospeseiről kaphatta. A XIII. század második felétől a településnek már csak az első fele volt meg, a felső (a Sz. Péter templomnál?) a tatárjáráskor pusztulhatott el.” (GYÖRFFY 1987: III. 89.) Itt is említődik a fenti utcanév így: *Almagyar-utca*, valamint a külterületi pr. *Almagyar* és az *Almagyardűlő*.

TINÓDI SEBESTYÉNTől az Eger vár viadaljáról való énekben olvashatjuk:

„Sok janicsárok dérre nemmen jutának

Almagyariban hegyoldalba szállának.” (1984: 249.).

GÁRDONYI egyébként szintén említi az Egertől délre fekvő *Almagyar* települést Az egri csillagok című regényében. Eger várának 1552. évi ostromakor tehát még létezett a település, legalábbis a GYÖRFFYTől említett „alsó fele”. Elpusztult, azaz kihalt a másik település, Tihamér is. Pedig még Tinódi ír róla: „Az beglerbék Tihamér felől szálla” (uo.). Gárdonyinál is falunévként fordul elő. Egerben nem is olyan régen még vasúti megálló volt az Eger–Putnok szárnyvonalon, később amolyan „teherpályaudvar” szerepe lett; ma már csak a *Tihamér* név szerepel az egykori állomás épületén.

Vizsgáljuk meg ezután **Felnémet** nevét. Mint arról fentebb szó volt, kétféle feltételezés van: az egyik az *Alnémet* : *Felnémet*, a másik az *Almagyar* : *Felnémet* korreláció.

Abban bizonyosak lehetünk, hogy a településnév utótagja a német telepésekre utal. Összehasonlításuként érdemes megvizsgálni a FNESz.⁴ **Alsónémedi** és **Kisnémedi** címszavait. Eszerint a Pest megyei *Alsónémedi* helynév utótagja a R. Nywyg a nyű 'féreg, kukac' fn. származékából való bizonyára személynévi áttétellel. De a német népnév és a -d(i) végű helynevek analógiájával is számolhatunk. Az *alsó* előtag arra utal, hogy Pest megye egy másik településétől, *Kisnémedi*-től délebbre van.

Más hasonló nevű településnevek etimológiájával összevetve is a *német* népnévre találunk utalást. Így a FNESz.⁴ -ben (II. 234) a Baranya megyei **Németi** szócikke alatt olvashatjuk: „A német népnév birtoklást kifejező -i képzős származéka.” A Nógrád megyei **Nemti**-ről pedig a következőket: „A német népnév birtoklást kifejező származéka. Etimológiailag azonos a Baranya megyei *Németi*-vel” (II. 235). GYÖRFFY GYÖRGY a **Német(i)** szócikkben két települést ír le: 1. **(Fel-)** 2. **(Al-, Nekar?)** településeket. A latin szövegbe ágyazva a *Fel-* előtagú településnek a következő neveit találjuk: *Felnempti*, *Felnemty*, *Felnemuth*, *Felnemet*, *Nempti*, *de Femieh*, *Felnempei*. Az *al-* előtag *Necar*, illetve *Olnemet* alakban jelenik meg. GYÖRFFY megállapítása: „Nevét német lakóiról kaphatta.” Erről a településről csak annyit tudunk, hogy „Valószínűleg ide való volt Alnémeti (máskor: Nekari) Perven, akit 1219-ben egyszer Bánk ispán és a pásztói apát, másszor a pásztói apát udvarbírája poroszlóként Váradra küldött a pásztói jobbágyság perében. A pásztói apátság (harcos jobbágyság) lakták, kik 1277-ben az apáttal tanúskodnak.” (GYÖRFFY 1987: 118–9) GYÖRFFY említi még Muzsla mellett a *Német-bérc*-et.

CSÁNKI DEZSŐ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában című munkájában Felnémétről ezt olvassuk: „**Németi**. Nempti „Maklár és Tárkány közt sorolják föl, s így csak a mai Felnémetre gondolhatunk. Máskor azonban Felnemti-nek is írják.” (CSÁNKI 1890: I. 68) CSÁNKINál nem találjuk sem az *Alnémet*, sem az *Olnemet* helynévi alakot.

Irodalmi művek sem említik az *Alnémet* nevű települést. TINÓDI munkájában (1984) szerepel viszont *Felnémet*, még hozzá háromszor is. Először a Krónika 235. oldalán:

„Az vitéz Dobó István meggondolá,
Szállott házba mi szükség ott benn volna,
Az völgyről, Felnémötről felhívatá.”

A 246. oldalon fordul elő másodszor:

„Völgyekre, hegyekre basa felszálla
Felnémötig az Királszéki alá”.

Végül a 282. oldalon való említése:

„Rémök meg nagy hada az császárnak,
Felnémötön házakat felgyújtának”

Itt a visszavonuló török pusztításáról van szó, amit SOÓS Imre is leír a Heves megye községei 1867-ig című munkájában. (SOÓS 1975: 202–7). Tőle tudjuk, hogy falu hamarosan újjáépült.

Az ismert GÁRDONYI-regényben szintén megtaláljuk Felnémet nevét. Szó esik a hősiiesen harcoló felnémeti kovácsról is, akiről ma utcát neveztek el az egykori Felnémeten (Kovács Jakab utca). Az 1552. évi győzelem után több mint negyven év múlva, 1596-ban a török mégis bevette Eger várát. Ekkor a falu elpusztul, 110 évre lakatlanná

válik. SOÓS IMRE írja, hogy 1609-ben, 1652-ben, 1682-ben is mindig pusztának mondják az összeírások. (SOÓS uo.). NAGY JÓZSEF Eger története című monográfiájából idézzük Mehemet pasának az 1609. szeptember 29-én Magócsy Ferenc kassai várkapitányhoz intézett levélrészletét: „Nagyságodtól remélem, hogy itt környüldötünk lévő pusztá falvak Tihamér, Maklár, Síknémet és egyéb pusztafaluk hazajövetelében a jobbágyoknak ellenzői nem lesznek.” (NAGY 1978: 140–1). Semmi kétségünk arról, hogy *Síknémet Felnémet*-re, az elpusztult falura vonatkozik.

SOÓS IMRE a továbbiakban hírt ad az 1706-os újjátelepítésről, majd a szatmári békekötés után ugyancsak megfogyatkozott falu (összesen 10 család él ekkor itt) 1711–1720 közötti második betelepítéséről (SOÓS uo.) *Alnémet*-ről azonban nem találunk sem nála, sem másutt forrást. Lehet, hogy a FNESz. korábbi kiadásában ezért is szerepel megcsillagozva. PELLÉNÉ SOÓS IMRÉRE hivatkozva írja a következőket: „A falu ősi középkori helye az Eger pataktól nyugatra, a patak völgyében volt, ahol egy kápolna is állt. Ezzel szemben, a kösziklás dombon az egri püspökök nagy templomot emeltettek, és Eger urai meg a várkatonaság házakat, pincéket, présházakat építettek.” A továbbiakban már SOÓS IMRÉTől függetlenül teszi megállapítását: „Két helyen volt tehát település, de csak egy név van: Felnémet” (PELLÉNÉ uo.).

De hát miért van csak egy név? Miért nem tudunk a többet a GYÖRFFY által ismertett néhány sornál *Alnémet*ről? Egyelőre ezek csupán kérdések maradnak. *Felnémet* nevével kapcsolatosan a következő óvatos megállapításokat tehetjük:

a) A *német* utótag a német telepésekre utal. Ezt a hasonló nevű települések igazolják Az *Alsónémedi* és *Kisnémedi* településnevekkel való összevetés azt bizonyítja, hogy a két Pest megyei helység *-d(i)* végződése a *nyű* 'féreg, kukac' jelentéshez áll közelebb, bár itt is szerepet játszhatott a *német* népnév. *Felnémet* nevében csak *t* szerepel a szó végén, *d*-vel egyetlen írásos emlékből sem találkozunk, s ez megerősíti az utótagnak a *német* népnévvel való kapcsolatát (vö. még a FNESz.⁴ **Nyüved** szócikkét: II. 246).

b) Mivel *Alnémet*ről kevés adatunk van, így nem bizonyítható, hogy *Felnémet* ezzel a településsel van korrelációban. Míg *Felnémet*-tel kapcsolatban két személyt is említ GYÖRFFY (*Felnémeti* Olivér és *Felnémeti* Péter), addig *Alnémet* neve csupán az *Alnémeti* Perven, „aki máskor Nekari”, személynévvel hozható kapcsolatba.

c) Ami az *Almagyar* : *Felnémet* kapcsolatot illeti, szintén csak feltételezéseink lehetnek. Az egri szakemberek, beleértve SOÓS IMRÉT is, abból indulnak ki, hogy *Almagyar* Egertől délre, tehát Eger alatt terült el, míg *Felnémet* Eger felett, azaz tőle északra fekszik. Ezért érdemes lenne alaposabb vizsgálat alá venni ez utóbbi nézetet is. Nincs kizárva az sem, hogy mindkét motiváció közrejátszott a név kialakulásában.

Dolgozatom második része terjedelemben jóval rövidebb, mint az elsőben felvetett téma. Ennek oka, hogy a fenti kérdés tisztázatlan, ez utóbbi viszont tényeken alapul. Lássuk, miről van szó! PELLÉNÉ tanulmányának végén szerepel az alábbi mondat: „A mai népnyelvben: *Felnémet*, *felnémedi*.” A következőkben a *felnémedi* szóalak dialektológiai cáfolatára térek rá. A település nyelvjárási sajátosságait mutatja be TÖRÖK SÁNDOR KONSTANTIN, ciszterci tanár, aki *Felnémet* szülötte lévén, jól ismerte a település dialektusát. A Magyar Nyelvőr 1896. évfolyamában írja a következőket: „A lány dentális *i* előtt gy-vé, a kemény meg ty-vé leszen: Aggyij jár a kossó a kútra. A gyijó, mogyoró törve jó. Pëgyit ëggy is jaj de hosszú a lyánnak. Mëggyiv vótá' oda? Szeretyik azok egymás' nagyon. Tyik is ott vótatok. Ott fétyi, ahún fáj. Bá' horvátyi. Végig mëntem a felnémetyi nagy úcán.” (TÖRÖK 1896: 522)

BAKOS JÓZSEF és FEKETE PÉTER Eger és Felnémet földrajzi nevei című munkájának Bevezetése szól az egri és a felnémeti fonetikai sajátosságokról, rámutatva a két település olykor azonos, olykor pedig eltérő voltára. A palatalizációról ezt olvassuk: „Különösen erős a palatalizáció (Agárgyi, Gyíáné stb.)” A könyvben hat olyan külterületi nevet találunk, amelyek bizonyítják, hogy az *i* palatalizálja az előtte lévő mássalhangzót. Közülük három egri, három pedig felnémeti név. Ezeket betűrendben mutatom be:

Agárgyi. „A Hajdú-hégytől nyugatra fekvő magas, terjedelmes völgy.” (BAKOS–FEKETE 1972: 18) Ugyanitt szerepel még e külterületi név változata az *Agárgyi-tető*.

Apátyi malom. „Felnémet alatti sík terület, malom volt a helyén.” (22)

Ciglégyi-pincék. „Pincesor a Cigléd oldalában.” (33)

Felnémeti hegy. „Egyesek szerint a *Kis-Eged* régi elnevezése volt.” „Mások a *Rác-hegy* Felnémetre eső részével azonosítják.” (48)

Kerecsényi út. „A Kerecsedre, illetőleg Budapestre vezető országút. Nevezik *Pesti-országútnak* is.” (64)

Szóláti út. „Az Egerszólátra vezető országút.” (111)

A mai lakosság nyelvén ugyan ritkábban, de találkozunk ezzel a nyelvjárási sajátossággal. Három-négy évtizeddel ezelőtt azonban általánosak voltak az alábbi szóalakok: *aggyig*, (addig), *alyig* (alig), *hátyi* (hátí <kosár>), *hetyi* piac (heti piac), *Palyi* (Pali), *patyika* (patika). Megjegyzem még, hogy két szó szolgáltat példát az *ü*-nek a *t*-re ható palatalizációjára: *tetyű* (tetű), *tyűkör* (tükör). A *felnémedi* szóalak a fentiekől eltérően azt bizonyítaná, hogy az *i* zöngésíti a zöngétlen *t* mássalhangzót, azaz *d*-re változtatja a tövégi hangot. Erre viszont egyetlen példát sem találunk a felnémetiek nyelvhasználatában.

Ha a *Felnémet* helynév tövégi mássalhangzója, *Alsónémedi* és *Kisnémedi* nevéhez hasonlóan, *d* lenne, akkor viszont a fenti hangtani szabályok alapján **felnémetgyi*-t ejtene a népnyelv. A **felnémedi* szóalak tehát hangtani alapon zárható ki, következésképp fikciónak tekinthető.

Azt már csak ultima ratioként jegyzem meg, hogy Felnémeten mintegy két évtizedig éltem, így az ottani nyelvjárásról személyes tapasztalataim is vannak.

Hivatkozott irodalom:

BAKOS JÓZSEF–FEKETE PÉTER 1972. *Eger és Felnémet földrajzi nevei I. A külterület nevei*. Egri Honismereti és Helytörténeti Füzetek. Szerk. BAKOS JÓZSEF. 3. sz. Eger.

CSÁNKI DEZSŐ 1890. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I. Budapest.

Györffy György 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* III. Budapest.

FNESz.³ = KISS LAJOS 1983. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 3. kiadás. Budapest.

FNESz.⁴ = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 4., bővített és javított kiadás. Budapest.

NAGY JÓZSEF 1978. *Eger története*. Budapest.

PELLE BÉLÁNÉ 1989. A helységnevek differenciálódásáról (*al-fel, alsó-felső* előtagokkal). In: *Névtudomány és művelődéstörténet*. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. Zalaegerszeg. 153–6.

SOÓS IMRE é. n. *Felnémet története* (kézirat).

SOÓS IMRE 1975. *Heves megye községei 1867-ig*. Eger.

- TINÓDI SEBESTYÉN 1984. Eger vár viadaljáról való ének. In: *Krónika*. Bibliotheca Hungarica Budapest.
- TÖRÖK KONSTÁNT 1890. Nyelvtani adatok a felnémeti dialektusból. *Magyar Nyelvőr* 25: 521–4.

DÓRA ZOLTÁN

SEREKSZEMLÉK UTÁN
Észrevételek az Árpád-kori Győr vármegye
néhány földrajzi nevének etimológiájához

Mi, Győr megyei gyűjtők és kutatók szerencsésnek tarthatjuk magunkat, hogy a mögöttünk hagyott bő félszázadban annyian foglalkoztak a mi Árpád-kori földrajzi neveinkkel. Ha nem egyazon célkitűzéssel és módon tették is, mindegyikük áttekintette – részleges vagy teljes seregszemlére vallóan – a kategória anyagát. A negyvenes évekkel kezdődően minden évtized lerója ebbeli adóját, az utolsó kétszeresen is. LENGYEL ALFRÉD 1944-ben teszi közzé Pusztult falvak, eltűnt helynevek Győr megyében című könyvét, fölsorakoztatva a levéltári adatokat/alakokat. 1958-ban jelenik meg BÁRCZI GÉZA tankönyve, A magyar szókincs eredete, amelynek általános anyagú besorolásaiban több fontos nevünk is helyet kap. A TESz. cikkírói a szótár 1967-ben történt kiadásában értelmezik egyes helynevek közszói alapját. KISS LAJOS munkájában, a Földrajzi nevek etimológiai szótára 1978-as első közreadásában ott található sok elnevezésünk fölfejtése. GYÖRFFY GYÖRGY Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. kötetében (1987) nemcsak fölvonultat minden föllelhető nevet, de néhányuk eredetét is fölfedi; az ő adattárával dolgozó BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY debreceni egyetemista páros 1998-ban napvilágot látott dolgozata (Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése) történeti-etimológiai szótárt ad, majd tipológiai rendszerbe állítja a vizsgált helyneveket. ÖRDÖG FERENC pedig a győri Apáczai-napokon 1999-ben elhangzott előadásában a megyei helységnevek keletkezés módját bemutatva foglalkozik a ma is használatos Árpád-koriakkal (In: Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola évkönyve 1998/1999: 150–8).

Együtt látva a fölvonultatott adatokat és értelmezéseket lehetőség adódik, illetve kínálkozik azok összevetésére. Erre a célra két szerző földolgozásai alkalmasak, ha a megye egész területének névanyagát vizsgáljuk; négyüké pedig akkor, ha egy szűkebb területről való mintavétellel dolgozunk. Az előbbi esetben ÖRDÖG FERENC és a BÉNYEI–PETHŐ szerzőpáros munkája jöhet szóba, az utóbbiban hozzájuk vehettem BÁRCZI GÉZA és KISS LAJOS adatait. Magam – mivel írásomban egyébként is egy kisebb térség neveiből vizsgálók néhányát – ez utóbbi lehetőséget választom. Szűkebb területként Pannónhalmát és környékét veszem, mint amelyekkel már régóta foglalkozom, és ahol egyébként is legnagyobb a nevek sűrűsége. Ezekből a négy szerző 10–23 adatát vetem össze.

Az etimológiai eredmények összehasonlítása több tanulsággal jár. BÁRCZI GÉZÁnak a régi magyar földrajzinév-adásra felállított kategóriáit használva – természetes, mesterséges és személynévekből keletkezett nevek (BÁRCZI i. m. 151–62) – megállapítható, hogy szerzőink véleményei jobbára találkoznak, de ez korántsem jelent azonosságot, inkább csak közelebbi–távolabbi hasonlóságot, és lehetetlen nem látni, hogy egy összeál-

lított táblázatból ki-kiugranak egyes százalékok. Mert míg BÁRCZI GÉZA számai kiegyensúlyozottságot mutatnak (30–30–40% a kategóriák közötti megoszlás), és ehhez foghatók KISS LAJOS, valamint a BÉNYEI–PETHŐ páros százalécai is (22, 28, 50, ill. 22, 22, 56), addig ÖRDÖG FERENC 10, 20 és 70%-kal van jelen közöttük. (BÉNYEIÉK mérsékelt álláspontját igazolja a saját 123 darabos megyei adatukból való kimutatás is: 24, [?] 21 és 55%-os eloszlás, és bizonyos mértékig ÖRDÖG FERENCnek a teljes megyei adatanyagából (157 adat) vett 19, 15 és 66%-nyi nagyobb szóródást jelentő felfogását is, de nála nagyobb az eltérés.)

Úgy tűnik, hogy a természetesek rovására a személynévi eredetűeket mind a négy kutató vezető kategóriának tekinti, ÖRDÖG FERENC ráadásul minden mást messze megelőzőnek, és ezt akár szélsőséges állásfoglalásnak is vehetjük.

A fentiekben túl említsünk még egy tanulságot. Két elemző, BÁRCZI GÉZA és ÖRDÖG FERENC egyértelmű besorolásokkal dolgozik, a BÉNYEI–PETHŐ páros és KISS LAJOS viszont a személynévesek kategóriájában árnyaltabbá tesz több két lépcsős (természetes > személynéves) adatelemzést: levezetésük végső konklúziójaként olyan megszorításokat is használnak, mint *kevésbé valószínű; talán; valószínű és bizonyára*.

A seregszemléken számba vett adatokból mostani írásom a Pannonhalma térségéből valók közül azokhoz fűz észrevételeket, amelyeknek több szerző is megadja az etimológiáját, ill. amelyek esetében az elemzők eltérő véleményre jutottak. Az utóbbiak dolgát nyitott kérdésnek tekintve helyi kutatóként vállalkozom arra, hogy az eredményeket mérlegre tegyem, a magam vizsgálódásaival pedig föl is vessem, segísem is az ismert és többnyire mérvadó korábbi álláspontok tovább- vagy újragondolását.

Fölvetésemben eltérően értelmezhetőként elemzem a jelzett csoportból az *Alsok, Nyúl, Perecse, Pityor, Ravazd* és *Sokoró* neveket, esetükben sem egyenlő mértékben vallok azonban más nézetet. A legkisebb elmozdulást az eredményezi, ha egy lezártnak látszó értelmezést továbbra is nyitottnak venni javaslok. Más az, amikor az adatnál egy már korábban fölvetődött vélekedést igyekszem alátámasztani. Ismét máskor a névmagyarázatban föllelhető valamelyik visszavezetést kívánom kizárni. Nagyobb figyelmet, sokoldalúbb megvilágítást kíván az a kimutatás, amelyik egy alapértelmezést kísérő megszorítást szeretne cáfolni, meggyőzni annak szükséggtelen voltáról. Végül két esetben fölvetem egy alapján vagy árnyalatában új megközelítés lehetőségét is.

A l s o k

A mai Pannonhalma városnak ezt az egyik középkori nevét (1237–1240: in praedio *Olsuc*, PRT. I. 775) KISS LAJOS az alapul vett korrelációs kapcsolatra utalón 'alsó falu'-ként értelmezi, BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY pedig a nevet önmagában tekintve az előtagot a település monostor alatti elhelyezkedéséből vezeti le. Ami az utótagot illeti, azt már kettejüket megelőzően BÁRCZI GÉZA is a falualakzat dunántúli megjelölésének tekinti.

Ezek a névmagyarázatok alapján figyelemmel vannak a valós földrajzi és történelmi helyzetre, továbbá a névelemek 13. sz.-i jelentésére, de nem számolnak a történeti viszonyok árnyaltabb voltával vagy az *al ~ alsó* viszonyító elem használatának korlátaival, a teljes név esetében pedig a keletkezés és fölbukkanás föltehetően eltérő időpontjaival. Márpedig ha tekintettel vagyunk ezekre is, más eredményekre juthatunk a név összetevőinek és magának a névnek a megközelítésében.

Így igaz, hogy tágabb korhatárok között *Alsok* mellett létezik a *Felsok* nevű településrész, majd önálló falu, de a hely történetének ismeretében ezt és nevét későbbi keletűnek tartjuk (első adat 1453, PRT. III. 224): elemei is, az összetett név egésze is *Alsok*-nak és összetevőinek már a tatárjáráskori jelentésére épül. A korrelatív viszony tehát nem lehet mérvadó a régi prédiom nevének etimológiájában.

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a név *al* meghatározó tagja csak a *sok* alaptaghoz való viszonyt fejezheti ki, és semmiképp sem egy tetszés szerinti behelyettesített szónak, esetünkben a *monostor*-nak a tartalmához valót.

Nem kell számolnunk hasonló problémákkal, ha a *sok* névelemnek a TESz. által sugallt korábbi föltehető jelentésével adunk értelmet a településnévnek: „Eredeti jelentése 'sűrű' lehetett. Korai helynévi összetételeiben ez a jelentésárnyalata még élhetett.” A 'sűrűlaj' megjelölés a valóságos helyzet képét adhatta vissza: a jelölt település visszakövetkeztetett helyének és a hely fölé magasodó meredek hegyoldalnak a kapcsolatát. Benne joggal föltételezve a kiemelkedés fás-bokros 11–12. sz.-i sűrű növényzetet.

Ennek az elemzésnek az alapja természetesen az lehet, ha az *Alsok* településnév jóval korábbi: a *sok* 'falu' jelentését megelőző időszakból való. Ezt pedig joggal föltételezzük. Egy idő óta ugyanis bizonyára akkor is *Alsok*-ra kell gondolnunk, amikor még *Pannonia* néven említődik a település – amint erre már a PRT. szerzői is utalnak (I. 195) –, mert egyrészt a monostor szolgálatára rendelt népesség már 1240 előtt berendezkedhetett új szálláshelyén (és ez eltér a *Pannonia* számára kijelölt helytől, tehát párhuzamos fennállás esetén más néven kell szerepelnie), másrészt míg soha nem kapunk hírt *Pannonia* lakóiról, addig 1240 táján *Alsok*-on előttünk áll egy egész falura való lakosság, ami jelentős múltra vall. A névleges és valós helyzet eltérése adta dilemma feloldását megadhatja a föltételezés, hogy kettejük közül *Pannonia* az első századokban írásban használt név lehetett, az *Alsok* név pedig jó ideig földrajzi köznévként volt használatos.

Alsok változataként a szomszédos Écs határait leíró 1323-as királyi adománylevélben (HazOkm. tár I. 128) megjelenik az *Olsousokoro* név, ezt az elemzők (GYÖRFFY, BÉNYEI-PETHŐ) az adatot lejegyző írnok saját értelmezése eredményének tekintik. Mégsem vélhetjük meg nem alapozott átalakításnak, hiszen akkorra változhatott az eredeti név elemeinek jelentése, ill. tudni lehet, hogy a pannonhalmi vonulatot a *Sokoró* részeként külön is nevezték ezzel a névvel is – mint ahogy volt *Nyalka-Sokoró* (*Nylka Socrou*) és *Pázmánd-Sokoró* (*Paznan Sukoro*) is (PRT. I. 706, II. 290).

Másrészt az írnoki változat igazolja a mi *Alsok*-értelmezésünket, hiszen az *alsó* a korábbi *al*-t váltotta föl, a *Sokoró*, ill. másutt *Erdeusokoro* (GYÖRFFY i. m. 623) pedig nála éppen a régi *sok* ('sűrű ~ erdő') helyébe lépett.

A fölvázolt származásváltozat azt jelenti, hogy az *Alsok* név a mesterséges kategóriából átkerül a természetesbe.

N y ú l

Korai településnevünk a bakonybéli apátság 2. számú, időnként ugyan hamisnak tartott oklevelében tűnik föl (1086: *Nulu*: PRT. VIII. 269, de l. uo. 267, és FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori személynevek olvasatainak megbízhatóságáról: MNy. 2001: 461) egyik birtoktestük nevéként. Etimológiájával négy szerzőnkél is találkozunk: hármuk föltételezése szerint benne állatnévi eredetre kell gondolnunk, igaz, ugyanők többé-kevésbé számolnak személynévi áttétellel is. Tőlük eltérően ÖRDÖG FERENC egyértelműen személynévi eredetről beszél.

Magam a következőkben azt igyekszem kimutatni, hogy az állatnévi eredeztetés megalapozott, nem kíván megszorításokat, illetve hogy a személyneves áttételesség kizárható/kizárandó. (Ebbeli véleményemet alapján két ízben is megfogalmaztam: Nyúl község nyelvkinccse: 1991: 13, ill. Problémák Nyúl község nevének adatolása és eredeztetése körül: MNy. 1989: 92. Ez alkalommal a kérdés teljesebb körüljárását kísérelném meg.)

Abból kell kiindulnunk, hogy a „Sokorónál fekvő szőlőtermelő falu eredetileg királyi és várbirtok volt, de nagyrészt egyházi kézre jutott” (GYÖRFFY i. m. 613). Ennek az eredeti állapotnak a tanúja lehet az 1348-ban fölmerülő *Nyulfyl* településnév (PRT. VIII. 368), amely még ebben a korban a birtokosra utaló jelzővel és a feltehetően társközséggel együtt is említődik: „*iuxta possessionem Nyulfyl regalem; populus de villis Nyul et Nyulfyl vocatis*” (uo. 359, 369). A királyi birtokrész folyamatos meglétére vall IV. Béla oklevele is: „*vinitores nostros ... in Nywl...*” (GYÖRFFY i. m. 632).

Hogy az összetett szavas elnevezéssel korán vagy korábban nem találkozunk, az éppen a királyi birtokjoggal magyarázható: kimarad az oklevelek jogi processzusaiból. Ezt figyelembe véve lehetséges, hogy a kettős elnevezés: *Nyul* és *Nyulfyl* egymáshoz közeli időben keletkezett, és hosszabb időn át is együtt élt. Azt pedig elképzelni is nehéz, hogy a két névnek ne lenne szoros elnevezésbeli köze egymáshoz. Jelentésük, egymásból való fejlődésük ezt meggyőzően igazolja.

Jelentésmagyarázatot természetesen csak az összetett alak utótagja kíván. A *fyl*-t a TESz. nyomán 'üreg, lyuk' jelentésűnek vehetjük (l. uo.: *fül, fülke*), s ekkor a szókapcsolat az üregi nyúl tanyáját jelenti. *Nyulfyl*-t az oklevelek Szőlősmegyer (a mai Győrújbarát, korábban Nagybarát) szomszédjaként említik, ami hegyi-hegyaljai településnek felel meg. Az itteni domboknak pedig nagyon régi jellemzői a löszpartok, az üregi nyulak szokott búvóhelyei.

A név előtagja tehát minden bizonnyal állatnév, és ebből számomra az következik, hogy – föltételezve az összetettből ellipszissel történő keletkezést (vö. BÉNYEI-PETHŐ i. m. 103) – az egyelemű név, a település rögzült elnevezése is annak veendő. (Az állatnévi keletkezésre jutó álláspont az ugyanott fölhozott megszorításokkal együtt is elfogadható.) Hogy a *Nyulfyl* utótagja állatnévi előtagra utal, azt beláttatja a megfontolás is: kapcsolatukat csak így tekinthetjük értelmesnek, ill. az előtagnak csak ez az értelmezése engedi meg az adott jelentésű utótag kapcsolódását. Az elkülönülő településrészek szokásos névbeli jelölése, a kettős elnevezés mindkét tagjában metonimikus névadással keletkezettnek tekintendő (vö. BÉNYEI-PETHŐ i. m. 96), az egyelemű pedig eszerint pusztai állatnévként szolgál a település nevéül. Utóbbi jelenség ugyan ritkább, mint a hasonló személyneves megjelölés, de meglétével BÁRCZI GÉZA is számol (i. m. 153–4).

Álláspontunkat megerősíti, hogy a korból fennmaradt és erre a tájra lokalizálható több hasonló, a *Nyulfyl*-lel egyező módon értelmezhető összetett helynév, mint a *Choukamaal* Nyúlról (1368: PRT. VIII, Oklvt. 102) vagy a *Machkaluk* Pannonhalmáról (1352: PRT. I. 195), de vannak messzebről valók is, mint a feltehetően Veszprém környéki *Nullyuk* (1296: OklSz.: ua.) és a Tihanyból ide vonható *Ruozlicu* (1055: PRT. X. 423). A *Nyul* településnév előzményének vehető *Nyulfyl* tehát típusát illetően nem volt társtalan a maga korában.

Az efféle alakzatnak ráadásul vannak élőnyelvi példái is: ismeretes nevek a *Bab-szökő* ('Babu[ka]szökő', a bűdös banka tanyája) Écsről, a *Csiggád* ('Csíkgát') Nyúlról vagy a *Pityer-domb* Győrságról.

A *Nyul* társaiként vannak elliptikus származásra valló egyelemű pusztai állatneveink is, még ha ezek kizárólag élőnyelvi példák is: *Babuka*, *Cinege* (écsi, ill. nyúli dülőnevek). Közülük az első – párban a fenti *Babszökő*-vel – mint szomszédos dülők nevei kiváló analógiát jelentenek a mi *Nyulfyl* > *Nyul* alakulatunk megvilágítására/igazolására, hiszen itt együtt látható a kiinduló és az eredő állapot.

Természetesen elképzelhető, hogy az alakulás során egy korábbi *Nyul*-t követve – a településmegosztás kísérő jelenségeként – később keletkezett a birtokos jelzős összetételű *Nyulfyl*, kettejük jelentésének összefüggése azonban ezzel nem változik. Ha pedig megkísérreljük, hogy álláspontot alakítsunk ki az időbeli sorrendiség dolgában, ahhoz fogódzókat kell keresnünk. A BÉNYEI-PETHŐ szerzőpáros tanárunk, HOFFMANN ISTVÁN nézeteire alapozva ugyan arról ír, hogy a kérdéses folyamatot ritkán lehet kimutatni, továbbá hogy a sorrendet gyakorlatilag lehetetlen eldönteni (l. i. m. 103), de az ilyen fogalmazás éppen arra sarkall, hogy éljünk a még oly kevés eséllyel is.

Esetünkben úgy tűnik, hogy a TESz. két kitétele rávilágít a folyamatra, és talán el is dönti a sorrendiség kérdését. Az egyik a *fülke* szócikkében olvasható: „A *fül* alapszónak magának is volt a régiségben és van a nyelvjárásokban ’fali mélyedés, vakablak, rejték-hely’ jelentése”; a másikat mint közismert megállapítást az alapszóról szólóan: „A magyar szónak a szabályos hangmegfelelések szerint is *fil* változata volt a legkorábbi.” Így a *Nyulfyl* > *Nyul* alakulást lehetségesnek, valószínűnek, a levont következtetéseket pedig helyénvalónak tekinthetjük..

(Az eredőként vett egyelemű, eredetileg partikuláris vonatkozású *Nyul* jelentésbővüléssel lehetett az egész település nevévé. A megállapítás nagy horderejű az itt lakók számára, hisz belőle visszakövetkeztetve a község magjának jutnak a nyomára. A viszszevezetés jogosultságát jelzi, hogy vele föltételezzük azt a nagyon is valószínű tény, miszerint a terület lakói a királyi birtokos szolgálként a nyúl húsával és prémjével adóztak uruknak.)

Ami a rendszerint fölhozott személynévi áttételességet, egy *Nyul* nevű személy közbeiktatását illeti, alapos okaink vannak ennek kizárására.

A vizsgált szerzők föltételezésük beláttatására elsősorban egy 1312-es adatra támaszkodnak: *Nicolaus dictus Nyul*-ra mint személynévre (Oklsz. 703), ehhez társítja még a FNESz. a *Nulod* nevet 1211-ből (PRT. X. 512: „*In villa Fuzegy hii sunt iobagiones: ...filii Nulod...*”). Hogy azonban a személynév mint birtokos neve *Nyul*-ra vonatkozóan is elképzelhető lenne, nagyon kétségesnek tűnik, hiszen a megye korai birtokviszonyainak vizsgálatából maga GYÖRFFY GYÖRGY is a következő nézetet szűrte le: „Az udvari és királyi egyházi birtokok a Sokoró-vidéken olyan összefüggő tömböt alkotnak, mintha eredetileg a szentmártoni „palota” (Pfalz) tartozékai lettek volna.”) Ráadásul a 13. sz.-ból való *Nulod* vélhetően tulajdonság- vagy kívánságnévként szolgál, és jelezheti a rétegtöbbséget.

Az 1312-es adat azt jelenti, hogy a *Nyul* név az Árpád-korból nem mutatható ki.: nem fordul elő sem FEHÉRTÓI KATALINNÁL (Árpád-kori kis személynévtár, 1992), sem HERÉNYI ISTVÁNNÁL (Magyarország nyugati végvidéke 800–1242), akinek a munkájáról pedig HAJDÚ MIHÁLY az előszóban úgy vélekedik, hogy „hihetetlen mennyiségű adatot ad közre nyugati határvidékünkéről, de nyugodtan mondhatjuk, hogy az egész Dunántúlról....”

Úgy tűnik, hogy a *Nyul* akkori hiánya nem véletlen, hiszen HERÉNYI is mindössze öt állatnévi eredetű személynévet mutat föl, és közülük is csak kettő jelenik meg a hely-

nevekben. Ezek a *Bika* (szn.-ként 1198-ból, i. m. 215; helynévként 1287-ből, l. BÉNYEI-PETHŐ: *Béka*) és a *Farkas* (szn.-ként 1162-ből, i. m. 120; helynévként l. PRT. I. 401–410). FEHÉRTÓINál kimutatható még a *Galamb* (i. m. 143), de az csak előtagként bukkan föl a *Galambsoró* helynévben (l. BÉNYEI-PETHŐ i. m.: ua.). (Az itt mondottakat megerősíti a nyúli helyzet is: az ősi Nyúl elhelyezkedését is magába foglaló promontórium területi nevei közül három adatoltan középkori, másik kettő pedig anélkül is annak vett, és már egyik sem állatnévi eredetű. Ezek az *Incső*, *Héma*, *Hencs*, ill. *Egese*, *Bent*, a ben-nük rejlő személynév pedig az *In*, *Hene*, *Hencse*, *Ekese* és talán a *Benete* ~ *Benedek*.)

A személynévi áttételességet vallók álláspontjában sajátos vonás, hogy amikor nem látnak problémát a személynév kései jelentkezésében, pedig hát az ráadásul nem is kötődik a településhez, ugyanakkor nem veszik figyelembe a szóban forgó helyhez egyértelműen kötődő bővebb, állatnevet tartalmazó névformát – esetleg éppen azért, mert az (is!) későn jelentkezik. (A két időpontban mindössze 36 év az eltérés!)

Alapkérdésünkben egyébként akár perdöntőnek is vehetjük PAPP ZSUZSANNA idevágó tételének az alkalmazását: „Az állatnévi eredetű személynévekből keletkezett földrajzi nevek esetében tehát az illető állatnak nem volt kapcsolata a hellyel” (Állatnevek középkori földrajzi neveinkben: MNy. 1969: 311). Eszerint a *nyúl* állatnévi eredetű *Nyul* személynévnek a földrajzi névvé válása *Nyúl* község esetében nem képzelhető, hiszen itt az állatnak kapcsolata volt a hellyel, így a földrajzi név nem személynévből keletkezett.

A település „megszállásának” időpontja természetesen ismeretlen, de mindenképpen a korai századokra tehető. Az utóbbi vélekedésre alapot adhat GYÖRFFY GYÖRGY álláspontja is, aki szerint István király 1037-es bakonybéli alapító okiratának későbbi átíratában megfelelhet a valóságnak a kajári – vele a nyúli, hiszen egyazon felsorolásban találhatók – birtok adományozása, mert úgymond az az 1086-os oklevél hiteles részében szerepel (i. m. 603). Ha pedig korai, akár 10. sz.-i keletkezésű helységgel és elnevezéssel állunk szemben, akkor figyelembe vehetjük az itteni völgy, a *Pánzsza mente* történelmi és élő, részben népetimológiai neveinek tanúságát is. Az őt, szláv szavakra visszavezethető névből a *Béla-kút*, *Pánzsza*, *Leány-kút*, *Perecse* természeti név, és csak a *Lalka* tűnik személynévnek. Ez is állásfoglalás a *Nyul* áttétel nélküli állatnévi eredete mellett.

Perecse

Ezt a nevet egy középkori, a pannonthalmi és a nyúli határ találkozásánál megtelepült, a tatárjárás előtt 250 lelket számláló prédiom, majd villa viselte egészen a 14. sz.-ig, amikortól is *Szentlőrinc*-nek hívták. A török alatt több társával együtt a pusztulás sorsára jutott.

A név az oklevelekben a 12. sz.-tól *Priza*, *Preccha*, *Preke*, *Preche*, *Peryche* (PRT. I. 602, 651, 681, 774 és II. 116). alakban tűnik föl. A szláv elnevezés akár honfoglalás előtti települést is takarhat, de annak egyik etimológiája alapján magyar névadással állunk szemben.

Az értelmezésben hármas megközelítést ismerünk. A korábbiak a szállás földrajzi helyzetét és vele összefüggésben a lakosság társadalmi állását, jellemző foglalkozását vélték felfedezni a névben, amikor 'folyómellék'-et értenek alatta vagy a szolgálónépi mosás igéjére gondolnak. Ezt látjuk GYÖRFFY GYÖRGYNél (i. m. 618) és KISS LAJOSNál, ha a másutt is fellelhető azonos nevek etimológiáját az ittenire is érvényesnek tekintjük (vö. FNEsz.: *Perecse*, *Piricse*). Egyik lehetőségként a BÉNYEI-PETHŐ szerzőpáros is elfogadja, hogy a szó megnevezi magát a helyet, és a magyarok átvették az idegen nevet,

elsősorban mégis egy birtokos/használó nevét látják benne. Ezt kétségtelenül alátámasztja, hogy Albeus 1237–40-i pannonhalmi birtokösszeírásában a közelből említ egy hasonló nevet: „*In predio Tapan ... Prych*” (PRT. I. 781).

Magam utalnék arra, hogy a *Pánzs*a mentén jellemzően természetes szláv nevekkal találkozunk, továbbá hogy még a 14. sz. közepén is élnek itt mosó rabnők, de arra is szívesen emlékezem, hogy már korábban is, mikor az Árpád-kori szolgálónépekről olvastam GYÖRFFYNÉL (TörtSzle. 15. 1972: 261–310), éppen a tanulmány nyomán a mosás igéjét véltem kihallani a névből.

Pityor

Ma dűlőnév, faluhely Ravazd déli határánál. Választott címszavunk élőnyelvi alak, melynek okleveles főbb változatai a *Picud*, *Pitud* (1235: PRT. I. 208, 747); *Pychurd*, *Pichurd* (? Pityord, Picsord, I. BÉNYEI–PETHŐ i. m. 43) (1409: LENGYEL 78, GYÖRFFY 618); *Pychord* (1472: LENGYEL uo.).

A név visszavezetésével szerzőink közül ugyan csak a BÉNYEI–PETHŐ páros foglalkozik, de ők fölillantanak mindjárt három lehetőséget. Alapállásuk, hogy bizonytalan etimológiájú, de lehetőségként kezelik az én népnyelvi alapú, madárnévre visszamenő magyarázatot (MNYTK. 183. sz. 62), sőt elképzelhetőnek tartják a személynévi eredetet is, az *István* becézőjének, a *Pityu*-nak a fejleményeként. Hozzáfűzik azonban, hogy ennek nincs írásbeli, okleveles alapja.

Mindezek figyelembe vételével a magam korábbi álláspontját akként módosítanám, hogy számításba veszem a személynévi eredetizést is. Elsősorban azért, mert az elpusztult települést Ravazd részbirtokosáról *Csépánfalva*-ként is említik, főleg pedig mert a föltehetően személynév *Pythy* mégiscsak kimutatható a korból (1268?: PRT. VIII. 261), és tagja lehet a nyúli *Pitkálló* helynévnek is (1551, 1568. L. in: Győri Tanulmányok, Győr, 1988: 29).

Ravazd

Ennek a településnévnek az esetében nehezebb lenne perújrafelvételt kezdeményezni: nincs hozzá elég indok, cáfoló adat, de azt megkísérelném kimutatni, hogy van alapja a kérdés nyitottabb kezelésének. Részben mert a nyúlihoz hasonlóan vagy még az ottaninál is erőteljesebben hangoztatott személynévi eredet helyett itt is az állatnévi lenne a várható, részben pedig mert az ismert levezetésekben az ambivalenciák rajzai mintha nem lennének igazán kristályosak.

Az irodalomban az alapul vett okleveles adatok leginkább a következők: 1093: *Ruohti* hn. (PRT. I. 591); 1137: *Roz* szn. (PRT. I. 596); 1138/1329: *Ruosti*, *Ruos* szn. (MNY. 32: 204, ill. 52: 204); 1216/1225 k.: *Ruohti* hn. (PRT. I. 640); 1237–40: *Ruozd* hn. (PRT. I. 773). A válogatás körültekintőnek látszik, és önmagában is igazolhatja a személynéves állásfoglalást.

Az eredmény megvilágítására BÁRCZI GÉZA nyomán BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY bevonja a vizsgálatba a korai ómagyar kor *-d* (*-t*) képzőjét is, de ők az elődtől eltérően nem tartják valószínűnek, hogy az ebben az esetben is ellátottságot jelentene. Pedig BÁRCZI szerint benne „közvetlen földrajzinév-képzőt láthatunk” (i. m. 155). (Ezt a megállapítást ugyan követi a képző érvényre jutásának problémaraajza, de az nem vonja vissza a tételt.) Ugyanő nem tartja kizárónak a képző hasonulásos módosulását (*-di* ~ *-ti*)

sem, és éppen hogy a korai természetes nevekben jelentkezőnek tekinti a *-t(i)-t* (BÁRCZI i. m. 156).

A Roz adathoz kapcsolódóan pedig azt kell megjegyeznünk, hogy míg a pusztai állatneves földrajzi nevekben BÁRCZI általánosságban feltételezi a személyneves áttételt, addig a BÉNYEI-PETHŐ-féle nyelvészeti elemzés Ravasz esetében „bizonyára pontatlan lejegyzés eredménye”-nek, így következtetés levonására alkalmatlannak veszi azt, más szóval kiiktatja a sorból.

A nyitott elemzés fölvetését alátámasztani látszik még PAPP ZSUZSANNA nézete is, amely szerint a helyre jellemző állat adta a település nevét (MNY. 1969: 310), ill. hogy az illető állat honossága esetén az annak nevét viselő földrajzi név nem személynévi eredetű (MNY. 1969: 310, 311).

(A fentiek nem kérdőjelezik meg KISS LAJOS igazát, hogy az itteni rókalyukak emlegetése nem perdöntő, hiszen ezeknek a ragadozóknak a jelenléte elég általános a falvaink környékén, vagy mert a lyukaikról való elnevezés valójában inkább csak határjelölő szokott lenni.)

S o k o r ó

A név a mai szívesen *Pannonhalmi-dombság*-ként emlegetett térszíni alakzat másik (korábbi) neve, mégpedig vagy tágabban az egészé, vagy szűkebben annak középső vonulatáé. Eleinte bizonyára köznévi volt, hiszen a dombság részterületeit vele különítették el: *Barátsucurov* (1262: PRT. II. 318); *Erdeusokoró* (CSÁNKI III. 543); *Galambokorou* (1323: GYÖRFFY i. m. 623); *Nylka Socrou* (PRT. I. 706); *Paznan Sukoro* (PRT. II. 290); sőt *Sehsokuro* (1368: PRT. VIII, Oklvt. 102), ill. egy élőnyelvi társ Écsről, a *Vajda-Sokoró*.

Az összetett vagy kétagú nevek etimológiája (is) mindig csak az alaptagra vonatkozott, és sokáig amatőr szinten maradt. A mai mérvadó értelmezés a dombság tagolt voltára utaló 'tekergős' melléknévi jelentést adja meg a földrajzi név magyarázataként (I. TESz.: *zsugorodik*, FNEsz.: *Sokoró*).

Ehhez pusztán azt a megjegyzést tehetjük, hogy igazán szemléletessé, egészen elfogadottá akkor válik számunkra az értelmezés, ha a TESz. ugyanazon szócikkből a következő részletet emeljük ki: „Az egykori **sugor* ige meglétére következtethetünk a régi *Sokoró*-féle helynevek ... alapján; ezekben az adatokban 'domborulás' ... jelentésárnyalat dominál.”

Néhány tételt érintő fenti fejtegetésem – kiemelve Győr megye Árpád-kori földrajzinév-anyagának szemleszerű áttekintéseiből – akkor bizonyul hasznosnak, ha a kinduló összevetésekből levont tanulságokon túl maga is tanulságokkal jár. Szeretném remélni, hogy amikor a földrajzi közszókra vonatkozóan azok TESz.-beli jelentéseiből a megfelelőbbnek ítéltetemet emelem ki, és velük az eddigi értelmezések mellett vagy helyett más irányokra figyelek, vagy amikor behatódóbb körüljárással más megoldásokra (is) jutok, esetleg egy meglévő levezetés helyességét erősítem a hiányzó láncszem föl kutatásával, akkor ezek a levezetések egyben tanulságosak is.

ÁBRAHÁM IMRE

ZOBORALJA TELEPÜLÉSNEVEINEK VIZSGÁLATA

Napjaink helynévkutatásában egyre jelentősebb szerepet kap az egyes települések vagy tájegységek helyneveinek rendszerszerű bemutatása, illetve egy-egy jellemző névtípus teljességre törekvő bemutatása. A felvidéki helynévkutatás régóta adósa a magyar névtudománynak, mivel erről a határon túli területről kevés ilyen munka született. PhD-dolgozatom fő célja a közvetlenül Zoboraljához tartozó 15 település helyneveinek mint sajátos szóképzleti elemeknek nyelvészeti eszközökkel történő leírása, több szempontú elemzése. Az összegyűjtött történeti és élőnyelvi helynévanyag alapján törekszem feltárni a tájegység névalkotásában szerepet játszó nyelvi eszközöket, a névvé váló lexémákat, lexéma értékű elemeket, azoknak a nevekben megmutatkozó jelentését, funkcióját, alaki szerkezetét. Eljárásom rendszerező jellegű, melyhez nem valamiféle újabb tipológiát szándékozom kidolgozni, hanem korábbi rendszerező munkák módszerét alkalmazom, ezáltal munkám más területek anyagaival is összevethető. Munkámnak egy részletét, a településnevek vizsgálatát mutatom most be.

A magyar névtudomány legeredményesebb területének tarthatjuk a településnevek kutatását, amely szorosan összefonódott a történettudománnyal és a településtörténettel. Nyelvészeti oldalról a helynevek vizsgálatát MELICH JÁNOS, KNEZSA ISTVÁN és PAIS DEZSŐ emelték magas szintre, legfontosabb területük a névfejtés, az etimológiakészítés. KNEZSA sokrétű névtani tevékenysége közül különösen a településnevek tipológiája, illetve a típusok kronológiai kérdésének tisztázása (KNEZSA 1943: I. 111–313; 1960: 19–26), valamint a szemantikailag összefüggő magyar és idegen nyelvű névpárok keletkezésének megfejtése (KNEZSA 1944) jelentős. A helynevek történeti tipológiai kutatását KRISTÓ GYULA újította meg (1976), ezáltal árnyalta a KNEZSA-féle tipológiai rendszer időhatárait.

Az önelvű névtudomány célkitűzését szem előtt tartva született meg KÁZMÉR MIKLÓS monográfiája (1970), amelyben egyetlen névtípus elemzését vizsgálja: azokat a helységneveket, amelyekben a *falu* köznév vagy ennek valamilyen változata megtalálható.

MEZŐ ANDRÁS a XVIII–XX. századi helységnévrendszer kialakulását és általános jellemzőit mutatja be monográfiájában (MEZŐ 1982). A szerző a névélettannak természetes nevekre kidolgozott módszerét alkalmazta a hivatalos helységnevekre. Munkájában a településnevek változását, újabbak kialakulását követte nyomon, és kimutatta, hogy a természetes és mesterséges névadás sok lényegi egyezést mutat.

A 90-es években a honfoglalás és az államalapítás kerek évfordulója kapcsán fellendül a történeti helynévkutatás. BENKŐ LORÁND Anonymus-tanulmányait az elavult névmagyarázatok, az idejéltmúlt nézetek felülvizsgálásának szándéka jellemzi (BENKŐ 1994, 1998). A nevek névtani hitelessége csak a helyek, a személyek és a cselekvéseik viszonya alapján ítéltető meg. A szerző Anonymus nyomán az Árpád-kori Magyarországot főként keleti területeit térképezi fel, különösen azokat a helyneveket vizsgálja, amelyek a székelység történetével és eredetével foglalkoznak (BENKŐ 1998). Számos tanulmánya születik az Árpád-kori magyarság nyelvi, nyelvföldrajzi helyzetéről, illetve az ómagyar kori helynevek település- és népiségtörténeti szempontú kutatásáról is.

KISS LAJOS etimológiai kutatásai főként idegen eredetű helynevekre irányulnak, ezen kívül a magyar helynévkincs kronológiai rétegződésének kérdéseivel is foglalkozott a víz-, hegy- és településnevek kapcsán (1997a, 1997b, 1997c), melynek következtében

a magyar helységnevrendszer kialakulásának kezdeteit jóval differenciáltabban mutatta be. Természetesen az ilyen irányú kutatásokat nagyban elősegítette, hogy 1998-ban megjelent GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának IV. kötete is, és a négy eddig megjelent kötet a történelmi Magyarország területének több mint feléhez ad biztos adatokat a kutatók számára. A történeti forrásirodalmat gazdagították fiatal debreceni kutatók, akik az utóbbi időben több régi vármegyénk történeti-etimológiai helynévszótárát tették közzé: Győr vármegyét (BÉNYEI-PETHŐ 1998), Abaúj és Bars vármegyét (TÓTH 2001), valamint Borsod és Bodrog vármegyét (PÓCZOS 2001).

A történeti helynévkutatások alapján megállapítható, hogy az Árpád-kori helyneveknek kitüntetett jelentőségük van, ugyanis a névrendszertani tényezőkből kitűnik, hogy az akkor létrejött helynévallománynak mai helynévrendszerünk szempontjából is meghatározó szerepe van (BENKŐ 1996b, KISS 1996).

Vizsgált területemen, Zoboralján 15 mai és 7 egykori településnév elemzését végzem el jelentéstani és alaktani szempontból. A néhány egykori településnév határnévvé válásával sikeresen lokalizálható a forráskiadványokban eddig csak körvonalazott Árpád-kori település.

1. Jelentéstani rendszerezés

1.1. Természeti nevek

1.1.1. Állatnév

Ghymes < 1113: *Gimes* a m. *gím* 'nöstény szarvas, őz, dāmivad rőtivad' főnév származéka, s olyan helyre utal, ahol sok a gím. Az 1948. okt. 1-jén hatósági úton megállapított szlk. *Jelenec* a korábbi név tükörfordítása.

Pusztá-Ghymes < A török idők előtt ezen a területen volt a település, a többször feldúlt település néhány kilométerrel délebbre népesült újra.

1.1.2. Növénynév

Geszte < 1232: *Guesta* a m. *geszt* 'gyümölcs fás héja' főnév -e képzős származéka. Jan Stanislav etimológiai fejtegetése bizonytalan, talán a *Gest* 'vendég' szóból ered, s arra utal, hogy a községben más vidékről idevándorolt telepesek éltek (STANISLAV 1948: II. 191). A település jelenlegi szlovák megnevezésében a STANISLAV által megadott etimológiát fogadták el, s 1948-ban hatósági úton megállapított *Hostová* (host' = vendég) elnevezést kapta a község. A névnek a STANISLAV által a szl. *Gost* (< *Gostimir*, *Gostidrag*) szn.-ből való származtatását KISS LAJOS nem tartja meggyőzőnek (vö. KISS 1988: I. 513, II. 260).

Egerszeg < 1326: *Egurzagh* a m. *éger*, N. *eger* 'égerfa' közszo és a *szeg* 'szöglet, sarok, zug' fn. összetétele, s égerfákkal benőtt szögletre, sarokra utal. A *Nyitra*- előtag szintén a hovatartozást jelöli. A mai hivatalos elnevezése (*Jelšovce*) az előtag nélküli alak magyarral párhuzamos szlovák névadás eredménye.

Egri-pusztá < *Egerfalu* egykori település neve maradt fenn a dűlőnévben Pográny határában, szintén égerfás területet jelöl.

A területen a két legjellemzőbb természeti környezetre utaló közszo vált a névadás alapjává. A településnevek forrásait vizsgálva kiderül, hogy *Ghymes* már a területről legkorábban fennmaradt történeti adatok között megtalálható; 1113-ban a zabori bencés kolostor birtokösszeírása szerint a falu a nyitrai várnépeké volt, nem egy személy tulajdonlásához kötődött, ezért válhatott a területre jellemző vadfajta a névadás alapjává. *Egerszeg*et először 1326-ban említik, s a nyitrai káptalan tulajdonához, később a nagyszombati

uradalomhoz, illetve az esztergomi érsekséghez tartozott, vagyis mindvégig egyházi birtok volt.

1.1.3. Természeti környezetre utaló név

Pográny < 1075: *Pagran* a szláv R. **Pogor'ane* [t. sz.] 'hegyvidéklakók' hn. lehetett, ezt igazolja a cseh *Pohořany* [t. sz.] hn. is. A település neve a Nagytapolcsánytól (Topolčany) északra fekvő *Nádlány* (*Najdlíce*) 'völgylakók' helynévvel korrelál, s mindkettő magyar hangalakjának kialakulásában a két nyílt szótagos tendencia érvényesül (vö: KISS 1988: II. 171, 357). GYÖRFFY GYÖRGY szerint *Pográny* neve (<**po Gran*) összefügghet a KNIEZSA (1947–49: 27) által is lokalizálatlan *Garam* (*Gron*) helynévvel, melyet Pográny és Szöllős között sorolnak fel (vö. GYÖRFFY 1998: 390).

A település a Zobor–Harancia hegyvonulattól kissé távolabbra esik, de igen tagolt a felszíne. Ezt a jellegzetességét ragadták meg a névadáskor. A környező települések mikrotoponimáinak vizsgálata talán sikeresen lokalizálná az eddig ismeretlen *Garam* (*Gron*) helynevet.

1.1.4. Birtokosra utal

Apáti < *Apathy* a zobori apátság birtokát jelöli, a m. *apát* 'apátság élén álló szerzetes főpap' fn. származéka. A település első írásos említése a XIV. század végéről, az Árpád-kor utáni időből származik. A XVIII. sz.-beli említéskor a többi környékbeli falvakhoz hasonlóan már megkülönböztető előtaggal szerepel.

1.1.5. Foglalkozásnév

Alsócsitár < 1113: *Sitar*, 1246: *Chatar* a szb.-hv. *Štitari* [t. sz.] és cseh *Štítary* [t. sz.] helynevekkel azonos, 'pajzsgyártók' jelentésű, s etimológiailag azonos a *Csatár* helynévvel (vö: KISS 1988: I. 310, 334), eredetileg királyi pajzsgyártók lakták. A *Alsó-* megkülönböztető előtag a Nagytapolcsánytól délnyugatra fekvő *Felsőcsitár*-al van korrelációban.

Nyítragerencsér < 1113: *Grincha*, *Grinchar* az összsláv **grъnъčarъ* 'fazekas', illetve a **grъnъць* 'kis fazék' származéka, a t. sz. **Grъnъčare* 'fazekasok' átvétele. A helynév arra utal, hogy a falut egykor királyi gerencsérek, fazekasok lakták.

Az Árpád-kori, 1113-ból származó első említésű *Gerencsér* ~ *Gelencsér* helynevek feltehetőleg még nem magyar, hanem szláv névadás eredményei. A *gelencsér* főként dunántúli tájszó a *gerencsér*ből jött létre *r > l* elhasonulással (vö. TESZ. I. 1042). A *Nyitra-* előtag a hovatartozásra utal (vö: KISS 1988: II. 260).

Kovácsi < *Koachy* birtoknév a 13–14. században szerepel a koloni Gyanur fiainak birtokai között (vö: GYÖRFFY 1998: 413). Az egykori településnév Kolon és Ghymes határában maradt fenn dűlőnévben.

1.1.6. Gazdálkodásra utal

Barslédec < 1253: *Leuduch*, *Leduch* az összsláv **lędo* 'irtványföld' töből ered, a *Bars-* előtag az egykori vármegyei hovatartozást jelöli (vö: KISS 1988: I. 171).

A település mikrotoponimái között valóban nagyon sok erdőirtásra utaló nevet találunk.

1.1.7. Elkülönülésre utal

Vicsáp < 1239: *Wichap* a cseh R. **vyčapiti se* ~ szlk. R. *vyčapiti sa* 'kicsapódik, különválik, elszakad' igének a postverbaléja, s olyan településre utal, melynek lakói valahonnan elköltöztek, elkülönültek (vö: KISS 1988: II. 761).

1.1.8. Személynév

Alsóbodok < 1228: a *Bodok* helynév puszta személynéből keletkezett magyar névadással. Alapja szláv eredetű lehet, igazolják ezt a lengyel *Bodek* és *Budek* személynévek. Az *Alsóbodok* helynév a Nagytopolcsánytól (Topolčian) délnyugatra fekvő *Felsőbodok* helynévvel korrelál. A szlk. *Dolné Obdokovce* [t. sz.] második néveleme a korábbi **Bъdokovъci* alakból származik, s párhuzamos névadás eredményeként jött létre (vö. KISS 1988: I. 75, II. 466). JAN STANISLAV szerint az eredetileg *Bdokovce*, *Bdok* szavak a szlk. *bdiet* 'virraszt, örködik' többől származnak, a szóeleji *o* pedig a *v ~ vo* előljáró magánhangzó-tapadásából alakult ki (vö. STANISLAV 1947: 50). Később szlk. személynévre vezette vissza a helynév eredetét (vö. STANISLAV 1948: 101).

Béd < 1235–70, 1322: *Bead* ismeretlen eredetű puszta személynéből (*Bead ~ Beed*) keletkezett magyar névadással. A szlk. *Bádice* [t. sz.] 'Béd' a magyarral párhuzamos szlovák névadás eredménye (vö: KISS 1988: I. 182). A települést 1960-ban Menyhével (Mechenice) és Szalakusszal (Sokolníky) egyesítették *Podhorany* 'hegy alján lakók' néven.

Gethfalu < a *Geth* szn. és a falu utótagból keletkezett a 13. század végén, amikor az üres nyitrai várföldet IV. László *Gethn*-ek és fiainak adományozta (vö. GYÖRFFY 1998: 364–5). A név mára kihalt, csak történeti adatokban találjuk meg, kihalt dűlőnevekben: *Gethfalu*, *Gethfalu-puszta*, *Gethfalvi-erdő*. A külterületi lakott hely ma is létezik, a névhasználók *Baráti*-ként ismerik, ugyanis a terület később az elefánti pálos rendiek birtokába került, s erre utal a mai név.

Kernye < a m. *Kerne* személynévet örzi, az oklevelek 1248-ban említik először (vö. GYÖRFFY 1998: 406), majd a 16. században elnéptelenedik. Dűlőnévben maradt fenn: *Kernyei*, *Kernyei-rét*, *Kernyei-kútika*.

Kolon < 1113: *Colin* puszta személynéből (*Colin ~ Colun*) keletkezett magyar névadással. A személynév alapja az ótörök *qulun* 'csikó' (vö: KISS 1988: I. 769 *Kolon*¹⁻² szócikkei). A szlovák nyelvészek viszont a lat. *colu* 'mocsár' szóból származtatják *Kolon* község nevét. A Zala megyei Kis-Balaton lápos-mocsaras területén Zalakomár község határában is található egy *Kolon* nevű tanya; Soltszentimre és Izsák között pedig létezik egy *Kolon-tó* 'itt-ott nyílt vízfelületű mocsár' jelentéssel.

Pusztá-Kolon < Ghymes területén található, az egykori település itt elnéptelenedett, s néhány kilométerrel nyugatra népesült újra.

Lajosfalu ~ Lajosfalva < 1389: *Lajosfalva* A legkorábbi adatok a 14. századból származnak, föltehetőleg az Árpád-kor után alakult település.

Malánta < a szláv **R. Maleta* személynéből származik. Az egykori település *Alsó-* és *Felsőmalánta* részekből áll, ma mindkét egykori település Nyitragerencsér határához tartozik. Dűlőnévben maradt fenn: *Felsőmalánta* (külterületi lakott hely), *Felsőmalánta-puszta*, *Alsómalánta-puszta*.

Menyhe < 1113: *Mechina* a cseh *Měchyně* szn. > *Měchenice* [t. sz.] hn. A 15–16. században cseh nyelvtérületen *měchině* volt a menyasszonyok szokásos megnevezése (vö. KISS 1988: II. 122). Az szlk. *Mechenice* [t. sz.] párhuzamos névadással keletkezett (KNIEZSA 1947–49: 29).

Szalakusz < 1113: *Solocus* puszta személynéből származik magyar névadással; vö: 1255/1349: *Zolougoz* szn. (HazOkl. 32); A *Sokolníky* [t. sz.] nevet hatósági úton kapta, melynek téves alapja a szláv **sokolъ* 'sólyom' közszó (vö: KISS 1988. II:

515). A települést 1960-ban Menyhével (Mechenice) és Szalakusszal (Sokolnky) egyesítették *Podhorany* 'hegy alján lakók' néven.

Zsére < 1113: *Sire* a cseh *Žira* szn.-ből alakult, a szlovák *Žirany* elnevezés 'Zsére lakói'-ra utal, s párhuzamos névadás eredménye (vö: KISS 1988: II. 817, 819).

A településnevek többségükben személynévi lexémákból épülnek föl.

2. Alaktani rendszerezés

2.1. Egyrészes településnevek

A zoboralji településnevek használatára főként az egyrészes nevek jellemzőek. Ezért itt a megkülönböztető tag nélküli formájukban szerepelnek.

2.1.1. Tőszók:

Béd, Bodok, Csítár, Gerencsér, Kernye, Kolon, Lédec, Malánta, Menyhe, Pográny, Szalakusz, Vicsáp.

2.1.2. Képzettek:

Ghymes < a m. *gím* 'nőstény szarvas, őz, dāmivad rőtivad' főnév -s képzős származéka.

Geszte < a m. *geszt* 'gyümölcs fás héja' főnév -e képzős származéka.

Apáti < a zabori apátság birtokát jelöli, a m. *apát* 'apátság élén álló szerzetes főpap' fn. birtoklást kifejező -i képzős származéka.

2.1.3. Összetételek:

Egerszeg < a m. *éger*, N. *eger* 'égerfa' közszó és a *szeg* 'szöglet, sarok, zug' fn. összetétele.

2.2. Kétrészes településnevek

A települések többsége a történeti forrásokban a 18. századtól és KISS LAJOS etimológiai szótárában is megkülönböztető előtaggal szerepelnek. Arra is találunk példát, hogy településeket összevontak, s így váltak kétrészes nevekké.

2.2.1. Mellérendelők:

Vicsápapáti: Nyitravicsáp és Nyitraapáti települések összevonásakor a két alaptag maradt meg a névben, a hovatartozást jelölő *Nyitra-* előtag eltűnt.

2.2.2. Alárendelők

2.2.2.1. Megkülönböztető jelzős:

2.2.2.1.1. A hovatartozást jelöli: *Barslédec, Nyitrageszte, Nyitragerencsér.*

2.2.2.1.2. Fekvésre utal: *Alsóbodok, Alsócsítár:* Mindkét név esetében tőlük északnyugatra található *Felső-* előtagú helynevekkel korrelálnak. *Alsómalánta, Felsőmalánta:* a nevek egyetlen település nevének differenciálódásával jöttek létre, nemcsak észak–dél megkülönböztetését érzékeltetik a jelzők, hanem a tengerszint feletti magasságot is.

2.2.2.1.3. Pusztulásra utal: *Pusztá-Ghymes, Pusztá-Kolon.* Ezek a települések később más helyen újratelepültek, ezért kapták az egykori helyen jelölt objektumnál a *pusztá-* előtagot.

2.2.2.2. Jelöletlen birtokos jelzős: *Gethfalu, Lajosfalu.*

A településnevek legnagyobb százalékban (50%) személynévi lexémákból épülnek föl. A zoboralji településnevek használatára főként az egyrészes nevek jellemzőek. Ezért itt a megkülönböztető tag nélküli formájukban szerepelnek. A települések többsége a történeti forrásokban a 18. századtól és KISS LAJOS etimológiai szótárában is megkülönböztető előtaggal szerepelnek. Arra is találunk példát, hogy településeket összevontak, s így váltak kétrészes nevekké (*Vicsápapáti*). A Zoboraljához tartozó települések néhány

kívétellel honfoglalás koriak. Zömükben magyar névadással keletkeztek. Korai helynévadásunkra jellemző volt az ómagyar korban a pusztá személynévekből keletkezett településnév. Az ómagyar kor végén a vidék településeinek zöme elnéptelenedett. Voltak közöttük olyanok, amelyek nem is települtek újra: *Kernye*, *Kovácsi*, *Malánta* külterületi lakott helyként található meg, *Gethfalu* pedig a lakosság kicserélődése után más birtokviszonyt (*Baráti*) nevezett meg a névadásban.

Hivatkozott irodalom:

- BENKŐ LORÁND 1994. Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. *Magyar Nyelv* 90: 131–7.
- BENKŐ LORÁND 1996a. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: *A honfoglalás írott forrásai*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 221–47.
- BENKŐ LORÁND 1996b. Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népiségtörténeti kutatásokra. *Névtani Értesítő* 18: 5–14.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1998. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Budapest.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. A »falu« a magyar helynevekben XIII–XIX. század. Budapest.
- KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest.
- KISS LAJOS 1996. A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 964–971.
- KISS LAJOS 1997a. Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 177–185.
- KISS LAJOS 1997b. Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 187–197.
- KISS LAJOS 1997c. Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. Keletmagyarország helynevei. In: *Magyarok és románok*. I. Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1944. *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947–9. A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN 1960. A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok*. Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Budapest. 19–26.
- KRISTÓ GYULA 1976. Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Historica*. Tomus LV. Szeged.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest.
- PÓCZOS RITA 2001. Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegyék településneveinek nyelvészeti elemzése. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen.
- STANISLAV, JAN 1948. *Slovenský juh v stredoveku* I–II. Turčiansky Sv. Martin.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Abauj és Bars vármegye korai ómagyar kori helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen.

BEREGVIDÉKI HELYSÉGNEVEK

A múlt század 90-es éveinek elején sok szó esett a kárpátaljai sajtóban és a magyarországi névtani kiadványokban is a kárpátaljai helységnevek kérdéséről (LIZANEC 1990; BÍRÓ 1993). Ekkor kezdődött ugyanis az a folyamat, amely a vidék településneveiben immár az ötödik (BEREGSZÁSZI 1997: 356) tömeges helységnév-változtatást hozta. A történelem viharai ugyanis nemcsak a lakosságot viselték meg, hanem megszenvedték azokat falvaink, városaink nevei is. Ez utolsó változtatás azonban pozitív volt, ennek köszönhetően sok magyarlakta település újra történelmi magyar nevét viselheti, és nem a 40-es években hatóságilag megállapított orosz vagy ukrán nevet. A névváltoztatás elveinek kidolgozása éles vitát kavart, amelynek végén az Ungvári Hungarológiai Központ által elfogadott szempontok alapján állították vissza a települések neveit. Az egyik fontos elv volt az, hogy lehetőleg minden község az évszázadokon át használt, eredeti nevét viselje. Mivel a vidék falvainak s városainak zöme az Árpád-korban létesült, nevük is abból a korból származik. Az alábbiakban azt szeretném megvizsgálni, hogy mi szolgált alapul a névadás során, és milyen névadási típusok a legelterjedtebbek.

Az általam vizsgált terület Kárpátalja egyik legkisebb járása, a Beregszászi járás, ahol magam is lakom. Hivatalos közigazgatási egységként 1946. január 22-én jött létre Beregszász központtal a történelmi Bereg vármegye déli részén. Északról a Munkácsi járással, keletről az Ilosvai és a Nagyszőlősi, nyugatról az Ungvári járással határos. Sík vidék, néhány kisebb vulkanikus kiemelkedéssel. Területe 700 négyzetkilométer, lakosainak száma 1999-es adatok szerint mintegy 85 ezer fő volt, ennek 67%-a magyar nemzetiségű. Beregszász megyei jogú város kb. 30 ezer lakossal, ennek valamivel több, mint a fele magyar anyanyelvű. A lakosság nemzetiségi arányaiban csak a 20. században történtek nagyobb változások, addig a vidék nagyjából színmagyar volt. A 19. század 20–30-as éveiben megkezdődött a cseh és ruszin lakosság betelepítése Kárpátalja magyarlakta területeire azzal a nem titkolt céllal, hogy megváltoztassák a vidék etnikai összetételét. Ennek eredményeként számos telepes kapott földbirtokot, míg a magyarok kimaradtak a földosztásból. Összesen 11 telepet hoztak létre, többségüket a járás területén. „A Bátyú melletti Svobodá-n »Szabadság« néven három kolóniát létesítettek a korábbi Lónyay-uradalom területén. Az új települést Badó-tanya, Bagolyszállás, Csarondahát, Hosszúgorond, Kisbakos, Rókafarok, Újbátyú és Újtanya külterületi lakott helyeiből alakították ki.” (BOTLIK 2000: 181). De létesült telep *Bátyú* és *Bótrágy* között *Újbótrágy* néven, valamint a Beregszásztól délnyugatra fekvő *Tiszacsomá*-hoz tartozó *Hedzpusztá*-n, valamint *Beregsom*-ban a korábban szintén Lónyay tulajdonban lévő tanyán (mai neve *Kastanovo*). A Beregszász melletti *Tasnád-tanya*-ra az 1920-as években hoztak ruszinokat. A tanya mára településsé fejlődött *Tasnád* néven. Így jött létre *Macsula* mellett *Hunyadi* falu is. Az újonnan keletkezett falvak mellett egyesek nevei eltűntek a térképekről. Ennek oka nem pusztulásukban, hanem a községegyesítésekben keresendő. A 40-es évek elején *Kisgút* és *Nagygút* falvak előbb *Kétyút*, majd *Gút* néven egyesültek, az 50-es években olvadt egybe *Mezőhomok Dédá*-val, *Ardó* és *Bulcsu Beregszász*-szal. Dolgozatomban ezeknek az „eltűnt” falvaknak a neveit is elemzem.

A járásban ma 45 település található, ezek 30 községi és nagyközségi tanácshoz tartoznak. Az alábbiakban e települések neveit vizsgálom meg. Munkámban nagy segítségemre volt KISS LAJOS kitűnő munkája, a Földrajzi nevek etimológiai szótára. Szomorú-

an kellett tapasztalnom, hogy a járás területéről több település neve nem szerepel a kiadványban.

A különböző típusok felállításánál KÁLMÁN BÉLA (1996), HAJDÚ MIHÁLY (1994) és KRISTÓ GYULA (1976) munkáit vettem alapul. Két csoportban vizsgálom a neveket. Az elsőbe tartoznak azok a nevek, amelyek magyar névadással keletkeztek, a másodikba pedig a nem magyar névadás útján létrejöttek kaptak besorolást.

I. Magyar név

1. Köznévi eredetű helységnevek

Közvetlenül a tájra utaló helységnevek: A helységnevek legrégebbi rétegéhez tartoznak a természeti környezetre utaló ún. természetes nevek. Ezek keletkezésekor maga a táj adott alapot a névadáshoz. A beregszászi járási településnevek között a következők kapták nevüket ez alapján: *Homok* (1356: *Humuk*, 1357: *Homak*: ComBer.) ma már nem önálló település, az 50-es években egyesült *Dédá*-val; *Kovácszó* (*kova+aszó*) (1270–2/1295: *Koazou*: GYÖRFFY I: 543), *Macsola* (1327: *Machala*: GYÖRFFY I: 544) a *mocsolya* ~ *macsola* szóból, amely 'pocsolya, len- v. kenderáztató' jelentésben fordul elő. Ide soroltam be a *Nagybereg* (1214/1550: *Beregu* VárReg. 314) és *Beregújfalu* (1261: *Perek*, 1398: *Wyfalu*, 1401: *Bereg Wyfalu*: ComBer.) neveket is KÁLMÁN BÉLA nyomán, aki ebbe a csoportba tartozónak tartja a *Bereg* nevet, mivel az a *berek* 'vízparti erdő'-ből ered.

Növénynévi eredetű: *Som* (1270/1272/1476: Sumy: GYÖRFFY I: 547). Ugyanez a *som* növénynév megtalálható még a *Somogy megye*, a *Somló* ~ *Somlyó* hegynevekben is. Meglepő, hogy mindössze ez az egy név ered növénynévből, pedig a terület növényvilága rendkívül változatos.

Állatnévből eredő helységnév: *Kígyós* (1332: *Kykos*, 1349: *Kygos*: GYÖRFFY I: 542). Ezt a helynevet az állatnevekből keletkezett helységnevek közé soroltam, de egyes vélekedések szerint itt a névadó nem a *kígyó* állatnév volt, hanem valamely közeli patak, amelyben kígyók voltak. Egy helyi monda szerint viszont az erdőben található sok kígyóról kapta a nevét. Tény viszont, hogy a középkorban kígyós barátok laktak itt. *Nagybakos*, *Kisbakos* Lónyay-tanyákból váltak településsé a 20-as években. Korábban juhtenyésztéssel foglalkoztak az itteni majorságokban.

Emberi építményről elnevezett helység: A járás területén feküdt a Szernye-mocsár, melyet a XVII. századtól fokozatosan kezdtek lecsapolni. E mocsár egyes kiemelkedő, szárazabb részein több település is létrejött. Ilyen pl. *Gát* (1374: CSÁNKI I: 415), melynek neve a mocsár vizét levezető folyón épített egykori gáttól származik. Szintén emberi építményre utal az egykori borzsovai vár nevét viselő *Vári* (1320 k.: *Vary*: GYÖRFFY I: 550) neve. Kisebb, harang felfüggesztésére szolgáló építmény emléként őrizi *Harangláb* (14. sz.: *Harangláb* (az adat közlése nélkül): CSÁNKI I: 415; 1520: *Haranglaab*: ComBer. 53) falu elnevezése.

Víznévi eredetű helységnév: A földrajzi nevek közül a vizek nevei élnek a legtovább, s gyakran előfordul, hogy egy település arról a folyóról, patakról kapja a nevét, amely mellett felépült. Kárpátalján a legtöbb víznév szláv eredetű, azokon a területeken is, ahol a magyarság évszázadok óta él. A vízneveket tehát a szlávoktól vettük át, s a későbbiekben magyar névadással váltak helységnévvé. KISS LAJOS szerint a *Zápszony* (1388: *Sabsol*: ZsigmOkl. I: 38; 1472: *Sapsol*: CSÁNKI I: 420) név bizonyíthatóan víznévi eredetű (1270/1272: „*aqua Zabezwl ... defluit in aquam Zyrnua*”). Én ebbe a kategó-

riába soroltam a *Bótrágy* (1270/1272/1467: *Boltrag*: GYÖRFFY I: 535) nevet is, annak ellenére, hogy KISS LAJOS inkább személynévi eredetűnek tartja. ORTVAY ugyanis 1270-ből az Árpádkori Új Okmánytárra hivatkozva (ÁÚO. VIII. 261) közöl egy *Boltrag aqua* nevet, amely a Szernye folyó egyik mellékága. Ilyen nevű patak még a XIX. század végén is volt a község közelében, sőt a névre magam is találtam adatokat helyszíni gyűjtésem során.

Foglalkozásnévből alakult helynevek: *Ardó* (1904: *Beregardó*: Hnt. 1944. 655, de l. 1796: *Beregszász vég Ardó*, 1721: *Végh Arda*: ComBer. 35, 1553: *BereghazArdo*: uo. 1480: *Zaazardo*: uo., és 1332–5: *Ordow*: GYÖRFFY I: 528 is). A magyar nyelvterület északkeleti részén nagy számban fordulnak elő az *Ardó* helynevek. Ez az egykoron nagy kiterjedésű erdőségeknek köszönhető. A falunév az *erdő-óvó* (erdőőr) foglalkozásnévből alakult ki. A királyi erdőkre felvigyázó embereket nevezték így. A falut a beregi erdőségeket felügyelő erdőőrök alapították. *Gát* közelében fekszik *Csikósgorond*, egy néhány házból álló kis település, amely régen uradalmi, majd kolhozmajor volt, és ahol lovakat tartottak.

Népnévi eredetű helységnevek: Köztudomású, hogy népnévről csak akkor neveznek el helységet, ha valamilyen idegen népcsoport települ le más nép közé. A népnevekből alakult helységneveknek három típusát szokás elkülöníteni: pusztai népnév, népnév -i képzővel, és népnév + utótag (KRISTÓ 58). Ezek közül az első két típusra van példa a vizsgált területen: *Beregszász* (1247/1271/1507/1643: *Luprechza*: GYÖRFFY I: 532, uo: 1284: *Beregzaza*) és *Sárosorosi* (1260: *Vruzy*: GYÖRFFY I: 546) neve. KÁLMÁN BÉLA megemlíti, hogy a német nyelvű szászokról zárt településben nem neveztek el községet, de az elszórt telepek kaphattak ilyen nevet. Így jött létre *Beregszász* neve is, a XII. sz.-ban Lampert herceg által betelepített szászokról (KÁLMÁN 1996: 148). *Oroszi* pedig a borzsovai vár szomszédságába letelepített szláv katonákról kapta a nevét.

Egyházi nevek: Az egyházi nevek besorolásánál MEZŐ ANDRÁSNAK az eljárását követtem, aki szerint „egyházinak tekinthető minden olyan helységnév, amelyben nyelviileg kifejeződik valamilyen egyházi építményre vagy ezek részeire (esetleg ezek hiányára), az egyház tiszteleti nevére, az egyházhoz tartozó személyekre való utalás” (MEZŐ 1997: 245). Az általa felállított típusok közül kettőre találtam példát:

Az egyházi épületekre, építményekre utaló helységnevek: *Harangláb* (14. sz.: *Harangláb* (az adat közlése nélkül): CSÁNKI I: 415; 1520: *Haranglaab*: ComBer. 53).

Az egyházhoz tartozó személyekre utaló helységnevek: *Csonkapapi* (1311: *Keralpopa*, 1404: *Papy locus*, de l. 1553: *Chonka-Papy*: ComBer.) valószínűleg egyházi birtok volt. A középkorban elpusztult *Kis-Bereg* kolostorának egykori lakóira emlékeztet *Alsóremete* (1610: *Remethe*: ComBer.) és a szomszédos *Felsőremete* (1881: *Felső-Remete*, 1910: *Felső Remete*: ComBer.) neve.

2. Személynévi eredetű helységnevek

Pusztai személynév helységnévként: KNIEZSA ISTVÁN szerint: „Pusztai személynévvel való helynévadás módja Közép-Európában jellegzetesen magyar sajátosság, mert sem a szlávoknál, sem a németeknél, sem a románoknál kétségtelenül kimutatni nem lehet. Ez a névadási mód nyilván ősi sajátossága a magyarságnak, amit az őshazából hozott magával. Megvan ugyanis a törökben is...” (KNIEZSA 1943: 126). Ekkor ugyanis az állandó vándorlásból adódóan egy-egy személy megtalálása sokkal könnyebb volt, mint a területé, ezért a tulajdonos nevét azonosították a hellyel. „Mivel a Kárpát-medencében

a IX. század végétől, a magyar honfoglalástól más nomád nép nem élt, az ilyen, pusztaszemélynévből eredő nevek bármilyen nyelvből való volt is a személynév (keresztnev), csak magyarok által adott falunév lehetett, magyar települést jelenthetett” (HAJDÚ 1994: 58). A pusztaszemélynevekből alakult helységnevek a honfoglalás időszakában az egyik legelterjedtebb típust alkották. A beregszászi járási falvaknál is uralkodó ez a névadási mód: *Asztély* (1359: *Aztei*: KállOkl. 2: 77), *Badaló* (1226: *Bodolou*: VárReg. 335.; 1280: *Budulou*: GYÖRFFY I: 528), *Balazsér* (1323: *Balasey*: GYÖRFFY I: 529), *Bátyú* (1270/1272/1476: *Bacy*: GYÖRFFY I: 530; 1285/1358: *Batew*: SztP. KritJ. 3: 365), *Bene* (1337/1359: *Bene* GYÖRFFY I: 530), *Borzsova* (1200: *Borsoa*, 1213: *Borsoha*, 1214: *Borsua*: ComBer.), *Déda* (1353: *Deda*: AnjouOkm. 6: 82), *Gecse* (1360: *Gwrche*: GYÖRFFY I: 539), *Gút* (1312: *Guth*: GYÖRFFY I: 540; 1398: *Kys-Guth*, 1463: *Nag Guth*; 1942: *Kétgút*: Hnt. 1944, 659), *Halábor* (1300: *Harabur*: GYÖRFFY I: 540, 1553: *Halabor*: Dézsm. 145), *Hetyen* (1270/1272/1393: *Heytin*: GYÖRFFY I: 541), *Kaszony* (1332–5: *Kozun*: GYÖRFFY I: 542), *Kisbégány* (1641: *Kis Begány*: ComBer.), *Nagybégány* (1332–5: *Bygan*, *Beken*: GYÖRFFY I: 530, 1397: *Noghbegan*: ZsigmOkl. I: 548), *Nagybakta* (1232: *Bagotha*, 1327: *Baccha*: ComBer.), *Nagymuzsaly* (1232/1360: *Muse*: GYÖRFFY I: 546), *Tizsacsoma* (1327: *Chama*: GYÖRFFY I: 538). Ide tartozik az 1957-ben Beregszászhoz csatolt *Bulcsu* (1321: *Bolchouu*: GYÖRFFY I: 536) község neve is. Meglepő a személynévekből keletkezett helységnevek nagy száma. Feltűnő, hogy sok szláv eredetű személynév vált településnévvé. Ez azonban – mint a fenti idézetekből is láthatunk – nem jelenti egyúttal azt is, hogy a névadók is szlávok voltak. Valószínűleg a közvetlen kapcsolat miatt a magyarok közül is sokan viseltek szláv eredetű nevet, és ez a magyarázat a jelenségre.

Családnévből alakult helységnevek: Újabb keletkezésű falvak. A betelepítések nyomán uradalmi tanyanevekből jöttek létre. Korábbi tulajdonosaik nevét viselik, ez vált helységnévvé: *Hunyadi*, *Badó*, *Tasnád*.

Birtoklást kifejező helységnevek: Nagyon gyakran előforduló eset, hogy a település birtokosáról nyeri a nevét. Egykori tulajdonosának emlékét őrzi *Csetfalva* (1341: *de villa Chet*: DocVal. 86, 1408: *Chetfalwa*: KárOkl. I: 544) és *Rafajnaújfalu* (1482: *Rafajna*: CSÁNKI I: 419). A *-falva*, *-laka*, *-földre* utótagú nevek a XIII. századtól terjedtek el. Ezek a falvak is ekkoriban keletkezhettek, mert korábban a legtöbb esetben az *-i* képzővel fejezték ki a birtoklás tényét. Az utóbbi esetre is található példa: *Makkosjánosi* (1321: *Ivanosy*: GYÖRFFY I: 542). KÁLMÁN BÉLA ebbe a csoportba sorolja a népnévből keletkezett *-i* képzős helyneveket is (KÁLMÁN 1996: 156). Ebben az esetben *Sárosoroszi* ide is besorolható.

II. Szláv eredetű nevek

A magyar eredetű nevek mellett előfordulnak nem magyar névadással keletkezett helységnevek is. Három ilyen példa található a járásban. Mindhárom település a csehszlovák korszakban jött létre: *Szvboda* tkp. 'Szabadság' (1939: *Svoboda*: Bp.-i Közlöny, 1939: *Nagybakos*: uo.). A több tanyából létrejött település nem valamelyik „alkotórészének” a nevét vette fel, hanem a hatóságok teljesen motiválatlan, szimbolikus nevet adtak neki. A 40-es években a magyar hatóságok új névvel látták el. A hozzátartozó egyik tanya (*Bakostanya*) után *Horthyfalva*-nak, majd *Nagybakos*-nak nevezték el, de csak ideiglenesen, mert a szovjet hatóságok visszaadták ezt a nevét. *Kastanove* 'Gesztevényes' 1927 előtt telepített ruszin település *Som* mellett. Az egykori *Lónyay-tanya*-n hoz-

ták létre (BOTLIK–DUPKA 115). *Danilovka* kis falu Bátyútól délre. Személynévi eredetű, az ukrán *Danilo* névből, jelentése 'Daniloé, Danilo birtoka'.

Megvizsgálva a települések neveinek eredetét, arra a következtetésre jutottam, hogy a Beregszászi járás települései közül a legtöbbnek a neve magyar névadással keletkezett, s csak 3 falunak van olyan neve, amely nem a magyar lakosságtól származik. Amíg a magyar nevek közül mindegyik népi eredetű név, addig a szláv nevek hivatalos névadás útján jöttek létre a múlt század 20-as éveiben. Ezek a települések korábban nem léteztek, így nem volt magyar nevük sem, a legtöbb esetben csak tanyának nevezték (s nevezik ma is) ezeket, hiszen uradalmi tanyák, majorságok voltak. A magyar névadással keletkezett nevek közül a legnagyobb csoportot a pusztai személynévből létrejött helynevek alkotják. Körülbelül a nevek fele keletkezett ilyen úton. De található példa a vizsgált területen szinte az összes jellemző magyar helységnevadási típusra. Nincs viszont szentekről elnevezett település, sem törzsnévi eredetű. Ez utóbbi oka az lehet, hogy a terület birtokbavétele jóval a honfoglalás után kezdődött meg, valószínűleg a XI. században. Bereg megye azután is a legritkábban lakott megyék közé tartozott. A tiszaháti rész a XIII. században magyar lakosságú volt, a mocsaras síkság és a hegyek alja vegyesen szláv és magyar. Ruszin települések ezen a vidéken ekkor még nem jöttek létre. A magyar nevek többségéről is a XII–XIII. században keletkezett okiratok szólnak először, de alakjukból kikövetkeztethető, hogy korábban keletkeztek. A magyar nevek évszázadokon keresztül öröklődtek, a lakosság folytonossága nem szakadt meg. Más nemzetiségek betelepülése is csak a XX. században erősödött fel. A korábban betelepülőket a magyar lakosság asszimilálta. Ma azonban néhány, egykor magyar településen már az ukrán lakosság van többségben (Kovácsó, Alsóremete, Felsőremete).

A falvak természetes fejlődésével párhuzamosan a nevek is változáson mentek át. Új település létrejöttével általában a szomszéd falu nevét vették át valamilyen előtaggal (*Kisbégány* : *Nagybégány*, *Alsóremete* : *Felsőremete*, *Bereg* : *Beregújfalú*). Sok név egyedüli volt az országban, ami magyarázza, hogy a helységnevrendezés során egyetlen falunak sem kellett teljesen megváltoztatni a nevét, és csak 10 alkalommal kellett valamilyen megkülönböztető jelzőt tenni a nevek mellé. A Beregszászi járás helységnevei tehát egyértelműen igazolják, hogy névadóik és első lakóik magyarok voltak, hiába próbálják egyes ukrán „tudósok” ennek az ellenkezőjét bizonyítani. A falvak nagy részében még ma is a magyarok vannak többségben, de az elvándorlás miatt kérdéses, hogy meddig. De ez már egy másik probléma.

Hivatkozott irodalom:

- BEREGSZÁSZI ANIKÓ 1997. Magyar helységnevek Kárpátalján a nyelvi tervezés türében. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–B. GERGELY PIROSKA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz. Budapest–Miskolc. 356–361.
- BÍRÓ ANDOR 1993. *Kárpátalja földrajzi neveiről*. Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest.
- BOTLIK JÓZSEF 2000. *Egestas Subcarpathica*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest.
- ComBer. = GEORG HELLER 1983. *Comitatus Bereghiensis*. München.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1963. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 1994. *Magyar tulajdonnevek*. Budapest.

- KÁLMÁN BÉLA 1996. *A nevek világa*. IV. átdolgozott kiadás. Debrecen,
- KISS LAJOS 1980. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. *Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok*. Budapest.
- KRISTÓ GYULA 1976. Adalékok korai helyneveink tipológiájához. *Acta Historica*. Szeged.
- LEHOCZKY TIVADAR 1881–82. *Bereg vármegye monographiája* I–III. kötet. Ungvár.
- LIZANEC PÉTER 1990. Helységnevek Kárpátalján. *Ung-vidéki Hírek*. 1990. december 25.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1997. Az „egyházi” helységneveink típusai. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–B. GERGELY PIROSKA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz. Budapest–Miskolc. 244–248.
- DR. ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII. sz. végeig* I. kötet. Budapest.

SEBESTYÉN ZSOLT

TISZAMOGYORÓS KÜLTERÜLETI HELYNEVEI

A helynévgyűjtések fontosságát valamennyi e témával foglalkozó munka hangsúlyozza, kiemelve azt, hogy a XX. század második felében zajló társadalmi, művelődési és gazdasági változások a korábbi, sokszor több száz éves dűlőnevek eltűnését eredményezték, ezért rendkívül fontos a még (emlékezetben) élő nevek összegyűjtése; a tudomány szempontjából ez – BENKŐ LORÁND szavaival – „múlhatatlan tudományos szükségesség” (BENKŐ 1970: 11). Ezzel magam is szembesültem szülőfaluam helyneveinek gyűjtése közben. Sokszor már az idősebb adatközlők sem ismertek olyan dűlőneveket, amelyek a források tanúsága szerint a XIX. században még biztosan élők voltak. A fiatalabb generáció pedig a földtől, a mezőgazdasági munkától való eltávolodása következtében egyre kevesebb helynevet ismer és használ.

Az ÖRDÖG FERENC által évtizedeken át irányított helynévgyűjtő mozgalom szép eredményeket könyvelhet el: ma már elmondható, hogy „Magyarországon nincsen olyan megye, amelyben ne gyűjtötték volna össze, ne adták volna ki a földrajzi neveket, illetőleg ne foglalkoznának gyűjtésükkel, helyszíni ellenőrzésükkel vagy éppenséggel kiadásukkal” (ÖRDÖG 1997: 383). Természetesen a feladat korántsem tekinthető befejezettnek, még sok járás helynévanyaga vár összegyűjtésre vagy megjelentetésre. Jelen feldolgozással kívánom köszönteni ünnepeltünket, s egyben hozzájárulni a helynévgyűjtő munkához egy eddig még nem publikált település helyneveinek elemzésével.

A feldolgozott helynévanyagot Szabolcs-Szatmár-Bereg megye északi csücskében, az ún. Tisza-könyökben fekvő Tiszamogyorós községben gyűjtöttem össze, törekedve a ma használatos és az emlékezetben még élő helynévanyag teljes körű számbavételére. A feldolgozáshoz felhasználtam a különböző történeti források (oklevelek, térképek) adatait is. A kataszteri térképek (OL S 79. 1852, 1904) mellett szép és értékes adatokat találtam a XVIII–XIX. századi kéziratok térképeken is (OL S 12. Div. XI. No. 126/b. 1782; SzSzBmL. T 27. 1807; T 351. 1870). A ma már nem használt, csak térképekről vagy

más forrásból ismert neveket és a kihalt földrajzi közneveket külön jelölöm (*). Az adatokat az ejtésnek megfelelően, de csak a legszembetűnőbb vonásokat kiemelve, a helynévgyűjtési kézikönyv útmutatása alapján közlöm (BALOGH LAJOS. et al. 1978), tehát a jelentés szempontjából irreleváns ejtismódot (pl. diftongusokat) itt nem jelzem. (Ezt az adattár későbbi megjelenése során fogom pótolni.)

A falu lakóinak száma 1991-ben 802 fő volt, mindannyian magyar anyanyelvűek, területe 1025 ha (KSH 1992). Népi neve *Mogyorós*, mely a 'mogyoróbokrokkal benőtt terület' jelentésű *mogyorós*-ból keletkezett. A Tisza melletti fekvésre utaló megkülönböztető szerepű előtagot a XX. század elején kapta a település (FNESz.). Neve legelőször 1297-ben bukkan fel a forrásokban egy zálogosítás kapcsán *Monoros* alakban (NÉMETH 1997: 134), ekkor még csak *terra*-ként említették, feltehetően a következő két évtized alatt népesült be. Határa az elmúlt századok során többször is változott, legjelentősebben azonban a XV. században, amikor magába olvasztotta egy elpusztult település, *Csetér* területét is. Ezt a nevet dűlőnévként a XIX. század végéig megőrizte az emlékezet.

A feldolgozásra kerülő történeti és jelenkori külterületi helynevek száma 124, amelyek között értelemszerűen több olyan is van, amely egy topográfiai helynek az idők során változó vagy egymás mellett élő megnevezése. A helynevek szemantikai-tipológiai osztályozását BENKŐ LORÁND (2001), LŐRINCZE LAJOS (1947) és KÁZMÉR MIKLÓS (1957) kategóriáinak felhasználásával – azokat némileg módosítva – végeztem el. Külön vizsgáltam az alap- és a megkülönböztető elemek rendszerét, az előbbire nagyobb hangsúlyt fektettem. A közneveknek a helyben használt jelentéseit adom meg abban az esetben, ha az eltér a köznyelvitől. A hivatalos (H.) és a népi (N.) elnevezéseket is megkülönböztetem.

Az alapelemek típusai

I. Természeti nevek

1. Vízrajzi köznevek

Annak ellenére, hogy a falu területét kelet felől a Tisza határolja, s ezért gyakran ki volt téve az áradásoknak, mégis kevés valódi értelemben vett vízrajzi név található itt, ennek oka a névadás alapjául szolgáló állandó vagy időszakos vizek (patakok, kanálisok, erek stb.) hiányában kereshető. A vízrajzi nevek száma 7, mely a teljes anyag 5,73%-a.

láp 'kny.' *Lápos* – A területet gyakran elöntötte a Tisza, a szabályozáskor ezt a részt vágta ketté a folyó új medre.

tó 1. 'áradás vagy esőzés után visszamaradó időszakos vízterület', 2. 'kny.' *Bátyi-tó*, *Halas-tó*, **Hargas-tó*, **Kákás-tó*, *Kigyós-tó*, **Rás-tó* – A lecsapolás következtében eltűnő állóvizek (*Kákás-tó*, *Rás-tó*) neve dűlőnévként él tovább (*Káka*, *Rás*).

2. Vízrel kapcsolatos, ún. vízkörnyéki köznevek

árok 'a vízlecsapolásra szolgáló mesterséges csatorna' *Árkos* – A név csak hivatalos névként használatos.

kubik 'a gátépítéshez kitermelt föld helyén maradó mélyedés, gödör' *Kubik part* 'kny.' *Hót-Tisza-part*, *Rás-part*, *Tisza-part* – A *Tisza-part* nem az egész szakasz, csupán a fürdőzőhely megnevezése.

rév 'átkelőhely a folyón' *Ré*, *Réjáró* – Korábban komp (N. *hidas*) közlekedett itt, ma pontonhíd is összeköti a folyó két partját.

sziget 'kny.' *Sziget* – A Tisza patkó alakú kanyarulata által körülzárt terület, amely PESTY Frigyes adatközlője szerint „a Tiszán járó csajkáknak a nagy kerülés miatt tete-mes hátrányára volt, a Csajkás emberek által tett több ízbeni árkolásnak következtében a Tisza más fordulatot vőn magának”. Korábban egy falu is volt ezen a területen, de még az átvágás előtt (1750 körül) lakói átköltöztek Kis-Lónyára.

úsztató 'állatok fürdetésére használt vírzész' *Juusztató* – Az uradalom juhainak a fürdető helye volt a XIX. században, a név azóta őrzi ennek az emlékét.

zátony 'a Tisza partján művelés alá fogott, keskeny terület, homokpad' *Átonszeg*, *Átonka* – A szó jelentésének elhomályosulása után a használók a szóeleji mássalhangzót a határozott névelő részének érezték, s elvonták az alapszótól (*a Zátonka* > *az Átonka*). Egyik adatközlő mindkét változatot (*Zátonka* ~ *Átonka*) megemlítette, hozzátéve azt, hogy „ki hogy mondja”. Az *Átonka* alak már 1869-ben szerepel a kataszteri iratokban (OL S 79. 760. cs.).

A vízkörnyéki nevek számaránya sem jelentős anyagunkban, csupán 10 név képviseli ezt a típust (8,19%). Feltehetően régen még több vízrajzi és vízkörnyéki nevet ismert és használt a lakosság, de ezek mára már feledésbe merültek.

3. Határnevek

a) Térszínformanevek:

domb 'kny.' *Szénégető dombja*, **Városútdomb* – Külterületen ritkán fordul elő a köznév, helyette a kiemelkedéseket *hegy* szóval jelölik, belterületen viszont használatos (pl. *Kisdomb*, **Nagydomb* falurésznevek, *Temető dombja*).

**gorond* 'hosszan elnyúló kisebb dombhát' **Zsidó gorond(ja)* – A köznév jelentését az idősebb adatközlők még ismerik. A *gorond* BENKŐ LORÁND szerint az északkeleti országrész jellegzetes földrajzi közneve volt a középkorban (BENKŐ 1957: 83). A névről csak az idősebbek hallottak, de a hely meghatározásában bizonytalanok.

gödör 'természetes úton keletkezett nagyobb mélyedés' *Gödrök*, *Szél-gödri*, *Terca-gödri* – Természetes képződmények, feltehetően a Tisza munkájának az eredményei. A Gödrök a cigányok lakóhelye volt az 1970-es évekig.

hegy 'kiemelkedő magaslat, homokdomb' N. *Bugjos-hegy* ~ H. *Baglyos-hegy*, **Bolondok-hegy*, *Járgel-hegy*, **Kozar-hegy* – Az alföldi területeken gyakran nevezik a talajemelkedéseket hegynek. A Nyírségben is nagyon gyakori névelem, de itt is 'domb' jelentésben használják (KÁLNÁSI 1991: 326).

rét 'füves terület, kaszáló' *Jármí-rét*, *Tiszarét*. Mindkét elnevezés újkeletű.

**szeg* 'a határ távoli sarka, szöglete' *Átonszeg*, *Szeg*, **Kisszeg*, N. *Jukasszeg* ~ H. **Luka-szög*

**szer* 'a határ távoli része?' *Szerés* – Az adat idetartozása kérdéses.

**szugoly* 'szöglet, sarok' *Szugo* – A név a műút és egy dűlőút által határolt, háromszög alakú területet jelöl a falu nyugati végén.

völgy 'kny.?' **Hidegvölgy*, **Völgyek tájéka* – A *völgy* szó csupán ebben a két, XIX. századi adatban bukkan fel, az első topográfiai helyét nem ismerjük, a második utótagja pedig hivatalos helynévadásra enged következtetni. Ez utóbbit sík területen jelzi az első kataszteri térkép. A *völgy* szó a felszín jellemzői miatt nem gyakori a térség helyneveiben.

zug 'szöglet, sarok' **Varga-zug* – A Tisza egyik kanyarulata által körülzárt szántó-terület volt, mára már a folyó teljesen elmosta, ezért a név is feledésbe merült.

A térszínformanevek jellegzetes típusa a testrésznevek csoportja, melyet mindössze egy név képvisel anyagunkban:

hát 'a vízpart elnyúló, dombos része' H. *Rás-hát* – A Rás-tó mellett található, a térképek tanúsága szerint már a tó lecsapolása előtt is művelt terület volt. A szó a szatmári síkságon is elterjedt, főként folyók, jelentősebb patakok és állóvizek környékén fordult elő nagy gyakorisággal (KÁLNÁSI 1991: 326).

A terület felszínére való utalást 22 név tartalmaz 11 köznévi elemben (18,85%), ezek egy részének eredeti jelentése elhomályosult, így a névalkotásban sem vesznek már részt. Az anyag közel ötöde tartozik ebbe a csoportba, ami természetes, ha arra gondolunk, hogy a névadás egyik leggyakoribb módja a külső tulajdonság alapján történő azonosítás.

b) Talaj minőségére utaló nevek:

homok 'homokos, löszös föld' N. *Homok* ~ H. *Bába homoka*, *Homokhordó*

téglás 'törmelékes terület' *Téglás* – A területén található téglá-, cserép- és paticsmaradványokról nevezték el. A hagyomány szerint itt volt a falu első helye (PESTY). A területen ma azonban „csak” neolitikori maradványok találhatók.

Kevés a talaj minőségére utaló nevek száma (3,27%), ennek oka talán abban kereshető, hogy csupán az ártéri és a löszös talaj jellemző erre a területre. Az itt élők *fővenyes*, *agyagos* és *veres nyiroknak* nevezett talajt tartanak számon. A talajnevek típusa más vidéken sem gyakori.

c) Helyzetviszonyító nevek:

odaátal ~ *odaát* 'a Tisza túlsó (bereg) oldalán' *Odaátal* – Az itt fekvő földek (Szerés, Szeg, Denicse) összefoglaló megnevezése.

elő 'valami előtt fekvő terület' N. *Kis-Lónyelő*, *Nagy-Lónyelő* ~ H. *Kis és Nagy Lónya(i) elő* – A népi név összevonás eredménye.

vég 'kny.' H. *Faluvég* – A köznévi csak ebben az egy külterületi hivatalos névben fordul elő. Népi használatban korábban sem élt, a terület régi neve *Ócskafalu* volt.

A térbeli viszonyt kifejező köznevek megterheltsége a talaj minőségére utaló nevekhez hasonlóan csekély (3,27%).

d) Növény- és állatnevek:

Növénycsoport-megjelölők:

erdő 'kny.' *Falusi erdő*, *Öbbé erdő*, *Régi erdő*, *Urasági erdő*, **Új erdő* – Az adatok nagy része ugyanannak a területnek az eltérő megnevezése.

fűzes 'fűzfás, ártéri erdő' *Kincstár fizesse*, *Fizeskert* – Utóbbi helyen nőttek a kosárfonáshoz használt fűzfavesszők.

**láz* 'lapos fekvésű térség, kaszáló' (SzamSz.) H. *Lászka* ~ *Lázka* – A SzamSz. ugoccai és tiszaháti szónak tartja. Feltehetően a szó fenti jelentése ismert volt a szomszédos szabolcsi területeken, így falunkban is. A *-ka* kicsinyítő képző a terület méretére utal. A *Lázka* ártérben fekvő, füves terület volt, amelyet a református egyház birtokolt a XIX. század közepétől. Ettől kezdve terjedt el a *Paptag* és a *Tanítótág* elnevezés. Az adatközlők már csak ez utóbbi neveket ismerték.

**lazna* 'dudvával, burjánnal benőtt hely' (SzamSz. *lazsna* a.) *Lazna* – A Szamosháton erdő- és dűlőnévként élt. Az ÚMTsz. adatai szerint a vidék (a Tiszakönyök és a beregi Tiszahát) nyelvjárásában is megvolt ez a szó, a faluban azonban már nem ismerik a jelentését (vö. *laznás* 'gyomos, gazos' ÚMTsz.).

liget 'kny.' **Harasztos liget*, **Liget* – Mindkét név a XIX. században élt, ma már egyiket sem ismerik a település lakói.

Egyes növények nevei:

fűzfa 'kny.' *Nagy ficfa*, *Sajtos-ficfa*

Ide soroltam még néhány átmenetet képviselő, önmagukban álló vagy -s képzős növénynevet is: *Barackos*, **Borostyános*, *Harasztos*, *Káka* – Az utóbbi esetben egy korábbi tő neve vált a lecsapolás után dűlőnévvé (*Kákás-tó* > *Káka*).

Állatnevek:

Szajkó 'tarka tollazatú, a varjúval rokon, utánzásra képes énekesmadár' (ÉKsz.). A területet már 1807-ben is e néven említik (SzSzBmL. T 27. 1807). Elég ritkán fordul elő, hogy pusztá állatnév válik egy terület elnevezésévé, a képzős és a jelzős összetételes nevek jóval gyakoribbak. A név fennmaradásához hozzájárult az is, hogy a helynév már nem idézi fel a madár képzetét.

A növényzeti gyűjtőnevek száma alacsony, mindössze 5 köznévi elem fordul elő 10 névben, ezek között az *erdő* a leggyakoribb. A növénynevek számát a megkülönböztető elemek szaporítják. Az önálló és alapelemet tartalmazó növény- és állatnevek aránya a teljes anyaghoz mérten 13,93%.

II. Műveltségi nevek

1. Gazdálkodástörténeti nevek:

a) Állattenyésztéshez kapcsolódók:

kaszáló 'kny.' *Bikakaszálló*

legelő 'háziállatok legeltetésére használt füves terület' *Disztólegelő* (!), *Legelő*,

**Urasági legelő*, H. *Úrbéri legelő*

b) Földműveléssel és gyümölcsstermesztéssel kapcsolatosak:

dűlő 'földtábla' *Bérletdűlő* – Újabb névadás eredménye, a *dűlő* szónak inkább a 'szántóföldek közötti keskeny földút' jelentése használatos.

föld 'földterület, főként szántóföld' *Bikaföld*, H. *Hosszú földek*, *Répföld*, *Vitézföld*, *Zsidóföld*

hold 'a mezőgazdaságban használt területmérték' *Negyvenhód*

kert 'kertként művelt föld a külterületen' *Almáskert*, *Balogh-kert*, *Fizeskert*,

**Göröcsökert*, **Káposztáskert*, *Lazna kertek*, *Mándoki kert*, *Nagykert*, *Rigókert* – A felsorolt helyeken gyümölcs-, főleg almatermesztés folyt hosszú időn keresztül (kiv. Fizeskert, Káposztáskert), erre utal a -*kert* utótag. A Göröcsökertet 1864-ben szántónak használták.

mező 'művelés alá vett nagyobb terület, szántóföld' *Belső-mező*, *Kis-Belső-mező*

tag 'egy tulajdonban lévő terület, illetményföld' *Urasági tag*, *Paptag*, *Tag*, *Tanítótag* – Az adatközlők által nem ismert *Lázka* kizárólag a református egyházközség tulajdona volt a XIX. században, itt volt a lelkész és a kántortanító földje.

c) Irtások:

**csonkás* 'nagy törzsű fák ágainak lecsonkolásával művelhetővé tett erdőrész' (TAKÁCS 1970: 221) *Csonkás* – A korábbi nagy tölgyerdő neve. A hagyomány szerint az erdő kiirtása után kapta ezt a nevet.

fogás 'az a földterület, amelyet egyszerre munkába vesznek' (ÚMTsz.) *Fogás* – A köznévi jelentés ma is él a helyi nyelvjárásban. Az ártérben fekvő terület hosszú, keskeny szántóföldekből állt, ma erdő.

irtás 'irtással művelhetővé tett terület' *Irtás*

A gazdálkodástörténeti nevek nagy száma általános a helynevek körében. Ami eltérést mutat más területekkel szemben, az a *-kert* alapelem gyakori előfordulása, ez pedig azzal magyarázható, hogy a vidék lakossága a XVIII. századtól kimutathatóan eladásra is termesztett almát. Nem véletlen, hogy a fenti helyek nagy része a Tisza mellett feküdt, mert így könnyen tutajra lehetett rakni a gyümölcsöt.

A csoporton belül 11 különböző földrajzi köznév fordul elő 30 névben, ez a teljes anyag közel negyede (24,59%).

2. Munkavégzésre, foglalkozásra utalók:

Sóvágó – A szószállítással összefüggő helynév személynévi eredetű is lehet, de a foglalkozásnévi eredet valószínűbbnek tűnik, mert a hely a Tisza mellett fekszik, amely századokon át a szószállítás útvonala volt.

Szénégető – Ez a domb a faszén égetésének helye volt a XIX. században. (Az egyik adatközlő még tudott arról, hogy valaha itt feküdt egy középkori falu, Csetér.)

A foglalkozásnevek önállóan csak a fenti esetekben fordulnak elő, ezek is lekopás eredményei (vö. *Szénégető dombja*). Főként a megkülönböztető elemek között fordulnak elő nagyobb számban. Arányuk 1,64%.

3. Létesítménynevek:

a) **Tanyák:** **Járm Juri-tanya, *Járm Miklós-tanya*

b) **Épületek:** *Erdéslak, Jegyzőlak* – Mindkét épület rendeltetése megváltozott, nevük azonban továbbra is megmaradt. Az Erdéslak korábban református elemi népiskola volt, ma óvodának használják. A Jegyzőlakban lakott a múlt század közepéig Eperjeske és Tiszaomgyorós jegyzője, ma lakóház áll a helyén.

c) **Útnevek:**

dűlő 'határrészek közötti földút' *Közepső düllő, Rás düllő*

út 'országút' *Bénki ut*

járó 'a Tiszához vezető széles út' *Réjárom, Csordajárom*

d) **Kisebb műtárgyak, létesítmények nevei:** *Dögkut, Fővásárló-telep, Fotbalpája ~ Pája, Homokhordó*

A létesítménynevek csoportjába az itt élő emberek által a külterületen létrehozott műtárgyakat, épületeket, utakat stb. soroltuk. Ezek számaránya az összes névhez képest 10,65%.

4. Birtokosnevek:

Bíró Bertijé, Ésik Sándoré, Szabó Eleké

Önálló, pusztá személynév nem található anyagunkban, csupán a fenti három *-é* birtokjeles kételemű név képviseli ezt típust (2,46%). Néhány megkülönböztető elem is megőrizte a korábbi birtokosok neveit.

5. Birtoklástörténeti nevek:

Bérlet, Bérletdűllő – Az uradalomtól bérelt terület volt a múlt század elején.

Kiutalt – A Nagyatádi-féle földtörvény eredményeként az 1930-as években az uradalmi földből a szegények számára kiutalt földterületet nevezték így.

E csoport neveinek megterheltsége – hasonlóan más területekhez – csekély (2,46%).

6. Képzettársítással keletkezett nevek:

Talán idetartozik a PESTY gyűjteményében szereplő **Kosáros* név, amely feltehetően a kosarak alapanyagául szolgáló vesszők termőhelyének elnevezése volt. Ezt azonban nem erősíti meg az a tény, hogy az említéskor szántóföldnek használták.

A megkülönböztető elemek rendszere

1. A terület (viszonylagos) nagyságát kifejező elemek: *Kis-Belső-mező*, *Kis-Lónyelő*, *Kisszeg*, *Nagy-Lónyelő*, *Nagy ficfa*, *Nagykert*, *Negyvenhold*
2. Térbeli viszony, sorban elfoglalt hely kifejezői: *Belső-mező*, *Kis-Belső-mező*, *Közepső düllő*
3. A tájrész alakjára utalók: H. *Hosszú földek*, **Hargas-tó*
4. Minőséget kifejezők: **Hidegvölgy*, **Görcsöskert*, **Lazna kertek*
5. A keletkezési időt viszonylagosan kifejezők: *Hót-Tisza*, *Régi erdő*, *Új erdő*, **Ócskafalu* ('régi, ó')
6. Növénynevekből alakult elemek: *Almáskert*, *Fizeskert*, **Harasztos liget*, **Kákás-tó*, **Káposztáskert*, *Répföld*
7. Állatnevekből alakult elemek: H. *Baglyos-hegy*, *Bikaföld*, *Bikakaszálló*, *Csordajáró*, *Disztölélegő* ('disznó'), *Halas-tó*, *Juusztató* ('juh'), *Kigyós-tó*, *Rigókert*
8. Foglalkozásnevek: **Bába homoka*, *Erdészlak*, *Jegyzőlak*, *Paptag*, *Tanítótag*
9. Birtoklástörténeti megkülönböztető elemek: *Falusi erdő*, *Kincstár fizesse*, **Urasági legelő*, H. *Úrbéri legelő*, *Urasági erdő*, *Urasági tag*, *Vitézföld*, *Zsidóföld*, **Zsidó gorond(ja)*
10. Személynevekből alakult megkülönböztető elemek: *Balogh-kert*, *Járgel-hegy*, *Jármí-rét*, **Luka-szög* (< *Lukács* rövidülése + -a bec. képző), *Sajtos-ficfa*, *Szél-gödri*, *Terca-gödri*, **Varga-zug*
11. A felhasználás módját, célját megkülönböztető elemek: *Févasárlótelep*
12. Szomszédos vagy közeli településre utalók: *Bátyi-tó* (Bátyu hn. Bereg megyében, ma Ukrajna), *Bénki ut* (Benk hn., SzSzB m.), H. *Faluvég*, *Mándoki kert*, *Nagy-Lónyelő*, *Kis-Lónyelő* (Lónya hn., SzSzB m.)
13. Népetimológias elemek: *Jukasszeg* (< *Luka-szög*) 1782-ben *Lúkás Szegh* alakban található a térképen.
14. Egyéb megkülönböztető elemek: *Réjáró*, **Városútdomb*
15. Még megfejtésre váró, bizonytalan vagy ismeretlen jelentésű, egytagú nevek és megkülönböztető elemek: **Bolondok-hegy*, *Denicse*, **Csetér*, **Kozar-hegy*, *Kupacs*, *Óebbé erdő* (vsz. valamelyik erdőtársaság nevének rövidítése), *Rás*, **Rás-tó*, H. *Rás-hát*, **Tessere*

A megkülönböztető elemek között legnagyobb arányban az állatnevek, a birtoklástörténeti elemek, illetve a birtokosra utaló személynevek fordulnak elő Tisza- és Zagyvarétek külterületi helyneveiben. Az állatnevek általában a névben szereplő állatfajnak a területen való gyakoriságát, elterjedtségét fejezik ki; a háziállatok nevei pedig rendszerint legelők, legelőkre, itatóhelyekre stb. vezető utak megnevezésében kerülnek elő (KÁZMÉR 1957: 63). A birtoklástörténeti megkülönböztető elemek esetében főként a falusi és az uradalmi birtok elkülönítésének szándéka mutatkozik meg a nevekben. Birtoklástörténeti mozzanatainak van rendszerint a személynévi helynévadásnak is, ennek jelzős

összetételű típusát tekinti SZABÓ T. ATTILA az egész magyar nyelvterületen a legélőbb helynévadási módnak (1988: 445). Anyagunkban elsősorban családnevek jelölik a korábbi birtokost (*Balogh, Járgel, Jármí, Sajtos, Szél, Varga*), de előfordul egy keresztnév is (*Terca*), a *Luka* esetében pedig mindkét lehetőség fennáll.

Összegzőként elmondható, hogy a feldolgozott helynevek a vidékre jellemző sajátságok mellett sem térnek el nagy mértékben más tájak neveitől. A legszembevetőbb különbség a földrajzi köznevek körében fedezhető fel, ezek nyelvföldrajzi szempontú vizsgálata külön tanulmány témája lehetne.

Hivatkozott irodalom:

- BALOGH LAJOS–KÁLMÁN BÉLA–MEZŐ ANDRÁS–ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF (szerk.) 1978. *A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1970. Névtudományunk helyzete és feladatai. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. 7–16.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2001. *A Nyárádmente földrajzi nevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 217. sz. (Első kiadás: 1947)
- JUHÁSZ JÓZSEF–SZŐKE ISTVÁN–O. NAGY GÁBOR–KOVALOVSZKY MIKLÓS (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest.
- KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1991. Névföldrajzi térképlapok Szatmárból. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Budapest, 321–326.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*. Budapest, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. sz.
- KSH 1992. = *A Magyar Köztársaság helynévkönyve 1992. január 1.* Budapest.
- LŐRINCZE LAJOS 1947. *Földrajzineveink élete*. Budapest.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.
- ÖRDÖG FERENC 1997. Beszámoló a hazai helynévgyűjtésről. In: *A magyar névtani kutatások legújabb eredményei*. Miskolc–Budapest. 383–388.
- Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA 1988. *Nyelv és település*. Budapest. 433–472
- CSÚRY BÁLINT 1935–36. *Szamosháti szótár I–II*. Budapest.
- SzSzBmL = Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, Nyíregyháza.
- TAKÁCS LAJOS 1970. Az irtásgazdálkodás régi módjainak emlékei a földrajzi nevekben. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. 219–224.

N. FODOR JÁNOS

TORDATÚR MORFEMATIKAI SZERKESZTÉSŰ HELYNEVEINEK VIZSGÁLATA

A tulajdonnevek a nyelv lexémarendszerének a tagjai, s mint ilyenek, keletkezésük természetesen ugyanazokkal az okokkal és módokkal magyarázható, mint a többi lexémáé. A szóalkotásnak külső és belső szintjét különböztetjük meg. A külsőbe, vagyis

a jövevénynevek kategóriájába tartoznak azok a földrajzi nevek, amelyeket idegen nyelvű népektől vettünk át. Ezek a nevek idővel beilleszkedtek a magyar névrendszerbe, s most már hozzájuk hasonlóan viselkednek. A belső szóalkotás módjai között számon tartjuk a meglévő nyelvi elemek jelentésének ártértekkelését, valamint a szóösszetételt, a szóképzést és az ikerítést. Keletkezéstörténeti szempontból a szakirodalom háromféle típust különböztet meg: szintagmatikus szerkesztésűeket, morfológiai szerkesztésűeket, valamint jelentésbeli névalkotásúakat (vö. BÍRÓ 2002: 163–205; HOFFMANN 1993: 67–119). A jelentésbeli névalkotással most nem foglalkozom, a szintagmatikus típust pedig csak mennyiségi szempontból érintem.

A továbbiakban egy erdélyi település, Tordatúr morfológiai szerkesztésű helyneveit vizsgálom TIBÁD LEVENTE 1969–1971 közötti gyűjtése alapján (Adattár: TIBÁD 1972).

„Tordatúr (Tureni) Kolozs megye délkeleti részén, a Rákos patak völgyének nyugati oldalán fekszik ... Túr határának domborzati képe igen változatos. A sziklahasadéktól a völgyeken, síkságokon át a hegyekig mindenik térszínformával találkozunk. Éppen ebben leli magyarázatát a helynévanyag gazdagsága. A helység földjei két tömbben fekszenek, melyek közül a nagyobbik a falu körül, a másik pedig, az ún. *Boglyas* az előbbitől teljesen elszakadva Hármastól délnyugatra húzódik” – tájékoztat a szerző a településről (TIBÁD 1972: 315–6.). Az Adattár világos szerkezetű, könnyen áttekinthető. A névcikkben a népnyelvi alakokat, alakváltozatokat, névváltozatokat a román nyelvi alakok követik, majd a hely jellegére történő rövid utalás, a név száma a kéziratos térképen (térképet azonban nem közöl), a területre, illetve a névre vonatkozó megjegyzés és az adatközlőknek az egyes helynevekkel kapcsolatos népnyelvi nyilatkozata szerepel. Az adatok és a népi névmagyarázatok lejegyzése pontos. Ezek alapján Tordatúr nyelvjárási sajátosságairól, a mezőiségi jellemzőkről sokat megtudhatunk. (Külön tanulmány tárgya lehetne az adatok dialektológiai vizsgálata.) A neveket a gyűjtő a jelölt objektumok szerinti csoportosításban, összesen hat kategóriára osztva, mindegyikben újból kezdődő számozással közli. (Ezzel a szerkesztéssel megkönnyítette az elemzést.)

Az egyes kategóriákban a földrajzi pontok és a nevek száma a következő arányokat mutatja: I. Víznevek: 45 földrajzi pont – 51 név; II. Falurészek: 3 – 5; III. Utcák, utak neve: 44 – 61; IV. Kertek neve: 34 – 38; V. A határ nagyobb egységeinek neve: 4 – 4; VI. Határrészek, különféle térszíni formák neve: 180 – 202. Az összesen 310 ponthoz 361 magyar megnevezés tartozik. A román nevek szinte kivétel nélkül a magyar tükröfordításai, ezért velük nem foglalkozom. Annak ellenére, hogy térfelszín tekintetében elég tagolt a település, egy földrajzi ponthoz átlagosan mindössze 1,16 név tartozik. Az **utcák, utak** névkategória a leggazdagabb, ebben 1 pontra 1,39 név jut.

BENKŐ LORÁND a nevek alaktani rendszerezésében elkülönít pusztai tölakú és toldalékos neveket. A pusztai tölakúak közé sorolja az egy szóból állókat és a szóösszetételeket (jelzős, határozós összetételeket), a toldalékos nevek közé pedig a többes -k jeles, a képzős, a ragos és a névutós neveket (vö. BENKŐ 1947: 39–42). HOFFMANN továbbviszi az előbbi gondolatot, s megkülönböztet szintagmatikus és morfológiai szerkesztéssel alkotott neveket. A szintagmatikusok közé azokat a helyneveket sorolja, amelyek „keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jöttek létre. E szerkezetek mindkét tagja valamiféle információt ad a helynév denotációjáról, tehát funkcionális jegyet kifejező névrésznek tekintendő” (HOFFMANN 1993: 70). Morfológikusnak tekint az azt a módot, „amelynek során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz

hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá” (HOFFMANN 1993: 73). Ezek a névformánsok tulajdonnévi és községi szótához egyaránt hozzájárulhatnak. A kapcsolódó morféma alapján HOFFMANN megkülönböztet helynévképzővel, névszójelekkel, helyragokkal és névutókkal történő névalkotást. BÍRÓ FERENC ezt a modellt alkalmazza Körösladány helynévrendszerének vizsgálatában (BÍRÓ 2002: 164–175). BÍRÓ 1471 névcikkével és 3107 adatával szemben a tordatúri gyűjtésben – a település méretéből következően – csupán 310 névcikk és 361 név található. Ez azonban nem zárja ki a százalékos összehasonlítást.

A szintagmatikus szerkezetek számának aránya a körösladányi anyagban 68,42%, a tordatúriban pedig 66,20%, tehát közel azonos. A szintagmatikus szerkesztésmód mindegyik helynév-kategóriában domináns.

A továbbiakban a morfológiai szerkesztéssel keletkezett neveket vesszük sorra.

Helynévképzéssel keletkezett helynevek Tordatúron (A neveket itt és a továbbiakban is köznyelvi formájukban közlöm):

-ó, -ő: I. Víznevek: *Csorgó* ‘kút’, *Csorgó* ‘vízesés’; VI. Határrésznevek, különféle térszíni formák neve: *Dobogó* ‘meredek hegyoldal’, *Heverő*, *Zúgó*. Összesen 5 név tartozik ide.

-s: V. A határ nagyobb egységeinek neve: *Boglyas*; VI. Határrésznevek, különféle térszíni formák neve: *Akácós*, *Csalános*, *Epres* (3), *Fuszulykás*, *Horgos*, *Káposztás*, *Kenderes*, *Lápos*, *Lóherés*, *Nádas* (2), *Nyírfás*, *Petrezselymes*, *Rózsás*, *Tormás*, *Tövises* (2), *Nyerges*, *Hármas*. Összesen: 22 név sorolható ide.

-ás: VI. Határrésznevek, térszíni formák neve: *Szakadás*. Összesen 1 név tartozik ide.

Helynévképzéssel 28 név keletkezett, ez a morfológiai szerkesztésű neveknek 42,42%-a. A körösladányi anyagban 46,15% az így létrejött helynevek mennyisége.

Jelszilárdulással alakult helynevek Tordatúron:

-k többesjel: VI. Határrésznevek, térszíni formák neve: *Csűrök* ‘sziklakapuk’, *Ekléziák* ‘egyházi legelők’, *Kurták* ‘kis méretű földek’, *Pótlékok*, *Szájványok* (2), *Töltések*. Összesen 7 név sorolható ide.

-é birtokjel (BENKÖNÉL birtokképző): Tulajdonnevekhez és köznevekhez egyaránt kapcsolódik. A legszínesebb képet ez a csoport mutatja. VI. Határrésznevek, térszíni formák neve:

Gúnynévhez, ragadványnévhez járul: *Drombosé*, szántó „A középen lakó Chicinas Ion gúnynevéről nevezték el”, *Dürdőé*, kaszáló „Nevét egyik volt birtokosának, Timbus Gheorghenak gúnynevéről kapta”, *Laci Mócsié*, szántó „Elnevezését birtokosának, Bánai Mózesnek melléknévéről kapta”, *Pandúr Jóskáé*, szántó „Nevét Kolozsvári Józsefnek, a falu egykori csendőrének gúnynevéről kapta”.

Családnévhez kapcsolódik: *Ferencié*, szántó, kaszáló; *Horváthé*, kaszáló; *Suktaré*, szántó, „A Csüpkés Viktor leánya Skutár után ment, azért hívják Suktarénak”; *Szaváé*, szántó; *Torsóé*, szántó, kaszáló.

Teljes névhez járul: *Jakab Endréé*, szántó; *Kis Trézié*, szántó; *Nagy Liláé*, szántó; *Zöld Jóskáé*, kaszáló.

Keresztnévhez, becenévhez járul: *Endréé*, kaszáló „Egykori birtokosa Jakab Endre volt”; *Lajáé*, legelő; *Marinkáé*, kaszáló.

Foglalkozást jelölő köznévhöz kapcsolódik: *Diáké*, szántó „Az ortodox kántor tulajdonában volt”; *Jegyzőé*, legelő „Régente a falu jegyzőjének birtokában volt”.

Népnévhez járul: *Taljáné*, szántó „Ott élő olasz ember, Bruzadelli Ferenc tulajdona volt”; *Zsidóé*, szántó „Tulajdonosa a falu zsidó kocsmárosa volt”.

Összesen 20 helynév tartozik ebbe a kategóriába. Érdekes, hogy BÍRÓ FERENC adatai között ilyen alakulat nincs.

Jelszilárdulással keletkezett a tordatúri morfematikus szerkesztésű nevek 40,91%-a, a körösladányiaknak pedig csupán 11,54%-a.

Ragszilárdulással keletkezett helynevek Tordatúron:

-*nál*: IV. Kertek neve: *Ketrinánál* „Fél holdnyi hely a Kiskőhegyétől nyugatra. Nevét birtokosának gúnynevről kapta”. VI. Határrészek, különféle térszíni formák neve: *Nyikoláj Sándornál*, szántó; *Tónál*, mocsár.

Ragszilárdulással mindössze 3 név keletkezett, ez a morfematikus szerkesztésű nevek 4,55%-a. A körösladányi anyagban ilyen alakulat nincs.

Névutóval történő névalkotás Tordatúron:

alatt: VI. Határrészek, különféle térszíni formák neve: *Kereszt alatt*, szántó; *Muntya alatt*, kaszáló.

közt: VI. Határrészek, különféle térszíni formák neve: *Akácok közt*, fasáv „Akácokkal beültetett néhány árnyi terület a műút északi oldalán”; *Kétárok közt*, kaszáló „A Kétárok közt ott van balkézt, ahol megyünk Tordára, a Felszegié mellett. Egyik felin a Tancs köve, s a másik felén van egy másik árok”; *Patakok közt*, szántó.

megett: IV. Kertek neve: *Hegy megett* „A Paul Joszub árkától nyugatra fekvő fél holdnyi terület”. VI. Határrészek, különféle térszíni formák neve: *Kertek megett*, szántó; *Tó megett*, szántó.

Névutós szerkesztéssel 8 helynév keletkezett, ez a morfematikus neveknek 12,12%-a. A körösladányi anyagban 42,30%.

A morfematikus szerkesztéssel létrejött helynevek aránya a tordatúri anyagban 18,28%, a körösladányiban csupán 0,83%.

Mi lehet az oka ennek a nagyságrendbeli eltérésnek?

1. Minden bizonnyal az egyik ok a keletkezésükre vonatkozó felfogásbeli különbségben keresendő. BÍRÓ HOFFMANN elméletére alapozva az -s képzősök nagy részét – ellipszissel történt keletkezésük miatt – a jelentéshasadással létrejött nevek között tárgyalja (vö. BÍRÓ 2002: 17., HOFFMANN 1993: 77). BENKŐ az -s formánst ellátottságot kifejező képzőnek tartja (BENKŐ 1947: 41). Az -s képző funkciója évszázadok alatt sokat változott. A korai ómagyar korból már sok -s képzős helynevet ismerünk. Helynévképző szerepe a gyűjtőnévképző: és az ellátottságot kifejező funkcióból alakulhatott ki, mert az ilyen típusú köznevek voltak a legalkalmasabbak a helyjelölésre. „Az -s képzős köznevek és tulajdonnevek alakilag teljesen egybeesnek, s egyidejűleg élnek a nyelvben, így arra gondolhatunk, hogy a köz- és tulajdonnevek eltérő használati szabályai tették világgossá a képző aktuális funkcióját. Valószínűleg helytálló tehát az a feltevésünk, hogy a nyelvemlékeinkben tulajdonnévi minőségben adatolható -s képzős származékszavakban a formánsnak névképző szerepe is van...” – állapítja meg történeti grammatikánk (TNy. I. 255). A XIV. század végére a helynévképzők produktivitása jelentősen csökkent, ezzel párhuzamosan egyre gyakrabban találkozunk a helynevek között – az árnyaltabb jelölésre sokkal alkalmasabb – összetett szavakkal. Az -s képző azonban a köznevek alkotásában ekkor is termékeny volt az ‘ellátottság’ kifejezésére. Ezekből az alakulatokból funkcióváltással helynevek is keletkezhetek. A XV. századból több ilyen származékunk van, pl. 1493: *Gyoparos* [OkISz.] (vö. TNy. II/1. 317).

2. A tordatúri adattárban szép számmal találunk jel- és ragszilárdulások (-é birtokjeles és -nál határozóragos) helyneveket, a körösladányiban ilyenek nincsenek. Az -é birtokjeles névtípus a nyelvterület keleti pereme felé jóval gyakoribb lehet, mint másutt (vö. HOFFMANN 1993: 85). Ezt igazolhatja vizsgált adattáram is. A birtokjel eleven helynévképző funkcióját bizonyítja, hogy nemcsak családnévhez kapcsolódik, hanem család+keresztnevhez is, sőt gúny- és ragadvány-, bece- és nemzetiségnevekhez is.

A -nál határozóragos formák magyar fejlemények ugyan, de kétnyelvű környezetben az idegen nyelv (román, szerb-horvát, német) hatása is feltételezhető (vö. BENKŐ 1947: 41, HOFFMANN 1993: 87).

Hivatkozott irodalom:

- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzi nevei*. Budapest. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. szám.
- BÍRÓ FERENC 1999. *Körösladány helynevei*. Líceum Kiadó, Eger.
- BÍRÓ FERENC 2002. *Nyelvi-típológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger. Az Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. szám.
- TIBÁD LEVENTE 1972. Tordatúr helynevei. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 315–27.
- TNY. I. = BENKŐ LORÁND (főszerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TNY. II/1. = BENKŐ LORÁND (főszerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

CS. NAGY LAJOS

CSALÁDNEVEK KÖRÖSTARCSA HELYNEVEIBEN¹

1. A magyar helynevek szerkezetüket tekintve leginkább egy vagy két funkcionális névrészből állnak. Lexikálisan e névrészi szerepeket közzavak, tulajdonnevek vagy egyéb szókapcsolatok töltik be. A tulajdonnevek a köznevekhez hasonlóan alkothatnak egyrészes helynevet, vagy bekerülhetnek a kétrészesek mindegyik tagjának a pozíciójába. Általánosan elmondható, hogy a különféle tulajdonnévfajták a helyfajtajelölésen (F) kívül minden egyéb szerepre alkalmasak. Előtagként és egyrészes névként leginkább a jelölt objektumoknak valamely sajátosságát (S) fejezik ki, alaptagként pedig elsősorban megnevezés a funkciójuk.

A tulajdonnévfajták közül személy-, hely- és intézménynevek egyedei épültek be Köröstarcsa helyneveibe, azoknak jelentős százalékába. A továbbiakban ezek közül csupán a személynevek helynévrészi jelentkezését választom vizsgálatom tárgyául, sőt még jobban szűkítve a téma körét, csak az egyik személynévtípus tagjainak, a pusztai családnéveknek a felhasználását tekintem át az adott településen. (Az adatokat a KALCSÓ

¹ A dolgozat az OTKA T 030 167. számú kutatási pályázatának a keretében készült.

GYULÁVAL végzett gyűjtésünk alapján összeállított, még kéziratban lévő adattárból válogattam ki.)

2. A helynevek tipológiáiban általában külön kategóriát képeznek a személynévi eredetű tagokból álló, a személynévekből származó, a névrészként személynéveket (is) tartalmazó helynevek. Az ilyen típusú helynevek szerkezetét vizsgálva az derül ki, hogy némelyek a pusztai személynévvvel mutatnak egyezést, más tagjaikat pedig személynév és köznévi elem(ek) együttese alkotja.

A személynévek földrajzi nevekbe való kerülésének az alapja az esetek döntő többségében a valóságos birtoklás, használat, a megnevezett helyhez fűződő szoros kapcsolat (S), s ilyenkor a beszélőközösség a tulajdonos(ok), a használó(k) stb. személynévével egyedíti az adott földrajzi objektumokat, vagy így különbözteti meg egyiket a másiktól; más helynevekbe viszont csupán konvencionálisan vagy emlékeztető funkciójuk (N) miatt kerülnek be személynévek. A helynevek alkotásában közvetlenül kétféle módon vesznek részt: metonimikus névátvitellel önmagukban válnak egyrészes helynévvé (vö. HEGEDŰS 1980: 15; HOFFMANN 1993: 70–2; INCZEFI 1970: 112–3; LÖRINCZE 1949: 15; SZABÓ T. 1940: 85), vagy szintagmatikus szerkesztéssel jelzői bővítményi részként (vö. HAJDÚ 1973b: 59–67; HEGEDŰS 1980: 17–8; HOFFMANN 1993: 70–2; INCZEFI 1970: 75–6; KÁZMÉR 1957: 66–7).

Az említett és más szakirodalmakból közismert tény, hogy a személynévek mind-egyik fajtája és többféle kombinációja alkalmas volt különféle típusú helynevek megformálására. Az egyes magyar vidékeken a névalkotásbeli jelentőségüket mutatja a részvételükkel létrejött helynevek magas száma és aránya (például a szomszédos Körösladányban 1228 helynévben fordul elő személynév, s ez a tulajdonnévi eredetű névrészeknek a 48,98%-a; a személynévi előzményű névrészek száma 1233, s ez a tulajdonnéviékné a 48,39%-a; vö. BÍRÓ 2002: 139–146).

3. A családnevek önállóan az említett két fő funkcióban (S vagy N) és kétféle helyzetben fordulnak elő: vagy egyrészes névként, vagy a kétrészesek bővítményi részeként. Köröstarcsán összesen 296 helynév megformálásában vettek részt.

a) A személynévek közül a családnevek alkothattak önmagukban (20, minden esetben birtoklásra utaló, sajátosság funkciójú) egyrészes határ- (dűlő- és szántóföld)neveket (18): *Áchim, Bacsó, Bernát, Budai, Gulyás, Kelemen, Lestyán, Nyitrai, Ombodi, Petneházi, Puskás, Sitt, Szegedi, Szilágyi, Szőlősi, Sztahó, Vámos, Vida*; valamint tanya- neveket (2): *Seresék, Szászék*.

Mindezekon kívül a körösladányiakhoz hasonlóan (vö. BÍRÓ 2002: 140) építmény-, elsősorban lakóháznevek formálásában vettek részt a pusztai családnevek, szintén birtoklásra, illetve használatra mutatva. Valójában Köröstarcsán is az a helyzet, hogy ahány kis mikroközösség létezik a faluban, annyiféle ilyen típusú kis névállománnyal számolhatunk, az objektumismeretük kiterjedtsége és mértéke szerint, másként tekintve tulajdonképpen majdnem minden lakóépületnek van efféle szerkesztésű neve is. (E kérdés bővebb kifejtését l. BÍRÓ 2002: 140–4. Mindezek miatt az efféle neveknél a teljes körű összegyűjtését meg sem kíséreltük.) Különösen elterjedtek az *-ék* morfémával kiegészült családnevek az ilyen névszerkezetekben, például: *Fülöpék, Gálék, Győriék, Makaiék, Szilágyiék; Konyeckiné* stb.

b) Kétrészes (S + F, N + F funkcionális szerkezetű) helynevek előtagjaként az egyik leggyakoribb szófaji kategória a pusztai családnév. Sok esetben ugyanazon objektum szinonim neveinek egyike a családnév + földrajzi köznévi szerkezetű forma. Legel-

terjedtebb funkciója a birtoklás/birtokos, használat/használó jelzése, a belterületi nevek között az emlékeztető is. Összesen 276 köröstarcsai helynévnek családnév az előtagja, helynévfajtként a következő módon.

Az előbbi szemantikai tartalom víznevekben ritkább (2): *Doksa-kút, Sós-kút*.

Víz környéki helyek birtoklásának a fontosságát jelzi, hogy azok neveiben lényegesen sűrűbben (9) fordul elő valamely családnév. Megtalálható zugok neveiben (6): *Bak-zug, Biristtyó-zug, ?László-zug, Simai-zug, Vámos-zug* (egy névben az alaptagon birtokos személyjel jelöli a viszonyt:) *Pap zugja*; egyebekben (3): *Fábri-gát, Korda-gát, Simai-hát*.

Domborzati helyek tulajdonlását kevesebb családnévi előzményű névrész (3) őrzi a *domb, halom* utótagok mellett (3): *Budai-domb, Doksa-domb, ?Vitélis-halom*.

A megművelt határ különböző részeinek a birtoklása, huzamos ideig való használata, az ott lakás mint motiváló tényező a nevek tömegében a pusztai családnévet juttatta előtagi helyzetbe (36). Különösen elterjedtek ezek a szántóföldek neveiben, a jelöletlen *dűlő* utótag előtt (26): *Áchim-dűlő, Bacsó-dűlő, Bernát-dűlő, Bíró-dűlő, Budai-dűlő, Dékány-dűlő, Fülöp-dűlő, Gulyás-dűlő, Juhász-dűlő, Kelemen-dűlő, Kopányi-dűlő, Kozma-dűlő, Lestyán-dűlő, Makai-dűlő, Merc-dűlő, Nyitrai dűlő, Ombodi-dűlő, Palotás-dűlő, Petneházi-dűlő, Puskás-dűlő, Szegedi-dűlő, Szilágyi-dűlő, Szőlősi-dűlő, Sztahó-dűlő, Vámos-dűlő, Vida-dűlő*; a *ráta* utótaggal (1): *Szegedi-féle-ráta*; a *szőlőskert*-tel (1), a *-féle* képzőszerű elemmel kiegészülve): *Hegedűs-féle-szőlőskert*; az *erdő*-vel (1): *Szilasi-erdő*; a *föld*-del (4): *Dékány-föld, Juhász-föld, Lestyán-föld, Szegedi-féle-föld*. Némely határnevekben a birtoklás/birtokos jelzésére *-ék* morfémaival kiegészülve kerültek be családnevek előtagként, s ezekben az esetekben a birtokos jelzős szintagmák alaptagját is jelölik birtokos személyjellel (3): *Juhászné dűlője, Martiék dűlője, Puskásék dűlője*.

Az utcanevekben a családnévi előtag – az emlékeztető funkciójaikkal összevetve – ritkán utal a birtoklásra vagy az egykori ott lakásra (2). Ilyenek a *Szabó utca, Veér utca*. Viszont e helynévfajtkában az emlékeztető funkció nyelvi megjelenítése a mindennapi helyi kommunikációban leginkább a pusztai családnévvel történik (32). Az *utca* utótag mellett (28): *Ady utca, Arany utca, Bajcsy-Zsilinszky utca, Bercsényi utca, Bethlen utca, Bocskai utca, Damjanich utca, Deák utca, Dózsa utca, Hunyadi utca, Irányi utca, Jókai utca, Kossuth utca, Martinovics utca, Petőfi utca, Rónai utca, Szabolcska utca, Táncsics utca, Thököly utca, Wekerle utca, Wesselényi utca, Zrínyi utca*; sőt idegen családnevek is: *Dimitrov utca, Kálvin utca, Lenin tér, Malinovszkij utca, Puskin utca, Vorosilov utca*; az *út* alaprészszel (3): *Rónai út, Széchenyi út, — Puskin út*; a *tér*-rel (1): *Kossuth tér*.

A tanyanevek soktagú csoportjában (136) a birtoklás kifejezésének egyik lehetséges és igen gyakori eszközéül szolgál a pusztai családnév a jelöletlen birtokos jelzős, kétrészes nevek előtagjaként a *tanya* alaptaggal társulva (124), pl. *Áchim-tanya, Adamik-tanya, Bacsó-tanya, Bagi-tanya, Bak-tanya, Bartalus-tanya, Bende-tanya, Berecki-tanya, Birinyi-tanya, Bíró-tanya, Boros-tanya, Brüher-tanya, Budai-tanya* stb. A birtoklás múlta vonatkoztatása a közbeékel *-féle* képzőszerű elemmel történt (2): *Krucsó-féle-tanya, Kuruc-féle-tanya*. Hasonló funkcióban a *major* alaprész előtt (6): *Blankenstein-major, Fehérváry-major, Pfeiffer-major, Puskás-major, Schwartz-major, Wolfinger-major*. Jellemző egyébként, hogy a pusztai családnév után jelölt alaptag nem áll a tanya-nevekben; képzett, jelezett formája után pedig elvétele igen (4): *Baloghné tanyája, Fazekasék tanyája, Konyeckiné tanyája, Tibiék tanyája*.

A legtöbb építménynévfajtában megjelenik a birtoklás, használat stb. funkciójában (56) a családnév.

A lakóházak nevében (7) a ház utótaggal (3): *Puskás-ház*, (a *-féle* képzőszerű elemmel is) *Gyaraki-féle-ház*, *Kulcsárné-féle-ház*; a *kastély* alaprésszel (1): *Petneházi-kastély*; egyéb köznévvvel (3): *Garzó-gátőrház*, *Sitt-gátőrház*, *Sitt-őrház*.

A kereskedelmi egységek neveiben (14) a birtokos vagy az ott dolgozó családnéve járulhatott jelöletlen alaprésszhez (12): *Budai-bolt*, *Grósz-bolt*, *Henzel-bolt*, *Palotás-bolt*, *Seprényi-bolt*, *Steinkó-bolt*, *Szathmári-bolt*, *Valki-bolt*, *Zolnai-bolt*; *Gyaraki-féle bolt*, *Valki-féle bolt*, *Weisz-féle bolt*; vagy birtokos személyjeleshez is (2): *Sántaék boltja*, *Szakál boltja*.

A vendéglátóhelyek épületeinek az ide tartozó neveiben hasonlóképpen, de kivétel nélkül mindig jelöletlen alaptaggal (11): *Gyaraki-kocsmá*, *Hajdú-kocsmá*, *Makai-kocsmá*, *Puskás-kocsmá*, *Sánta-kocsmá*, *Szentesi-kocsmá*, *Vájsz-kocsmá*, *Weiszné-kocsmá*; *Gyaraki-féle kocsmá*, *Sánta-féle kocsmá*, *Vida-féle kocsmá*.

A gazdasági célú építmények közül a közelmúltban még a falu életében fontos szerepet betöltő egyik objektumnak a nevében maradt fenn birtokost jelölő családnév (1): *Csípes-malom*.

A külterület földútjainak a neveiben (22) általánosan elterjedtek a családnévi előtagok: *Áchim dűlő*, *Bacsó dűlő*, *Bernát dűlő*, *Bíró dűlő*, *Budai dűlő*, *Dékány dűlő*, *Fülöp dűlő*, *Gulyás dűlő*, *Kelemen dűlő*, *Kopányi dűlő*, *Kozma dűlő*, *Makai dűlő*, *Nyitrai dűlő*, *Ombodi dűlő*, *Petneházi dűlő*, *Puskás dűlő*, *Szegedi dűlő*, *Szilágyi dűlő*, *Szölősi dűlő*, *Sztahó dűlő*, *Vámos dűlő*, *Vida dűlő*.

Más, kisebb építmények közül csupán egy őriz ott lakásra utaló családnévet: *Vida híd*.

4. A köröstarcsai, családnéveket névrészként tartalmazó helyneveket áttekintve megállapíthatjuk, hogy a község teljes névanyagában semmiképpen nem mellékes jelentőségű ezeknek a csoportja. A Köröstarcsához hasonló természeti adottságú településeken feltételezhető is a személynevek, s azokon belül a családnévek nagy számú jelenléte a helynevekben, mivel általuk a különféle objektumok (a föld, az építmények) birtoklásának, használatának a jelzése egyértelműen megvalósítható. Márpedig ezeknek a funkcióknak a helynevekben való megjelenítése különös jelentőséggel bírt a Köröstarcsához hasonló vidékeken, hiszen így tudták a beszélőközösség által legjobban ismert tényezőhöz, magához a tulajdonos emberhez kötni az egyes azonosítani kívánt környezeti képződményeket, tárgyakat, s ezzel a saját térbeli eligazodásukat, tájékozódásukat nagy mértékben megkönnyítették, egyszerűsítették.

Az áttekintésből az is kiderült, hogy a családnévek döntően a kétrészes, S + F vagy N + F funkcionális szerkezetű helynevek alkotásában játszottak jelentős szerepet, azokban előtagi, vagyis bővítményi részként állva. A helynévfajta szerint tekintve pedig az tűnik ki, hogy (elsősorban a tanyák sokasága miatt) az efféle típusú szerkezet kimagaslóan jellemzi a kisebb települések (tanyák, majorok) neveit, igen jelentős alcsoportot képez az építmény-, a határ- és az utcanévek kategóriáiban. Elenyésző viszont a pusztai családnévek előfordulása a víz-, vízkörnyéki és a domborzati nevekben.

Hivatkozott irodalom:

BALOGH LÁSZLÓ 1970. A földrajzi nevek struktúrája. *Nyelvtudományi Közlemények* 72. sz. 95–124.

- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. sz. Budapest.
- BÍRÓ FERENC 1989. Személynevek Körösladány földrajzi neveiben. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series* Tom XIX/II. 31–42.
- BÍRÓ FERENC 2002. *Nyelvi-típológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger.
- HAJDÚ MIHÁLY 1973a. A Vásárhelyi-puszta földrajzi nevei. In: *Nyelvtudományi vándorgyűlés*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 133. sz. 27–36.
- HAJDÚ MIHÁLY 1973b. Az alföldi tanyák névtípusai. In: *Adalékok a magyar nyelv életrajzához*. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 14. sz. 59–67.
- HEGEDŰS ATTILA 1980. Tanyanévvizsgálat Bács-Kiskun megyében. *Névtani Értesítő* 3: 14–22.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. sz. Budapest.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1996. *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1957. *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95. sz. Budapest.
- KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Bp.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. sz. Budapest.
- LŐRINCZE LAJOS 1947/1967. Földrajzineveink élete. *Magyar Nyelvjárások* 13: 3–27.
- MEZŐ ANDRÁS 1970. A mesterséges földrajzi nevek motivációja. *Magyar Nyelvjárások* 16: 55–70.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnevadás*. Budapest.
- ÖRDÖG FERENC 1981. *Zala megye helységneveinek rendszere*. Magyar Névtani Dolgozatok 12. sz. Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA 1940. A személynevek helyneveinkben. *Magyar Néprajz* 2: 81–123.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. Debrecen.
- VÖRÖS OTTÓ 1980. Az őrségi földrajzi nevek típusai. *A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* II. Szombathely. 101–22.

BÍRÓ FERENC

HAGYOMÁNYŐRZÉS VESZPRÉM FÖLDRAJZI NEVEIBEN

Egy-két évvel ezelőtt látott napvilágot a Veszprémi járás földrajzi nevei című impozáns kiadvány, benne a megyeszékhely helyneveivel. Amikor – ismertetést írván róla – átnéztem e kötet anyagát, föltűnt, hogy Veszprém városának bel- és külterületi neveihez nemcsak igen régi, hanem viszonylag sok néprajzi, történeti hagyomány fűződik. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy a szóban forgó névgyűjtemény tudományos irányítóját és egyik szerkesztőjét, ÖRDÖG FERENCET 70. születésnapja alkalmából a Veszprém földrajzi neveihez kapcsolódó írással köszöntsem. Az ünnepelt neve, szerkesztői és közlétezői tevékenysége azonban, amint az közsismert, nemcsak e járás helyneveinek összegyűjtésével és megjelentetésével forrt össze, hanem Veszprém megye mindegyik járása és más

megyék földrajzi neveinek közzétételével is. Négy évtizeddel ezelőtt – néhány lelkes és hozzáértő szakemberrel együtt – már ott találjuk a helynévgyűjtésben mozgalmat elindító és az úttörés nehéz munkáját elvégző s azt sikeresen megoldó Zala megyei helynévgyűjtemény megteremtői között. A névtudomány másik területén, a vezeté- és keresztnévek kutatásában pedig a Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén című munkájával alkotott maradandót. Névtani munkásságával nemcsak a magyar szakemberek körében, hanem a nemzetközi tudományos berkekben is elismerést vívott ki magának. Öröndötes, hogy ezt a tevékenységét ma is kitartóan, töretlen hittel és kedvvel végzi, s azt kívánom, hogy még nagyon sokáig folytathassa.

Nyelvjárás- és földrajzinév-gyűjtői munkám során – elsősorban a Dunántúlon – elég sok településen jártam, s gyakran tapasztaltam, hogy az egyes helységek (nem egyszer szomszédos községek) között is igen nagy eltérések vannak abban, hogy a tájszókinszben és az ottani helynevekben milyen szerepet kap a helyi lakosság gondolkodása, szemléletmódja, humora, tréfálkozó hajlama, s általában a saját hagyományaihoz való ragaszkodása. Ez nyilvánvalóan összefügghet a település múltjával, népességének (esetleges nemzetiségi) összetételével, rétegződésével is. Ha a kutató a népi szemléletmóddal magyarázható szóteremtés, illetőleg az egy-egy helységre jellemző hagyományörzés szempontjából tekinti át például a helyi és a regionális tájszótárakat, valamint a különböző (megyei, járási és helyi) földrajzinév-kiadványokat, viszonylag gazdag példanyagot találhat mindezen s az egyes települések közötti eltérésekre.

Veszprém nagy múltú település, a legrégebbi magyar városok egyike. Neve előfordul már az 1109-ben készült, egyik legkorábbi hazai keletkezésű nyelvemlékünkben, A veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevele címen ismertté vált oklevélben. Veszprém történelmi szerepe, a különböző korokban lejátszódott helyi és/vagy országos jelentőségű események egyaránt tükröződnek bel- és külterületi elnevezéseiben. Veszprém városa, amint már említettem, a hagyományörző települések közé tartozik. Az alábbiakban a Veszprémi járás helynévanyaga alapján (vö. BALOGH–ÖRDÖG–VARGA [szerk.] 2000: 250–88) ebből szeretnék ízelítőt adni.

Az ide tartozó földrajzi nevekből aszerint mutatok be néhányat, hogy bennük a népi emlékezet milyen történelmi korszakokhoz, jelentősebb eseményekhez, Veszprém életében fontos szerepet betöltő különféle tényezőkhöz (pl. intézményekhez, jeles személyiségekhez) kapcsolódva őrzött meg valamilyen mondat, régi keletű hagyományt.

Arról, hogy ez a táj, Veszprém területe régóta lakott hely volt, több földrajzi névhez fűződő magyarázat is tanúskodik. Így pl. a következők: 34. *Angol-kert : Angolkerti-domb* [P. *Angolkert*] D, e, l. Bronzkori sírokat találtak a pályaudvar bővítésekor és a domboldal fásításakor.; 47. *Váév : Házgyár : Váév-Bramak : Béka-tó*. Az 1986–87-ben felszámolt Állami Építőipari Vállalat és utódjának elnevezései. A beépítés előtt források táplálta tó terült el. Római kori cserépanyagot találtak.; 235. *Kis-kuti : Kis-kuti-dülő* Ds, l, e, sz. Kemece falu Árpád-kori helyére utalhat az az egy-két hamus foltból származó leletanyag, amelyet 1965-ben gyűjtöttek össze. A csárda felőli oldalon pedig római település nyomai észlelhetők.

Jó néhány monda kapcsolódik a honfoglalás korához és az azt követő évszázadokhoz, különösen István király és Gizella királyné szerepéhez és személyéhez. Ezt mutatják pl. a következő földrajzi nevek: 165. *Madács utca* [K2. Hiv. *Madách Imre u.*] U. A honfoglalás korából nyolc sír leletanyaga került felszínre.; 239. *Kolostorrom : Görög apáca kolostor : Veszprém-völgyi apáca kolostor : Veszprém-völgyi apácázárda :*

Cisztercita zárda [P. *Apáczaklastrom*] Rom. Géza fejedelem alapította. Görög apácák kolostora volt. Feltárása 1938-ban kezdődött. P: „a kemecsei pusztán a lebuj mellett, – a népmonda szerint görög apácák laktak itt. Utóbbi időkben jezsuitáké volt, most a Kamaráé ...”; 352. *Gizella-kápolna* [P. K2. ~] É. A XIII. századi, kétszintes kápolna maradványa, Gizella emlékének szentelték. Ezt a nevet a XVIII. század végén kapta. P: „a főtemplom építéskor a romokból ásátott ki, e kápolnát Szent István királyunk neje építtette. Itt esküdött volna Szt. Imre herczeg nejével együtt szüzességet”; 643. *Fejesség* [K1. P. K2. ~] Vö, e, r, l. ...A hagyomány szerint István király ebben a völgyben fejeztette le, négyeltette fel Koppány testét. A völgyben omláskor csontok és avar bronzgyűrűk kerültek elő. 875. *Jutaspuszta, -ra* : *Jutasi uradalom* : *Jutas, -ra* : *Gyutas, -ra* [K1. *Jutas*, r K2. *Pusztas Jutas*] Hr. Árpád unokájáról kapta a nevét. Régi település. A megyei püspökséghez tartozott 63 ezer holdnyi terület, amelyen 12 kanonok folytatott földművelést. Káptalani birtok volt. István korabeli ezüstpénz, nyílhegy és vas sarkanyú került a múzeumba. – Gizella királyné népszerűségét jelzi, hogy a helyi hagyomány az ő egyik cselekedetéhez kapcsolja a város nevének eredetét: „Gizella királyné a székesegyház építtetése közben pénzzavarba jutott. Levetette magáról a drága prémekkel ékes ruháját és „Vessz prém!” szavakkal ezt is a templomépítésre áldozta, egyben nevet adva a városnak” (BALOGH-ÖRDÖG–VARGA i. m. 250).

Olykor egy-egy helynévben különböző korokhoz fűződő hagyomány örződik meg. Ilyenek pl. a következő nevek: 58. *Laktanya* : *Táborállás* : *Táborállási-erdő* [K1. *Táborállási*, r P. *Tábor állás* K2. *Táborállás*, l] Vr. Az 1848-as tüzerek állomásoztak itt. Bronz borotva és urnatöredék került elő. A veszprémi hagyomány szerint István itt ütközött meg Koppánnyal. P: „hol magyarok tábora állott Veszprém ostrománál, később a törökök innét lötték a várat”; 103. *Tizénháromváros* [P. ~] Vr. P: „eredetéről semmisem bizonyos, – de országszerte ismeretes, külön vásárai vannak”. A temetőhegyi városrész. A középkori Szenttamásfalvához csatlakozott a Jutasi út nyugati oldalán. A 13 város emlékére nevezték el, amelyeket Zsigmond király elzálogosított. Mária Terézia három országos vásárt engedélyezett ennek a városrésznek.; 935. *Csatár, -ra* : *Csatár-hegy* [K1. P. *Csatár, sző* K2. Hnt. *Csatárhegy*] Lh, Hr. Önálló település volt a rómaiak korában. Itt kezdődött a harc István és Koppány között. Az apácakolostor lakóinak jobbágysai éltek itt a XIV–XVI. században. Több száz éve pusztas. Árpád-kori edénytöredékek kerültek elő szántáskor.

A Veszprém nevének keletkezésére utaló népi névmagyarázat mellett a Veszprémi járás, sőt általában a megye helyneveire is jellemző, hogy a népetimológiás helységnév-eredeztetések közöttük gyakoribbak, mint más vidékeken. Ezeket a megye egészére vonatkoztatva VARGA MÁRIA vizsgálta részletesebben (VARGA 1999). Egyébként nemcsak a népetimológiás településnév-magyarázatok vezethetők vissza sajátos népi észjárásra, olykor humorra, hanem a falucsúfolók is, amelyek a megye földrajzinév-anyagában mindmáig szintén megőrződtek. Egy ilyen adatot a megyeszékhelyet illetően is találunk. A város sok templomára és széljárta, huzatos jellegére utaló szólás: Veszprémbe vagy harangoznak, vagy a szél fúj.

Veszprém egyháztörténeti szerepe jól tükröződik a földrajzi nevekben is. Ezt mutatják pl. a következő helynevek: 190. *Margit-romok* : *Szent Katalin zárda* : *Domokos-zárda* : *Domonkosrendi apáczaklastrom* : *Édes-kuti romok* [P. *Margitkápolna*] Rom. P: „most már csak az alapfalak láthatók, – a monda szerint Margit építet’, hol tán lakott is”. Egykor itt nevelkedett IV. Béla leánya, Margit. A templom védőszentje Szent

Katalin. A templomromokat 1936-ban tárták fel. Előkerültek a falazott oltárok és a főoltár.; 344. *Szent István templom : Ferencs templom : Ferencsrendi templom* É. A kolduló ferencesek 1723–30 között építették Szent István tiszteletére szentelt templomukat. A kriptában van eltemetve Ányos Pál költő; 348. *Székességyszék : Bazilika : Nagyttemplom : Püspöki Székességyszék : Szent Miháj-székességyszék : Szent Miháj-bazilika* É. XI. századi, altemplommal, kriptával. Neoromán stílusban építették át. Altemploma katakombá.

A több mint másfél évszázados törökdúlás sokféle hatással volt a magyarság életére, kultúrájára, különösen azokon az országrészekben, melyeket a törökök hosszú ideig tartottak uralmuk alatt. Így volt ez Veszprém területén is, amelynek földrajzi nevei közül többhöz is különféle monda, történeti hagyomány kapcsolódik. Ilyenek pl. a következők: 238. *Betekincs-vögy : Veszprém-vögy : Lébuj-völgy* [K 2. *Betekints völgy*] Vö, e, r, park. Nh.: 1552-ben Ali pasa a várat harc nélkül átadó katonákat ebben a völgyben ölette meg. Csontjaiktól fehérlett a völgy. 309. *Török-lik : Török-luk* Sziklarepedés. A monda szerint török őrhely volt.; 394. *Tabán, -ba : Tobán, -ba* [P. *Tabán*] Fs, sz, l. P.: "... a város Jeruzsálem hegyi része mellett fekvő földek, – az itt táborozó Tabán basa a várból kirohanó veszprémiek által megöletett"; 501. *Vigyázó torony : Tűztorony* [P. K 2. *Tűztorony*] É. 4,5 méter átmérőjű, 48 méter magas. A török időben előretolt kapuvédő torony volt.

A példák számát mind az előzőekben felsorolt történelmi korszakokhoz, mind pedig más (országos vagy helyi jelentőségű) eseményekhez kapcsolódóan még tovább lehetne folytatni. Úgy gondolom azonban, hogy a bemutatott adatokkal is remélhetőleg jól tudtam illusztrálni azt a sokszínűséget, amely Veszprém városának földrajzi neveiben megőrződött, s melyet más tudományágak is (különösen a néprajz és a településtörténet) eredményesen használhatnak föl.

Hivatkozott irodalom:

BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA (szerk.) 2000. *Veszprém megye földrajzi nevei IV. A Veszprémi járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. sz. Budapest. 250–88.

VARGA MÁRIA 1999. Népetimológia Veszprém megye helységneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 150–5.

SZABÓ JÓZSEF

MIRŐL VALLANAK A PORROGSZENTKIRÁLYI FÖLDRAJZI NEVEK?

Zala megye földrajzi neveinek megjelentetése (1965), ÖRDÖG FERENC tudományos irányító munkája hatására sorra készültek a megyei földrajzinév-gyűjtések, és második megyei kötetként megjelent a somogyi is (1974). Ebben a Nagykanizsa szomszédságában lévő, egykori csurgói járás 12 községének névanyagát ÖRDÖG FERENC tette közzé, többek között a most elemzési témául választott porrogszentkirályi adattárt is. (Az alapgyűjtést Bozsits Teréz ált. isk. tanár készítette.)

A következőkben egy tudományos ismeretterjesztő jellegű helynévmagyarázó elemzést mutatok be, amelyet Somogyban már több község anyagáról készítettem: ezek

általában a falumonográfia egyik fejezeteként jelentek meg (pl. Nagyszakácsi, Lengyel-tóti, Ráksi, Porrogszentkirály stb.). Régóta szorgalmazom, hogy az ilyen jellegű tevékenységre nagy szükség van, és leginkább egy helytörténetési tájékozottságú névtanos tudja ezt a munkát legjobban elvégezni. Porrogszentkirály helynévanyaga a Somogy megye földrajzi nevei című kötetben (szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF 1974. Akadémiai Kiadó, Budapest) a 201. sorszám alatt található. (A névtár itteni közzétételétől – helykímélés céljából – most eltekintek.)

A községnevről szóló bekezdés a következő történeti mondat közli: „A hagyomány szerint egyszer erre járt Szent László király, akinek a kocsiójából kiesett a kerékszőg. Egy zsellér észrevette, és a lyukba szög gyanánt az ujját dugta. A király megkérdezte tőle, hol lakik, de a paraszt nem tudta megmondani, mert nem volt neve a falunak. Mindezek alapján most már elnevezték Szentkirálynak.” – Ez a kedves legenda tovább tartja magát, mert bekerült az 1999-ben megjelentetett Somogy megye kézikönyve c. monográfiába is. Ez jellegzetes, utólagos népetimológiai névmagyarázat, csupán népköltészeti értéke van. A *Szentkirály* helynév tudományos megnevezése közismert, eszerint a település neve onnan ered, hogy Árpád-kori templomának a névadója és védőszentje az első szent királyunk, Szent István volt. Ez a helynévadási mód a hazai kereszténység első századaiban volt jellemző, a környéken több hasonló jellegű, a templom egykori védőszentjére emlékeztető névadás fordul elő, pl. *Porrogszentpál*, *Nagyszentpál* (Iharosberény határában volt), *Szentmihály* (Örtilos szomszédságában), *Pogányszentpéter*. A *Szentkirály* nevet már az 1332–37-es pápai tizedjegyzék is említi, igaz latinos, rövidített formában: *S. Rege*. A magyar név az írásokban 1773-ban bukkan elő *Sz. Király* alakban, a *Porrog* előtagot pedig a 19. század elejétől tették hozzá, megkülönböztetve a többi *Szentkirály* községtől (*Rinyaszentkirály*, *Bakonyszentkirály*, *Kerkaszentkirály*). Az 1852. évi térképen (az adattárban a jele: C.), az 1860. évi kataszteri térképen (a jele: K.) és az 1864-ben készített helynévgyűjtésben (jele: P.) következetesen a ma is használt névalak (*Porrogszentkirály*) fordul elő. A helyi és a környékbeli hagyományos nyelvjárás a *Szenkirál* ~ *Szenkirá* formát használja, toldalékoláskor külső helyviszonyragokat illesztenek hozzá (*Szenkirálon*, *Szenkiráru*, *Szenkirára*).

A község eredetére vonatkozólag mindenképpen tanulságos az 1864-es belügyminiszteri utasításra (Pesty Frigyes országos irányításával) készített helyi gyűjtés 3 pontját itt szó szerint közölni, melyet az akkori porrogszentkirályi jegyző állított össze:

„3.: Hajdan ezen községet Papa ... nevezték, és ott feküdt, a hol jelenleg egy kis szőlő hegy van az ugynevezett 'Pápai hegy', a körülötte fekvő erdőt pedig mai napig is 'Pápai bükknek' nevezik. A törökök elűzése után Nagykinizsáról, kezdett ez a helység a mostani helyére épülni, s azóta Porrog Szent Királynak nevezetik.

4.: Bizonyos az, hogy a jelenlegi Porrog Szkirály mingyárt a törökök kiűzése után épült jelenlegi helyére, s hihetőleg akkor is nevezetett el. A Porrog Szent Királyi anyakönyvben 1783-ban említették először, akkor épült ott egy kis evangalicus imaház fábol faszindellyel fődözve, – ezen idő óta van Porrog Szt Királyon lelkész, és anyakönyv.

5.: A népesítés sokfelől történhetett, legvalószínűbb, hogy a lakosság csak a különböző vidékekről munkakeresés képen az urodalomhoz jött aratók által szaporodott, aki itt megtelepedtek és később elszaporodtak, de minden esetre magyar származásuak, mert vidéki nyelvnek vagy szokásoknak még csak nyomai sincsenek.”

A szentkirályi jegyző 1864. évi közlése a helyi néphagyományon alapult, érdekes, hogy a ma ismert, Szent László itteni útjával kapcsolatos névmagyarázó mondat nem közli, valószínű tehát, hogy ez 20. századi eredetű. Tanulságos, hogy a község törökdülés előtti helyét a *Pápai-hegy* területére teszi, sőt egy *Papa* nevezetű községet is említ ezen a részen. Hogy ebből mi az igazság, azt a régészek és a helytörténészek kutatása alapján lehetne kideríteni.

Porrogszentkirály mai bel- és külterületének földrajzi neveit a következőkben vállaltára fogom, bemutatom, hogy az 1974-ben készített – szükségszerűen tömör, szűkszavú – somogyi földrajzinév-gyűjtésből a ma embere számára mi olvasható ki. Természetesen nem tudom mindegyik nevet megmagyarázni, hiszen ezek némelyike akár ezeréves is lehet, és az akkori viszonyokról nincsenek írásos emlékeink. A nevek előtt lévő szám a SMFN c. gyűjteményben és a térképmellékleten azonosítja az illető helynevet, a szögletes zárójelen belül a név történeti, 19. századi térképes előfordulását mutatjuk be.

A község területének **földrajzi jellemzőit** (domborzat, talaj, vízfolyások stb.) kifejező nevek:

A határban elég sok a **gödör**. Ezt a szót nem a mai köznyelvi értelemben használják, hanem jóval nagyobb „gödröt”, völgykatlant, szakadékos partú mélyedést értenek rajta. Ilyenek: 4. *Panci-gödör*. Panci ragadványnevű háza mellett van. 7. *Csicsa-gödör*. Csicsa ragadványnevű tulajdonosáról. Az 1864. évi helyi gyűjtésben az *Anti gödör* név is szerepel, mai adatközlőink erre már nem emlékeztek.

A *högy*, az *ódal*, a *högy alla* csak földrajzi köznévként, egy tulajdonnévi előtaghoz kapcsolva fordul elő, pl. *Pápai-högy*, *Bikk-ódal*, *Templom alla*. A kisebb domboldalt itt *partnak* nevezik, tanulságos az 50. *Piréttó-part* dülönév, amely déli fekvésű domboldalt, szántót jelöl. Az ősök nyilván megfigyelték, hogy ez a föld szárad fel a leggyorsabban, másrészt ide csak melegtűrő növényeket lehet vetni.

Nagyon szemléletesek pl. a megjelölt hely talajára utaló nevek: 38. *Vörös-högy*. Dombos, szántó, 1864: „egy domb, melynek a földje vörös színű”, 68. *Meszes Sík*, szántó. „Amikor esik az eső, a föld úgy susterog, mintha meszet oltanának.” A 84. *Vizes* név egy erdőrészt nevez meg, ez is jellemző talajára hívja fel a figyelmet.

Ebben a kis területen fekvő községben is viszonylag sok olyan nevet találunk, amelyek a hely egykori **növényzetére** utalnak, ezek alapján akár el is készíthetjük a 3-400 évvel ezelőtti szentkirályi határ növényföldrajzi képét. Ha ezeket a mai neveket összevetjük az 1852. évi és az 1865. évi térképi nevekkal, akkor azt is megfigyelhetjük, hogy száz év alatt is változott a növényzeti kép, pl. egykor nyíres volt, ma bükkös van a helyén, a *Kisbúki-mező* ma *Cser*, mert cserfaerdő borítja. Az ide tartozó nevek a következők: 15. *Cser Dombos*, erdő, legelő; 26. *Főő-bükk Dombos*, erdő; 62. *Bikk-ódal Domboldal*, erdő, legelő; 74. *Ómási-erdő Sík*, erdő; 80. *Ómás Sík*, szántó. Ez utóbbinál meg kell jegyeznünk, hogy a falusiak sokáig gondozták az erdőben lévő gyümölcsfákat, gyűjtötték, szárították, aszalták a vadalmát, vadkörtét stb. Ezek télen és a tavaszi bőjti időszakban nagyon fontos vitaminforrást jelentettek. A 76. *Kis-Egőr* dülönév is, amely ma szántóföldet jelöl, egykor égerfás erdő volt. Ezt a tényt az 1864. évi gyűjtés is megerősíti: „Kis eger tisztás legelő, előbb egres erdő volt, de kiirtott”. 82. *Nyíresi Sík*, szántó, rét; 100. *Szilasi-rét* Sík, rét, erdő. (A nevek történeti adatait l. a közölt gyűjteményben, a megadott sorszám után, a szögletes zárójelen belül.)

Természetesen nemcsak az erdő fafajtaí, hanem néha más növényzeti jellemző is indoka lehetett a névadásnak. Ilyenek: 37. *Csollányos Dombos*, szántó. 1864: „Bozdás-

gerendai dülő, egy kis dombrol nevezetetik, melly sok földi bodzát terem.” Különösen az uradalmi földeken volt gyakori, hogy egy ritkább ipari növény termesztése kapcsán kapott egy-egy tábla erre emlékeztető nevet, pl. 78. *Repce-föld*, 88. *Lön-föld*. A 95. sorszámu *Csuta-dülő* nevet a korabeli gyűjtemény nem magyarázza, talán újabb keletű elnevezés, nyilván sokáig állt benne vágtalanul a kukoricaszár, a *csuta*.

A község első lakói az **erdők kiirtásával**, a terület fáradságos munkával történő megtisztításával szereztek maguknak szántóföldet. Az *Irtás* nevű határrésznevén erre utal, a régi térképek még a föld egykori tulajdonosára, az irtás végzőjére is emlékeztetnek (86: *Pápai-rét, Pápai-mező*). A 79. *Baka-irtás* név is a tulajdonosra utal, érdekes, hogy ezt a területet 1864-ben *Fetecz posvány* néven jegyezték föl. Az irtások egy részéből rét, kaszáló lett, ilyen név a 92. sorszámu: *Pintér-rét*. Az 1970-es években, a névgyűjtőnek ezt sík szántóterületként határozták meg, és azt fűzték hozzá, hogy egy Pintér ragadványnevű személy szokott innen fát kitermelni.

A földrajzi nevek egyik legfontosabb feladata a terület telekkönyvi azonosítása. Sok név még ma is az egykori, talán az első **birtokosra emlékeztet**. A tulajdonos nevét legtöbbször a község által használt említő névi formában, helyi ragadvány- vagy becenévként tartalmazza. Néhány példa községünkbeli: 6. *Cserepes-telek*. Cserepes ragadványnevű tulajdonosáról, akinek legelőször volt a faluban cseréppel fedett háza. 8. *Dudás-ház*. Dudás ragadványnevű egykori tulajdonosáról, a gyűjtéskor tanácsház volt. A községben jelentős birtokos lehetett a *Pápa ~ Pápai* nevű család, több helynévben is szerepelnek. Pl.: 1852: *Pápa Istók sürüi, Pápa Istók árkai, Pápai pusztá*.

helytörténeti és egyúttal **irodalomtörténeti** értékű név a 43. *Pápai-högy* [1852: *Pápai hely* 1864, 1865: *Pápai hegy*] Dombos, szőlő, rét, gyümölcsös. Az 1864. évi gyűjtés szerzője szerint itt feküdt egy *Pápa* nevű község, mai adatközlőink is őrzik ezt a hagyományt. Úgy mondják, hogy a török kiűzése után hagyták el ezt a helyet és települtek a mai község helyére. Téves azonban az a vélekedésük, hogy ettől az időponttól nevezik *Porrogszentkirálynak* ezt a községet. A bevezetőben már bizonyítottuk, hogy a *Szentkirály* név Árpád-kori eredetű. – A hagyomány szerint a Csurgón tanító Csokonai Vitéz Mihály erre a szőlőhegyre járt mulatni Kovács Mihály (Miskica) nevű gazdához, akinek a fiát tanította a gimnáziumban. A 34. *Kata-kuti-dülő* magyarázatát talán az idősebbek még meg tudnák mondani, valószínű, hogy egy *Kata* ragadványnevű egykori lakos kútja, forrása mellett helyezkedett el. A *Pap rétje* (29.) és az *Eklézsia* (64.) az egyházi tulajdont nevezi meg.

Porrogszentkirály földrajzi nevei között – az említetteken kívül – helytörténeti nevezetességű a 10. *Templom ajja-dülő*, az a hagyomány kapcsolódik hozzá, hogy egykor itt állt a falu zsúpfedelese temploma.

A vándorcigányoknak, ha megérkeztek egy faluba, nyomban be kellett a bírónál jelentkezni, aki kijelölt számukra egy tartózkodási helyet. Erre vonatkozik a 9. *Cigánygyöp* név, később itt telepedtek le.

A 66. *Polétár : Igényőt-föld* Sík, szántó, az 1920-as évekbeli, Nagyatádi Szabó István nevéhez kapcsolódó földosztásra vonatkozik, az uradalmi birtokból mérték ki. Ugyanez a magyarázata a 94. *Polétár dülő* névnek is.

A község határában régen több gondozott **forrás és vízfolyás** volt, ezek névemléke a következő: 22. *Lickői-fórá*s [1864: ~], 30. *Varga-mónai-árok* [1864: ~] Egy Varga nevű molnárnak volt rajta malma. A *móna* szó a régi magyar nyelvben 'malomja ~ 'malma' jelentésű. 31. *Csurgói-högyi-árok* [1864: ~], 32. *Vörös-högyei-kut* [1864: Vö-

rös-hegyei forrás], 42. Márkus folása [1864: Márkus folyási árok], 54. Kert-allai-árok : Cillei-árok, 48. Kata-kút, 63. Pápai-kút, 72. Malomárok [1864: ~], 93. Berki-kut : Csigáskut, 98. Kanális [1864: Nagy csatorna 1865: Dombó csatorna].

Az 1852. évi térképen szerepel a *Bodonkúti rét* név, ez olyan forráskútra emlékeztet, amelyet egy fatörzsből kivájt *bodonn*-nal béleltek ki. Ez a név az 1864. évi gyűjtésben a következő magyarázattal szerepel: „Czillei rét most Bodonykúti rét egy ott levő kútról, mellynek föle egy kitisztított odvas fábol áll, mellyet bodonynak neveznek.” Az 1864. évi helyi adatszolgáltatás az említetteken kívül még a következőket is felsorolja: *Dölöczi forrás*, *Hidegkúti forrás*, „nem használtatik”, *Kenderáztató árok*, *Pap rétjei árok*. A *Dölöczi forrás* kapcsán megjegyzi, hogy „a földmunkások innét hordanak vizet”.

Az 52. *Régi-malom* [1852: *Malom helye*] névhez egy **betyárhagyomány** kapcsolódik. A régiek szerint ide járt a molnár szép lányaihoz egy Kulupács nevű betyár, sok pénzt, ajándékot hozott nekik. Egy nóta is keletkezett róla: „A Kulupács életébe | De sok lovat lopott | Balog mónár két szép lánya | Abbu ruházkodott | Hej, Kulupács, Kulupács | most má többé nem danász | mögkötték a nyakkendőt | Sirhat a szeretőd.”

A **pásztorokodás** és a régi **állattartás** névemlékei a következők: 1. *Csapás*. Széles út a legelőre, melyen a kijáró állatokat hajtották. 2. *Pásztorház* A község tulajdona, itt laktak a fogadott pásztorok. 12. *Csikós-kerti-dülő* Ma már belterület. 25. *Libalegelő* Sík, rét. 93. *Berki-kut : Csigás-kut* Kút. 1864: *Liczói forrás* „legelőn marha itató”.

A sok száz évvel ezelőtt keletkezett dülőnevek egyúttal nyelvtörténeti emlékek is, hiszen nyelvünk egy régebbi állapotát konzerválták. Néhány példa a szentkirályi határból:

46. *Pusztaszőlőki-dülő* Domb, szántó. 1864: A hagyomány szerint régen itt szőlő volt.” A név előtagja a *puszta* ’elpusztult’ jelentésű szó, és nem azonos a mai ’uradalmi major’ jelentésű *puszta* szóval. Több somogyi faluban van *Pusztatemplom-dülő*, amely az egykori, a török időkben elpusztult templom helyét jelöli meg.

1864: *Karikós rét dülő* „azelőtt gömbölyű formában bekerített rét volt az erdők között, most az erdő kiirtatván ... szántóföld.”

57. *Biró-bakteri-állé* Fasorral szegélyezett út, a vasúti őrház baktère lakott mellette. 71. *Köröszte-állé* Út, fasorral, a dülőt keresztezi.

A 60. *Sötét-erdő* Ma sík, szántó, magyarázata az 1864-es gyűjtés szerint: „azelőtt igen sűrű erdő volt, most *avasi major pusztá*. Az *avas* szó a régi magyar nyelvben öreg, pusztulóban lévő erdőt jelentett.

Érdekes név a 73. *Vonal*. Ez az út választotta el régen az uradalmat és a paraszti birtokokat. Igen szemléletes a 49. *Dörgő-hidi-dülő* név, amely már az 1865-ös színes birtokvázlaton is szerepel. Valószínűleg az ide vezető úton olyan híd volt, amely az áthajtó kocsik alatt dobogott, „dörgött”.

A porrogszentkirályi földrajzi nevek „vallatását” még tovább lehetne folytatni, de talán ennyiből is látszik, hogy a múlt igen fontos dokumentumai, érdemesek arra, hogy megóvjuk őket a feledéstől.

TÉRKÉPEK KÖLTÉSZETE

A jó térkép többet mond ezer szónál – tartja a geográfusmondás. Ez így is van, de azért a szó sem hiányozhat a térképről. A térkép iránti elvárásaink között legfőbb szempont az, hogy pontos információkat közöljön a valóság egy-egy darabjáról. Az sem lényegtelen, hogy könnyű-e kezelni, jól olvasható-e. Ha a rajta előforduló földrajzi nevek színesek, ötletesek, rendhagyóak, figyelemfelkeltőek, netán egyéniek, az már ráadás; olyan többlet, amely arra készítheti a csupán tájékozódni kívánót, hogy hosszasan elbogarássza, el is felejtve közben, hogy eredetileg mit is keresett. A helynevek iránt érdeklődő különösen gyakran kalandozik el egy-egy régi mappa megsárgult, töredezett lapjain.

Így járhat az is, akinek az alábbi kéziratos térkép kerül a kezébe. A térkép adatait tartalmazó kis táblácskán a következő információkat olvashatjuk (mai helyesírással átirva): „Pótharaszjtai pusztá felső részének mappája, melyet részint T[ekintetes] Balla Antal úr Mappájáról levett; részint a maga méréséből készített 1828-dik esztendőben. Bakos József m. k. Hites Földmérő.” Alatt bolhabetűkkel: „Az újabb nevezetek beiktatásával lemásolta Boros Sándor.” Volt tehát egy alaptérkép – Balla Antal munkája -, ezt kiegészítette Bakos József, majd további nevek kerültek rá Boros Sándor keze nyomán. Ez utóbbi kiegészítés időpontját nem ismerjük. Egy másik információs részletből az is kiderül, hogy ez a 3659 holdnyi terület Sz[abados] Nagykőrös várossa majorsága az erdővel és homokokkal együtt, melyből Ns. [nagyságos] Balla Károly úrnak adatott 1200 holdnyi homokterület. A ránk maradt levéltári iratokból tudjuk, hogy 32 évre kapott bérleményt kötelessége a bérlőnek erdősíteni, és ahol erre lehetőség van, szőlővel beültetni, így kötve meg a futóhomokot. Balla Károly kiválóan teljesítette feladatát, sőt: valóságos mintagazdaságot teremtett a sívó homokon. Mikszáth Kálmán egyik novellájában (Kemény Gábor elődje) örökíti meg ennek a nem mindennapi embernek az alakját.

Anélkül, hogy a családi genealógiába túlságosan belefeledkeznénk, röviden tekintsük át a Balla család néhány kiválóságának rövid történetét. A nagykőrösi hírességek egyike a krónikaíró ós: a nemességszerző **Balla Gergely**, aki Nagykőrös város főjegyzője, majd főbírája több éven át. Jurátus végzettségű, nagy kulturális étvágyú ember volt, ezt bizonyítja 2000 kötetes könyvtára és baráti köre egyaránt, akik között ilyen neveket találunk: Losonczy István, a Hármas kistükör szerzője, Helmeczi István Duna melléki püspök, akinek nevét Kazinczy és Berzsényi is ódában örököltette meg. Felesége a tekintélyes nemesi családból származó Dabasi Halász Zsuzsanna (Vak Bottyán dédunokája) volt. Házasságuk gyümölcse 7 gyermek: Antal, Zsigmond, Gergely, László, Krisztina, Klára és Zsuzsanna.

Nagykőrösi krónika c. munkájában emléket állít azonos nevű édesapjának is, aki lovaskatonaként hőiesen védte a várost az 1708-as rác betörés alkalmával. (A *Ráctemetés* helynév őrzi ennek az eseménynek az emlékét.) A gógányi homokban a lova megbottlott, s maga alá temette lovasát, akit aztán a rácok csaknem halálra kaszaboltak. A sok sebből vérző embert már a varjak is meglepték (a körösi határrész *Varjas* elnevezése árulkodik erről). Halálos sebeiből csodálatos módon felépült, de rokkant maradt élete végéig. Azonos nevű fia taníttatására igen nagy gondot fordított, a város is támogatta ebben, a fiú így emelkedhetett előbb a honoráciorok, a hivatali-nemesek sorába, majd Mária Teréziától a valódi, címeres nemességet is megszerezte, igaz, nem csekély anyagi áldozat vállalásával.

Balla Antal, a krónikaíró egyik gyermeke Pest megye mérnöke és táblabírája lett. Már diákkorában megmutatkozott sokoldalú tehetsége: a bölcséleti tanulmányok mellett a mérnöki stúdiumokat is sikerrel elvégezte, kiváló geodéta, kartográfus és vízépítő mérnök lett. Széchenyit megelőzve vetette fel a Pestet és Budát összekötendő köhíd szükségességét, de a Tiszát és a Dunát Pest és Szolnok között összekötő csatorna megépítésének gondolata is foglalkoztatta. 1815-ben halt meg. Térképünk tehát az ő mappáján alapszik, feltehetőleg korrekt adatok alapján.

Az ő unokaöccse – tehát a krónikaíró Balla Gergely egyik unokája –, **Balla Károly** nemcsak folytatta a családi hagyományokat, hanem tovább is lépett. A jogi egyetem elvégzése után hivatalnokoskodott, majd harminc éven keresztül (1818–1848) megyei várkapitány volt. Jelentékeny részt vállalt a Nemzeti Színház építésében, (ezt Vas Gereben Egy alispán című művében meg is örököltette). Az 1838-as pesti jeges árvíz idején kitűnt hősiességével, a mentés közben alaposan meg is fázott. Ő tehát 1827-ben 32 évre bérbe vette a pótharaszti pusztát egy homokos, buckás részét. Munkája sikeréről árulkodik a mai térképen lévő üde zöld folt, amely a körülötte elterülő sárga homokból oázisként bukkan elő. Majorságát, melyet *Balla bánja* néven találunk az 1828-as mappán, a vasadi határ és a Nagykőrösre Pestre vezető út között építtette, telepítette. Itt élt, mint valami Tusculanumban, s a szőlő- és erdőtelepítő tevékenységét olyan sikerrel folytatta, hogy a város a 32 év leteltével meghosszabbította a szerződést. Telepítő munkája mellett komoly mezőgazdasági, jogi és közgazdasági tanulmányok, szakmunkák írására is nagy gondot fordított. Csillagászati, meteorológiai megfigyelései, időjósításai révén egyre nagyobb tekintélyt szerzett magának nem csak szűk környezetében, hanem országosan is. De – mint ahogyan ezt már megszoktuk a Balla család esetében – a reáliák mellett az irodalom berkeiben is szívesen kalandozott Károly is. Az szinte természetes, hogy gazdasági lapot szerkesztett Kémlő címen, de Zsebtükör című verseskötete, valamint művész vendégei: Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály (aki Vadász Miklós álnéven nála talált menedéket a szabadságharc bukása után), a Nagykőrösön tanító Arany János és tudós tanár társai: Szász Károly, Salamon Ferenc egyaránt tanúsíthatják, hogy a Múzsákkal sem volt rossz viszonyban. Még meteorológiai szakmunkájának is ilyen költői címet adott: A cosmos apotheosisa. Irodalmi munkássága elismerésül a magas Akadémia 1839-ben levelező tagjává választotta.

Nem csodálkozhatunk tehát a majorságot körülvevő homokbuckák szokatlan elnevezéseiben sem. A bérlemény *Balla bánja* elnevezése valószínűleg a nagykőrösi *bánom*-ok – *Bántősi bánom*, *Pálfái bánom*, *Pöcöki bánom* – mintájára népetimológiásan alakult, hozzáidomulva a tulajdonnévi előtaghoz; nyelvtani formájában „értelmesült”, később *Ballabán*-ra egyszerűsödött. (A nagykőrösi *bánom*-okról bővebben l. Erdélyi 1999: 157.) Az egyes buckák kissé eufemisztikusan vallanak a futóhomokkal vívott küzdelemről: *Vakmerő*, *Szárnyaló*, *Megálj* (sic!), *Szemrontó*, *Kárdomb*, *Nemenj* (sic!), *Illants*, *Reppe-nő*, *Sippedő*, *Vitorlás*, *Kapitány Halma*, *Kálmán Dombja*, *Széllapda*. A *Mozgó Telek* halmái között van *Kalocsa Bajossa*, *Sebestyén Vakítója*, *Antal Mére*. *Balla Bérczei* közelében *Susánna Ligetje*, *Thenke Tére*, *Ambrus Halma*, *Sütő Berke*, *Beretvás Vendége*, *Kálmándy Futója*, *Szűcs Halma*, *Molnár Halma*, *Károly Halma*, *Bakos Utazója*, kissé távolabb a *Jó Tösse*, *Simon Váro* fedezhető fel. A megszokott, semleges elnevezésekkel szembeállítva: *Bögöly járás*, *Zsíros kútja*, *Forrás* még szembetűnőbb az előbbieket hangulata, ötletessége, személyessége.

Mi a stílus hatásuk titka? Elsősorban a megszemélyesítések, amelyek szinte familiáris kapcsolatról árulkodnak egy-egy homokbuckával: igei metaforák (egyes szám második személyű igealakok): *Megálj, Nemenj, Illants*; melléknévi igenévi metaforák: *Vakmerő, Szárnyaló, Reppenő, Szemrontó, Sebestyén Vakítója*. Főnévi metaforák: *Vitorlás, Széllapda*. A *Sippedő* népies formájával tűnik ki. A semleges hatású *Mozgó telek* ilyen szövegkörnyezetben szintén hangulattal telítődik. Másrészt valódi családi kapcsolatokra utal a Balla család egy-egy tagjának keresztnévét őrző előtag: *Antal Mére, Susánna Ligetje, Károly Halma*. A *Balla Bérczei* a családi nevet őrzi, de nem ez lehetett a fő funkciója, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a *Ballabán* a Balla családé, összes halmával, „bércével”, ligetével. Esztétikai többletet ad az, hogy alliterál, de a *Bérczei* túlzásával, költőiségével is kitűnik a többi buckanév közül. Elég szép számban találunk birtokos szerkezetben olyan névalakulatokat, amelyek előtagja egy-egy szomszéd tulajdonos neve: *Kalocsa Bajossa, Sebestyén Vakítója, Beretvás Vendége, Szűcs Halma, Molnár Halma, Bakos Utazója, Simon Váró*. Ezek az elnevezések utótagjuk miatt szokatlanok. A geminációt őrző *Bajossa* sűrítve mondja el: *Kalocsa* nevű tulajdonosának meggyűlt vele a baja. Csak sejteni lehet, hogy a szomszéd bérlő, Beretvás úr sem örülhetett, amikor egy homokbucka – minden előzetes bejelentés nélkül – vendégségben jelent meg nála: *Beretvás Vendége*. A *Bakos Utazója* köznévi utótag is a futóhomok egy buckáját személyesíti meg. A *Simon Váró* meg jelöletlen tárgyas?/határozós? szerkezete révén különleges. Az *Antal Mére* és *Thenke Tére* szintén rendhagyók: az első arra vonatkozhat, hogy Antal mérése, vagyis Balla Antal, a földmérő mérte ki, a második pedig szépen alliterálva jelzi, hogy a terület tulajdonosa Thenke névre hallgatott. Szokatlan a *Jó Tösse* alak is, amelyből a szintén geminációt mutató utótag a *tölgyese* tájnyelvi rövidülése (akárcsak a nagykőrösi határ másik részén lévő *Bántósi bánom*-ban, vagy a városhoz közeli településen megtalálható *Töserdő* nevében is). A köznévi utótagok gyakorlatilag minden esetben a *bucka* szó helyett állnak, de mennyivel kifejezőbbek, hangulatosabbak így: *bajossa, utazója, vakítója, futója*. Ritkán szinonimát is találunk: *halma, bérczei, dombja*. Ezeken kívül szerepel még a *ligetje, tösse, berke, telek, váró*.

Hogy Balla Károly a neveknek – így a sajátjának is – különös fontosságot tulajdonított, végrendeletének egyik fejezete is igazolja. „Halálom nem kell senkinek jelentgetni ... Barátaim nem akarom ide fárasztani, s ha van ellenségem, annak örömet szerezni nincs szándékom ... Nem kell semmi czim, elég czim a nevem maga magának. – Idővel ha munkámból pénz lesz, síromra egy ... fehér, márvány oszlopot óhajtanék emeltetni.” 2003. május 16-án lesz 130 esztendeje annak, hogy 81 éves gazdája végső búcsút vett földi lakóhelyétől, a *Ballabán*-tól. Bár, ha jobban meggondoljuk, még akkor sem, hiszen a major melletti dombon temették el. Nagykőrös város 1882-ben emlékoszlopot állított sírjára, ezzel a felirattal: „Balla Károlynak Nagy Kőrös város közönsége. Básti Balla Károly Pest vármegye udvari kapitánya, csillagász, költő. A M. Tud. Akadémia tagja, Pótharaszti bérlő. Szül.: 1792. ápr. 2. Nagykőrösön, megh.: 1873. máj. 16. Pótharaszt pusztán.”

Vajon ezekből a hangulatos nevekből mennyi őrződött meg? Hogy közszájon van-e még ezeknek nyoma, nem tudom. Talán a Pest megyei helynévanyag kéziratban heverő adatai beszélhetnének erről. Ám azok évek óta hallgatnak.

Hivatkozott irodalom:

- ÁDÁM GERZSON 1904. *Nagykőrösi Athenas*. Nagykörös.
 DR. BÁBA JÓZSEF 1989. *Adatok Nyáregyháza, Csév, Pótharaszttörténetéhez*. Nyáregyháza Község Képviselő-testületének kiadványa.
 ERDÉLYI ERZSÉBET 1999. Népetimológiai magyarázatok a nagykőrösi földrajzi neveken. *Névtani Értesítő* 21: 155–9.
 NOVÁK LÁSZLÓ. Balla Károly (1792–1873). In: *Studia Comitatus* 2. Szerk. IKVAI NÁNDOR. 345–50.
 NYÍRKOS ISTVÁN 1970. Térképein névtani tanulságairól. In: *Nyelvtudományi Értekezések* 70. sz. 89–93.

ERDÉLYI ERZSÉBET

A ZALA VÍZGYŰJTŐJÉNEK RÉGI FOLYÓVÍZNEVEI

1. A zalai tájról, amelyhez Ördög Ferenc nevét munkái (helynévgyűjteménye, személynév-feldolgozásai) kötik, s amelynek ünnepeltünk épp ezért minden apró részletét jól ismeri, magamnak jószerével csupán a forrásokból vannak ismereteim. Születésnapja alkalmából ezért a számára oly kedves zalai helynevek egy csoportjának, a Zala vízgyűjtőjéhez tartozó folyóvízneveknek a névrendszertani elemzésével kívánok tisztelni Ördög Ferenc tanár úr előtt.

A feldolgozás alapjául a Zala megye régebbi és újabb kori névanyagát bemutató helynévgyűjtemények adatai szolgáltak. Elsődleges forrásként PAIS LÁSZLÓ írását (A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. Bp., 1942) használtam fel, amely — amint ezt a címe is jelzi — főképpen történeti adatokat tartalmaz. A történeti neveket azonban összevettem a megfelelő megyei névtárak (Zala megye földrajzi nevei, Vas megye földrajzi nevei) mai adataival is, ami elsősorban a történeti víznevek későbbi továbbélését tekintve bizonyult tanulságosnak.

Írásom kapcsolódik KÁLMÁN BÉLA egyik tanulmányához is, amelyben a szerző a helynévkutatás és a szóföldrajz lehetséges kapcsolatait boncolgatta (NytudÉrt. 58: 344–50). KÁLMÁN BÉLA történeti anyagon általában kísérelte meg bemutatni a vízrajzi köznevek területi megoszlását, majd gondolatait egy konkrét területnek, Zala megyének a helyneveiben előforduló vízrajzi köznevek szóföldrajzi vizsgálatával zárta. Az aktualitást ehhez akkor a kötet közelmúltbeli megjelenése szolgáltatta.

2. Gyakran olvashatjuk a szakirodalomban, hogy a víznevek hosszú életűek. Ez persze elsősorban a nagyobb folyók neveire jellemző: a Kárpát-medence nagyobb folyóinak nevei a honfoglalás előtti elnevezésekkel mutatnak kontinuitást. A kisebb vizek megnevezései mulékonyabbak, változékonyabbak. Mennyire igazolják ezt az általános megállapítást a Zala vízgyűjtőjének helynevei?

A PAIS LÁSZLÓ dolgozata alapján összeállított víznévi állomány mintegy 400 folyóvíznévi említést tartalmaz. Természetesen akad az elnevezések között olyan is, amely több település leírásában is előfordul, azaz több adattal van képviseltetve az adatállományban: *Zala, Válicka, Sár, Pölöske*. Sajátos a helyzetük az igen nagyszámú *Patak* megjelöléseknek: az adatok között helynévi és közszoói említések egyaránt lehetnek, ezek elkülönítése azonban a források alapján többnyire nem lehetséges. A többrendbeli elő-

fordulásokat nem számítva is a Zala vízgyűjtőjében több mint kétszáz vízfolyást megjelölő helynév adatolható a történeti forrásokban,¹ s ezek fele valamilyen formában a mai helynévrendszernek is tagja.

A víznevek továbbélése ugyanis többféle módon valósulhat meg. A maival megegyező alakban és a legkorábbi (a 13–14. század okleveleiből) adatolhatjuk a *Zala*, a *Sár ~ Sár vize* és a *Válicka* vízneveket. A 18. századtól, de szintén változatlan formában élnek tovább a *Büdös-folyás* (1763), *Káli-patak* (1765), *Teskándi-patak* (1769), *Bükkaljai-folyás* (1779), *Dötki-patak* (1780) víznevek. A 19. századtól ismeretesebbek a Pais-féle adattár szerint a *Nagy-folyás* (1852, 1864), *Fekete-ér*, *Kánya-patak*, *Szajki-patak*, *Zöbögő* (1854), a *Bújó-patak*, *Gyertyán-patak*, *Szőcei-patak* (1858), a *Bükkaljai-patak*, *Gál-kúti-patak*, *Kisfalu-patak*, *Völgyeki-patak* (1860), a *Bakonyi-patak*, *Kalamár-kúti-patak*, *Pénzes-kúti-patak*, *Vízmelléki-patak* (1864).

A víznév továbbélése gyakran olyan formában látható, hogy a korábbi és a mai alak között valamilyen morfológiai eltérés mutatkozik ugyan, de a megváltozott név ugyanazt a helyet jelöli. A vízfolyás nevében beálló szerkezeti változás is többféle lehet. Az elsődleges név kaphat például földrajzi köznévi utótagot: *Csurgó* (1854) > *Csurgó-patak*, *Eszterág* (1777) > *Eszterág-patak*, *Harkály* (1421) > *Harkály-patak*, néha a földrajzi köznév mellett még *-i* melléknévképző is járul az elsődleges névhez: *Börönd* (1251) > *Böröndi-patak*, *Csurgó* > *Csurgói-patak*, *Szőce* (1310) > *Szőcei-patak*, *Teskánd* (1328) > *Teskándi-patak*. Ez a módosulás elsősorban a pusztai településnévből alakult víznevek esetében következett be (amennyiben az elsődleges előfordulások ténylegesen víznevek voltak, lásd erről később), s e jelenség mögött talán a településnév — víznév homonímia megszüntetésének igényét is gyaníthatjuk. Az elsődlegesen jelölt birtokos jelzős szerkezetű név *-i* melléknévképzővel való bővülése és egyúttal a szerkezet minőségjelzőssé alakulása szintén nem szokatlan: erre például a *Gétye pataka* (1512) > *Gétyei-patak*, *Ságod pataka* (1413) > *Ságodi-patak* víznevek módosulásai utalnak. Az *-i* melléknévképző azonban el is maradhatott egyes nevekről: *Kis-Egerszegi-patak* (1858) > *Kis-Egerszeg-patak*. De léphet az utótagként álló földrajzi köznév helyébe egy azzal lényegében azonos jelentésű, de talán általánosabban használatos másik helyfajtajelölő közszó is: *Kopasz-víz* (1777) > *Kopasz-patak*, *Szajki-folyó* (1760) > *Szajki-patak*, *Vida-kúti-folyás* (1751) > *Vida-kúti-patak*, *Zsigéri-folyó* (1864) > *Zsigéri-patak*.

Sajátosan példázza a helynévi továbbélést a denotatív jelentés módosulása: az elsődleges név az eredeti jelentésében kihal ugyan, de valamely más hely nevében teljes egészében vagy részben fennmarad. A *Bere-völgy* víznév (*rivulus*-nak mondja az 1815-ből való forrás) ma sík terület nevében él tovább: *Bere-völgy*, az *Isabor* patakra (1273) elpusztult faluhely neve utal (*Isabor*), az *Ördög gödre* víznév mélyedés neveként él ugyanott: *Ördög-gödör*, a *Szuha* nevét pedig ugyanilyen formában dombos terület neve őrzi.

3. A Zala vízgyűjtőjéhez tartozó régi folyóvíznevek jelentős része kétrészes helynév, az egyrészesek aránya alig egyötöde az egész névkincsnek. (Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a korábban egyrészes nevek egy csoportja is kétrésszé bővült.) Név-résznek nevezem HOFFMANN ISTVÁN nyomán (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen,

¹ Az adatok kronológiájáról csupán annyit jegyzek meg, hogy az meglehetősen tág időhatárok között mozog: a 13. század elejéről származnak a legkorábbi említések, s a 19. századból valók a legkésőbbiek (a Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtemény 1864-es évszáma zárja a sort).

1993) a nevek minden olyan szerkezeti egységét, amely a névkeletkezés pillanatában a megjelölt denotátummal kapcsolatban bármiféle szemantikai jegyet kifejez (i. m. 43). A vizsgált vízneveket a bennük megfigyelhető névrészszerép alapján a következő *f u n k c i o n á l i s - s z e m a n t i k a i* kategóriákkal jellemezhetjük.

3.1. Sok víznév tartalmaz olyan lexémát, amely a megnevezett hely fajtáját jelöli meg: a földrajzi (itt: vízrajzi) köznevek többnyire a helynevek utótagjaként szerepelnek, de olykor önmagukban is helynévvé alakulhatnak. A *Sár* — amelynek számos előfordulása ismeretes a legrégebbi okleveles adatoktól kezdődően — a *sár* 'sáros folyóvíz' földrajzi köznévből alakult. A közel harminc település leírásában szereplő *Patak* tulajdonnévi státusa nem határozható meg egyértelműen: bizonyára előfordulnak az adatok között tulajdonnévi értékű, azaz víznévi megjelölések (esetleg pl. 1858: *Patak* Bach, 1864: két patak által van bekerítve, a nyugati részen kőris, a keletin *patak* névvel), de többségükben csupán közszói említések lehetnek (lásd pl. 1269: iuxta Holostua pathaka, deinde per eundem *Potok*). A pusztai földrajzi köznév helynévvé alakulása jelentéshasadás révén valósulhat meg. De a földrajzi köznév kaphat helynévképzőt is, s így morfematikai szerkesztéssel válik belőle víznév: *Sári*. A hely fajtájára utaló földrajzi köznevekkel elsősorban nevek utótagjaként találkozunk: csaknem kivétel nélkül ilyen lexikális egység szerepel a kétrészes víznevek második elemeként (pl. *Bakony ere*, *Fás-ér*, *Kis-folyás*, *Büdös-folyás*, *Zsigéri-folyó*, *Szajki-folyó*, *Válicka-kanál*, *Új-kanális*, *Kis-patak*, *Sós pataka*, *Sós-víz*, *Széles-víz* stb.). Történeti szempontból az ilyen felépítésű helynevek meglehetősen egynemű csoportot alkotnak: jelzős szerkezetből alakultak szintagmatikus szerkesztéssel. Ez alól csupán a *vize*, *pataka* utótagú helynevek egy része lehet kivétel: esetükben gyakori, hogy az elsődleges egyrészes helynév (főképpen jövevéynév) kiegészül — olykor csupán alkalmilag — egy földrajzi köznévi utótaggal: *Zala* > *Zala vize*, *Torna* > *Torna vize*, *Torna pataka*, *Válicka* > *Válicka vize*.

3.2. A magyar helynévrendszer jövevéynévei minden esetben csak annyi információt közölnek az általuk jelölt denotátumról, hogy annak ez és ez a neve. Ezt a szerepet megnevező funkciónak nevezzük. Megnevező szerepben lexikális szempontból mindig valódi helynév áll. A víznevekben ezzel a funkcionális tartalommal három esetben találkozhatunk: részben az előbb említett jövevéynévekben (pl. a szláv eredetű *Pölöske*, *Válicka* vagy a preszláv ősiségű *Zala*), részben a kiegészüléssel alakult kétrészes víznevek előtagjában (pl. *Válicka vize*, *Verőce pataka*, *Zala pataka*), és végül a kétrészes víznevek utótagja is kifejezhet ilyen funkciót: abban az esetben, ha egy már létező víznév másodlagosan valamilyen jelzőt kap (*Alsó-Szésvíz*, *Kis-Egerszegi-patak*, *Vizes-Zala*, *Kis-Cséb*, *Nagy-Cséb*).

3.3. A névalkotás szituációjában a névadók számára a legfőbb motivációt általában a megnevezendő objektum valamely sajátossága szolgáltatja. Sajátosságfunkcióval bíró névrészek állhatnak kétrészes nevek előtagjaként, vagy alkothatnak önmagukban egyrészes neveket. A víznevekben a sajátosságfunkció igen sokféle lehet.

A víz jellemző tulajdonsága jelenik meg a következő nevekben: méretre utalnak a *Kis-patak*, *Nagy-folyás*, *Nagy-Cséb*, *Széles-víz*, *Fő-patak* nevek előtagjai, a víz alakja fejezhető ki talán az *Ágas-patak* és a *Kettős-patak* víznév első névrészeiben, színre utal a *Fekete-ér*, *Vér vize* (vörös színéről kapta a nevét), a víz íze a *Sós pataka*, *Sós-patak*, *Sós-víz*, szagára a *Büdös-folyás*, hangjára a *Zúgó* és talán a *Zöbögő* is. A víz valamilyen állapota, időszakos jellege jelenik meg az *Aszú-ág*, a *Holt-patak* nevekben, az időnként el-elűnő patak pedig a *Bújó-patak* nevet kapta. A víz folyhat gyorsan (*Sebes-folyó*),

csorogva (*Csurgó ~ Csurgó-patak*) vagy éppen bugyogva (*Bugyogós ere*), szolgálhat itatásra (*Itató*), de áztathatnak benne kendert is (*Kenderáztató-víz*). A határként szolgáló víz a *Határ-folyó*, *Határ-patak* nevet viseli. Kaphatja a vízfolyás a nevét a partját kísérő, vízben élő növényekről (*Nádasd*, *Nádas-patak*, *Sási-patak*) vagy a vízpartot szegélyező fákról, bokrokról (*Kökényes ~ Kökényes pataka*, *Mogyorós*, *Mogyorós pataka*, *Gyertyán-patak*, *Kőris*, *Szil*, *Szil-folyás*, *Fás-ér*). Az állatvilág is megjelenhet a víznévadásban: a vízben élő állatról kapta a nevét a *Rákos-patak*, a közelben nagyobb számban előforduló madarakról pedig a *Kánya-patak*, *Harkály ~ Harkály pataka* vagy az *Eszterág* (a 'golya' népi nevérol). Vízi építmények megjelölései ugyancsak nem ritkák vizek neveiben: *Malom-folyó*, *Malom-víz*, *Alsófalui-malom vize*, *Kallós-patak*, *Kis-gáti-víz*, *Hídi-patak*. A személyt jelölő szavak víznevekben sajátos jelentéstartalmat hordozhatnak, többnyire talán arra a személyre utalhatnak, akinek a birtokán, földjén a patak elfolyik: *Lőrinc vize*, *Csenke-patak*, *Kalamár-patak*, *Kalamász-patak*, s olykor népnév is szerepelhet előtagként: *Tót pataka*. Az utóbbi név kapcsán azonban annak a lehetősége is fennáll, hogy népnévből alakult személynév szerepel benne előtagként.

Gyakori, hogy a víznevek előtagja valamely más helyre utal, amellyel a víz lokális kapcsolatban van: átfolyik rajta vagy éppen ott ered. A lokális viszonyt kifejező előtag lehet térszínformánév (*Bakony ere*, *Gecse-hegy-patak*, *Szakadát*, *Szakadát pataka*), tájrész neve (*Berek-patak*, *Bükkaljai-patak*, *Foglár-patak*,² *Foglár-víz*). A kút- vagy forrás neve előtagként (*Deák-kúti-patak*, *Gál-kúti-patak*, *Kis-kúti-patak*, *Kalamár-kúti-patak*, *Köves-kúti-patak*, *Vállos-kúti-patak*, *Pénzes-kúti-patak*) a folyóvíz előtörési pontját jelöli meg. A leggyakrabban azonban településnév áll ebben a pozícióban. A víznév alakulhat ebből birtokos személyragos vízrajzi köznév hozzákapcsolásával: *Aracsza pataka*, *Esztergál vize*, *Gétye pataka*, *Pacsa pataka*, *Ságod pataka*, *Ságod vize*, de az sem szokatlan, hogy a településnév -i melléknévképzős származéka vesz részt a névalkotásban: *Dötki-patak*, *Káli-patak*, *Miháldi-folyás*, *Szőcei-patak*, *Teskándi-patak*, *Vitenyédi-patak*, *Bókaházi-patak*. A forrásokban többször találkozhatunk pusztai településnévvel alakilag megegyező víznévvel is: az ilyen *Batyk*, *Börönd*, *Cséb*, *Fancsika*, *Kanizsa*, *Kapornak*, *Orosztony*, *Szőce* vagy *Teskánd*-féle előfordulásokról azonban — névrendszertani okok miatt — valószínűleg inkább azt gondolhatjuk, hogy az okleveles említés pusztán körülírása a településen folyó pataknak, azaz a *fluvius Toscand* adat mögött a 'Teskánd (település) patakja' szerkezet rejlik s nem önálló víznév. A *Teskander Bach*-féle német fordítások mögött pedig bizonyára — az ugyancsak adatolható — *Teskándi-patak* névforma rejtőzhet.

Olykor a víznév előtagjában egyfajta viszonyított helyzet kifejeződését láthatjuk: *Alsó-mocsolya*, *Alsó-Szévíz*, *Mög-sár*.

A sajátosságot kifejező névrészt tartalmazó víznevek keletkezéstörténeti szempontból viszonylag egynemű csoportot alkotnak: az egyrészes nevek metonimikus névalkotással (pl. *Harkály*, *Kőris*, *Szil*; *Batyk*, *Teskánd* stb.) vagy helynévképzővel (pl. *Kökényes*, *Nádasd*, *Csurgó* stb.) jöttek létre, a kétrészes nevek pedig minőség- vagy birtokos jelzős szerkezetből alakultak.

4. A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei lexikális-morfológiai felépítésük tekintetében is igen változatos képet mutatnak.

² A *Foglár* név eredetileg egy határrész megjelölésére szolgált.

4.1. Az egyrészes nevek körében elkülöníthetünk köznévi és tulajdonnévi lexémát tartalmazó struktúrákat. A nevekben szereplő közsavak két szófaji csoportba sorolhatók: a főnevek mellett a mellénevek vesznek részt az ilyen struktúrájú helynevek alkotásában. A főnevek körében a földrajzi köznevet (*Sár, Patak, Káld*) és a növény- vagy állatnevet tartalmazó helyneveket (*Kőrís, Szil, Eszterág, Harkály*) említhetjük meg. A melléknévből vagy melléknévi jellegű szóból (pl. igenévből) alakult egyrészes helyneveket az alábbi sajátosságok jellemzik. Létrejöhet víznév képzetlen vagy képzett melléknévből (a vizsgált névkorpuszban csupán az utóbbira akad példa: *Ágas, Kékényes, Mogyorós*), de találhatunk a nevek szerkezetében folyamatos melléknévi igenevet is (*Csurgó, Zöbögő, Zúgó*).

Az egyrészes víznevekben szereplő tulajdonnevek két kategóriába sorolhatók: a személynévek mellett a már létező helynevek is előfordulhatnak új névként az eredetitől eltérő jelentésben: az előbbinek a gyanúja csupán a *Harkály* és a *Redege* névben merült fel, az utóbbira ugyanakkor — igaz, a korábbiakban már fölmerült megszorításokkal — szép számú példa említhető: *Batyk, Cséb, Kanizsa, Kapornak, Orosztony, Teskánd* stb.

4.2. A kétrészes helynevek utótagjuk alapján kétféleképpen lehetnek: második névrészként földrajzi köznév vagy valódi helynév szerepelhet, ilyen pozícióban más köznévi lexéma vagy személynév nem állhat. A földrajzi köznévi utótagú vízneveket az előtagjuk alapján további csoportokba sorolhatjuk. Kapcsolódhat a földrajzi köznév főnévi előtaghoz: földrajzi köznévhez (*Határ-patak, Berek-patak*), növénynévhez (*Gyertyán-patak, Szil-folyás*), állatnévhez (*Harkály pataka, Kánya-patak*), építmény névéhez (*Malomfolyó, Malom-víz*), népnévhez (*Tót pataka*) vagy egyéb főnévhez (*Ördög gödre*). A melléknév(i) jellegű szó + földrajzi köznév szerkezetű víznevek szintén nagy számban fordulnak elő: előtagjuk lehet képzetlen melléknév (*Fő-patak, Kis-patak, Kis-víz, Nagy-folyás, Fekete-ér, Új-kanális*), képzett melléknév (*Széles-víz, Ágas pataka, Sós-patak, Sós-víz, Büdös-folyás, Bugyogós ere, Kékényes pataka, Nádas-patak, Rákos-patak, Fás-ér*), folyamatos (*Bújó-patak, Csurgó-patak*) és befejezett melléknévi igenév (*Holt-patak*). Személynév + földrajzi köznév struktúrát mutatnak a *Lőrinc vize, Kalamászpatak, Kalamár-patak* víznevek. A helynévi előtag többféle alakban kapcsolódhat össze földrajzi köznévvel: egyrészes helynév szerepel például a *Sió vize, Foglár-patak, Bakony ere, Báránd vize, Gétye-patak* nevekben, kétrészes helynevet láthatunk a *Sár-víz-patak, Széles-víz-patak, Alsófalui-malom vize, Kövecses-völgy-patak, Gecse-hegy-patak* elnevezésekben, de előfordul ebben a pozícióban egyrészes képzett helynév (*Pölöskei-víz, Imolai-ér, Teskándi-patak, Káli-patak, Vitenyédi-patak*) vagy kétrészes képzett helynév (*Kis-kúti-patak, Köves-kúti-patak, Pénzes-kúti-patak, Bere-völgyi-patak, Bükkaljai-patak, Forintosházi-patak*) is.

A Zala-vízgyűjtő folyóvíznevei körében helynévi utótaggal álló névforma alig akad, mindössze öt név említhető meg e csoportban, s előtagként bennük képzetlen vagy képzett melléknév áll: *Kis-Cséb, Nagy-Cséb, Kis-Egerszegi-patak, Alsó-Szévíz, Vizes-Zala*.

5. Írásom végén egy rövid megjegyzést kívánok hozzáfűzni KÁLMÁN BÉLA fentebb idézett tanulmányához. A zalai vízrajzi közsavak szóföldrajzát — a Zala megyei helynévgyűjtemény alapján — vizsgálva KÁLMÁN BÉLA azt állapíthatta meg, hogy a megye területén 'patak, folyóvíz' jelentésben több szó is használatos, s ezek bizonyos rend szerint helyezkednek el, ám közülük a *patak* mindenütt előfordul, sőt egyes területeken egyeduralkodóként. A szerző szerint a szó dominanciája talán a köz-

nyelv hatására erősödhetett kizárólagos jellegűvé. Ehhez csupán annyit jegyzek meg, hogy a Zala vízgyűjtőjének területén, a történeti víznevek körében is a *patak* dominanciája tűnik fel: az összes földrajzi köznévi előfordulások 63%-át ez a lexéma adja. A víznevek továbbélési formáinak tárgyalása során láthattuk azt is, hogy olykor a *patak* hozzákapcsolódott korábbi egyrészes névhez, vagy éppen a már létező földrajzi köznévi utótag helyébe lépett. Ez a jelenség valóban összefügghet a köznyelv hatásával. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor azt is, hogy a történeti nevek közötti dominanciája (az előbb említett 63%-os előfordulás) talán kevésbé magyarázható ilyen módon. KÁLMÁN BÉLA Zala megye területén minimálisnak mondja a *víz* lexéma névalkotó szerepét. Számításaim szerint a történeti nevek körében ennek 16,5%-os az előfordulási aránya. Meg kell azonban jegyezni, hogy olykor a *víz* ~ *vize* köznévnnek a helynévhez tartozása legalábbis kérdéses, továbbá a *Sár-víz-patak*, *Széles-víz-patak* tanúsága szerint: ha része is volt ez a lexéma a víznévnek, utóbb elveszítette földrajzi köznévi szerepét, s ez magyarázhatja a víznév kiegészülését egy általánosabb 'vízfolyás' jelentésű szóval.

6. Úgy gondolom, az itt bemutatott víznevek vizsgálatához a történeti helynévanyag teljességének összeállítása nyújthat további lehetőségeket. Ennek a közeljövőben való megvalósulására Györffy György történeti földrajzi munkájának folytatása ad reményt. Az Árpád-kori Zala megye vízrajzának bemutatása ilyen módon talán egy Ördög Ferenc tanár úrnak szánt újabb tisztelgő írás témája lehet majd.

TÓTH VALÉRIA

A BÖSI VÍZI ERŐMŰ HATÁSA A CSALLÓKÖZ FÖLDRAJZI NEVEIRE

A Csallóköz a Duna legnagyobb szigete: hosszúsága 84 km, legszélesebb része pedig 27 km. Minden oldalról folyók határolják: északon a Kis-Duna, keleten a Vág-Duna, délen a Nagy-vagy Öreg-Duna. Területét ősidők óta számtalan folyó, ér, vízfolyás és Duna-ág szelte át, szigetek, lápok, mocsarak, öntések sokaságát hozva létre.

A víz meghatározta a települések helyét is: a mocsarak közötti magaslatok jó rejtékhelyet biztosítottak a háborúk idején, de a sziget középvonalának kiemelkedő hátságait követi a Pozsony–Csütörtök–Lég–Dunaszerdahely–Nagymegyer–Komárom ősi nyomvonalú főútvonal is, amelyet a források már a kora középkorban „vásárút” néven említenek. A Csallóköznek vélhetően ez a része volt a legalkalmasabb a letelepedésre, amit bizonyítanak az egymást sűrűn követő apró falvak.

A Duna mai arculata évszázadokon keresztül alakult ki: feltöltődéssel, majd szabályozással. A legjelentősebb átalakítás 1886–96-ban történt, majd a 20. században folytatódott a szabályozás. A legutolsó, drasztikus beavatkozás a Duna és a Duna menti táj életébe a bösi vízi erőmű felépítése volt, amely Dunacsúntól Szapig jelentősen megváltoztatta a táj arculatát.

A bösi vízlépcső Pozsonytól Szapig húzódik, kb. 55 km hosszan. Három részből áll: víztároló: Pozsony–Somorja; felvízcsatorna: Somorja–Bős; alvízcsatorna: Bős–Szap között. A vízlépcső a következő csallóközi településeket érinti: Szemet, Gútor, Somorja, Bacsfa, Keszölcés, Felbár, Nadas, Baka, Bős, Nyárad, Szap, Nagybodak, Vajka, Doborgaz.

Az építkezés 1977-ben kezdődött, amelyet a magyar fél 1990 elején saját hatáskörében leállított. A szlovák fél 1991-től megkezdte az ún. C változat építését, hogy így szlovák területen üzembe tudja helyezni a művet. Erre 1992 októberében sor került. A víztározó miatt Szemet és Somorja közt kb. 1500 hektár ártéri erdőt semmisítettek meg, a felvízcsatorna mellett azonban 2500 hektár még megmaradt. Az építés során komolyabb falurombolás nem volt, csak Keszölcésen és Somorja csölösztői részén bontottak le néhány faluszéli házat.

A Csallóköz zárt világa sok évszázad óta élő földrajzi nevet őrzött, amelyek utaltak a terület elhelyezkedésére, minőségére, funkciójára. Azok a szántók, rétek, legelők, szigetek (temetők!), amelyek az új, mesterséges meder nyomvonalába, s ennek következtében víz alá kerültek, azonnal elvesztették jelentőségüket és jelentésüket, s funkció hiányában elfelejtődtek. A teljesség igénye nélkül szeretném bemutatni a leginkább érintett települések elhalásra ítélt névanyagát.

Somorja: Igen gazdag történelmi múlttal rendelkező város, volt járási székhely, amely több környező kis települést is magába olvasztott. A dunai vízlépcső építése a csölösztői részt érintette leginkább. A táj átalakítása miatt eltűnt nevek: *Újsziget:* sziget volt a Duna mentén, főként legeltetésre használták; *Száraz erdő:* fás terület volt az ártéren; *Töltés melletti földek:* szántó volt a töltés túloldalán; *Borjú-zátony;* *Marha dűlő:* az ár levonulása után ide terelték a marhákat; *Nagy rév:* kompikötő volt; *Vágott erdő:* az állandó fakitermelés miatt ritkás fás terület; *Farkas-zátony* v. *Csatorna* v. *Helena ~ Heléna;* *Szent Péter-patak:* kis Duna-ág volt; *Zsellér földek:* az egykori béresek között kimért szántók; *Körtvélyes puszta* v. *major* v. *rév;* *Aratóház:* épület volt; *Hajóállomás:* csónakház volt; *Rókafüzes:* sebes és mélyvízű ágvíz volt; *Kompi-víz:* a Duna egyik ágvize volt; *Malmi:* a csölösztői és a kompi-ág találkozásánál, ahol malom is állt; *Lóusztató:* sekély, itatónak használt mellékág.

Keszölcés: Ösidők óta lakott hely, mivel a Csallóköz egyik legmagasabb ponján fekszik. Osztozott a Duna menti falvak jellemző sorsában: a Trianoni Békeszerződés a falut kettévágta: területének nagyobbik fele Magyarországhoz, kisebbik része Csehszlovákiához került. 1938-ban ismét Magyarország része lett, de nem egyesítették a falut: Sérfenyősziget, Cikolasziget és Doborgazsziget új falu lett *Dunasziget* néven. 1945-től ismét a Csehszlovák Köztársasághoz, 1993-tól pedig a Szlovák Köztársasághoz tartozik. Az 1980-ban elkezdett Bős–Nagymaros erőmű építése ismét kettévágta a falu területét. A felvízcsatorna építésének 7 ház, a régi temető (1772-től) és 125 hektár termőföld esett áldozatul, s az elzárt falutól nem vezet út a szomszédos településekre. Eltűnt a *Berek*, a *Tölös* v. *Latorfű*, de létrejött a kompjárat Keszölcés és Vajka között, és az *Újtemető*.

Vajka: első okleveles említése 1186-tól való, gazdag történelmi múlttal rendelkezik. A bőszi erőműhöz épült új Duna-meder két víz közé szorította: északról a felvízcsatorna, délről a Nagy-Duna határolja. Így Vajkán megszűntek a szomszédos településekre (Keszölcésre, Kisszarvára) vezető utak, a vajkai földek nagy része is víz alá került. Elfogadott és általánosan használt új nevek a *Duna-kanális* v. *Bevezető-kanális* v. *Fő-kanális*, a *Duna-kanális töltése*, *Levezető kanális*, *Töltési út* (turisták számára) és a *Komp*, amely Vajka és Keszölcés között biztosítja az összeköttetést.

Süly: (közigazgatásilag Felbárhoz tartozik) életét az 1980-as évektől szintén meghatározta a vízlépcső építése. Ekkor keletkezett a 70 hektáros *Sülyi-tó*, ugyanis innen termelték ki a kavicsot a „Duna-kanális” építéséhez, mely a falu határában folyik.

Felbárnál eltűnt a *Régi bodaki út*, a *Téglaégető*, az *Öreg-Bári-tó* helyén munkásszálló épült a vízi erőműnél dolgozó munkások számára (ma: kórház), de itt is, mint minden faluban, van levezető kanális, rajta híd, vagyis új tereptárgyak.

Bodak: Vajkával és Doborgazzal a régi és az új Duna-meder közé szorult. A vizek közül nehéz a kijárás: csak Vajkánál működik a komp, országúton Pozsony alatt vagy Bösnél hagyható el a sziget. Ennek ellenére az egyetlen falu a Kis-Csallóközben, amelynek lakossága nem csökkent jelentősen a vízlépcső megépítése után (1970: 397 fő, 2001: 317 fő). Régen szigeteiről volt híres, s a múlt században 14 vízimalma működött. A Duna-csatorna építése során víz alá került az *Öreg-Bári út*, a *Lapos rét* és a *Genge* (szántók) s új névként jelentkezik a *Duna-kanális*, a *Levezető-kanális*, *Zsilip*, *Töltési út*.

Baka: szintén ősi település. Az emberek életét mindig a víz határozta meg. A falu határában bőven termett a nád és a fűzfavessző, s a bakai kosárkötők messze földön híresek voltak. Ma a vízi erőmű miatt teljesen megváltozott a környék növény- és állatvilága, s kihalnak a régi mesterségek is. Víz alá került területek: *Holt-csilizi-árok*, *Lófogú-szigeti tó*, *Lófogú sziget*, *Holt-Csiliz*, *Duna-parti legelő*, *Mélylapos*, *Daráló* (dűlő), *Daráló melletti szigeti út*, *Malom út*, *Faluvégi földek*, *Tejkei út*, *Dögtér*, *Zúgó*, *Nádasosztályi út*. Eltűnt létesítmények: *Kaszárnya* (eredetileg fináncoknak épült, a 60-as évektől iskola), *Fatorony* (repülők megfigyelésére, illetve földmérő mérnökök használták).

Doborgaz, Nádasd és Bös eltűnt neveinek megörökítése is folyamatban van, hiszen a hatalmas víztömeg alatti rétek, legelők, szántók nevét nem sokáig őrzi az emlékezet.

Érdekességként jegyzem meg, hogy a Csallóközön belül a bösi vízlépcső felvíz- és alvízcsatornája, illetve az Öreg-Duna medre közti, közel 5300 hektáros, 27,5 km hosszú és a legszélesebb részén is csak 4 km-es elzárt területet *Kis-Csallóköz*-ként emlegetik mint nem hivatalos földrajzi egységet. Ezen a szigeten található Doborgaz, Vajka és Bodak. Összlakosságuk 1085 fő. Tájvédelmi körzet, amelyet üdülőkörzetté, illetve vízi túrák paradicsomává kívánnak kiépíteni.

UNTI MÁRIA

A KÖZTERÜLETI NEVEK KIALAKULÁSI FOLYAMATA A LATIN, MAJD A NEMZETI NYELVŰ (NÉMET) ÍRÁSOS FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Ha a történeti Magyarország területén használatos német közterületi névszerkezetek kialakulási folyamatát meg akarjuk ismerni, akkor vissza kell nyúlnunk a legrégebb nyugat-európai latin és német nyelvű forrásokhoz. Jelen dolgozat a rendelkezésre álló források alapján ezt a folyamatot próbálja vázolni.

Latin megjelölés

A kezdeti időszakban nevekről még nem beszélhetünk, csupán helymegjelölésekről, melyek adásvételi, ajándékozási szerződésekben, adólajstromokban és más forrásokban latin nyelven bukkannak fel. Elsődleges funkciójukat, a tájékozódást különböző belterületi objektumokhoz való viszonyítással érik el.

Körülírás jelzői szerepű vonatkozó mellékmonddal:

Worms, 1016: *platea quae incipiens a porta sancti Martini mediam fere dividit civitatem* (SCHWAN 1935: 21)

Trier, 1150 k.: *platea qua itur ad pontem* (JUNGANDREAS 1962: 117)

A mellékmondatból alakul ki majd később a latin közterületi név megkülönböztető tagja.

A fejlődés második szakaszában csupán néhány szóból álló helymegjelölésekkel találkozunk. Ezek a helymegjelölések még változékonyak, pontatlanok. Köznévi elemekben már megtalálhatjuk a középkori közterületi nevek jellemző szemantikai csoportokat: épületek, építmények, foglalkozások, nemzetiségek nevei stb.

Regensburg, 1138: *inter Latinos* (SCHMELLER 1983: II. 904)

Worms, 1364: *inter Piscatores* (SCHWAN 1935: 25)

A fejlődés harmadik szakaszában a viszonzós szó szerkezetből a viszonzó eltűnik, helyét a *platea*, *vicus*, *forum* vagy más köznévi névelemek váltják fel, és létrejön a tulajdonnév.

Worms, 1016: *platea monetariorum* (SCHWAN 1935: 25)

Trier, 1278: *vicus pontis* (JUNGANDREAS 1962: 117)

Worms, 1254: *forum feni* (SCHWAN 1935: 26.)

Worms, 1269: *vicus clericorum* (SCHWAN 1935: 27)

A trieri példánk bizonyítja, hogy előzetes helymegjelölésből kb. 128 évvel később végleges közterületi névszerkezet jött létre. A német nyelvterület egyes városaiban a névvé válás három fejlődési szakasza már a 11. században lezárulhatott, de az egyes fejlődési szakaszok más településeken még évszázadokkal később is megmaradhattak.

A nemzeti nyelv (német) elemeinek megjelenése a latin nyelvű közterületi elnevezésekben

A körülírt helymegjelölésben már nemzeti nyelvű tulajdonnév (személynév) bukkan fel:

Worms, 1141: *in vico, qui dicitur Glasekopp* (SCHWAN 1935: 25.).

Az előjárószerű helymegjelölésben latin és német elemek is találhatók:

Frankfurt am Main, 14. sz.: *parvus vicus apud Kuverz gesesse* (= Die kleine Gasse bei des Kuwers [Kuhhirten] Wohnung).

Frankfurt am Main, 15. sz.: *Kuhgasse* (SCHWAN 1935: 26).

A név közszói alaptagja latin, a megkülönböztető azonosító eleme német nyelvű:

Rostock, 1260: *Platea Lagestate*, 1475: *laghestrate*, 1531: *Lawestate*, 1601: *Lagestate* (= *Lagerstraße*). M: A de Lawe családról, akik állítólag nevüket a mecklenburgi Laage város nevére kaphatták (Hrsg. Stadtarchiv 1981: 60).

A nemzeti nyelvű névvé válás szakaszai

Körülírt helymegjelölés:

Worms, 1486: *Haus gelegen am Ecke des Gessels naher der Bache* (SCHWAN 1935: 22)

Worms, 1468: *ein hus hinter sanct Paul genannt des pffertshus gegen der schlosserbastuben* (SCHWAN 1935: 30).

Néhány szóra szorítkozó helymegjelölés előjárós szó szerkezettel:

Worms, 1384: *unter den swertfegern*, 1486: *bei Nuwerporterthor* (SCHWAN 1935: 24, 25).

Két névrészből álló névszerkezet kialakulása:

Épület megnevezése a tulajdonosáról:

Trier, 1372: *Haus zu der Sichelin* (JUNGANDREAS 1962: 981).

Az épület megnevezéséből két névrészből álló névszerkezet alakul ki:

Trier, 1547: *an der Sichelgasse* (JUNGANDREAS 1962: 981). Maga a név: *Sichelgasse*. Az előjárósó *an* + a névelő részes esete *der* az utcában található épület vagy objektum helyzetét meghatározó viszonyító elemek.

Az épület megnevezése és a két névrészből álló névszerkezet együttesen jelöli a pontos földrajzi helyet a település belterületén:

Trier, 1624: *Haus zur Sichel in der Sichelgasse* (JUNGANDREAS 1962: 981). Az épület megnevezése: *Haus zur Sichel*. Az előjárósó *in* + a névelő részes esete *der* az utcában található épület vagy objektum helyrajzi megjelölésére szolgáló elemek. A *Sichelgasse* a tulajdonnév (közterületi név).

Talán a két névrészből álló névszerkezet a pontos helymegjelölés funkcióját nem egyértelműen tölti be.

Két névrészből álló közterületi névszerkezetek (tulajdonnevek):

Worms, 1080: *Brothgazzun* (SCHWAN 1935: 25), 1251: *twerchgasse* (uo. 28), 1321: *Kysilgasse* (uo. 29).

Következtetések

A latin, valamint a német nyelvű két névrészből álló végleges névszerkezetek (közterületet jelölő tulajdonnevek) forrásaim alapján már a 11. században megjelennek (vö. Worms, 1016: *platea monetariorum*; 1080: *Brothgazzun*). A névvé válás előtti körülírássos helymegjelölésekkel viszont még a 16. és 17. században, sőt valószínűleg később is találkozunk. Vö. Worms, 1579: *hauß zum Frankfurdt an dem gesslin, so man uf den fischmarkt geht* (SCHWAN 1935: 17), 1674: *im kleinen Gäßgen zur lincken Hand, wie man von der Linden zu der fleischrann gehet* (SCHWAN: 1935: 17).

A névvé válás folyamatát erdélyi szász példákkal is jól szemléltethetjük. A 15. század második felében Hermannstadtban (Nagyszeben) egy-egy személy lakhelyének meghatározása a következő szó szerkezettel történt: *Michel off dem Graben, Thong Schmyd neben den schwarzen Monchen, Lenerth Schuster bei dem Scheyffbom*. A házak további helyrajzi meghatározása külső jegyek alapján: *am Eck, beim Tor*. A közelebbi helymegjelölésnél szívesen tüntették fel a szomszéd nevét: *Thomis Schuler neben Paul Philypp, Endris Puttner neben Paul Adam*, vagy foglalkozását *Paul Zeckel neben der Bortewirkerin (Bortenwirker, Bortenmacher 'paszományos')*. A leggyakrabban a ház tulajdonosának nevét adták meg: *domus Johannis Turck*, majd a ház lakóinak nevét, vagy fordítva: először a lakó majd a tulajdonos nevét: *Blas Flehsser in Thomis Buttners Haus, Merten Knor zu Thomis Wagner*. Mindezek a példák jól szemléltetik, hogy a zárt középkori településrendben a helymeghatározás fenti eszközei elegendők voltak. A helymegjelölésnél használták a különösen ismert házak neveit is: *beim Weißen Rössel, beim Bierherren Hof, beim Eisernen Eck, bei der Löwengrube, beim Gasthof* (PANCRAZ 1935: 11–12).

Az egyszerű helymegjelöléstől a tulajdonnévvé válásig lejátszódó folyamatot a következő példa mutatja: A ném. *Die Pappel* 'nyárfa' szó megfelelője az erdélyi szász nyelvjárásban *der Schiffbaum*. Az utcában állt eredetileg egy nyárfa, amit a házak helyrajzi megjelölésére használtak. Hermannstadt, 1486: *Lenerth Schuster bei dem Scheyffbom* (Quellen zur Geschichte Siebenbürgens 1880: 125), 17. sz. közepétől: *auf dem Schiffbäumchen* (PANCRAZ 1935: 16), 1771: *auf dem Schiff Baum Gassel* (RÁCZ 1934: 16).

Szász E. *Schiffbôm* ném. 'Schiffbaum = Pyramidenpappel' ma. 'topolya-, jegenye-nyárfa' alsórajnai *Mastbaum* tkp. 'Schiffbaum' középfrank *Scheffbôm* holl. *schipboom*.

További bizonyíték, hogy a *Pappel* köznév az erdélyi szászban *Schiffbaum* köznévként felel meg: Georg Kraus: *Siebenbürgisch-Chronik 1608–1665* című művében egy árvíz leírásakor a következőket írja: „...daß auf den grentzen des Flusses die hohen Schiffbaum und andere Bäume halb im Wasser stunden” (RÁCZ 1934: 22). Az erdélyi szászok Erdélybe olyan területről érkeztek, ahol hajózhatók voltak a folyók és a hajók árbócainak készítésénél nyárfát is használtak (PANCRAZT 1935: 16).

Napjainkban, német nyelvterületen a néhány szóból álló előjárószo helyjelölő névszerkezetből több esetben közterületi név jött létre. Ausztria: Eisenstadt, T 1980: *Beim Alten Stadttor, Am Graben*; Mattersburg, T 1978: *Am Bahndamm*; Rust, T 1979: *Am Seekanal*; Wien, T 1985: *Am Rosenhügel*. Németország: Aachen, T 1995: *Am Adamshäuschen*; Trier, T 1993. *Am Bach*; Berlin, T 1977: *Unter den Linden*. Svájc: Sankt Gallen, T 1980: *Am Hölzli*.

Néhány esetben a névvé válás folyamata megakadt és a viszonyító helymegjelölés tulajdonnévvé vált. A név képzettartalma erős (vö. BENKŐ 1947: 48). *Beim Alten Stadttor* (Eisenstadt), *Am Adamshäuschen* (Trier). Szerepet játszhatott a megszokás, a kényelem is. Más esetekben pedig egykori külterületi elnevezések (dülőnevek) kerültek változatlan formában a belterületi elnevezések közé: *Am Rosenhügel* (Wien), *Am Hölzli* (Sankt Gallen).

Hivatkozott irodalom:

- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádmente földrajzi nevei*. Budapest. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. sz.
- Hrsg. Stadtarchiv Rostock 1981. = *Rostocks Straßennamen von A–Z*. Kleine Schriftenreihe des Stadtarchivs Rostock. Sonderheft 5. Rostock.
- JUNGANDREAS, WOLFGANG 1962. *Historisches Lexikon der Siedlungs- und Flurnamen des Mosellandes*. Trier.
- PANCRAZT, ARNOLD 1935. *Die Gassennamen Hermannstadts*. Hermannstadt.
- Quellen zur Geschichte Siebenbürgens 1880. = *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven*. I. Bd. Rechnungen (1380–1516). Hermannstadt.
- RÁCZ, ERICH 1934. *Die siebenbürgisch-sächsischen Straßennamen als Quellen der Kulturgeschichte*. Sibiu–Hermannstadt.
- SCHMELLER, JOHANN ANDREAS 1983. *Bayerisches Wörterbuch I–II*. 1872–1877. 4. Neudruck der 2. Ausg. München.
- SCHWAN, ERICH 1935. *Die Straßen und Gassennamen im mittelalterlichen Worms*. Gießen.

VINCZE LÁSZLÓ

A NÉVBOKROSÍTÁS NÉHÁNY JELLEMZŐJE A TÁPIÓSÁGBAN

1. A névbokor

A földrajzi nevek világában a rendszerszerűség egyik megnyilvánulása. Meghatározott jelentéskörhöz, jelentésmezőhöz tartozó közsókból születik a közterületi nevek egy része. Ennek következtében – a gondolkodás törvényei folytán – a névhasználó közösség tagjai könnyebben tájékozódhatnak, hiszen egy-egy településrész azonos tematikájú szavak, jelentések révén kapcsolhatóak egymáshoz. Se szeri, se száma ennek a

részrendszernek. A XVII. kerületben (Rákoskeresztúr) van egy *Madárdomb* nevű településrész, amelynek szinte minden utcaneve madármegnevezést tartalmaz: *Barátka*, *Flamingó*, *Füstifecske*, *Vadkacsa utca*. Egyetlen más jelentésmezőbeli egység jelenik meg: *Uzsoda utca*. Jászapátin az egykori JÖSSZE helyén kialakított üdülőttelep valamennyi utcaneve viszont virágmegnevezésű. Két utca eredetileg a munkásmozgalomra (*Kun Béla*, *Rudas László*) hívta fel a figyelmet, de azt is megváltoztatták úgy, hogy *Liliom*, illetve *Jázmin utca* lett belőlük. A korábban kissé csonka névbokor így válhatott teljessé a hivatalos névadás termékeként.

MEZŐ ANDRÁS már 1969-ben megfogalmazta ennek a jelenségnek a lényegét: „Érdekesebb jellemzője a városi (nyíregyházi) mesterséges elnevező tevékenységnek a névbokrosítás, amelynek két határozottan elkülönülő módja van. (A kiemelés tőlem: F. F.) Gyakran előfordul, hogy az egymás mellett lévő vagy egymással kapcsolatban álló két (esetleg három) elnevezendő objektum a z o n o s megkülönböztető elemet kap.” (MEZŐ 1969: 201) A szerző említette példák egyértelműsítik a megállapítást: „Akácfa utca: Akácfa tér” (uo.). A megkülönböztető elemek azonossága egymáshoz köti a névhasználók tudatában is a két tereppontot, annál is inkább, mivel a rész és egész viszonya is értelmezhető e két név esetében. Ezt tartja MEZŐ ANDRÁS „h o m o g é n névbokrosításnak”. A másik, ennél talán gyakoribb jelenséget „heterogén névbokrosítás”-nak nevezi. Ebben az esetben „egy utcacsoportot egy közös fogalom alá tartozó szó(név) csoport) tagjaival különböztetnek meg” (uo.). A hivatalos névadásnak ez a módja meglehetősen régi. MEZŐ ANDRÁS közlése szerint Nyíregyháza *Hímes* nevű részén „...1930-i térképen ... szerepel a mai utcahálózat a mai hivatalos nevekkal: *Szalmonka utca*, *Galamb utca*, *Fecske utca*, *Fürj utca*, *Rigó utca*, *Gém utca*. A keleti oldalon lévő Bujtos nevű városrész helyén egykor mocsár volt, a vizét 1849-ben csapolták le. A mocsár helyén keletkezett kertségben a századforduló óta szerveződnek az utcák. A K-Ny-i irányúak virágneveket (*Mák utca*, *Nefelejcs utca*, *Ibolya utca*, *Szegfű utca*, *Liliom utca*) az É-D-i fekvésűek pedig férfi keresztneveket (*Géza utca*, *Kálmán utca*, *Béla utca*, *István utca*, *László utca*) viselnek. A régi mocsárból visszamaradt ... táj jellegére utaló közszókkal alkotott utcaneveket találunk: *Nád utca*, *Halász utca*, *Jég utca*, *Agyag utca*.” (MEZŐ 1969: 202) Valójában igen jól kitapintható rendszert alkot meg a neves szerző több mint harminc évvel ezelőtt. A megfogalmazott névteremtési eredmények máig hatóak, hiszen a mai névadás is természetszerűen él vele.

Már a rendszerváltás előtt megnőtt a hivatalos névadás szerepe, hiszen a települések egyre több és nagyobb részét beépítették, s ennek következtében új közterületi nevekre volt szükség. A rendszerváltozás pedig igényelheti bizonyos emlékállítást szolgáló nevek megváltozását, illetve régi, egykori nevek visszaállítását. E tekintetben Szeged közterületi neveinek Péter László által szorgalmazott módosítása igen jelentős, mintaszerű vállalkozás volt.

2. Bokrosítás Tápiószentmártonban és Tápiószőlősen

A fent elemzett folyamat alakulásában fontos szerepet játszhatott a földrajzinévgyűjtés. Ott is, ahol gyűjtés még nem folyt, de még inkább ott, ahol összegyűltek a múlt század során született nevek. A Nagykátai járás földrajzi neveit a nyolcvanas évek közepén gyűjtötték össze, és 2002-ben sikerült közzétenni (BALOGH-ÖRDÖG 2002). Így vált nyilvánvalóvá, hogy Tápiószentmárton névanyagában egy üdülőtérlet utcanevei névbokrot alkotnak, nagyjából úgy, amint MEZŐ ANDRÁS nyíregyházi anyagában.

A szóban forgó üdülőtérület névanyaga a kiadvány 69–70. oldalán olvasható, természetesen térképpel együtt. A „10/146 *Kernácsványa: Üdülőtérület: Üdülőtelep* Fr.” szócikkkel kezdődik és a 199. számú névcikkkel végződik: „*Pipacs utca*”. Több mint harminc madármegnevezés teszi ki a névanyag nagyobb hányadát. Talán jellemző, hogy a szentmártoni madármegnevezések között valamennyi nyíregyházi is szerepel. Egyetlen, illetve két kivételre bukkanunk, mivel a madármegnevezések között szerepel, méghozzá két ízben, a *Kincsem* nevezet is. Ő meg – lévén ennek a településnek a „szülőtte”: még akár madár is lehetett, hiszen az egyetlen olyan magyar versenyló, amely minden esetben győzött pályafutása során. Az ily módon jelölt üdülőrészt a település előljárósága osztotta ki, a virágneveket kapó utcákat pedig mások. Egyébként a névanyagul szolgáló virágok csak részben esnek egybe a nyíregyháziak. Összesen hat nyíregyházi virágmegnevezésből kettő azonos a tápiószentmártonival: *szegfű*, *liliom*. Az egy területen funkcionáló nevek a bokoralkotáson túl egyéb információt is közvetítenek, hiszen a birtokbavétele tekintetében volt különbség a több mint harminc, illetve a tizenhárom névvel jelölt területrész között. Mind a két névcsoport megkülönböztető elemeinek közös vonása, hogy nem szerepel közöttük olyan megnevezés, amelynek denotátuma ne lenne ismeretes a névhasználó közösség körében. Az embereket körülvevő növény- s állatvilág egyedei tűnnek fel ugyanis az utcanevekben. (Az utóbbi információk Tóth János polgármester úrtól valók, hiszen e terület névadásának ő aktív részese volt. Egyébként a település belterületi névanyagában egyéb névbokrok is felfedezhetők. Ugyancsak ő beszélt nem túl távoli tervükről. Van ugyanis egy külterületi lakott hely a község területén, amely hamarosan utcákat és természetesen utcanevet kap. A polgármester szerint minden utcanév G-vel fog kezdődni, mivel a külterületi lakott hely neve: *Göböljárás*. A közlő hozzátette: így a postás könnyebben el tud majd igazodni.)

Tápiószőlős földrajzi neveinek összegyűjtése napjainkban folyik. Ez a település ugyanis a Ceglédi járás része, és bár a nyolcvanas évek közepén a nagykátaikhoz tartozott, a neveket akkor nem gyűjtötték össze. A gyűjtést végző főiskolai hallgató, Gál Hajnalka e munka során bukkant olyan névcsoporra, amelynek minden megkülönböztető eleme B-vel kezdődik. A településrész neve: B o g a r a s. Ez azt jelenti, hogy a névadók (Kézér János és Veres Mihály) többszöri házatszámozás során 19 olyan utcanévet alkottak, amelynek az első hangja B. Összesen húsz sajátos hangzású név használtatik tehát. Az utcaneveteket betűrendben közlöm: *Bagoly*, *Bambusz*, *Banán*, *Barka*, *Bársonya*, *Bazsalikom*, *Begónia*, *Berkenye*, *Bíborka*, *Bimbó*, *Bodza*, *Bogáncs*, *Boglárka*, *Bojtorján*, *Borház*, *Borostyán*, *Borsó*, *Búzavirág*, *Bükköny utca*. Ez tehát hangzásbeli tényező, azaz akár alliterációt is feltehet az ember, ha például több, e területen lévő utcanévet sorol fel. Fontos motiváció mindenképpen. Magában is jellegzetes és aligha gyakori névbokortípus. A másik fontos faktor a bokrosítás tekintetében, hogy a 19 névből 17 növénymegnevezés, egy madár (*bagoly*), egy további pedig épület (*borház*). A 17 növény megoszlása a következő: 8 v i r á g, 6 egyéb n ö v é n y, 3 pedig f a. Az eltérés ugyan jelentős, de a szavak bokorképző képessége aligha vitatható. Hangulati velejáró szempontjából lényeges különbségek mutatkoznak természetesen, hiszen a *bársonya*, *bíborka*, *bazsalikom*, *boglárka* kellemes hangulatot kelt, a *bogáncsa* és a *bojtorján* aligha.

Ugyanennek a településnek a névanyagában, a *Ceglédi úti tanyák* névvel jelölt részen hasonló módon alkotott nevek segítik a névhasználó közösség tagjainak a tájékozódást: *Tatárka*, *Tátika*, *Tearózsa*, *Tiszafa*, *Torma*, *Tölgyfa*, *Tőzeg*, *Tulipán*, *Tűzliliom*, *Tűztövis utca*. A fenti neveket alkotó közszók közül 5 virágot, 3 fát, 1 növényt, 1 pedig

egyéb növényi és nem növényi tényezőt jelöl. A f a és a n ö v é n y aránya más, mint az előző, számosabb névcsoportban. Az öt virágmegnevezés hangulati velejárója pozitív, a többié semleges vagy negatív.

3. Kettős motivációjú közterületi nevek

A vizsgált névcsoportok egyik fontos jellemzője a tematikus, az azonos jelentésmezőbe sorolható köznevek névvé generálása. Ez a tény minden bizonnyal fontos és gyakori rendszeralkotó tényező. A neveket használó közösség minden bizonnyal könnyebben orientálódhat a településen, a településnek a szóban forgó tájékán. Ezt egészítheti ki, erősítheti a h a n g z á s b e l i hasonlóság. Ha igaz, hogy az alliteráció rímelést jelent, annak is igaznak kell lennie, hogy az ilyen névcsoportok kapcsolata intenzívebb, kifejezőbb, mint a csupán azonos tematikájú névszókából alkotott neveké.

Hivatkozott irodalom:

MEZŐ ANDRÁS 1969. A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága. MNy. 65: 198–204.
BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC (szerk.) 2002. *Pest megye földrajzi nevei V. Nagykatái járás*. A Pázmány Péter katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének kiadványai 4. sz. Piliscsaba.

FARKAS FERENC

A FÖLDRAJZI NEVEK HELYESÍRÁSÁRÓL

1. Elöljáróban utalni szeretnék arra, hogy nem a földrajzi nevek helyesírásának általános kérdéseiről lesz szó ebben a rövid kis cikkben, hanem a fél évszázaddal ezelőtt kibontakozott országos földrajzinévgyűjtés és -kiadás gyakorlatának néhány mozzanatát eleve-nítem föl nagyobb részben szubjektív visszaemlékezés alapján. Kezdjük mindjárt az elején, a Zala megye földrajzi nevei című kötet (szerk. PAPP LÁSZÓ és VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964) megjelenésével.

Ünnepeltünknek, Ördög Ferencnek elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy az 1960-as évek elején útjára indult egy országos mozgalom, amely célul tűzte ki a pusztulóban levő helynevek, különösképpen a határrésznevek, dűlőnevek összegyűjtését. A munka megszervezése nagy szakértelmet igényelt, de talán még több problémát jelentett a terjedelmes névanyag kiadásra történő előkészítése, a közzététel alapelveinek kidolgozása. Abban az időben az MTA Nyelvtudományi Intézetében egy szobában dolgoztam Végh Józseffel, aki minden erejét, energiáját arra fordította, hogy a vállalkozás sikeres legyen, és az induló sorozat tudományos szinten is megállja a helyét, kielégítse azokat az igényeket, amelyeket a szakma támasztott a hasonló jellegű forráskiadványokkal kapcsolatban. Akiknek megadatott a lehetőség, hogy együtt dolgoztak Végh Józseffel, azok tudják, hogy nem volt magába zárkózó természetű, minden gondját, baját, szakmai problémáját megosztotta kollégáival, és kikérte tanácsukat, véleményüket.

A zalai kötet kiadásakor három alapvető problémát kellett megoldani, amelynek mindegyike közös gondolkodást, a vélemények egyeztetését tette szükségessé. Az egyik a közzététel módja, valójában a névcikkek szerkezetének kialakítása és sorrendje, a másik a hangjelölés kérdése és a harmadik a nevek helyesírása. A bevezetőben is szó van arról, hogy kik voltak azok, akik segítettek a lehető legjobb módszer kialakításában: Benkő Loránd,

Deme László, Imre Samu, Papp László, és természetesen azok is, akik a munka oroszlánrészét magukra vállalták: Ördög Ferenc, Markó Imre Lehel és Kerecsényi Edit (i. m. 18).

2. A hangjelölést illetően abból az alaphelyzetből kellett kiindulni, hogy az anyagot nem nyelvész szakemberek gyűjtötték, hanem pedagógusok, orvosok, papok és még középiskolai diákok is, tehát nem lehetett tőlük megkövetelni a dialektológiai elvárásoknak megfelelő magas szintű hangjelölést. De erre valójában nem is volt szükség, mert a kiadvány elsődleges célja lexikai adatközlés, a fonetikai árnyalatok mellőzése nem jelent számottevő hátrányt a tudományos felhasználást illetően. Többek között ezért is lehetőség volt egy egyszerűsített, ún. fonematikus hangjelölés kialakítására, amely eltekintett az egyes beszédhangok hangszínvariánsainak mellékjelekkel történő rögzítésétől, de megtartott és feltüntetett minden, a fonémaállományt érintő mennyiségi és minőségi eltérést. Ez az alapelv megmaradt végig a további VÉGH JÓZSEF, PAPP LÁSZLÓ, BALOGH LAJOS, ÖRDÖG FERENC, VARGA MÁRIA által szerkesztett kötetekben is.

Kisebb mértékű változtatások azonban szükségessé váltak a későbbi kiadványokban a hangjelölést illetően. Ennek elsősorban az az oka, hogy 1970-ben, VÉGH JÓZSEF összeállításában megjelent egy hangjelölési útmutató az önkéntes nyelvjárási gyűjtők számára, amelyet korábban, 1968. május 3-án az MTA Magyar Nyelvtudományi Munkabizottsága hagyott jóvá (Nyr. 94: 94–98). Ennek egyik fontos rendelkezése volt, hogy önkéntes gyűjtők számára – és ide soroljuk a földrajzinévkötetek anyagának gyűjtőit is – nem tette kötelezővé a köznyelvi kiejtésben is meglevő asszimilációk, hasonulások és összeolvadások jelölését. Ez fogalmazódott meg szabályzati szinten a néprajzi, folklór szövegek lejegyzését, közzétételét illetően is (VOIGT VILMOS–BALOGH LAJOS: A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1974).

A Zala megyei kiadványban például jelöltek minden hasonulást, összeolvadást, még a köznyelvivel megegyezőket is: 119/20. *Örek-hégyi-ut*, 245/35. *Kis-hötyhát*, 247/38. *Tanácsközsztársasák tér*, 247/168. *Néty-házak*, 247/235. *Naty-sarok*, 251/24. *Virák-hégyi-ut* stb. Ennek megfelelően az *utca* utótagot is a kiejtés szerint írták: 142/8. *Viz ucca*. A következő megyei kötetben (Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1974) viszont már nem találunk a fentiekhez hasonló realizációkat, köznyelvi asszimilációk esetében a köznyelvi helyesírást érvényesítették: 2/197. *Hadak utja*, 2/254. *Öreg-hégy*, 162/60. *Vitéztelek* stb. A bevezetőben a szerkesztők meg is indokolták ezt az eljárást: a Magyar Nyelvtudományi Munkabizottság által jóváhagyott útmutató „a nyelvjárási hangjelölést az eddigieknél még egyszerűbbé kívánja tenni, vagyis – ahol lehet – a köznyelvi helyesírást alkalmazza (de a zárt *ě* hangot feltünteteti), a köznyelvvél megegyező hasonulást nem jelöli... Tehát mi is a somogyi kötetben *utja*, *kutja*, *rétje*, *fődje* alakokat írtunk.” (i. m. 14). Módosult természetesen az *utca* írásmódja is: 47/7. *Fő utca*.

Ezt a változtatást nyelvész szakmai körökben nem fogadták teljesen egyértelmű helyesléssel. Például HAJDÚ MIHÁLY szóban többször is elmondta nekem, hogy ő a hasonulások jelölésének híve, és az *utca* szót is inkább *ucca* alakban látná szívesebben. A kritikát mi is tudomásul vettük, mert a BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC által szerkesztett kötetek sem jelölik a köznyelvi hasonulásokat.

3. Ami a tulajdonképpeni helyesírást illeti, ismét vissza kell térnünk a zalai kötet megjelenéséhez. A bevezetőben ÖRDÖG FERENC és VÉGH JÓZSEF ezt írta: „Sokkal nehezebb volt a nevek helyesírási kérdéseinek megállapítása. Kázmér Miklós, Benkő Loránd,

Inczeffi Géza fentebb idézett munkáiban a neveket egybeírták, bár nem teljesen következetesen. Imre Samu és Deme László is afelé hajlottak, hogy az akadémiai helyesírási szabályzattól eltérően több esetben indokolt volna az egybeírás. Mi azon az állásponton voltunk, hogy a helyesírásban, ha csak lehet, ragaszkodunk az akadémiai helyesírási gyakorlathoz” (i. m. 18).

Visszaemlékezve a VÉGH JÓZSEFFel akkor folytatott beszélgetésekre, úgy láttam, sokat küszködött ezzel a kérdéssel. Sok kollégát kérdezett meg, sokak véleménye után alakult ki egyfajta elfogadható megoldás. Fő törekvése az volt, hogy minél egyszerűbb, könnyen érthető és áttekinthető szabályok érvényesüljenek. Ezért hangoztatta több ízben is, hogy talán a teljes egybeírás lenne a jó, és itt német példákra hivatkozott, vagy pedig a teljes kötőjelezés. De hamar belátta, hogy ezek következetes véghezvitele felborítaná a jelenleg érvényes helyesírási rendszerünket. Így aztán kisebb átalakításokkal mégis csak az akadémiai szabályzat főbb elveit alkalmazta.

Néhány eltérést azonban a zalai kötetben is találunk. Például az *út* köznévi elemet belterületen külön, külterületen kötőjellel írták, belterületen: 1/1. *Temető ut*, 1/8. *Réti ut*, 3/16. *Vár ut*; külterületen: 3/43. *Cser-kuti-ut*, 5/32. *Tamás-árok-ut*, 8/25. *Telekési-ut*. Ugyanezt látjuk a Zalát követő Somogy megyei adattárban is, belterületen: 1/30. *Pesti ut* : *Hetes ut*, 114/43. *Kaszoki ut*, 114/44. *Szili ut*; külterületen: 1/191. *Marhahajtó-ut*, 113/61. *Polányi-ut*, 113/92. *Kis-ut*.

A helyesírási alapelvek átgondolására adott okot az is, hogy 1965-ben megjelent FÁBIÁN PÁL, FÖLDI ERVIN, HÖNYI EDE összeállításában A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai című kiadvány, amely mintegy összefoglalóan tartalmazta az akadémiai helyesírás szabályait és az MTA Helyesírási Bizottságának a földrajzi nevek írásmódjára vonatkozó határozatait. Nagy kérdés volt, hogy vajon ezeket a szabályokat lehet-e alkalmazni olyan mennyiségű és tömegű névanyagon, mint amilyenekkel a megyei kiadványokban találkozunk. Emlékezetem szerint kezdetben VÉGH JÓZSEF azon a véleményen volt, hogy a FÖNMÍSZ szabályai túlságosan bonyolultak, teljes mértékben nem lehet azokat érvényesíteni a megyei kiadványokban. Ezt a meggyőződését támasztotta alá SEBESTYÉN ÁRPÁD előadása is, amelyet 1970. szeptember 29-én tartott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Szakosztályában (MNYj. 17: 159–171).

Tehát bizonyos fokú feszültség alakult ki az akadémiai helyesírási elveket képviselő FÖNMÍSZ-szerzők és a VÉGH JÓZSEF által képviselt egyszerűsítési eljárás mód között. Az eltérések földerítésére FÖLDI ERVIN és HÖNYI EDE vállalkozott, akik megvizsgálták egy Heves megyei és két Somogy megyei község névanyagát abból a szempontból, hogy a földrajzinév-gyűjtemények helyesírása milyen mértékben tér el a FÖNMÍSZ szabályzatától. A három község névanyagában a vizsgálat 22,4%-os eltérést mutatott ki. Ez a különbség azonban nagyrészt a már általam is említett problémából adódott, hogy az *út* névelem elé a külterületen kötőjelet tettek a megyei kötetekben, továbbá abból, hogy a kötőjeles írásmódot kiterjesztették más községi elemekre is: *vár*, *ház*, *malom* stb. Mindezekről a problémákról VÉGH JÓZSEF részletesen beszámolt a Magyar Nyelvben megjelent cikkében (A földrajzi nevek helyesírásának kérdéséhez. MNY. 71: 340–349), és megjelölte azokat a változtatásokat, amelyek révén a jövőben kiadásra kerülő kötetek még közelebb kerülnek az akadémiai szintű szabályozáshoz.

Nekem ÖRDÖG FERENCCEL egyetértésben az volt a véleményem, hogy minden tekintetben érvényesíteni kell kiadványainkban az akadémiai helyesírás földrajzi nevekre

vonatkozó szabályait. Ehhez tartottuk magunkat az általunk szerkesztett kötetekben, igyekeztünk következetesen érvényesíteni annak előírásait. Könnyebbséget jelent ma már az alkalmazásban az, hogy 1998-ban megjelent A földrajzi nevek helyesírása című szabályzat ugyancsak a fent említett három szerző: FÁBIÁN PÁL–FÖLDI ERVIN–HÖNYI EDE munkájaként. Az új kiadás szükségességét az előszó többek között azzal indokolja, hogy az elmúlt évtizedekben publikált földrajzinév-gyűjteményekben eddig még rendezetlen névtípusok is fölbukkantak, amelyeket szintén szabályozni kellett, de egyúttal fölfrissíthették belőlük a korábbi szabályok példaanyagát is (i. m. 6).

Ennek ellenére nem állítjuk azt, hogy most már minden világos és minden egyértelmű a nevek írásmódját illetően, ezért továbbra is lehetnek kisebb mértékű értelmezéssel eltérések az egyes kötetek helyesírása között. Csak néhány példát említek. Több esetben nem tudjuk eldönteni, hogy bizonyos kételemű utótagok közszói összetételek-e vagy sem. Erre vonatkozóan ad ugyan útmutatást az új szabályzat, de eléggé távol értekez az összetétel fogalmát. Fölsorolja az egyes köznévi utótagok általuk egybeírásra javasolt összetételeit is, például az árok esetében: *határárok, keresztárok, malomárok, mellékárok, övárok, sáncárok, tőzegárok, vízárak, vizesárok*. Köteteinkben azonban számos más hasonló alakulat is előfordul, amelyek írásmódjáról legfeljebb analogikus alapon dönthetünk. Ilyen módon egybeírandó lenne még a *temetőárok, középarók, szélárok* 'szélső árok' is. A *kert* összetételei között szerepel a *parkert, templomkert, malomkert*. Mintájukra föltehetően egybe kellene írni a *plébániakert, prépostkert, tanítókert, mesterkert, kocsmakert* összetételeket is.

A példákat tovább folytathatnánk azokkal a névalakulatokkal, amelyeknek az írásmódja nem dönthető el a névadás motivációjának ismerete nélkül. A *papföld* egybeírva a pap illetményföldje, kötőjelezve *Pap-föld* alakban viszont egy *Pap* nevű tulajdonosról elnevezett földterület. A *homokdomb* homokgödörből kibányászott és fölhalmozott sóderhalom, a *Homok-domb* pedig egy olyan dombos szántóföld, amelynek talaja homokos. A *gesztenyesor* 'gesztenyefák sora, fasor', a *Gesztenye sor* 'olyan utcásor, ahol gesztenyefák vannak'.

4. Talán nem leszek ünneprontó, ha megemlítem, a földrajzi nevek helyesírásának bonyolultságát bizonyítandó, hogy még igényes névtani kiadványban is előfordul a szabályzattól eltérő írásmód. A Névtani Értesítő 24. számában jelent meg SEBESTYÉN ZSOLT közleménye, amely a kárpátaljai Heteny község földrajzi neveit tartalmazza (5–11). Jó néhány névnek a helyesírása bizonyos korrekcióra szorul.

A falurészneveket a szabályzat szerint egybeírjuk. A többihez hasonlóan a *Kisvég, Cselevég, Bolondiskolavég* is inkább egybeírandó.

A hídnevek között a *Kis híd* különírandó.

A dűlőnevek között a következőket inkább írjuk így: *Kis-Palaj, Nagy-Palaj* (vagy *Kis-palaj, Nagy-palaj*, ha a *palaj* földrajzi köznévi), *Felső-láb, Alsó-láb, Csaroda-hát, Kis-Mákócsa, Somi-mező, Hársfa-tábla, Szaros-föld*.

A víznevek között a *patak* utótagúak kötőjelezendők, ha az előtag önmagában nem használatos: *Micz-patak, Csaroda-patak, Kerettyű-patak, Mély-patak, Palaczka-patak*, továbbá: *Nagy-árok*.

A műveltségi nevek között így: *Tavaszmező, Kis-ducskós, Nagy-ducskós*.

NÉVISMERET, NÉVHASZNÁLAT – EGY HELYNÉVGYŰJTÉS TAPASZTALATAI A ZSÁMBÉKI-MEDENCÉBEN

Készülő PhD-dolgozatomban a Zsámbéki-medence helyneveinek nyelvi vizsgálatát végzem el. A többéves gyűjtés tapasztalatai, illetve az adatok feldolgozása során felmerült kérdések arra készítettek, hogy a nyelvi elemzésen túl a névismeret, névhasználat néhány aspektusával is foglalkozzam.

Az önelvű névkutatás megteremtői (LŐRINCZE, BENKŐ) a névkeletkezés körülményeit vizsgálva alkották meg névtípusaikat. A természeti, mesterséges, valamint eseménynevek kategóriák (LŐRINCZE) éppen ezeket a tényezőket ragadják meg. BENKŐ a mit?, hogyan?, mivel? kérdését feltéve földrajzi, lélektani és nyelvészeti szempontokról beszél (BENKŐ 1950: 21). Az objektum, a nevet alkotó, használó ember, valamint a név azonban nemcsak a keletkezésben, hanem az elterjedésben, a fennmaradásban vagy éppen az elhalásban is szerepet játszik. A hely fajtája, az ott lakók életében betöltött szerepe, fontossága, létrejöttének ideje az egyik meghatározója annak, hogy kap-e egyáltalán nevet az objektum, s ha igen, a név mennyi ideig marad fenn, s milyen széles körben lesz ismert, illetve használt. A névhasználó szempontjából szintén több tényező játszik szerepet: az illető neme, életkora, foglalkozása, munkahelye, az adott helyhez való viszonya (fizikai: milyen távolságra van tőle, gyakorlati: mennyire van szüksége a hely ismeretére, érzelmi: van-e valamilyen személyes kötődése hozzá). A név maga – hangalakja, terjedelme, jelentése, szerkezete – is fontos szerepet játszik abban, hogy mennyi ideig, vagy milyen széles körben marad fenn. A továbbiakban e három tényező (objektum–név–használó) összefüggéseit kívánom elemezni a vizsgált területen, kiemelve a társadalmi-gazdasági környezet szerepét.

Hasonló célú és jellegű kutatások főleg az utcanevekre vonatkozóan folytak a korábbiakban (ZSOLNAI JÓZSEF 1967; LAKATOS ERIKA 1989), hiszen ez a névfajta erősebben ki van téve a változásoknak, ugyanakkor fontos szerepet tölt be a névhasználó közösségben. Dolgozatomban valamennyi helynévfajta vonatkozóan vizsgáltam a településeken megkérdezettek névismeretét. Felmérésemet részben kérdőívek segítségével végeztem, amelyeken feltüntettem az általam feltárt történeti és mai neveket, és az alábbi szempontok szerinti minősítést kértem:

- a) Ismerem, és tudom is, hol van;
- b) Hallottam már, de nem tudom, hol van;
- c) Nem ismerem;
- d) Más néven ismerem, mégpedig:

A tájékozódás másik formája a szóbeli adatkérés volt, melynek során az adatközlők az általuk ismert neveket sorolták fel, egyben minősítették azok ismeretét is.

A felmérést valamennyi községben három korosztályban végeztem el: 20–30 évesek, 40–50 évesek, valamint 60 év felettiek körében. A megkérdezettek egy része őslakos, más része régebben vagy újabban betelepült volt. Helyben dolgozók és más településre vagy településről ingázók egyaránt előfordultak közöttük.

A Zsámbéki-medence a fővárostól nyugati irányban fekszik, északról a Pilis, délről az Etyeki-dombság, keletről a Budai-hegység, nyugatról a Gerecse, délkeletről a Tétényi-fennsík, délnyugatról pedig a Vértes határolja. Területe 22 191 ha, az itt élő lakosság száma 23 910 fő. Az ide tartozó kilenc település múltjában és jelenében sok hasonló vonás tapasztalható.

Ilyen közös vonás például az is, hogy a Zsámbéki-medencében talált régészeti leletek tanúsága szerint a terület igen korán lakott volt. Az Árpád-kori oklevelek csaknem valamennyi mai település elődére vonatkozóan tartalmazznak helyneveket. A középkorban a falvak birtokosai gyakran változtak, közülük a legjelentősebbek az Aynard-nemzetség és leszármazottai voltak, akik III. Béla uralkodása idején Dél-Franciaországból érkeztek, de hosszabb-rövidebb ideig a Hont-Pázmány nemzetségnek, Corvin Jánosnak, Országh Mihálynak is volt birtoka a területen. A török hódoltság idején az itt található falvak többsége elnéptelenedett, csupán az akkori Páty, Töke és Zsámbok lakosságának egy része maradt meg helyben. A törökök kiűzését követően magyar birtokosok kezébe került puszták benépesülése részben magyar (Bia, Páty, Tinnye, Tök), részben pedig német betelepítéssel (Budajenő, Perbál, Telki, Torbágy, Zsámbék) történt meg. A XVIII. század folyamán a kuruc-labanc küzdelmek, az éhség és a pestis tizedelte a lakosságot. A XIX. században a jobbágyfelszabadítást követően csaknem valamennyi településen meghatározóvá vált a parasztbirtokok nagy aránya, bár továbbra is maradtak meg nagybirtokok. A területen jellemzően gabonatermelés és szőlőművelés folyt, de egyes községekben (Bia, Torbágy, Zsámbék) ez az időszak a polgárosodás kezdete is egyben. Az egyes községek lakosságának összetételében a II. világháború után lényeges változás következett be. A XVIII. századi, több hullámban lezajlott német betelepítések következtében a falvak lakosságának többsége német volt. Az 1946-os kitelepítéseket követően a kitelepítettek helyébe az Alföldről, a Felvidékről és Erdélyből érkeztek családok. Ez az időszak az érintett községekben a helyi társadalmi szerkezet nagymértvű átalakulását eredményezte. Megkezdődött a termelőszövetkezetek megalakítása, az ország iparosodásával összefüggésben pedig egyre növekedett a fővárosban munkát keresők aránya. Ez a tendencia a század utolsó évtizedében különösen fölerősödött, illetve vele párhuzamosan egy ellentétes irányú mozgás is megfigyelhetővé vált. Eltérő mértékben ugyan, de keresetté váltak a medence falvai a Budapestre kitelepülni vágyók számára. Ez új lakóterületek kialakítása miatt tovább csökkentette a művelhető földterületek arányát, és újrastrukturálta a települések belső viszonyait. A XXI. század elejére a terület egészéről elmondható, hogy a mezőgazdasági termelés szerepe fokozatosan csökkenő tendenciát mutat, a megelőző fél évszázad jelentős népmozgalmi változásai, valamint a jelenleg is tartó szuburbanizációs folyamat következtében a falvak településszerkezete és lakossági összetétele átalakulóban van.

Mivel a kilenc településen végzett névismeret-vizsgálat csupán reprezentatív jellegű volt, a tapasztalatok általánosítása inkább csak bizonyos jelenségek leírását teszi lehetővé. Így mindenképpen megállapítható, hogy a helynevek ismeretét és aktív használatát valamennyi településen nagymértékben határozza meg az a tény, hogy az ott élők életformája, munkahelye mennyire kötődik az adott községhez. Minél erősebb a kapcsolat, annál nagyobb a szükségessége és a valószínűsége a nevek használatának. Herceghalom községben, ahol az ott élők többsége helyben dolgozik, nagyobb arányú a nevek ismerete, mint az „alvóváros” jellegű Telkiben, ahol a lakosság nagy része Budapesten tölti napjának nagyobb részét.

A nevek ismeretét meghatározó tényezők közül ugyancsak döntő fontosságú a falu lakosságának nemzetiségi, nyelvi összetétele. Az egykori német községekben a mai németiség számától, a hagyományokhoz való kötődésétől és foglalkozásától függően maradtak fenn a háború előtti nevek. Perbálon és Zsámbékon különösen szépen megőrződtek – igaz, csupán a legidősebb korosztályban – az egykori német elnevezések.

A település nagysága és szerkezete szintén szerepet játszik ebből a szempontból. Azokban a községekben, ahol az elmúlt időszakban nagyobb változások zajlottak, számos új név jelent meg, amelyek ismerete és használata – főleg a korábbi falurészen lakók számára – még nem vált általánossá, másfelől viszont az új nevek valamelyest kiszorították a régebbieket. Ez a jelenség elsősorban Biatorbágyon és Telkiben tapasztalható, ahol jelentős területnövekedés ment végbe.

A településszerkezet átalakulása együtt jár a társadalmi szerkezet újrendeződésével is, ami szintén hat a nevek ismeretére és használatára. A lakosság viszonylagos állandósága segíti a megőrzést, a nagy számú betelepülések viszont valamelyest gátolják azt. Az előbbi például Herceghalom, Tinnye, Tök, Perbál esetében érzékelhető, ahol jóval kisebb arányú a beköltözők száma, mint Biatorbágy, Telki vagy Zsámbék községekben.

A gazdasági struktúra ugyancsak befolyásolja a falvak lakóinak névismeretét. A terület csaknem valamennyi településén nagy az ingázók aránya, csökkent a mezőgazdasággal foglalkozók száma, ez a két jelenség pedig a fiatal és középgeneráció névhasználatára hat negatív módon.

Az életkor szerepéről megállapítható, hogy az idősebb korosztály megkérdezett tagjai szinte valamennyi településen jól emlékeztek a régi helynevekre. Tudásukat részben átadták a középgenerációhoz tartozó gyermekeiknek, mivel azonban azok közül sokan nem gazdálkodást folytatnak, hanem gyakran máshol találnak munkát, névismertük megkopik. Ez aztán megnehezíti a neveknek a fiatal korosztályra való örökítését. A fiatalok ugyanakkor fogékonyak az újonnan keletkező nevek iránt, sőt egyes belterületi helyek esetében névalkotásra is vállalkoznak.

Az objektumok jellege és a névismeret kapcsolatát vizsgálva a gyűjtés során azt tapasztaltam, hogy belterületen a közterületek és az építmények, külterületen pedig a felszíni formák, valamint a patakok, kutak nevei szélesebb körben ismertek, mint a rétek, szántóföldek, legelők stb. történetileg kialakult elnevezései.

A név nyelvi, hangzásbeli, stilisztikai jellemzői és a névismeret, névhasználat összefüggését tekintve megállapítható, hogy a hivatalos, többrészes nevek népi változatai szintaktikai vagy morfológiai úton gyakran megrövidülnek, ejtésbeli változatok jönnek létre.

Mindezen tapasztalatok azt jelzik, hogy a korábbi helynevek fennmaradása szempontjából a terület „veszélyeztetettnek” számít, ugyanakkor – igaz, egyelőre inkább csak hivatalos névadással – nagyobb számú helynév születése várható. A folyamat teljesebb jellemzéséhez és leírásához természetesen szélesebb körű felmérés szükséges, de gyűjtésem talán valamelyest reprezentálta ezeket a jelenségeket.

Hivatkozott irodalom:

- BENKŐ LORÁND 1947. *A Nyárádszemeny földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. sz. Budapest.
- LAKATOS ERIKA 1989. *Tata utcanévei*. Magyar Névtani Dolgozatok 83. sz.
- ZSOLNAI JÓZSEF 1967. A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 91: 191–208.

SZEMÉLYNEVEK

TÜPOLOGIKUS NEVEK ÉS RAGADVÁNYNEVEK A QUMRÁNI KÖZÖSSÉG IRODALMÁBAN

A tüpologikus nevek olyan elnevezések, amelyeket ismert bibliai nevekből alkottak szerzőik. Alapul bibliai személy- és csoportnevek szolgálnak, amelyeket a szerzők – jelen esetben a Holt-tenger közelében, a Wadi Qumrán környéki barlangokban talált, a Kr. e. 2. sz. – Kr. u. 1. sz. között keletkezett esszénus iratok szerzői – saját koruk szereplőire, illetve csoportjaira alkalmaztak. Ilyen elnevezések a művekben szereplő *Cádoq Fiai*, *Áron fiai*¹ *Efráim*, *Menase*², *Júda*³, *kittim*⁴, *Absalom Háza*, *Peleg Háza*⁵, valamint a csaknem valamennyi szövegben előforduló *Izrael* név. A tüpologikus nevek használata különösen az ún. pesarimra, azaz a bibliai prófétai könyvekhez készült speciális qumráni interpretációk csoportjára jellemző⁶, de más szövegekben is előfordul. Az említett iratokon kívül a Damaszkuszi Iratban gyakori elnevezés-forma.⁷ Az iratok a tüpologikus nevek mellett szereplőiket különféle ragadványneveken nevezik, olyan elnevezésekkel, amelyeket viselők valamely jellegzetes tulajdonsága ihletett. A megnevezettek minden bizonnyal történelmi személyek, akiknek valódi nevét az iratok nem árulják el. A qumráni szövegek olykor említenek történelmi szereplőket saját neveiken, mint pl. a Náhum-peserben említett *Démétriosz*, *Jáván királya* (4Q169 frg. 3–4, 2) és *Antiokhosz* (4Q169 frg. 3–4, 3), vagyis Démétriosz Eukairosz (Kr. e. 96–88) és (minden bizonnyal) IV. Antiokhosz Epiphanész (Kr. e. 175–164) szeleukida uralkodók. A Mishmarot C-vel jelölt, egyazon kéziratához tartozó töredék-csoport egyes darabjai a hasmóneus királyság Kr. e. 1. századi történetének néhány szereplőjét említik: Selamcijónt, azaz a Kr. e. 76–67 között régensként uralkodó Alexandra Szalómé királynét (4Q322 frg. 2, 4Q324b frg. 1), Hürqanoszt, Alexandra Kr. e. 67–63 között uralkodó fiát (4Q322 frg. 2, 6), valamint a Pompeius Kr. e. 63-as szíriai

¹ CD III.21, IV.1, 3; 4QFlor 4Q174 1–2 I.17; Cádoq fiai, a papok – IQS V.2, 7–9 (a szövetséget megtartók, akik az Ő kedvét keresik); IQSa I.2, 24; II.3; IQSb III.22; Áron fiai IQS V.21.

² Efráim: 4QpPs/b 4Q173 3; 4QTestimonia 27; CD VII.12, 13, XIV.1. 4QpNah 4Q169 frg. 3, II.2, 8, III.5; 4QpHos/b 4Q166 frg. 2, line 3. Menase: 4QpNah 4Q169 frg. 3, III.9, IV.1, 3. Efráim és Menase 4QpPs/a 4Q171 II.17.

³ IQpHab VIII.1, XII.4, 9; CD IV.3, 11, VI.5, VII.12, 13, VIII.3, XIV.1, XIX.15, XX.27 és más szövegekben is.

⁴ IQpHab II.12, 14, III.4, 9, IV.5, 10, VI.1, 10, IX.7; 4QpIsa/a [4Q161] B 2, 6, 7; C 5; IQpPs [IQ16] IX.4; IQM számos alkalommal, csak a következő fejezetekben: I, XI, XV–XIX. 4QpNah [4Q169] frg. 3 I.3.

⁵ IQpHab V.9; CD XX.22.

⁶ A legtöbb peser szövege a Discoveries in the Judean Desert, Oxford: Clarendon Press sorozatának egyes kötetiben jelent meg: III, 95–96, pl. XVIII; V, 15–17, pl. VI; 11–15, pls. IV–V; V, 17–27, pls. VII–VIII; V, 27–28, pl. IX; V, 28–30, pl. IX (interpretációk Jesája könyvéhez); V, 31–32, pl. X (a Hósea-peser); I, 77–80, pl. XV, V, 36, pl. XII (Míka); V, 37–42, pl. XII–XIV (Náhum); V, 42, pl. XIV; I, 80 (Cefanja); V, 42–51, pls. XIV–XVII; V, 51–53; I, 81–82 (Zsoltárok). A Habakkuk-interpretáció legfontosabb kiadásai: M. BURROWS–J.C. TREVER–W.H. BROWNLEE (eds.), *The Dead Sea Scrolls of St. Mark's Monastery* 1–2, New Haven 1950–51, vol. 1, pls. LV–LXI és B. NITZAN, *Megillat pesher Habaqquq* (IQpHab), Jerusalem: Bialik Institute 1986. Az idézett és az alább idézendő szövegek fordításai megtalálhatók FRÖHLICH IDA, *A qumráni szövegek magyarul*, Piliscsaba–Budapest: PPKE BTK–Szent István Társulat 2000 (2. kiadás) c. kötetében.

⁷ A Damaszkuszi Irat legfontosabb kiadásai: S. SCHECHTER, *Fragments of a Zadokite Work*. Edited from Hebrew MSS in the Cairo Genizah Collection. Documents of Jewish Sectarians 1, Cambridge 1910; M. BROSHI (ed.), *The Damascus Document Reconsidered*, Jerusalem: The Israel Exploration Society–The Shrine of the Book, Israel Museum 1992.

hadjáratában részt vevő Aemilius Scaurus római hadvezért (4Q434a 2, 5).¹ A más szövegekben tüpológikus és ragadványneveken említett személyek minden bizonnyal az ő kortársaik.

A qumráni tekercsek gyűjteményében talált művek kronológiája sajnálatos módon bizonytalan; különösen a csak kevés kéziratban ismert és a töredékes művek datálása okoz nehézséget. A kézirat kora ugyanis csak a mű keletkezésének post quem-jét jelzi, a szöveg első megfogalmazásának korára nem ad felvilágosítást. A mű maga az általunk ismert kéziratnál akár több száz évvel korábbi is lehet. A Damaszkuszi Irat és a pesarim kronológiai kapcsolatáról azonban annyi megállapítható, hogy a Damaszkuszi Irat az esszéus irodalom régebbi vonulatához tartozó mű, feltehetően a Kr. e. 2. sz. közepe után keletkezett. Ez a mű ad rövid (és bibliai sémát követő) áttekintést a csoport, az irányzat történetéről, amelyet a babilóni fogságba viteltől (Kr. e. 586) a Kr. e. 2. sz. első harmadáig tekint át. A Prófétaí interpretációk (pesarim) kéziratai a Kr. e. 1. sz. második feléből származnak, a bennük említett legkésőbbi események a római hódítás, a Pompeius-féle hadjárat (Kr. e. 63) időszakának eseményeivel azonosíthatók.

A qumráni szövegek sohasem utalnak a tüpológikus nevek eredetére; az elnevezésekkel kapcsolatban nem idézik fel azokat a bibliai történeteket, könyveket, amelyekből a nevek származnak. A nevek tehát idegen szövegkörnyezetben vannak, eredetükre vonatkozó mindenfajta utalás nélkül. A tüpológikus elnevezések bibliai személy- és csoportneveken alapulnak. Ez a nyelvezet és hagyományvilág egyébként teljesen áthatja a qumráni szövegeket.

A prófétaí interpretációk (pesarim) bibliai szövegeket kommentálnak, versről versre. Az iratcsoport elnevezését az interpretációt bevezető formuláról (*pisró*, vagy *peser 'al*, azaz 'értelmezése', 'értelmezés a ... felől') kapták. Az interpretációban olvasható egyéb elnevezésekhez, a ragadványnevekhez alkalmanként az interpretált prófétaí szöveg szavai szolgálnak kulcsszavakként. Az interpretátor ezek segítségével alkot új kifejezéseket, új elnevezéseket, amelyek a saját korában történt eseményekre, a saját korában szereplő személyekre utalnak. Tulajdonságokon alapuló elnevezéseknek a *Tudás Csepegtetője*, *Hazugság Csepegtetője*, *Igaz Tanító*, *Gonosz Pap*, *A Törvény Betartói*, *Hízeltő Dolgok Magyarázói* elnevezések tűnnek. E nevek közül számos előfordul a pesarimon kívül más qumráni szövegekben, leggyakrabban a Damaszkuszi Iratban: a *Hízeltő Dolgok Magyarázói*, a *Hazug*, a *Gúnyolódó*, *Tanító* (*mwrh*), vagy a *Hazug Csepegtető*.² Mivel a Damaszkuszi Irat és a pesarim keletkezése között több mint fél évszázad telhetett el, föltételezhető, hogy a nevek egy régebbi és folyamatos, feltehetően szóbeli hagyományból erednek, amely hagyomány más írott forrásokban nem maradt fenn.

A nevek rendszerezését és értelmezését bonyolulttá teszi az, hogy mind a tüpológikus, mind a tulajdonságokon alapuló elnevezéseknél gyakran használnak szinonim elnevezéseket, mint pl. a *Cádoq fiai* ~ *Áron fiai*, amely elnevezések a papság egyes csoportjára vagy a papság egészére utalhatnak.

¹ A szövegek kiadása: B.Z. WACHOLDER–M.G. ABEGG, A Preliminary Edition of the Unpublished Dead Sea Scrolls. The Hebrew and Aramaic Texts from Cave Four, Washington: Biblical Archaeological Society 1991–95, Fasc. I, 60–101, 103–18.

² Efrájim: CD VII.12, 13, XIV.1; 'a hízeltő dolgok kutatói' CD I.18; CD VI.11, XIX.35, XX.14, I.11, XX.1, 28, 32; VIII.13, XIX.25. CD I.14, és IV.19 a pesarimban szereplő elnevezés előtörténetének tekinthető formák.

Ami a tüpologikus neveket illeti, magától értetődőnek látszik, hogy ezeket a bibliai értelmük szerint kell értelmezni – azonban e nevek közül legtöbb több bibliai könyvben is előfordul, egymástól eltérő jelentéssel. A tüpologikus nevek többértelműek, polüvalensek, gyakran egy belső bibliai értelmezés következtében. Például, az *Efrájim* és *Menase* nevek a Genesisben Józsefnek, Jákob fiának két fiát jelölik (Gen 41: 51–52, 46: 20). Közülük *Menase* az idősebb, ennek ellenére, amikor Jákob megáldja utódait, köztük e két unokáját is (Gen 48: 1–17), *Efrájimot* áldja meg *Menase* előtt. Az áldás sorrendjének megfordítása az olvasóban az elsőszülöttség elvesztésének az őszövétségi patriarcha-történetekben amúgyis ismert motívumát idézheti fel (ld. Jákob és Ézsau története, Gen. 25). *Jesája* könyvében viszont a két névhez a sorrendiségnek semmiféle motívuma nem kapcsolódik; ott az *Efrájim* név az északi monarchiát, *Izraelt* jelenti, *Menase* pedig ugyanebben a könyvben mint a Jordánon túli Gileád terület elnevezése jelenik meg, amely ellenőrzést akart gyakorolni a szamariai kormányzat fölött (Jes. 9: 12–20).³ Ugyanez áll a számos qumráni műben használt *Júda* névre is: amikor ugyanis tüpologikus elnevezésként használják, nemcsak Jákob elsőszülötti áldással megáldott fiát jelentheti, mint az a Genesisben olvasható (Gen. 49: 8–12), hanem a déli Júda monarchiát, a helyesnek elismert Jahve-kultusz központját, ahogyan a történeti és prófétai könyvek ezt az elnevezést használják.

A Biblia maga tehát számos esetben két, vagy ennél több jelentést ajánl fel ugyanazzal a tüpologikus névvel kapcsolatban. Melyiket keressük egy-egy qumráni szövegben előforduló név esetében? További nehézség, hogy ugyanaz a tüpologikus név különböző qumráni szövegekben (hiszen ezeket magukat is különböző korokban különböző szerzők írhatták) különböző személyeket és csoportokat jelölhet.

Csak egyetlen példa ennek illusztrálására: a Templomtekercsben *Izrael* a kiválasztottak csoportját jelöli, szent népet, akik Istenük szavára figyelnek és törvényeit és parancsait betartják – azokat a parancsokat, amelyeket éppen a Templomtekercs szövegének értelmezésében olvashatók. A csoport az 'ígéret földjé'-re való belépés előtt áll. Ellenfél-csoportjuk a kanaániak, akiket különböző archaikus történeti neveken nevez a szöveg, úgymint hettiták, hiviak, girsak stb. A 'kanaániak' *Izraelétől* eltérő vallási gyakorlatot folytat, ennél fogva a Templomtekercs szemlélete szerint bűnösök, akiket a föld bűneik miatt kivet, kiokád magából. Történetileg szemlélve a Templomtekercsben emlegetett 'Izrael' a fogság utáni korszak társadalmi-vallási csoportja. Olyan csoport, amely kész megtartani a Templomtekercsben Isten által előírt rendelkezéseket; e parancsok megtartása biztosítja számukra azt, hogy birtokba vegyék Kanaán földjét és megmaradhassanak azon.

Izrael a Habakkuk-peserben (1QpHab) viszont nem azonos az előbbivel. Ez a szöveg jóval későbbi, mint a Templomtekercs; mint azt már említettük, ezt a Kr. e. 1. sz. második felében írhatták, Pompeius római seregeinek hódítása után.⁴ Az *Izrael* név itt valószínűleg a hasmóneus királyság egészére, annak területén lakókra és a jeruzsálemi kultusz

³ GRAY, G.B., *The Book of Isaiah I–XXXIX*, ICC Commentary New York: Scribner 1912, p.187; SWEENEY, M.A., *Isaiah 1–39. With an Introduction to Prophetic Literature (The Forms of the Old Testament Literature XVI)*, Grand Rapids: Eerdmans 1996, p.194.

⁴ Első kiadója, Y. YADIN a Templomtekercset a Kr. e. 2. sz. második felére datálta, ld. Y. YADIN, *The Temple Scroll*, Jerusalem 1983, vol.I, 386–90; hasonlóképpen L. SCHIFFMAN, *The King, His Guard and the Royal Council in the Temple Scroll*, PAAJR 54 (1987) 237–59. Valamivel későbbi datálását ld. M. HENGEL–J.H. CHARLESWORTH–D. MENDELS, *The Polemical Character of „On Kingship” in the Temple Scroll: An Attempt at Dating 11QT Temple*, JJS 37 (1986) 28–38. A pesarim datálásának 'terminus post quem'-e Szíria római meghódításának éve (Kr. e. 63); ennél későbbi eseményt a pesarim nem említ.

közösségéhez tartozókra használatos – de a név használói az ‘Izrael’ fogalomba nem értik bele az esszénus közösség és szellemi irányzat tagjait. *Izrael* tehát itt a történelmi közösséget jelenti: „...miután azonban uralkodott Izraelben, gögössé vált; elhagyta Istent, és hűtlenné vált a parancsokhoz, a vagyon kedvéért” (1QpHab VIII. 9–10; vö. 4QpNah 4Q169 III. 3). A kiválasztottakat, a történelmi közösség elkülönülő részét a Habakkuk-peser szerzője egy másik tüpológikus névvel *Júda*-nak nevezi. Azok tartoznak ide, „akik betartják a Törvényt, Júda házában” (1QpHab VIII. 1). Más, rájuk utaló kifejezésekben is *Júda* nevét használják a peserek szerzői: *Júda Egyszerűi* (1QpHab XII. 4); *Júda Dicsősége* (4QpNah [4Q169] III. 4).

Izrael közösségének másik része Júdával ellentétes oldalon áll. Őket a peserek szerzői bűnösöknek tekintik, és különféle neveken nevezik. Az egyes elnevezések föltehetőleg különböző csoportokra utalnak. Az elnevezések között vannak az *Efrájim* és *Menase* nevek is (*Efrájim* és *Menase*: 4QpNah 4Q169 frg. 3, II. 2, 8, III. 5; 4QpHos/b 4Q166 frg. 2, line 3; *Menase*: 4QpNah 4Q169 frg. 3, III. 9, IV. 1, 3). Általánosan elfogadott, hogy ezeket az elnevezéseket a farizeusok és a szaddukeusok, az ‘írastudók’ és a papi arisztokrácia társadalmi-vallási csoportjaival lehet azonosítani; olyan csoportokkal, amelyekkel az esszénus hagyomány követői nem ápoltak jó kapcsolatokat.⁵ A bibliai elnevezések rendszerét tekintve azonban egyáltalán nem logikus, miért szerepelnek Efrájim és Menase – József fiai – Júda ellenségei között.

Abban, hogy a pesarim exegetikai háttéréből többet érthessünk meg, az ugyanezen szövegekben szereplő ragadványnevek elemzése segíthet. Úgy tűnik, ezek a nevek a nevezettek bizonyos tulajdonságain alapulnak. Előfordul ugyan, hogy valamelyik név az interpretált prófétai szöveg vagy zsoltár költői képeiből eredeztethető⁶, az elnevezések forrása azonban rendszerint nem az interpretált bibliai szöveg. Többen és többször megjegyezték már, hogy az olyan elnevezések, mint a *Hazug*, a *Gúnyolódó*, és a *Hízalgő Dolgok Magyarázói* nevek eredete Jesája (Izajás, Ézsaiás) próféta könyve lehet, és hogy a nevek értelmét ezen prófétai könyv exegetikai háttére határozza meg. A rész, amelyből a ragadványnevek származnak, Jesája könyvének 28. és 30. fejezetei.⁷ A prófétai beszéd fő témája ezekben a fejezetekben különböző csoportok ellentéte: a próféta csoportja és egy másik, bűnösnek tekintett csoport ellentéte. Jes. 28. fejezetében három költői beszéd található:

- 1) ‘Efrájim’ részei, 28: 1–6;
- 2) papok és próféták, amint ittasan tántorogva utat tévesztenek, 28: 7–13;
- 3) a ‘gúnyolódók’ (*nšy hlšwn*) és a Ciónon elhelyezett szegletkő, 28: 14–22.

A Jesája-szövegben emlegetett ‘gúnyolódók’ (*nšy hlšwn*) a prófétai szövegben vezetőket jelent, „akik népemen uralkodtok Jeruzsálemben”. A szövetséghez való viszonyukat a próféta így értékeli: „Ti ezt mondjátok: »mi szövetséget kötöttünk a halállal, és szerződésre léptünk az alvilággal«. A hazugságot választották menedékül, a hamisság

⁵ AMOUSSINE, J.D., Ephraim et Manassé dans le Péscher de Nahum (4Q pNahum), RQ 15 (1963) 389–396; D. FLUSSER, Phariseer, Sadduzäer und Essener im Pescher Nahum, in: K.E. GRÖZINGER, N. ILG (eds.), Qumran, Wege der Forschung CDX, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1981, 121–166.

⁶ Az egyetlen példa, amely a prófétai szöveg költői képe és az interpretációban alkalmazott elnevezés közötti szoros összefüggést mutatja, a *Haragos Oroszlán* 4QpNah [4Q169] frg. 3–4, 14–11-ben. Ugyanezt a nevet használja 4QpHos/b [4Q166] frg. 2, 2, ahol az interpretált szövegben ez a szó nem fordul elő (a következő versben viszont igen. Úgy tűnik, hogy az elnevezés a Náhum-peserből származik, és a Hósea-peser már független névként használja).

⁷ Jes. 28:14–15; 30:10.

oltalmazójuk. A próféta a csoport bukását jövendöli meg (Iz. 28: 14–18). A név Jesájánál minden valószínűség szerint Jeruzsálem vezető köreit jelöli a próféta korában (Kr. e. 8. sz. második fele).

Néhány későbbi szerző – annak a vallási csoportnak a tagjai, amely a qumráni közösségnek is őse lehetett – valószínűleg aktualizálta a nevet, és egy saját korabeli csoportra alkalmazta, amelyet ő maga bűnösnek tekintett. Más, Jesájától származó neveknek hasonló útja lehetett, mint a ‘gúnyolódók’-nak. A hamis prófétákat a következő mondattal szólítja meg Jesája: „Mondjatok inkább hízelgő dolgokat (*hlqwt*), prófétáljatok csalárdságokat” (Iz. 30:10). A prófétai versben szereplő kifejezés nyomán alakulhatott ki a qumráni szövegekben használatos elnevezés, a *Hízelgő Dolgok Magyarázói* (*dwrsy hhlqwt*).⁸ Az elnevezés népszerűvé válásában szerepe lehetett a *hlqwt* és a *hlkwt* szavak hasonlóságának is. Utóbbi a halákára, azaz a bibliai szövegek jogi (halákai) magyarázatára utal. Ezen magyarázatok mesterei az ókori források egybevágó tanúsága szerint a farizeusok voltak.⁹

A Jesája próféta szövegéből származó és Qumránban feltűnő elnevezések a prófétai könyv 28. és 30. fejezeteiben találhatók. Mindez azt jelzi, hogy az elnevezések megalkotói a prófétai könyvnek bizonyos részeit kitüntetett figyelemben részesítették, ezek szövegét használták forrásul kortárs személyek és csoportok elnevezéseinek megalkotásához. Úgy tűnik, csak a könyv bizonyos részeit használták és interpretálták sajátos, csoportszempontú analízissel. Úgy tűnik, Jesája könyvének szövege nem kizárólag nevek forrásául szolgált; bizonyos fejezetek (5., 9., 10., 28. és 30.) jellegzetes szókincsét is széles körben használják a prófétai magyarázatok. A ‘tántorogni’ ige (*t’h*) rendszeresen előfordul a prófétai szöveg idézett részeiben, éspedig nemcsak ‘Efrájim részei’ jellemzésére, hanem a bortól részeg hamis próféták és papok tántorgásának megjelenítésére is (28: 7). Ezt az igét használja a Habakkuk-peser a *Hazug Csöpgető*-re, „aki sokakat tévútra vezetett” (1QpHab X. 9). Ugyanez az ige szerepel a Náhum-peserben is a *Hízelgő Dolgok Magyarázói*-val kapcsolatban.¹⁰

Másik jellegzetesség a Jesája-könyv eme részében szereplő *Efráim* elnevezés. Az *Efráim* név Jesája könyvében rendszerint az északi királyságot, Izraelt jelenti (7: 5–6). Az *Efráim* és *Júda* nevek együttes használata (7: 17) az északi (Izrael) és a déli (Júda) királyság megjelölései. Egy másik hely (Jes. 9: 20) viszont *Efrájim*-ot és *Menasé*-t említi együtt. Az elnevezések itt Izrael királyság magjának és a transzjodrániai résznek, Gileádnak a jelképei. A prófétai könyv egy bizonyos történeti helyzetben említi őket. A szöveg mögött azonosítható helyzet: az izraeli királyság két, egymással viszálykodó területe, amelyek közösen támadnak a déli Júda királyságra.

Térjünk most vissza első kérdésünkre, amely a nevek rendszerére vonatkozott a Habakkuk-peserben, vagyis, hogy mi a jelentése az *Efrájim* és *Menase* tüpologikus neveknek a peserben? Jesája könyvének idézett részében Efrájim és Menase Júda közös ellenségei. A fenti nevekkal jelölt farizeusok és szaddukeusok a Habakkuk-peserben közös

⁸ A *hlqwt* szó alapjelentése ‘csúszós dolgok’, ‘sikamlós dolgok’; a prófétai szövegben a hamis próféták megbízók elvárásaihoz igazított hízelgő jövendöléseit jelenti.

⁹ A ‘hamis prófécia’ jelentésű kifejezést értelmezi itt, a szó hasonló hangzása alapján, utalva egy eltérő jogi értelmezési hagyománnyal rendelkező csoportra.

¹⁰ 4QpNah [4Q169] frg. 3–4, II.8, III.7; ld. még 4Q166 4QpHos/a II.5, 1QpMic [1Q14] frg. 8–10, 5, frg. 11, 1; 4QpPs/a [4Q171] I.17, II.9.

ellenségei voltak a közösségnek, amelyet egyébként a peser (és számos más szöveg is) a *Júda* névvel illet. A neveket tehát, minden valószínűség szerint, Jesája könyvéből vették, és jelentésüket is úgy kell érteni, ahogyan azt a prófétai könyv értelmezte. A fenti példák mutatják – és a példák számát lehetne még szaporítani – hogy a Damaszkuszi Irat és a pesarim nyelvét is átítatják a Jesája könyvéből származó szavak és kifejezések. A magyarázók a prófétai könyvnek minden valószínűség szerint csak bizonyos részeit (első sorban a 28–30. fejezeteket) használták. Az innen származó nevek nemcsak a prófétai interpretációkban (*pesarim*) fordulnak elő, hanem egy azoknál sokkal régebbi keletkezésű szövegben, a Damaszkuszi Iratban is. Ez azt jelenti, hogy ezeket a neveket hosszabb perióduson keresztül használhatták a szóbeli hagyományban (és lehettek természetes részei egy azóta elveszett és általunk nem ismert írásbeli hagyománynak). Azoknak, akik a Damaszkuszi Iratot írták és kiegészítették, és azoknak, akik később a prófétai szövegek különleges interpretációit készítették, egyaránt rendelkezésére állhatott egy „szöveggyűjtemény”, válogatott szövegek gyűjteménye. Ezeket a szövegeket más szövegekkel szemben előnyben részesíthette ez a csoport, amely ezeknek a szövegeknek különleges jelentőséget tulajdonított. Ezek a szövegek bizonyító értékűeként, valamiféle proof text-ekként szolgálhattak meghatározott témákhoz. Az olvasók azonosíthatták magukat és csoportjuk vezetőit a szövegekben említett csoportokkal és személyekkel, és ellenfeleiket is a prófétai szövegben szereplő ellenséges csoportokkal és személyekkel.

Természetesen Jesája könyve nem az egyetlen forrása lehetett a prófétai interpretációk (*pesarim*) igen speciális terminológiájának. Más prófétai szövegek – Hósea, Amósz, és Ezékiel – bizonyos részei szintén a forrásaik között lehettek, és ezen könyvek hatása más elnevezésekre a fentihez hasonló elemzéssel szintén kimutatható. A Damaszkuszi Irat forrásainak részletes elemzése feltárja a Qumránban használt tüpológikus nevek és a ragadványnevek speciális irodalmi hátterét. A Damaszkuszi Irat ugyanis az explicit és implicit bibliai idézeteknek, valamint a különálló pesereknek valóságos füzérét alkotja.

A szövegek listája, amelyekre a Damaszkuszi Irat utal és amelyeket használ, nagyon informatív a szerző(k) és szellemi csoportjaikat illetően. A különálló peserek forrásai bizonyos prófétai szövegek, mint Hós. 4: 16, Ez. 44: 15, Jes. 24: 17, 27: 11, 7: 17 stb. A szövegek interpretációit más prófétai szövegek segítségével végzik, mint Hós. 10; Jes. 24, 28, 30, 59, 65 stb. Jesája és Hósea az interpretátorok mindenek előtt kedvelt szerzői, de szívesen használnak más prófétai szöveget is, mint Míka 2, 3, 5; Amósz 2, 5, 9 és Maleaki 1, 3 fejezeteiben olvasható próféciákat. Ezeknek a szövegeknek a szókincse egyébként hasonlóságokat mutat Jesája fent idézett szövegeivel. Témáik között megtalálható az 'igaz' és a 'gonosz' ellentéte (Mal 3: 13–21). A prófécia, amely az 'igaz'-at mint Isten különleges tulajdonát (szegulla) mutatja be, az istenítélet napján, evidenssé teszi a korai szekták jelenlétét a fogság utáni kor kezdetén.¹¹

Az intertextualitás a prófétai irodalomban általános jelenség, a műfaj lényegéhez tartozik. A prófétai szöveget is átalakító transzformatív exegézist¹² széles körben gyakorolták a prófétai szövegek gondozói, szerkesztői, és a próféták későbbi kollegái, amikor későbbi próféciák ugyanazokat a jelképeket használják. Hósea témáit használja Jesája, a Jesája-témákat pedig ismét átdolgozzák más, későbbi próféták. Bizonyos jóslatokat sorozatosan újra értelmeznek, mint például a Bileám-prófécia következő sorait: „...hajók

¹¹ J. BLENKINSOPP, A Jewish Sect of the Persian Period, CBQ 52 (1990) 5–20.

¹² FISHBANE, M., Biblical Interpretation in Ancient Israel, Oxford: Clarendon 1988, p. 465.

közelednek Kittimből, térdre kényszerítik Assurt és Ebert, elpusztulnak ők is örökre” (Num. 24: 24). A jóslat átértelmezett szavai Dán. 11: 30-ban tűnnek ismét fel, mint „Kittimből ugyanis hajók jönnek ellene” – tudniillik az Egyiptomot megtámadó IV. Antiokhosz Epiphanész ellen Kr. e. 168-ban, amikor a rómaiak megálljt parancsolnak a sikeresen előrenyomuló hadvezérnek, és hajón érkező követük ezt Antiokhosz tudtára adja. A qumráni peserek ugyanezt az elnevezést – *kittim* – használja egyébként tüpologikus névként, amikor Pompeius római légióiról beszél.

Még később hasonló folyamat játszódhatott tehát le Qumránban. Bizonyos prófétai (és nem-prófétai) szövegeket kiválasztottak speciális olvasásra, interpretációra és átdolgozásra. Azok a munkák, amelyek ennek a folyamatnak az eredményei voltak, nem voltak sem próféciák, sem exegetikai tanulmányok; valószínűleg új műfajt képviseltek, speciális jellemzőkkel. Erről a folyamatról semmi bizonyosat nem tudunk, csak feltételezhető, hogy ilyen folyamat lezajlott. A válogatók bizonyára előnyben részesítették azokat a szövegeket, amelyek ellentétet írtak le. A kör, amelyben ezeket a szövegeket válogatták és használták, szívesen írta le saját helyzetét a tanúság-szövegekként kiválasztott prófétai szövegek szókinsével. A ragadványneveket hosszabb perióduson keresztül használhatták. Ez nyilvánvaló abból a tényből, hogy a prófétai hagyományból származó nevek először a Kr. e. 2. sz. végén írt Damaszkuszi Iratban tűnnek fel¹³, majd később ugyanezek a nevek az egy évszázaddal később írt pesarimban. A nevek hagyománya tehát függetlennek tűnik azoktól a művektől, amelyekben találták őket. Nem a művek szerzőinek ad hoc invenciói, és nem is irodalmi kölcsönzés egy régebbi műből. Ez a hagyományos nyelv működhetett a közösségekben, és kontaminálódott később más bibliai szövegekből eredő rendszerekkel.

FRÖHLICH IDA

A NŐK HIVATALOS MEGNEVEZÉSE A XVII–XVIII. SZÁZADI BOSZORKÁNYPEREK OKIRATAIBAN, VAGYIS AZ ÖRDÖGHI INCZELKEDESBŐL BÜÖS, BAJOS EÖRDÖNGÖS ASZSZONIOK NEVEIRŐL

1. Az elmúlt fél évtizedben a nők, pontosabban az asszonyok megnevezésének történetével több tanulmány foglalkozott. A kutatók összegezték a *-né* képző kialakulásának és használatának körülményeit, és elkülönítették egymástól a foglalkozásnév-képző, valamint a feleségnévképző *-né* toldalékot (PAIS 1951). Bemutatták az asszonynevek régi magyar nyelvbeli típusait, megállapították, hogy a – ma hagyományosnak tartott – *-né* képzős forma mellett az előző korokban bőven találhatunk egyéb variánsokat is az asszonyok megnevezésére (PAPP 1960; FÜLÖP 1983). Feltárták az erdélyi asszonyok régiségekben használatos megnevezéseit (SZABÓ 1970, 1972), megfigyelve azt is, milyen szerepe van a szociális tagolódásnak a névformák kialakulásában (GERGELY 1993, 1995). Foglalkoztak az asszonyok népnyelvi megnevezésével, bemutatták a szóbeliségben általános megnevezéseket, valamint felhívták a figyelmet arra, hogy azok a névformák, amelyekre a régi írásokban nem találunk adatokat a szóbeliségben, ennek ellenére ismert és használatos formák lehetnek (ÖRDÖG 1975). A XIV–XVII. századi történeti adatok

¹³ MILIK, J.T., Milki-sedeq et Milkireša dans les anciens écrits juifs et chrétiens, JJS 23 (1972) 95–144 a mű kéziratának legrégebbi töredékét a Kr. e. 1. sz. első felére datálja. 135. o.

alapján feltárták, hogy a női nevek közül melyek és milyen körülmények között válhattak családnévvé (NYIRKOS 1999).

2. Az alábbiakban azokat a névformákat szeretném bemutatni, amelyeket a XVII–XVIII. században a magyarországi boszorkányperek okirataiban a nők megnevezésére használtak. Forrásként a magyarországi boszorkányperek eddigi leggazdagabb gyűjteményét használom (SCHRAM 1970, 1982). A teljes terjedelmükben, betűhíven közölt periratok túlnyomórészt magyar nyelvűek, de akad közöttük latin, valamint egy-két német és szlovák nyelvű is. Jelen dolgozatomban a háromkötetes összeállítás harmadik kötetének anyagát dolgozom fel (SCHRAM 1982). Ebben összesen 101 okirat található, közülük a legrégebb 1618-ban, a legfrissebb 1771-ben keletkezett. Adataim tehát a XVII–XVIII. század női névhasználatát mutatják be. Az idézett szövegrészek után kerek zárójelben az irat keletkezésének évszámát adom meg, szögletes zárójelben – egyéb hivatkozás nélkül – az oldalszámot közlöm. Az okiratok keletkezési helyüket tekintve szinte Magyarország egészét átfogják. Ahhoz azonban, hogy területileg eredményesen hasonlítsuk össze a névformák alkalmazását, a jelenleginél jóval nagyobb adatbázissal kellene rendelkezünk.

2.1. A könyvben közölt okiratok hivatalos magyar nyelvű összefoglalással kezdődnek, amelyet mintegy címként illesztettek az iratok elé. Ebből általában tájékoztatást kapunk az irat tárgyáról, a perbe fogott személyről és a helyszínről, például *Feljegyzés a debreceni szenátus előtt lefolyt tárgyalásról Sodor Andrásné ügyében* (1693) [182]; *Debrecen város bírósága megégetésre szóló ítélete Kis Györgyné Szabó Kata ellen, melyet kérésére előbb lefejezésre, majd holttestének elégetésére enyhítenek* (1702) [182]. A feliratok helyesírásából és megfogalmazásából arra következtethetünk, hogy talán a kötet jelenkori szerkesztői fogalmazták meg ezeket a rövid tájékoztatásokat, de minden bizonnyal a korabeli feljegyzések figyelembevételével. A szerkesztői egységesítés nem terjedt ki a névhasználatra, a perbe fogott személyek nevét nem egységes névformával közlik. Az elemzés során tehát képet kaphatunk arról, hogy a hivatalos, elsősorban jogi nyelvhasználat írásos változatában milyen névformákat használtak a nők megnevezésére a XVII–XVIII. században.

A címként alkalmazott feliratokból azokat a megnevezéseket választottam ki, amelyek nőkre vonatkoznak, és emellett valamely tulajdonnévi elemet tartalmaznak. Így összesen 100 megnevezést gyűjtöttem össze a 101 okiratból. Vannak a gyűjteményben olyan feliratok, amelyek nőre vonatkozó tulajdonnévi alapú megnevezést egyáltalán nem tartalmaznak, például *Köteles Tamás és Szantalosi Ferenc, Atyai Benedek magánperesek pere a pápai úriszék előtt; alperesek babonaság miatt fogságban tartása tárgyában* (1672) [292]. De találunk olyan iratokat is, amelyek fejrészában több nő megnevezése is megtalálható, például *Zádori Istvánné, Gáboriné, Kis Jánosné, továbbá mások ügyében tanúkihallgatások* (1759) [322].

2.2. Boszorkányság hírébe azok a személyek kerültek, akik tetteik, valamint szellemi, mentális adottságaik, esetleg gazdasági, szociális, etnikai vagy vallási helyzetük miatt eltértek az átlagtól. Kezdetben régi pogány varázslók utódai lehettek vagy a gyógyításban jeleskedő tudományosok. Később közéjük tartoztak a katolikus vallás szempontjából eretneknek tartott személyek, sőt esetleg valódi méregkeverők is (DÖMÖTÖR 1981). A magyarországi boszorkányperek sok tekintetben különböznek a külföldi nagy boszorkányüldözési perekétől: különbözik a perek alapját képező boszorkányhit, és különbözik az ítélkezés módja. Hazánkban nem voltak inkvizíciós bíróságok, hanem

ugyanazok a hatóságok jártak el a boszorkányperekben, amelyek az egyéb főbenjáró bűncselekményekben ítéleztek. Magyarországon a boszorkányüldözés nem volt akkora mértékű, mint a nyugat-európai országokban. Az üldözés a csúcspontját a XVII–XVIII. század fordulóján érte el, az utána következő időkben csökkent a perek száma. Nagy mértékben hozzájárult ehhez Mária Terézia 1768-as rendelete, amelynek megjelenése után hamarosan szörványossá vált a boszorkányüldözés (SCHRAM 1982).

A boszorkányperek vádlottja általában nő, csak elvétve találunk férfi vádlottat (SZENDREY 1986: 63–4). Az átvizsgált okiratok mindössze három férfit említenek. A magyar boszorkányok legtöbbször javasasszonyok voltak. Tudományuk zömmel gyógyításra szorítkozott, megmagyarázhatatlan sikeres vagy éppen sikertelen tevékenységük miatt keveredtek boszorkány hírébe. Koruk felfogása szerint környezetük véleménye alapján természetfeletti erővel rendelkeztek. A vizsgált periratokban a boszorkányt minden esetben vádlottként említik.

A boszorkányos személy a társadalom minden rétegéből kikerülhetett. A vádlottak között vannak főrangú asszonyok, nemesek, agilisok, valamint mesteremberek vagy városi magisztrátusok feleségei. Anyagi helyzetük is erősen különbözik: egyesek szolgálókat tartanak, saját házukban laknak, míg mások kéregetésből, koldulásból tartják fenn magukat. A boszorkánysággal vádolt nők a mai közhiedelemmel ellentétben nem mindig idős asszonyok voltak. A perbefogottak közel egyharmada fiatal nő. Életkorukat ugyan általában nem közlik a periratok, de a tanúvallomások részleteiből gyakran következtethetünk rá (SCHRAM 1982).

3. A boszorkányperekben vádolt nők tehát a korabeli társadalom valamennyi rétegét képviselik, anyagi helyzetük és életkoruk nagyon különböző. A társadalmi helyzet és az életkor alapján nem vizsgálom a névhasználat rétegződését, hiszen ahhoz kevés adatom van, hogy a rétegződés szerinti különbségeket megállapíthassam. Amikor a periratok anyaga lehetővé teszi, és a névforma alkalmazása megkívánja, akkor közlöm a társadalmi helyzetre, a vagyonra vagy az életkorra utaló adatokat.

A boszorkánysággal vádolt nők megnevezésére használt névformákat elsősorban a szerkezetük és a megnevezésben felhasznált nyelvi elemek alapján csoportosítom. Először külön csoportban vizsgálom azokat a lazább szerkezetűnek tekinthető, esetleg körülírásként is felfogható megnevezéseket, amelyekben a férj nevét a *felesége* vagy az *özvegye* szóval kapcsolják össze. A második csoportot az olyan névalakok alkotják, amelyekben a férj neve kiegészül a *-né* képzővel. A harmadik csoportba soroltam azokat a névformákat, amelyekben nem szerepel a férj neve, hanem valamilyen alakban csupán a nő, illetve a feleség saját nevét tartalmazzák.

3.1. A *felesége* / *özvegye* szóval alakult névformák

Az esztergomi székeskáptalan tanúkihallgatást végez Lizthius Anna Rózsa, Pograny György felesége ellen, többek megverése és megveretése ügyében, akik belehaltak vagy megrokkantak a verésbe (1637) [214]

Adataimnak 12%-a tartozik ehhez a névformához, négyszer a *felesége*, nyolcszor az *özvegye* kiegészítés szerepel a névben. A *felesége* szót tartalmazó névalakok között egyetlen példát találunk arra, hogy az asszony egyéni neve semmilyen módon sincs feltüntetve a névben: *Puskaricz Balázs felesége* (1655). A többi névalak először a feleség nevét közli, majd ezt követi a férj teljes neve a *felesége* szóalakkal kiegészítve: *Virág Jutka, Jámbor János felesége* (1764). Különösen érdekes megnevezés Szűcs Erzsébeté, amely a korábbi és a jelenlegi férje nevét is feltünteti, sőt kiegészíti a névformát a lakó-

helyre utaló jelzővel: *Békéscsabai Szűcs Erzsébet, korábban Kovács István, jelenleg Mándoky István felesége* (1722). Ez az adat tipikus példája a pontos azonosíthatóságra való törekvésnek. A többszörösen összetett megnevezések azt bizonyítják, hogy a hivatalos iratokban különös figyelmet fordítottak a személyazonosság pontos megállapítására és megállapíthatóságára. Hasonló jellegzetességeket a korábbi évszázadok hivatalosan használt névanyagában is tapasztalhatunk (PAPP 1960: 80).

Az *özvegye* szót tartalmazó névformák legtöbbje először a férj teljes nevét közli, majd ezt követi valamilyen formában a feleség neve. Egyetlen esetben csak a keresztnév adják meg az *asszony* szóval kiegészítve: *Szabó János özvegye Katalin asszony* (1629). A többi példában a férj neve mellett a feleség teljes neve is megtalálható: *Tóth Péter özvegye Barbalicz Orsolya* (1676), *Tóth György özvegye Szabó alias Sipos Ilona* (1678) stb. Adataim között egyetlen olyan névalak van, amelyben a feleség neve megelőzi az elhunyt férj nevét. A névsorrend kialakulásában ebben az esetben az is szerepet játszott, hogy vélhetően a feleség társadalmilag rangosabb csoportba, a nemesek közé tartozott: *Nemes Patakj Judit, Bagoly Menyhért özvegye* (1640).

3.2. A -né képzővel alakult névformák

3.2.1. A férj családneve + -né

Ferencné önkéntes és tortúra alatti vallomása (1663) [263]

Az adatok 10%-a sorolható ebbe a csoportba: *Ladoschné* (1663), *Czenéné* (1715), *Gáboriné* (1759) stb. Közöttük arra is van példa, hogy az egyetlen szóból álló névalak kiegészül a lakóhelyre és a családi állapotról utaló jelzővel: *Trausdorfi Özvegy Bartusné* (1663). Az ebbe a csoportba tartozó névalakok fele egyéb kiegészítést tartalmaz. Néhány példában a férj -né képzős családneve után a feleség keresztnéve következik az *asszony* szóval megtoldva: *Pálné, Katalin asszony* (1663), *Rosnyainé Borbála asszony* (1740). Egyetlen megnevezésben a feleség teljes nevét feltüntetik: *Telekiné Szalay Katalin* (1679). De ugyanabban a szövegrészben a másodszori előforduláskor a feleség neve már elmarad, a megnevezés mintegy visszautalásként már csak a férj -né képzős családnevével történik: *Telekiné* (1679).

B. GERGELY PIROSKA megfigyelése szerint az erdélyi régiségben többnyire a társadalom középső és alsóbb szintjéhez tartozó asszonyokat említették ezzel az egyetlen szóból – a férj családneve + -né képző – álló névformával (GERGELY 1993). Annak ellenére, hogy adatainkból nem derül ki az ily módon említett személyek társadalmi helyzete, mégis egyetérthetünk a fenti megállapítással, hiszen a boszorkányság vádja a vádlott számára minden szempontból olyan veszteség volt, amely a társadalom periferiájára való kerülést jelentette.

3.2.2. A férj teljes neve + -né

A *köröstarcsai eljáróság által végzett előzetes tanúkihallgatás a helybeli Kis Györgyné, Puskás Istvánné, Horvát Andrásné, Varga Boldizsárné, Jantsó Lászlóné és a Körösladányban lakó Nagy Istvánné boszorkánysága ügyében* (1756) [141]

Az adatok 34%-át ez a névforma teszi ki: *Parnoka Jánosné* (1629), *Joó Mihályné* (1942), *Ferencz Gergelyné* (1674) stb. Néhány esetben a fenti névalak kiegészül a lakóhelyre vagy az életkorra utaló elemmel: *Gyomai Nagy Mártonné* (1756), *Körösladányban lakó Nagy Istvánné* (1756), *Öreg Sobrák Istvánné* (1771). A lakóhelyet jelölő főnévből képzett melléknév gyakran nem válik el határozottan a személynévtől, nehezen tudjuk megállapítani, hogy alkalmi jelzőként vagy a tulajdonnév egyik megkülönböztető elemeként szerepel-e: *Debreceni Nagy Istvánné* (1677), *Kocsi Doba Mihályné* (1703).

Vizsgált névalakunk egyetlen példában ugyanazon szövegrészen belül egy teljesebb névformával váltakozva fordul elő, mintegy annak helyettesítőjeként szerepel: *A munkácsi úriszék tárgyalása ... Székely Mózesné Varga Erzsébet ügyében, ... melyben Székely Mózesné pedig a következő ülésen a tortúra után máglyára ítélik* (1679) [176].

A történeti vizsgálatok szerint az asszonyneveknek ez a fajtája a XIV–XV. századtól kezdve egyre gyakoribb lesz. A vizsgált időszakban már általánosan elterjedt, és egyre inkább kiszorítja az egyéb névformákat (PAIS 1951). A boszorkánysággal megvádolt asszonyok megnevezésére is ezt az alakot használják a legtöbbször az okiratok hivatalos részében.

3.2.3. A férj teljes neve + -né + a feleség keresztnéve

Duboczi Mátyásné Zsófia levátája a sárospataki úriszéken, felmentő ítélete és az ügyében tartott tanúkihallgatás (1733) [310]

Adataimnak mindössze 6%-a tartozik ebbe a csoportba: *Chikos Jánosné Katalin* (1631), *Varga Miklósné Katalin* (1631), *Czigo Bálintné Dorottya* (1676). Ez a névtípus is kiegészülhet a lakóhelyre utaló jelzővel vagy az *asszony* szóval: *Ihraczi Struhár Andrásné, Dóra* (1642), *Finta Benedekné Erzsébet asszony* (1629).

B. GERGELY PIROSKA megállapítása szerint az erdélyi régiségben ez a névforma inkább a korábbi századokra jellemző, az 1700-as évektől erősen megritkul a használata (GERGELY 1993). Az általunk átvizsgált okiratokban is csupán egyetlen ilyen felépítésű névforma származik az 1700-as évekből, a többi hasonló megnevezés korábbi keltezésű iratban szerepel.

3.2.4. A férj teljes neve + -né + a feleség teljes neve

...Takács Benedekné Szabó Erzsébet és Székér Mihályné Tótt Borbála levátája, és másod-, illetve harmadmagukkal leteendő tisztítóesküre szóló ítélete a lósi úriszék előtt (1633) [254]

A megvádolt asszonyoknak 16%-át említik ezzel a névalakkal: *Szekér Mihályné Tótt Borbála* (1633), *Fogas Bálintné Kouach Katalin* (1666), *Grecz Jánosné Győry Zsófia* (1722), *Rebe Istvánné Vörös Erzsébet* (1756). A *Takács Benedekné* típusú megnevezések után ez a második leggyakrabban előforduló névforma. A gyakori előfordulást azzal indokolhatjuk, hogy a lehetséges variációk közül a legpontosabban ez a névalak fejezi ki a hivatal számára szükséges azonosítást, hiszen mind a férj, mind a feleség teljes nevét tartalmazza. Ugyanakkor alkalmas arra is, hogy a feleség személyét a férj személyétől pontosan elkülönítse. Ez a névforma is kiegészülhet a lakóhelyre vagy a társadalmi helyzetre utaló jelzőkkel: *Köröstarcsai Boros Jánosné Nagy Anna* (1755), *Nemes Verboczi Mátyásné Dombai Rebeka* (1652).

B. GERGELY PIROSKA kiemeli, hogy vizsgálatában ezeknek az adatoknak a gyakorisága és szöveggörnyezete kétségtelenné teszi, hogy ezt a névformát a hivatalos, főként jogi ügyek lebonyolításakor használták. Különösen az olyan esetekben alkalmazták, amelyekben szükség volt az asszony személyének a férjtől való elhatárolására (GERGELY 1993). Ezt a megállapítást a XVII–XVIII. századi boszorkányperek adatai is megerősítik.

3.2.5. A feleség teljes neve + a férj teljes neve + -né

A gyulai uradalom kérésére végzett tanúkihallgatás Seregély Judit Horváth Mihályné ellen Békésen és benignum examene Gyulán (1748) [131]

Ez a névforma az előző csoporthoz hasonlóan szintén tartalmazza mind a feleség, mind a férj teljes nevét, csak éppen fordított sorrendben mint a fent említett típus. Az

azonosításra azonban a sorrendtől függetlenül tökéletesen megfelel. A névsorrend ebben az esetben inkább a feleség személyét hangsúlyozza, és talán valamivel határozottabban elkülöníti őt a férj személyétől: *Szabó Katalin Sisko Mihályné* (1741), *Szabó Mária Varga Boldizsárné* (1756). Ebben a csoportban egyetlen jelzővel bővített névalakot találunk: *Köröstarcsai Matosi Sára Jenei Istvánné* (1755).

Adataim között mindössze négy példa van erre a névformára, mind a négy a XVIII. század közepén keltezett okiratokból való. B. GERGELY PIROSKA erről a névtípusról azt állapította meg, hogy az erdélyi régiségben a XVI. század után ez a névforma kezd meggyérülni, majd el is tűnik (GERGELY 1993). A boszorkányperek adatai azt bizonyítják, hogy bár csak elvétve fordul elő, mégis létező névalakként kell számontartanunk a későbbi időkben is.

3.3. A nő / feleség saját nevéből alakult névformák

3.3.1. A nő / feleség teljes neve

Tóth Ilona vádbeszéde, nem világos és elegendő tanúvallomások miatt bővebb vizsgálatot kell lefolytatni (1707) [212]

A férjzettségre utaló nyelvi elem nélkül, azaz a *felesége* kiegészítés vagy a *-né* képző nélkül, csak a saját teljes nevükön szereplő nőkről nehéz eldönteni, hogy férjzett asszonyokként vagy éppen ellenkezőleg, hajadon leányként kerültek perbe: *Kouachka Veronika* (1630), *Balás Ilona* (1756). Az okiratokban található néhány adat azt igazolja, hogy ezt a névformát nemcsak hajadonok, hanem férjzett nők megnevezésére is használták. A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy például *Vervuka Judit* korosabb személy, hiszen nagyobb leánya van, sőt a férje nevére is történik áttételes utalás. Azt, hogy *Vervuka Judit* nem fiatal nő, azért feltételezhetjük, mert az egyik 31 éves tanú *anyómnak* szólítja: *...kérdezte ő tőle; Anyóm, mi lőtte kendet, talám beteg kiend...* (1756) [150].

Hercules Éva az okiratok szerint férjnél van, a férje nevét is megemlíti: *Hercules Éva, 30 éves, férjének Kutasi Józsefnek, aki részeg volt, bosszúból forró zsírt öntött aljába, egy hónapig feküdt bele Balatonyörökön* (1755) [294]. *Liska Zsuzsannát* (1692) a tanúk asszonyként emlegetik, az is kiderül róla a vallomásokból, hogy nagybacska leánya van. Az *asszony* megszólítás vagy említés azonban önmagában még nem lehet perdöntő, hiszen évszázadokon át nemcsak a férjzett nők, hanem a leányok esetében is használták.

Ebbe a csoportba az adatok 10%-a tartozik. Több példa akad közöttük a lakóhelyre utaló jelzővel kiegészült névhasználatra, például *Békéscsabai Verajka Dorka* (1756), *Gyomai Pogács Judit* (1756). Elméletileg azt is feltételezhetjük, hogy a nő saját nevének tekintett, családnévből és keresztnévből álló alakulatban a családnév nem a nő leánykori neve, hanem a férj családneve. Az okiratok átolvasásakor nem találkoztam olyan adattal vagy olyan megnevezéssel, amely ezt a feltételezést indokolta volna. Ennek ellenére lehetségesnek kell tekintenünk ezt a variánst, hiszen mind az írásos anyagokban (GERGELY 1993), mind a népi szóbeliségben (ÖRDÖG 1975) találhatunk példát ilyen típusú megnevezésre.

3.3.2. A nő / feleség keresztnévhez kapcsolódó értelmezések

...melyben szó esik Rusicza, Damianka, Gyurgyia és Jagoda boszorkányokról is (467) [115]

Az adatoknak mindössze 8%-a sorolható ebbe a csoportba, tehát a névanyag egészéhez viszonyítva erre a típusra csak szórványosan találunk példát. Közülük a keresztnévet értelmezői szerepű alakulattal bővítik az *Ancsa nevű nő* (1630), *Kata nevű bába-*

asszony (1755), *Jagoda boszorkány* (1732) típusú alakulatok. Az ily módon keletkezett megnevezéseket már az egy évszázaddal korábbi időszaknak, a XVI. századnak a névanyagában is úgy tekintették mint egy előző névadási szakasz maradványát (PAPP 1960. 57).

Terjedelmesebb értelmezést találunk az alábbi megnevezésekben: *Gyémánt gúnynéven szereplő Erzsébet* (XVI. sz. vége – XVIII. sz. eleje), *Dudás Ferencné Ilona nevű lánya* (1757). Ez utóbbi két névalak a kételemű nevek felé mutat, hiszen a *Gyémánt Erzsébet* vagy a *Dudás Ilona* megnevezés kételemű személynévként tökéletesen megfelelne. Az adott helyzetben valószínűleg fontosabb volt a körülírás nyújtotta többletinformáció, mint az abból kikövetkeztethető, pontosabban megteremthető kételemű név.

Az előző csoporthoz hasonlóan itt sem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy a megnevezett nők férjezett asszonyok-e vagy hajadon leányok. Csak egyetlen esetben, *Dudás Ferencné Ilona nevű lánya* kapcsán tartalmaznak útbaigazítást a tanúk vallomásai: *A Deutralis Asszonyhoz semmit nem tud a Fatens, hanem hajadon Leányától Ilonától tulajdon magától hallotta hogy mondotta...* (1757) [160].

3.4. A boszorkányperek okiratainak hivatalos részében említett női neveket vizsgálva feltűnik, hogy a sokféle névformából kiemelkednek a *-né* képzős változatok. Példáimban az összes név 70%-ában kapcsolódik valamely névelemhez a *-né* képző. Közülük leggyakoribb a *Parnoka Jánosné* típus, amelyben a férj teljes nevéhez kapcsolódik az asszonynévképző. Találunk példát a csupán a férj családnevéhez kapcsolt, *Ferencné*-féle, *-né* képzős asszonynévre is. Ezek a névváltozatok egyetlen elemet sem tartalmaznak a feleség saját nevéből, csupán a nő feleség voltát, a férjéhez való tartozását fejezik ki. Ebbe a típusba tartozik a vizsgált megnevezések 44%-a.

A *-né* képzős nevek másik része valamilyen módon a feleség saját nevét is tartalmazza, vagy a keresztnévet vagy a teljes nevet tünteti fel a megnevezéskor. Ezt a csoportot képviselik az alábbi típusok: *Chikos Jánosné Katalin*, *Szekér Mihályné Tótt Borbála*, *Szabó Katalin Sisko Mihályné*. Az adattárban található névanyag 26%-a alkotja ezt a csoportot. A *felesége* vagy *özvegye* szóval alkotott megnevezések egyetlen kivétellel szintén tartalmazzák valamilyen alakban az asszony saját nevét. Ez utóbbi csoportot is számba véve 37%-ra emelkedik a lánykori nevet valamilyen formában tartalmazó asszonynevek száma.

Az adatoknak 18%-a csupán női nevet tartalmaz. Az önmagában álló pusztá személynévből nem lehet egyértelműen megállapítani a névviselő családi állapotát. A periratok tartalma alapján kb. 8-10%-ra tehető azoknak az asszonyoknak a száma, akiket férjük neve nélkül, csupán saját nevükön említenek az eljárások során. Feltételezhetjük, hogy a névanyag maradék 8-10%-a a leányok megnevezésére szolgált.

Az adatgyűjtéshez felhasznált okiratok a hivatalos megnevezéseket, elsősorban a jogi nyelv asszonynévhasználatát tükrözik. A fenti elemzésből kiderül, hogy a XVII–XVIII. században még korántsem volt egységes a nők megnevezése. Az általam felállított kategóriákon belül elkülöníthetők még további megnevezési formák, amelyek nagyobb adatbázis vizsgálatakor altípusként szerepelhetnének. Az elemzés megerősíti a szakirodalomnak azt a megállapítását, hogy ebben az időszakban az asszonynevek legtöbb fajtájában már megtalálható a *-né* képző. Ugyanakkor bizonyítékokkal szolgál arra is, hogy a hivatalos nyelv írásos formájában a férj nevéből képzett névalakokat gyakran kiegészítik a pontosabb azonosítást segítő – a nő saját nevének részeként számontartott – elemekkel.

A hivatalos iratokban még akkor sem töreksenek az egységes megnevezésre, ha több vádlott nevét sorolják fel ugyanabban a szövegrészben: *Varannai Zsigmondné Gabó Kata, Bán Pálné, Szabó Palkóné Baranyi Kata, Czenéné gyanúsított boszorkányok önkéntes vallomása Mádon (1715) [297]*. Megfigyelhetjük, hogy az említett négy személy megnevezésére ugyanazon a mondaton belül három különböző típusú névformát használnak. Egyiküket *-né* képzős férjcsaládnévvel említik: *Czenéné*, másikukat *-né* képzős kételemű férfinévvel: *Bán Pálné*, két személy esetében pedig kiegészítik az előbbi névformát a nő saját kételemű nevével: *Varannai Zsigmondné Gabó Kata; Szabó Palkóné Baranyi Kata*. A fentiekhez hasonló, gyakran előforduló példák azt igazolják, hogy a XVII–XVIII. századi hivatalos iratokban a mainál gazdagabb volt a nőket megnevező névalakok választéka, és kötetlenebb volt a névhasználat.

Hivatkozott irodalom:

- DÖMÖTÖR TEKLA 1981. *A magyar nép hiedelemvilága*. Corvina Kiadó, Budapest.
- FÜLÖP LAJOS 1983. Női és asszonynevek a XVI. századi levelekben. *Névtani Értesítő* 53–9.
- B. GERGELY PIROSKA 1993. Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről. *Névtani Értesítő* 118–25.
- B. GERGELY PIROSKA 1995. Mesterségűző asszonyemberek megnevezései az erdélyi régiségben. *Magyar Nyelv* 186–91.
- NYIRKOS ISTVÁN 1999. A családnévként szereplő női keresztnevekről. *Névtani Értesítő* 183–8.
- ÖRDÖG FERENC 1975. Az asszonyok megnevezése a népnyelvben. In: *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen*. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN–ÖRDÖG FERENC. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. sz. 69–72.
- PAIS DEZSŐ 1951. A *-né* képzők. *Magyar Nyelv* 1–12.
- PAPP LÁSZLÓ 1960. A nők megnevezése a XVI. század második felében. *Magyar Nyelvjárások* 56–89.
- SCHRAM FERENC 1970. Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SCHRAM FERENC 1982. Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ T. ATTILA 1970. A magyar asszonynev és még valami. In: *Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I.* Kriterion Kiadó, Bukarest. 48–54.
- SZABÓ T. ATTILA 1972. Annasszony és asszonytársai. In: *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok III.* Kriterion Kiadó, Bukarest. 245–9.
- SZENDREY ÁKOS 1986. *A magyar néphit boszorkánya*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

FERCSIK ERZSÉBET

A XVII–XVIII. SZÁZADI ISKOLAI NEVEKRŐL ÉS UTÓÉLETÜKRŐL

1. A nagyméretű nyelvi – köztük névtani – adattárak létrehozása és közzététele mindig előfeltétele és letéteményese a tudományszak fellendítésének, hisz új tudományos eredmények sorozata születik meg nyomukban. A tudományművelés ilyen jellegű – nem csekély önzetlenséget is kívánó – szolgálata különösképpen jellemző ÖRDÖG FERENC tudósi alkatára és tevékenységére. A magyar helynevek összegyűjtésének és publikálá-

sának nagyszabású munkálataiban vezetőként, aktív résztvevőként és az első kötetek közlétevéjeként vállalt szerepe mellett a magyar személynév-kutatásban az ő nevéhez fűződik az első nagytíji személynév-monográfia, majd a XVIII. századi Zala megye teljes lakosságának személynévanyagát tárta fel és tette közzé négykötetes impozáns munkában. De máris újabb, rendkívüli segítséget nyújtó munkával: CSÁNKI DEZSŐ történelmi földrajzához készített helynévmutatóval ajándékozta meg a magyar névtan művelőit. Mindez széleskörű rálátást biztosít ÖRDÖG FERENC írásainak, tanulmányainak, amelyek a tulajdonnevek sokféle fajtájára, a hely- és személyneveken kívül templomtitulusokra, a patika- és harangnevekre stb. is vonatkoznak.

E változatos tematikán belül ismételten foglalkozott a helynevekből származó családnevekkel is. Hozzászólt a pusztai helynévből származó családnevek sokat vitatott kérdéséhez (1982, 1997), és rámutatott a hely- és személynévek etimológiai összefonódásából adódó problémákra. A Zala megyei tízezres nagyságrendű adatanyagból merítve foglalkozott a helynevekből keletkezett családnevek összes történeti típusaival: az *-i* képzősökkel, a képző nélküliekkel és a mindkét változatban előfordulókkal, előtérbe állítva e névtípus legfőbb névadási motivációját: a népmigrációt szűkebb és tágabb földrajzi körzetekben. Minthogy a távolabbi helységek utaló családnevek száma jóval felülmúlja a Zala megyei helységek utalókat, ÖRDÖG e névanyagon is igazolja, hogy a török kiűzése után pusztán maradt területek újranépesítésének jelentős névtani következményei mutatkoznak meg – többek között – a helynevekből származó családneveken belül is (1997).

A személynévek középmagyar kori történetének vizsgálata során a helynevekből származó családnevekről HAJDÚ MIHÁLY is azt állapítja meg, hogy „különösen a XVII. század végén, XVIII. elején mutatják a családnevek ezeket az áttelepülésekre utaló arányszám eltolódásokat” (HAJDÚ 1997: 37). A középmagyar kor végén, vagyis a XVIII. század utolsó harmadában a HAJDÚ vizsgálatába bevont tizenkilenc régióban a helynévi eredetű családnév-típus nagyságrendben a második (27,2%), a lakosoknak azonban ennél jóval kisebb része: 14,3%-a viselte őket (i. m.). A nevek és a névviselők közti jelentős aránybeli eltérésekből is azt lehet kiolvasni, hogy közepes vagy ritkább megterheltségű nevek lehettek, vagyis máshonnan beköltözöttek, egyéni vagy csoportos áttelepültek kaphattak ilyen nevet. E korszak történelmi és településtörténeti eseményeit ismerve érthető, hogy e névtípus arányait a migráció fokozódása egyre inkább növelte, sőt a névtípuson belüli arányokat is módosíthatta. A névadási indítékek: birtokra, lakóhelyre, illetve előzetes lakóhelyre utalás közül e korban a legutóbbi került az első helyre.

2. Mindezzel egyetértve azonban szeretnék rámutatni egy merőben más jellegű tényezőre, mely épp a XVI–XVIII. században szintén hozzájárulhatott a helynévi alapú családnevek gyarapodásához, de eddig nem részesült kellő figyelemben. Ez a korabeli iskolai névhasználat, mely az iskola tagjainak keresztnéve mellett a származási hely feltüntetését tartotta elsősorban fontosnak. E névformák kiindulópontjai és terjesztői azok az európai egyetemek – korabeli szóval: akadémiák – voltak, amelyek a különböző országokból összegyűlt hallgatóikat – az akadémitákat – származási helyük szerint tartották számon (hisz tanulmányaik anyagi forrásai is általában ezekhez kötődtek). A beiratkozási jegyzőkönyvekben, a matrikulákban ezt kötelező volt feltüntetni. Hasonló gyakorlatot követtek a hazai magasabb szintű iskolák – korabeli néven: kollégiumok – is, amelyeknek nagyobb területi vonzáskörzetük volt. Ezeknek a száma és diáklétszáma a reformáció korában hallatlan mértékben megnőtt párhuzamosan a külföldi – ekkor

német, holland angol stb. – egyetemekre peregrináló magyar akadémiták ugrásszerűen emelkedő számával. A reformáció közismert műveltségterjesztő hatása, iskolapolitikája folytán már a XVI. századtól kezdődően a magyar társadalom minden rétegéből, a nemességen kívül a városi polgárságból, de még a jobbágyok gyermekeiből is igen sokan léptek a tanulás útjára, számra nézve sem volt tehát jelentéktelen az a réteg, amelynek tagjai hozzászoktak tanuló éveik alatt, hogy származáshelyükre utaló nevet viseljenek vagy eredeti családnevüket azzal egészítsék ki. Művelődéstörténetünk kiemelkedő személyiségei közül sokat főként a XVII–XVIII. századból szintén ilyen néven ismerünk: pl. Szenczi Molnár Albert, Apáczai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós, Baróti Szabó Dávid, Pápai Páriz Ferenc, Kőrösi Csoma Sándor stb.

Nagy tömegű adatot nyújtanak erre az iskolai névhasználatra azok a kiadványok és sorozatok (pl. a *Fontes Rerum Scholasticarum* sorozat kötetei), amelyeket elsődlegesen művelődés- és iskolatörténeti céllal tettek közzé a külföldi akadémiákon, illetve nevezetes kollégiumokban tanuló diákok és tanárok névjegyzékeivel. Magam a XVI–XVIII. századi keresztnévhasználat felekezeti jellegének kutatásában használtam fel őket, s eközben terelődött rá a figyelmem a származáshelyi névelemekre, s arra, hogy e kiadványok tanulmányainak – nem névtanos – szerzői ezeket egyértelműen családneveknek nevezik, minősítik. Erre reagálva foglalkoztam velük röviden egy elsődlegesen más témájú közleményemben (GERGELY 1998) jelezve, hogy szükségesnek tartom alaposabb vizsgálatukat. Ezt szeretném most megvalósítani.

3. A forrásanyag, amelyre alapozom vizsgálatomat, három nevezetes erdélyi iskola: a nagyenyedi református kollégium, a kolozsvári unitárius ún. óvári iskola és a szatmári református kollégium diák- és tanárnévsorai a XVII. és XVIII. századból.¹ E két századon belül párhuzamba állítva tekintem át e három kollégium névanyagát a következő szempontok szerint: 1. milyen mértékű a helynévi alapszavú nevek használata, és vannak-e kronológiai változások e tekintetben? 2. milyen szerkezeti változatokban jelennek meg? 3. változnak-e funkcionálisan, különösen a családnevekhez való viszonyukban?

3.1. A nagyenyedi református kollégium tógás (felsőbb osztályos) diákjainak létszáma 1662–1700 között hozzávetőlegesen 766, 1700–1780 között pedig 2332 fő lehetett (JAKÓ–JUHÁSZ 1979: 50–3). A matrikulákba beírt nevek a XVII. században, de még a XVIII. század első évtizedében is szinte teljes egészében helynévi alapszavú neveket tüntetnek fel a (latinus formájú) keresztnévek mellett (pl. *Michael Gernyeszegi, Johannes Sövenfalvi, Martinus Dálnoki* stb.). Ebben az időszakban alig egy tucatra tehető azoknak a diákneveknek a száma, amelyekben más jellegű név áll a keresztnév mellett (pl. *Stephanus Szikra, Georgius Küs, Laurentius Bíró, Petrus Nagy, Paulus Pálfi, Franciscus Damokos* stb.). Ezek a utóbbi minden bizonnyal családnévnek tekinthető nevek a XVIII. század második évtizedétől egyre gyarapodnak a matrikulákbeli nevek között és az 1740–80-as években már többségbe is kerülnek, a helynévi jellegűek aránya ekkor 44,37%-ra esik vissza.

A kolozsvári unitárius kollégium (az ún. óvári iskola) tógátusainak és tanárainak nevét az 1626–48-as évekre vonatkozó és az iskola mindennapi életét tükröző naplószerű jegyzőkönyvekből (fascikulusokból) ismerhetjük meg. Ez a névanyag tehát a másik két forrásnál jóval rövidebb időre: a XVII. század első felére korlátozódik, és a diáklétszám teljessége tekintetében sem mérhető a matrikulákhoz. 476 diák és tanár neve került e forrásanyagból összeállított névjegyzékbe, amely a helynévi alapszavú iskolai névhasználatról csaknem teljesen homogén képet mutat: a keresztnév mellett mindig helynévből

keletkezett név áll (pl. *Samuel Gidofalvi, Johannes Desi, Daniel Urmeosi, Petrus Arkosi* stb.). Kivételt ez alól a magyar diákok közt csak egyetlen főnemesi név, a *Bánfi* képez. Viszont a más nemzetiségű diákok, főképpen az iskolát ekkor még elég jelentős számban látogató unitárius szász diákok általában eredeti családnevükön szerepelnek (*Baumgarthus, Braller, Henter* stb), illetve még egy-két más nemzetiségre utaló név (*Horvat, Ilyrieus*) tűnik fel. A helynévi alapszavú nevek iskolai név jellegét mintegy aláhúzzák azoknak a kolozsvári polgároknak a családnevei, amelyek különböző okok folytán (prebendával, természetbeni adományokkal vagy más módon támogatják az iskolát, temetésükön, lakodalmukon énekelnek a diákok stb.) bekerülnek az iskola életét rögzítő fascikulusokba (pl. *Borsos, Forgach, Borbel, Czep, Teolczeres, Bora, Olaios, Bakos* stb.), tanúskodva a valódi családnevek változatot típusairól.

A szatmári református kollégiumból szintén matrikulabeli névanyag áll rendelkezésünkre mindkét századból. A tógás diákok létszáma itt 1610–1700 között 2098, 1700–1747 között pedig 1099 volt (BURA 1994: 34). Bejegyzésük kivétel nélkül helynévi alapszavú néven történik 1610-től 1714-ig, időben is hasonlóan az enyedi kollégiumhoz (pl. *Paulus Nagyiday, Georgius Eniedi, Petrus Thasnadi, Michael Szatthmari, Gregorius Paskahazi* stb). 1714-ben jelennek meg az első más jellegű családnévi bejegyzések (pl. *Sigismundus Deák, Johannes Takács, Paulus Torma*) évről évre szaporodva. A XVIII. századi matrikulák utolsó éveiben (1736–45) pedig már többségbe kerülnek a helynévi alapszavúakkal szemben.

Egyöntetűség mutatkozott tehát a XVII–XVIII. századi iskolai névhasználat jellegében és időbeli változásában egyaránt. A XVII. században, de valószínűleg korábban is a helynévi alapszavú nevek csaknem kizárólagosak voltak, majd a XVIII. század második évtizedétől fokozatosan mind több diákot tüntettek fel más jellegű néven, e század közepétől pedig már ezek voltak többségben, bár a helynévi alapszavúak száma még ekkor is jelentékeny. A XIX. századi diáknév sorokból pedig el is tűnik az ún. iskolai név, a diákok változatos típusú családnevei közül a helynévi alapszavúak aránya ekkor már nem emelkedik ki.

3.2. Az iskolai használatú névformának többféle változata volt. Legáltalánosabb a kételemű, a családnév + keresztnév együtteséhez hasonló névforma, melyben a családnév helyén a helynévi alapszavú név állt. A kollégiumok latin nyelvűségéhez igazodva a névelemek sorrendje fordított, a keresztnévek alakja is latinosított. A helynévi alapszavú név viszont a legtöbbször -i képzős magyar alakban szerepel: *Balthazar Zágoni, Adamus Pápai, Basilius Várallyai, Josephus Aknai, Franciscus Thordai* stb. Az enyedi és a kolozsvári kollégiumba járó szászoknál ellenben a helynévi alapszavú név is gyakran latinos végződéssel (pl. *Mathias Szebesiensis, Johannes Heltensis, Georgius Szentagotensis, Georgius Bistricensis*) vagy latinra fordított alakban jelenik meg. (*Valentinus Longevalensis* = Hosszúaszói, *Michael Martinianus* = Martonfalvi). Jóval ritkábban magyaroknál is előfordulnak latinosított névalakok (pl. *Stephanus Albensis* = Fejérvári, *Martinus Mercuriensis* = Szeredai, Szerdahelyi, *Andreas Barovius* = Baranyai), a szatmári kollégium diákjainál pedig még valamivel gyakrabban is (pl. *Martinus S. Cassoui, Stephanus Uyuarosinus, Johannes Carolinus* ugyanez a személy más években *Johannes Karoly, Martinus Mediomontanus* stb.).

A másik változat háromelemű: (latinos sorrendben) keresztnév + családnév + helynévi alapszavú név. A családnév megjelenhetik betűnév formában vagy teljes alakban.

A betűnév rendszerint a keresztnév és a helynévi alapszavú név közé ékelődik. A nagyenyedi és a szatmári matrikulákban kezdettől fogva jelentkezik és a teljes vizsgált időszakban jelen van, pl. *Samuel P. Krizbai*, *Michael Sz. Zabolai*, *Johannes V. Dállyai*, *Stephanus M. Bekessi*, *Johannes K. Milotai*, *Martinus S. Porczalmi* stb. A diákok mellett a professzorok neve közt is megtalálható, a szatmári kollégium 1610–1749 közötti professzorainak egyharmadát ebben a névformában jegyezték fel (i. m. 9.). E változat gyakorisága hullámzó, sűrűbb előfordulásai nem időhöz, hanem inkább a nevet bejegyzők szokásához, esetleg egymás utánzásához köthetők. A szatmári matrikulában például 1687–96 között ugrásszerűen megszorodik ez a változat – az 1695–96-ban bejegyzett minden névben következetesen van betűnév –, majd ezután ismét viszonylag ritkább az előfordulásuk. A kolozsvári kollégium jegyzőkönyvében a háromelemű nevek sokkal ritkábbak, s ez nyilván összefügg azzal, hogy a diákok mindennapi életét rögzítő szövegekbe a mindennapi névhasználatához közelebb álló rövidebb névformák kerülnek, a matrikulákba viszont a hivatalosabb, teljesebb névformákat vezetik be. Így betűneves formákkal mindössze kétszer találkozunk a kolozsvári fascikulusokban pl. *Gregorius K. Killyeni*, *Georgius Killyeni P.* E névformákban szereplő betű azonban nem mindig betűnév, nem mindig a családnév rövidítése, hanem lehet a helynévi alapszavú név előtagjának rövidítése is, pl. *Daniel K. Vásárhelyi* (Kézdivásárhelyi), *Gabriel Sz. Királyi* (Szentkirályi), *Josephus F. Bányai* (Felsőbányai) stb. Így ezeket nem is tekinthetjük háromelemű neveknek. A legtöbb esetben a névalakban szereplő betű azonban nem áll összefüggésben a helynévi alapszóval, tehát legvalószínűbb, hogy az eredeti családnév képviseli kezdőbetűjével. Ennek bizonyítékai azok az esetek, amelyek az enyedi kollégium matrikula másolatában felbukkannak bővebb, a családnévet teljesen kiíró változatban; pl. *Alexander B(artók) Torjai*, *Michael K(akas) Dálnoki*, *Johannes T(örök) Jástfalvi*.² A betűneves névformák tehát arról tanúskodnak, hogy a helynévi alapszavú nevek még az iskolai névhasználat szintjén sem a családnév helyébe, hanem melléje léptek, nem feledtették az eddigre már mindenkinek meglevő örökölt családnévét, hanem egy magasabb műveltségi szférához kapcsolódó identifikáció preferált kifejező eszközei voltak.

A háromelemű iskolai név másik változatában az eredeti családnév teljes alakjában megjelenik. Ez a XVII. század első felében még a betűneves formánál gyérebben bukkan fel és elsősorban a professzorok nevében. A már említett szatmári professzori listában 1611–50 között a következők olvashatók: *Johannes Mihályfi Ketskeméti*, *Caspar Korotz Szepsi*, *Nicolaus Kegyes Baranyai*, *Nicolaus Lázár Szatmári*, többségben azonban itt is a betűneves és a csak helynévi alapszavú változatok vannak. A kolozsvári unitárius kollégium fascikulusaiban mindhárom ilyen név professzoroké: *Nicolaus Beke Keopecz*, *Johannes Szentkirály Toros* (Törös), *Stephanus Szabo Vasarhelyiensis*. De a matrikulák diáknevei közt is feltűnik ez a névforma előbb szórványosan, a XVIII. század második felében már viszonylag gyakrabban, főleg az enyedi kollégium matrikuláiban, pl. *Samuel Gál Enyedi*, *Johannes Csóka Komáromi*, *Stephanus Ferenczi Dállyai*, *Michael Deső Krizbai* stb. 1740–80 között a helynévi alapszavú neveknek több mint fele már e háromelemű formában fordul elő, a helynév *-i* képzős formáját pedig gyakran váltja fel *de* prepozíciós kapcsolat; pl. *Andreas Hamar de Karatna*, *Gabriel Györgybíró de Létzfalva*, *Georgius Eczetes de Fogaras* stb.

A szatmári kollégium diáknevei közt ellenben ez a háromelemű névforma mindvégig messze elmarad a betűneves forma mögött. Még a XVIII. századból is kevés példa

idézhető innen: *Stephanus Varga Losonczi, Samuel Török Szathmari, Stephanus Barhász Tsengeri, Stephanus Hajdu Szathmari*.

Ez a névforma átmenetnek tekinthető a teljes fokú iskolai névről (helynévi alapszavú név + keresztnév) az általános névhasználati formára (családnev + keresztnév) való áttérés felé, tudniillik mindkettőnek az elemeit egyesíti magában.

4. Azokat, akik az iskolai helynévi alapszavú nevekben eleve családneveket láttak, két dolog befolyásolta: a családnevek hasonló helynevekből keletkezett típusa és a kételemű névforma hasonlósága. Noha a helynévi alapszavú iskolai neveknek és a családneveknek a viszonyára az eddig mondottak már több szempontból rávilágítottak, foglaljuk össze mégis azokat az érveket, amelyek az ellen szólnak, hogy az iskolai nevek családnevek volnának tekinthetők. Az iskolai nevek tömegesen abban a korban jelentkeznek, amikor már a magyar családnevek kialakulása, általánossá és öröklődővé válása – mai névtörténeti ismereteink szerint – lényegében befejeződött. Döntő bizonyítéknak tekinthető továbbá az, hogy a helynévi alapszavú nevek teljesen általános, homogén névtípusként jelentkeznek az iskolák minden diákjánál és tanáránál. Ismerve a családnevek változatos szemantikai típusait, az iskolai nevek szemantikai homogenitása is kizárja, hogy azonosítsuk őket egymással. Továbbá nyomon követhető az a változási folyamat, amely az iskolai névhasználatban a XVII–XVIII. században végbemegy és fokozatosan mind nagyobb teret enged a családnevek, vele kombinálódik, majd végül fel is váltja az iskolai névhasználati formákat. A családnevektől az is megkülönbözteti az iskolai neveket, hogy származásnévi motivációjuk eleven, szervesen kötődnek viselőikhez – szemben a családnevekkel, amelyek öröklődésük folytán már elvesztették eredeti motivációjukat.

Az iskolai név eredeti származásjelölő funkciója azonban – úgy vélem – kibővült. Idővel a tanultság, a magasabb műveltség jelzésértékével, az értelmiségi elit presztízsével telítődött, hiszen a kollégiumok végzős diákjai közül sokan folytatták tanulmányaikat külföldi egyetemeken, s ez iskolai névhasználatuknak nemcsak folytonosságát, hanem még magasabb szintre emelkedését is biztosította. Az egyetemjárásból hazatérő akadémisták nagy része professzorként, rektorként ismét visszakerült a kollégiumokba vagy olykor párhuzamosan is egyházi vezető pozíciókat töltött be, tudósok, írók, koruk szellemi vezetői kerültek ki soraikból. Szellemi és társadalmi emelkedésükkel együtt emelkedett annak az eredetileg iskolai jellegű névtípusnak a tekintélye, amely tanulóeveikben, sőt esetleg értelmiségi pályájukon is elkísérte őket. Náluk az iskolai név vagy névcserével az eredeti családnev helyébe lépett vagy az iskolai névbe a családnevet is beépítő változatokban vált véglegessé. Erről tanúskodik a szatmári kollégium már fentebb említett rektorainak és professzorainak névsora, melyben 30 helynévi alapszavú kételemű név, 20 helynévi alapszavú betűneves meg 9 helynévi alapszavú és családneves háromelemű név van, vagyis kivétel nélkül mindnyájan megtartották tanárként is iskolai nevüket. Ugyanilyen jellegű neveket találunk a XVI–XVIII. századi akadémista unitárius értelmiségiek körében, pl. *Pécsi János, Enyedi György, Csanádi Pál, Ózdi Tamás, Torockai Máté, Bogáti Fazakas Miklós, Göcsi Nyíró Pál, Dálnoki Nagy Mihály, Árkosi Teggő Benedek, Kolozsvári Dimjén Pál* stb. (Kathona 1979).

Folytathatnánk a sort művelődéstörténetünk e korabeli legnagyobbjaival, tudniillik Károlyi Gáspár, Heltai Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Apácai Cseri János, Misztótfalusi Kis Miklós, Bencédi Székely István, Baranyai Decsi János, Pápai Páriz Ferenc, Baróti Szabó Dávid stb. neve mind iskolai névből ered.

A helynévi alapszavú iskolai nevek tehát a magas műveltségű értelmiségiek rétegében családnemesülhettek és a helynévből keletkezett családnévtípus XVI–XVIII. századbeli gyarapodását – a be- és áttelepülések mellett – a leginkább táplálták. Névtörténeti és művelődéstörténeti jelentőségük egyaránt javallja, hogy jobban számon tartsuk őket.

Jegyzetek:

¹ A nagyenyedi Bethlen Kollégium diákjainak matrikuláit (aláírási jegyzőkönyveit) a XVII–XIX. századból JAKÓ ZSIGMOND és JUHÁSZ ISTVÁN tette közzé e nagyjelentőségű erdélyi iskola történetét, diáktársadalmának életét bemutató kötetben I. JAKÓ–JUHÁSZ 1979; – A Szatmári Református Kollégium anyakönyveit BURA LÁSZLÓ adta közre I. BURA 1994a és dolgozta fel I. BURA 1994b – A kolozsvári unitárius óvári iskola diáknévanyagot is tartalmazó fascikulusait (napló- és számadásszerű feljegyzések) szintén a Fontes Rerum Scholasticarum sorozatban adták ki I. DOMÁNYHÁZI–LATZKOVITS 1997. – A dolgozatban idézett nevek e kiadványok közlésformáiban szerepelnek.

² A felhasznált forrás ezeket zárójelben feltünteti (JAKÓ–JUHÁSZ 1979: 93).

Hivatkozott irodalom:

BURA LÁSZLÓ 1994a. *Szatmári diákok 1610–1858*. Fontes Rerum Scholasticarum V. Szeged
BURA LÁSZLÓ 1994b. *Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852)*. Erdélyi Tudományos Füzetek 217. sz. Kolozsvár.

DOMÁNYHÁZI EDIT–LATZKOVITS MIKLÓS 1997. *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudipolitani Unitariorum. 1626–1648*. VII/1. Szeged.

B. GERGELY PIROSKA 1998. Protestáns felekezetek keresztnévhasználata a XVII. század első felében. In: *Tanulmányok a magyar nyelvről*. Szerk. H. VARGA GYULA. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXIV. 136–55.

HAJDÚ MIHÁLY 1997. *A középmagyar kor személynévtörténete*. Akadémiai doktori értekezés (kézirat).

JAKÓ ZSIGMOND 1979. A Bethlen Kollégium diáktársadalma a feudalizmus korában. In: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion Kiadó, Bukarest. 41–80.

JAKÓ ZSIGMOND–JUHÁSZ ISTVÁN 1979. *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion Kiadó, Bukarest.

KATHONA GÉZA 1979. Erdélyi unitárius tanulók külföldön. *KerMagv.* 30–9.

ÖRDÖG FERENC 1982. A pusztai helynevekből keletkezett családnévek kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 106: 484–6.

ÖRDÖG FERENC 1997. Helynevekből keletkezett családnévek -i képzővel és anélkül. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. B. GERGELY PIROSKA ÉS HAJDÚ MIHÁLY. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz. 77–83.

B. GERGELY PIROSKA

HÁROM BEREGI FALU CSALÁDNEVEI¹

Csarodát először 1299/1435-ben említik először *Charnavoda* formában (FNESz. I. 308). Lakosainak száma 2002. október 25-én 649 fő volt. Ezek 185 féle nevet viselnek. Hete és Fejércse 1977-ig két község volt; lakos még egyesítve is 317 fő, és 81 féle nevet visel.

¹ A gyűjtés és feldolgozás az OTKA T 032 868. számú pályázat keretében történt.

A községek első említése: Fejércse: 1299-ben *Feyrche* formában (FNESz. I. 446), Hete: 1311-ben *Heche* alakban (FNESz. I. 591). Tákos ennél valamivel fiatalabb: 1321: *Takus* (FNESz. II. 609). Jelenlegi lakossága 419 fő, és 80-féle családnév fordul elő.

Az adatokat az iskolai névsorokból s a 2002. évi megyei telefonkönyvből vettem. Ezeket Ostorházi Sándor, a csarodai körjegyzőség ügyintézője egészítette ki, és a lélekszámról vonatkozó adatokat is tőle kaptam. Szívességét most is megköszönöm. Felhasználtam továbbá az 1773-as úrbéri összeírás anyagát is (NAGY FERENC szerk.: Csaroda. Csaroda. 2000: 95–7).

A feldolgozásban az eddig használt módszereket alkalmaztam (vö. MNyj. XVIII. 305–9. Lónya). Elsősorban KÁZMÉR MIKLÓS Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század című munkájára (Bp. 1993., a továbbiakban: K.) támaszkodom, párszor saját megfigyelési kísérleteimet hozom. A szláv névanyag ellenőrzéséért és hasznos tanácsaiért hálás köszönettel tartozom Udvari István barátomnak. Megjelölöm, hogy a név melyik községből való: Cs.: Csaroda, H.: Hetefejércse, T.: Tákos.

I. A névadó és személyére visszamenő családnevek

1. Egyházi személynevek

Ábrány (K. 22–3, Ábrahám a., Cs.), Ádám (K. 26., H.), Balázs (K. 73–4., H.), Barabás (K. 87–8., Cs.), Czirják (K. 206., Cs.), Fábíán (K. 341., T.), Filep (K. 381–2. Fülöp a., Cs., H., T.), Gábor (K. 386., Cs.), Gál (K. 388–9., Cs., T.), Gergely (K. 407., Cs.), Illés (K. 491–2., Cs., T.), Jakab (K. 507., H.), Jónás (K. 520–1., H.), Kálmán: MEZŐ ANDRÁS meggyőzően bizonyította, hogy csakis egyházi személynév lehet (Templomcím a magyar helységnevekben. Bp. 1996. 109–10., H.), Kozma (K. 632–3., Cs.), Kristóf (K. 648., Cs.), Lajos (K. 661., T.), László (K. 667., Cs., T.), Lázár (K. 668–9., Cs.), Lőrincz (K. 685., H.), Lukács (K. 688–9., Cs.), Máté (K. 716., H., T.), Menyhért (K. 724–5. Menyhárt a., Cs.), Miklós (K. 734–5., Cs., T.), Sebestyén (K. 921–2., Cs., 1773-ban: *Sebestény*), Simon (K. 935–6., Cs., T.), Tamás (K. 1041–2., Cs.), Vincze (K. 1145., Cs., H., T.).

Ruszin: *Petró* (T.) Péter?

2. Egyházi személynevek rövidült, képzett alakjai

Balla (K. 76–8., Cs.) < Barla < Barlabás, Bartha (K. 99–100., Cs., T.) < Bartalom < Bartholomaeus, Bartók (K. 101–2, Cs.) < Bartalom + -ók, Berczi (K. 125., Cs.) < Bertalan + -ci, Bóna (K. 161., Cs.) < Bonifác + -a, Czirók (K. 206., Cs.) < Czirják + -ók, Dancs (K. 278., H., T.) < Daniel, Damján + -cs, Dankó (K. 280., H.) < Dániel, Damokos, Damján + -kó, Danó (K. 280., Cs., H., T.) < Dániel + -ó, Dicső (K. 299., Cs.): K. a 'dicsőséges' jelentésű szónak tartja, inkább gondolhatunk azonban a Dienes, Dimány nevek rövidülésére + a -cső képzőre. Észak-Szabolcsban (főként Újkenézen) igen gyakori név. Dori (T.) < Adorján, Tódor + -i képző, File (K. 380., Füle a., Cs.) < Filep < Fülöp, Flórika (Cs.) < Flórián + -ka. Gálya (K. 389), Gála a., H.) < Gál, Gonda (K. 416., H.) < Konrád, Gyüre (K. 435–6., Györe a., H.) < György + -e. Marcsi (K. 706., Cs.) < Márton, Marcell + -ci, Pető (K. 850–1., Cs.), Péter + -ő, Sankó (K. 911., T.) < Sámson, Sámuel, Sándor + -kó. HAJDÚ MIHÁLY (Magyar becézőnevek 1770–1970. Bp., 1974. 105, 248) a Sándorból való származtatást valószínűsíti. Sinka (K. 936–7., Cs.) < Simon + -ka.

Német: *Kosztel* (Cs.) < *Konstantin* (GOTTSCHALD, MAX: Deutsche Namenkunde. Berlin. 1971: 211, a továbbiakban: G.).

Ruszin: *Reha* < *Hreha* < *Hrehorij* 'Gergely' (Cs.)

Szlovák: *Danyok* (Cs.) < *Daňo* + -ok (Daniel), *Jócsák* (Cs.) < *Jonás* + -čák, *Jurkó* (Cs.) < *Juraj* + -ko, *Maczinkó* (Cs.) < *Macej* + -inko 'Máté', *Zsigu* (Cs.): a *Žiga* vocativusa (keleti szlovák) < *Žigmund*.

3. Világi személynévek

Bedő (K. 110–1., Cs.), *Bekő* (K. 115., Cs.), *Bozó* (K. 181., H.), *Buda* (K. 190., T.), *Czine* (Cs.): FEHÉRTÓI KATALIN: A XIV. századi megkülönböztető nevek (Bp., 1969: 75), *Koncz* (K. 612–3., Cs.), *Kósa* (K. 625., Cs., H., T.), *Ködöböcz* (Cs., T.): kunbesenyő eredetű (MNYj. XXXVIII. 306), *Nyeste* (K. 776., H.), *Sándor* (K. 910–2., T.): egyházi eredetű ki lehet zárni, *Zám* (FNESz. II. 799, Cs.), *Zámbó* (FEHÉRTÓI i. m. 155., Cs.), *Zsuk* (FNESz. I. 96., Alsózsuk a., Cs.).

Német: *Fricz* (H.) < *Fritz*, *Friedrich* (BRECHENMACHER, KARLMANN: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen. Limburg a. d. Lahn., 1957–63. I. 511, a továbbiakban: Br.), *Herka* (Br. I. 703., Cs., H.) < *Herko* (a Herka szepességi forma), *Ruszó* (H.) ~ *Russzó* (Cs.) < *Rußo* < *Rudolf* (Br. II. 453).

4. Patronimikum képzős alakok

Balázsi (K. 72–3., *Balassi* a., Cs., H., T.), *Györfy* (K. 437–8., *Györgyfi* a., H.), *Móré* (K. 749., Cs.): K. a *more* szóval hozza összefüggésbe a TESz.-re hivatkozva. A 'felfogadott román fiú; cigány férfi' jelentésű szó nem lehet a névadás alapja. Ráadásul a XVI. században ismert nemesi név volt. Sokkal inkább valószínűbb a *Mór* egyházi személynév -é képzős alakja.

Latin: *Skultéti* (T.): a *Scultetus* 'falusi bíró' (Bartal 599) genitivusi alakja.

Ruszin: *Lukovics* (Cs.): *Luka* 'Lukács' + -ovics, *Popovics* (Cs.): *papa* 'pap' + -ovics.

II. A származási helyére utaló vezetéknévek

1. Melléknévképzős helynevek

Bagi (K. 60., H.): Bereg m. (Tiszaszalka határába olvadt), *Baranyi* (K. 90–1., *Baranyai* a., T.): Máramaros, Ung m., *Barczy* (K. 92., Cs.): Bárca Abaúj m., *Barca Borsod m.*, *Barsai* (K. 93., Cs.): Hunyad m., *Básti* (K. 103., Cs.): Gömör, Nógrád m., *Belényi* (K. 117., *Belényi* a., Cs.): Gömör m., *Belényesi* (K. 116., Cs.): Bihar m., *Beregszászi* (K. 127–8., Cs.): Bereg m., *Bessenyei* (K. 135., *Besenyi* a., Cs.): 13 megyéből a legvalószínűbb Bihar és Borsod, *Bihari* (K. 140., Cs.): helységnév és megyenév egyaránt lehet, *Czapári* (K. 969–70., *Szapári* a., Cs., H.): Veszprém m., *Cselei* (K. 228., T.): Cselej (Zemplén m.), *Csökmei* (K. 264., Cs.): Csökmő (Bihar m.), *Dányádi* (K. 280., H.): Szatmár m., *Debreceni* (K. 286–7., H.): Belső-, Közép-Szolnok, Bihar m., *Dévai* (K. 279., H.): Hunyad m., *Dőri* (K. 316., *Döri* a., T.): Sopron m., *Ecsedi* (K. 321., Cs.): Szatmár m., *Eszenyi* (K. 337., Cs.): Szabolcs m., *Fogarasi* (K. 368., Cs.): megyenév és helységnév is., *Gacsályi* (K. 387., Cs.): Szatmár m., *Gerzsenyi* (K. 410., Cs.): Bereg m. (Barkaszo határába olvadt), *Győri* (K. 438., Cs.): valószínű Bihar és Borsod m., *Hetei* (K. 472., Cs., H. – itt y-nal is): Bereg m., *Hideghéti* (K. 474., H.): Pozsony m., *Hódi* (K. 476., *Hodi* a., H.): Hodi (Pozsony m.), *Huszi* (K. 486–7.): Máramaros m., *Járai* (K. 512., T.): Torda m., *Kállai* (K. 534., Cs.): Kálló (Bihar, Borsod, Nógrád, Szabolcs m., *Karászi* (K. 553., Cs.): Szabolcs m., *Kecskeméti* (K. 567–8., Cs.): Pest m., *Keresztesi* (K. 583., H.): Komárom, Veszprém, Zala m., *Kömlei* (K. 636., H.): Kömlő (Heves m.), *Kürti* (K. 656., Cs.): 6 megyéből a legvalószínűbb Borsod és Heves, *Lenkei* (K. 673., H.):

Gömör, Tolna m., *Marosi* (K. 711–2., Cs.): Bihar, Hont, Nógrád, Veszprém, *Meggyesi* (K. 722., Cs.): borsod m., *Morvai* (K. 750., T.): 1. morvaországi, 2. Morva (Zemplén m.), *Nánási* (K. 765, H.): Hajdúság, *Paládi* (K. 813., T.): Szatmár m., *Ráti* (K. 886., Cs., T.): Ung m., *Ricsey* (K. 895., Cs.): Szatmár, Zemplén m., *Sárad* (K. 913., Cs.): Ugocsa m., *Sárközi* (K. 916., Cs., H.): 1. falunév Szatmárban, 2. tájnév Szatmárban és Zemplénben, *Szalai* (Cs., T.) ~ *Szalay* (H.): 1. megyenév, 2. Szala (Abaúj m.) (K. 962–3), *Szatai* (K. 975., Cs.): bihar m., *Szécsi* (K. 978., Cs., H., T.) ~ *Szécsy* (Cs.): Gömör, Nyitra, Zemplén m., *Szegedi* (K. 979–30., T.): Borsod, Csongrád m., *Szerényi* (K. 1027., *Szörényi* a., Cs.): szörénységi, *Szeri* (K. 1006., Cs.): Szer (Csongrád m.), *Szér* (Közép-Szolnok m.), *Szödényi* (K. 1024., *Szögyényi* a., Cs.): Esztergom m., *Tarpai* (K. 1051., Cs.): Szatmár, majd Bereg m., *Terebesi* (K. 1061., Cs.): Bihar, Szatmár, Ugocsa, Zemplén m., *Toldi* (K. 1071., T.): Bihar, Nógrád m., *Tószegi* (K. 1080., T.): Pest m., *Turi* (K. 1094., Cs.): Heves, Hont, Somogy, Torda m., *Ujvári* (K. 1103., Cs.): 7 megyéből legvalószínűbb Abaúj és Sáros, *Várad* (K. 1118–9., Cs., T.): Bihar, Szabolcs m., *Váraljai* (K. 1119., Cs.): 29 megyéből leginkább Bereg, Szatmár, Ugocsa és Ung jöhet számításba, *Vári* (K. 1122., Cs.): Bereg, Békés m., De lehet a jelelnése ‘vérbeli’ is, *Zsarnóczai* (K. 1166., Cs.): Bars m.

Német: *Preczner* < *Pretzner*, keleti német helynévből képezve (BAHLOW, HANS: *Deutsches namenlexikon*. München, 1967. 394, a továbbiakban: Ba.), *Preszner* (H.) < *Prefner* < *Preußner* ‘poroszországi’ (G. 472).

Szlovák: *Csercsák* (Cs.): *Csercs* (ma: Čirč, Sáros m.) + -ák, *Drenyóczki* (Cs.) < *Drienovský*, *Drienov* (Somos, Sáros m.) vagy *Drienové* (Vágsomfalu, Trencsén m.) község nevéből képezve (MIZSER LAJOS: *Tirpák vezetéknévek*. Nyíregyháza. 2000: 22), *Kaluczki* (H.): *Kaluža* (Ungtavas, Ung m.) helység nevéből képezve, *Nizsalóczki* (T.): a helynevet nem sikerült lokalizálnom, az eredeti forma *Nižalovský* lehetett, *Prezecsán* (T.): valójában: *Brezecsán* < *Breza* (Árva m.) –čán ‘brezai’, *Sárinszki* (Cs.): Sári (Bars m., Tajnával egyesítve) község nevéből képezve.

2. A helység valamely részén lakó

Végső (K. 1132., Cs.).

3. Népnevek

Vitatott és vitatható kategória. Már csak azért is, mert ezek a nevek jelentésbővülésen estek át. Azt hiszem, hogy végső soron mégis a származási helyére utalnak.

Cseh (K. 225–6., Cs.), *Horváth* (K. 480–1., Cs., H., T.), *Kun* (K. 650–1., T.), *Lengyel* (K. 672–3., Cs.), *Németh* (K. 769–70., Cs.), *Oláh* (K. 783., Cs., T.), *Orosz* (K. 792–3., Cs., H.), *Polyák* (K. 865., Cs.), *Rác* (K. 879–80., T.), *Szász* (K. 974., Cs.), *Székely* (K. 982–3., Cs.), *Tóth* (K. 1080–2., Cs., T.).

III. Foglalkozásra, tisztségre utaló vezetéknévek

1. A foglalkozás, tisztség megnevezése

Ács (K. 24–5., Cs.), *Baráth* (K. 91., Cs., H., T.), *Bíró* (K. 142–3., Cs.), *Botos* (K. 179–80., H.) lehetett ‘bíró’ jelentése is, *Csatlós* (K. 221–2., T.), *Cserepes* (K. 237., Cs., T.) ‘cserepégető, cserepező’, *Darvas* (K. 284., Cs.), *Deák* (K. 285–6., Cs., H.), *Disznós* (K. 301., Cs.) ‘disznópásztor’, *Duló* (K. 318., H.) ‘adószedő, végrehajtó, szolgabíró’, *Gulyás* (K. 426., Cs., T.), *Hajdu* (K. 447–8., T.), *Hegedüs* (K. 464–5., H.), *Huszár* (K. 486., Cs.), *Kádas* (K. 528., T.), *Kántor* (K. 543–4., Cs.), *Kertész* (K. 585., H.), *Király* (K. 593–4., Cs., T.), *Kocsis* (K. 605–6., Cs., T.), *Kovács* (K. 629–30., Cs., H., T.), *Kulcsár*

(K. 648–50., Cs.), *Lakatos* (K. 662–3., Cs., H.), *Molnár* (K. 745–6., Cs., H., T.), *Nemes* (K. 768–9., Cs.), *Olajos* (K. 784., H.) 'olajütő, -sajtoló, árus', *Ökrös* (K. 801., T.) 'ökrével szolgáló jobbágy, ökörhajtó, -béres', *Papp* (K. 821–2., Cs., H., T.), *Rézműves* (K. 894., Cs.), *Rostás* (K. 898., Cs., 1773-ban: Restás), *Sütő* (K. 952., T.), *Szabó* (K. 954–6., Cs., H.), *Szakács* (K. 958–9., Cs.), *Szűcs* (K. 1031–3., Cs., H.), *Takács* (K. 1037–8., Cs.), *Timár* (K. 1066., Cs.), *Valla* (K. 1116., Valló a., Cs.) 'tanúsító, bizonyító', *Varga* (K. 1120–2., Cs., T.), *Vitéz* (K. 1149–50., Cs.).

Német: *Hézszer* (Cs.) < *Häscher* 'törvényszolga, poroszló' (G. 317).

Ruszin: *Zolcsák* (Cs.) 'hamuzsírkészítő' (NévtÉrt. 21. 194).

Szlovák: *Csizmár* (Cs.) 'csizmadia'.

2. A foglalkozásra, tisztségre metonimiával vagy egyéb eszközzel utaló családnevek

Mező (K. 730., Cs., H., T.), *Sulyok* (K. 950., Cs.) '1. kalapácsszerű eszköz, 2. mosófa', *Szalma* (K. 965., Cs., H.), *Szitó* (T.) 'holtszén, korom' (MTSz. II. 572), *Vass* (K. 1125–6., Cs.).

Román: *Kantuly* (Cs.) < *canta* 'fazék', végartikulusos forma (vö. CONSTANTINESCU, N. A.: Dictionar onomastic romînesc. Bucuresti. 1963: 229).

Ruszin: *Hazurà* (H.) 'vékony selyemszövet', *Siti* (Cs.) 'kivarrott, kibélelt (ruha)'.

Szlovák: *Kocsár* (Cs.) 'kocsi'.

IV. Egyéni tulajdonságra utaló vezetéknév

Angalét (Cs., 1773-ban is) 'ácsorgó, lebzselő, lassúskodó' (MTSz. I. 42. *angalit* a.), *Bancsi* (Cs.) 'kancsal; bamba, együgyű, élheterlen' (MTSz. I. 95. *bandzsi* a.), *Birgány* (H.) 'tüzes ló' (MTSz. I. 120. *bergány* a.) kissé kétes, mert a közszó Alsó-Baranyából adatható, *Gazdag* (K. 397–8., Cs., T.), *Hájas* (K. 447., T.), *Hegyes* (K. 466., T.) 'büszke, öntelt, gögös', *Kálvin* (Cs.) 'Kálvin vallását követő', *Kiss* (K. 594–6., Cs. – 1773-ban: Kis -, H., T.), *Kokas* (K. 530–1., Kakas a., Cs. – 1773-ban: Kakas -, H.), *Kondor* (K. 614., H.) 'göndör', *Lábass* (K. 658., Cs.) 'feltűnően nagy lábú', *Medve* (K. 721., Cs.), *Nagy* (K. 756–8., Cs., H., T.), *Nyakas* (K. 773., Cs.) 'erős, izmos, makacs', *Póczak* (K. 859. *Pocok* a., T.), *Rózsa* (K. 899., T.), *Sárga* (K. 914., T.), 'sápadt, vértelen v. szőke', *Szarka* (K. 972., Cs.), *Széles* (K. 988., T.), *Tar* (K. 1046., T.), *Veress* (K. 1136–7., Cs., T.).

Cseh: *Csermák* (Cs., T.) < *čermák* 'kerti rozsdafarkú (madár)' (MOLDANOVÁ, DOBRAVA: Naše příjmení. Praha, 1983. 53).

Lengyel: *Kacsora* (T.) < *kaczor* 'gácsér' + *-a* (TESz. II. 1011).

Német: *Glük* (Cs.) < *Glück* 'szerencse' (Ba. 174).

Román: *Csorja* (Cs.) < *cioară* 'varjú' (CONSTANTINESCU i. m. 239).

Szlovák: *Babirák* (H.) < *babrák* 'kétkelkezes, ügyetlen', *Csernák* (Cs.) 'barázdabillegető' (MIZSER, i. m. 43–4), *Huzsvai* (Cs.): a *hužvat* 'gúzsba köt' ige imperativusa: *hužvaj*, ez magyarosodott *Huzsvaira*, *Kreknyák* (Cs.) < *krechňák* 'sovány, vézna', *Skórán* (Cs.) < *škovran* 'pacsirta'.

Ukrán: *Nyiscsák* (T.): *ui* 'nem' + *-uak* képző, szavajárási név.

V. Egyéb családnevek

1. A névadásnak több indítéka is lehetséges

Badak (Cs., T.): 1. világi személynév (FNESz. I. 739, *Kisbadak* a.), 2. 'búbos banka' (TESz. I. 212., *babuka* a.), *Bakó* (K. 68., Cs., H.): 1. világi személynév, 2. 'mészáros', *Bakos* (K. 70., Cs.): 1. világi személynév, 2. 'olajsütő, olajsajtoló', *Balogh* (K. 79–80., Cs., H., T.): 1. világi személynév, 2. nemzetségnév, 3. 'balkezes', 4. 'másságot mutató személy'. Ezért gyakori a cigányok között a *Balog(h)* név. *Czap* (T.), *Czapp* (Cs., H.): 1. 'öreg szakállas ember' (K. 199. *Cáp* a.), 2. szlovák *cap* 'bakkecske', 3. német *Zapf* 'csapláros' (Ba. 576): a *Czap* az 1–2-höz, a *Czapp* a 3-hoz látszik tartozni, *Bán* (K. 81–2., Cs.): 1. világi személynév, 2. méltóságnév, *Farkas* (K. 346–7): 1. világi személynév, 2. metaforikus tulajdonság, *Fodor* (Cs.): 1. 'göndör' (K. 367–8), 2. a ruszin *Fedor* magyarosodott alakja, *Jaró* (K. 515., T.): 1. *Jardán* egyházi személynév + -ó képző, 2. 'országjáró, határjáró', 3. lehet a szlovák *Jaromir*, *Jaroslav* rövidült és képzett alakja is, *Kári* (K. 554., Cs., H.): 1. a *Károly* név becézője, *Kara* (Kolozs m.) vagy *Kára* (Somogy m.) községek -i képzős alakja, *Makó* (K. 702., Cs.): 1. *Mak* világi személynév + -ó, 2. a *Makár* egyházi személynév rövidülése és képzése, 3. a pusztai helynévi eredet sem elképzelhetetlen, *Pénzes* (K. 839–40., Cs.): 1. 'gazdag', 2. 'pénzváltó, pénzverő', *Roskó* (T.): K. (898) a román *Roska* személynévre próbálja visszavezetni, valószínűbb azonban a szlovák *Maroš* (< *Martin*) + -ko képzős alak, *Szalyi* (H.): 1. 'zajongás, lármázás' (K. 1155–6., *Zaj* a.), 2. inkább a *Zah* (falva) Nógrád megyei vagy *Záh* Torda megyei községek -i képzős alakjáról lehet szó (vö. *zilahi* ~ *zilaji*).

Német: *Lieber* (H.): 1. 'kedves szeretett', a *Liubher* személynév változata (Br. II. 186), *Stark* (Cs.): 1. 'erős', 2. a *Starko* személynév rövidülése (Br. II. 655).

Román: *Patály* (T.): vagy a *pata* 'liba' (albán jövevényszó) vagy a *pat* 'ágy' -al képzős alakja (Beregen és Szatmárban cigányok viselik) (CONSTANTINESCU i. m. 129), *Mércse* (Cs.): 1. *Merce* < *Miercurean* 'szerdán született' (uo. 321–2), 2. származhat a magyarból is: 'egyfajta úrmérték, illetve ilyen nagyságú edény' (K. 725., *Mérce* a.).

Szlovák: *Bakura* (H.) a *bak* 'kocsiülés' vagy a *bak* 'folt' -ura képzős alakja, *Milák* (Cs., H., T.): 1. *Miloslav*, *Bohumil* + -ák képző, 2. *mil* 'kedves' + -ák (ez ruszin is lehet).

Ruszin, ukrán: *Szemák* (T.): ruszin *szemák* 'egyfajta pénznem', ukrán *Szemen* személynév + -ák.

2. Névváltoztatás útján keletkezett családnevek

Jánoshalmi (Cs.): Jankovác csak 1904-ben kapta a Jánoshalma nevet (FNESz. I. 650), *Ostorbázi* (Cs.): Ostorbáza helységnévre a leggondosabb kutatás során sem bukkantam, *Szilárdffy* (T.): a *Szilárd* nevet a nyelvújítás alkotta (NyÚSz. 308), *Végvári* (H.).

3. A névadás indítéka nem világos, bizonytalan

Kukléta (H.) feltehetően a *csuklya* szó eredetibb *kukla* formájának a továbbképzése, *Möcse* (H.): valószínűleg összefügg a *möcsköl* szóval, vö. ''möcs hangut. gyök a *möcsköl* szóból 'valamely nedves, leves testet öszvegyűr' (CzF. IV. 638), *Tandari* (H.): talán a *tántorog* (-ít, -gat, -odik) szócsaládjába tartozik, s ha ez igaz akkor a jelentése: 'tántorgó, dülöngélve járó', *Tuló* (H.): a *Duló* név alakváltoztatának látszik.

ZALAIK A RÁBAKÖZBEN

1. Felső-Rábaköz az egykori Sopron vármegye egyik járása volt. Délen és keleten az Öreg-Rába, nyugaton a Kis-Rábával párhuzamosan északi irányba tartó Répce, északon pedig az említett két folyó találkozása után a Rábca, illetve a Hanság határolta. A 18. század kezdetén megközelítőleg 25 település tartozott ehhez a térséghez. Azért a bizonytalanság a számok tekintetében, mert több olyan faluról tudunk, amely jogilag éveken át létezett, valójában azonban a török által ideiglenesen vagy véglegesen elpusztított lakatlan hely volt. Osli, Tamási a századelőn újjáéledt, Ordód a szomszédos település, Babót része lett, Hidász azonban sohasem épült újjá, noha évtizedekig bírója, pecsétje volt, és a máshol menedékre talált embereket még 1750 táján is *Hidászi* előnévvel nevezték meg.

A 18. század elején lendületes fejlődés indult el, megértéséhez szükséges az előző századok eseményeinek felidézése. A 16. század végén és a 17. század folyamán a török pusztította a lakosságot, a 17–18. század fordulóján a kuruc-labanc háborúk dúlták fel a vidéket. Gazdátlanra váltak a települések, a határok, az itt lakók vagy a pusztításnak estek áldozatul, vagy elmenekültek, a nehezen megszelídített földek újból elerdősödtek, elmozsarasodtak, az árvizek erőteljesebben károsították a vidéket. 1671-ben kivégezték a Rába-Répce vidék legnagyobb birtokosát, Nádasdy Ferencet, s megközelítőleg 10 évnyi átmeneti állapot után az Esterházyaké lett ez a hatalmas terület. Az életfeltételek rosszak voltak, általánossá vált a létbizonytalanság.

Az alábbiakban néhány falu népességi adataival szemléltetem, hogy a Rákóczi-szabadságharc után milyen kis létszámúak voltak a Felső-Rábaköz települései, és ez az állapot mekkora változáson ment át alig 40 év alatt. A 25 vizsgált községből néhányat ragadok ki a folyamat jellemzésére, bemutatom, hány család élt 1715-ben, 1728-ban és 1754-ben az adott helyen. Kapuvár: 111→167→258; Babót: 32→71→96; Beled: 29→62→108; Bogyoszló: 18→62→81; Hövej: 11→28→30; Kisfalud: 23→95→98; Mihályi: 54→101→104; Vitnyéd: 22→66→58.

Ezt a 16–17. század eseményeihez kötődő folyamatot szeretném a családnevek segítségével értelmezni, ahol az adatok lehetővé teszik, ott megerősíteni. Az önkéntes betelepülés nyomait, illetve a tudatos betelepítés nevekben kimutatható bizonyítékait keresem. Megvizsgálom az idegen hangzású, idegen írású – elsősorban német – családneveket és az eredetileg más etnikai közösséghez tartozást jelző népnévi indítékú neveket, valamint a település- és helynévi alapú családneveket. Ez utóbbiak elsősorban *-i* képzővel vannak ellátva, de akad köztük kis számban képző nélküli pusztai helynévből alakult családnév is. Az 1715-ös, 1728-as és az 1754-es országos összeírás (conscriptioes regniculares) Soproni Levéltárban fellelhető (Perceptoralia IV.14.a) adataiból dolgoztam.

1715-ben 209-féle családfőnevet rögzítettek. 1715 és 1728 között majdnem 2,5-szeresére (553→1336) nőtt a térség családjainak a száma. Igaz, hogy az 1715-ös adatok 18 település állapotát mutatják, míg 1728-ban 22 településről van adatunk. Ez a gyors iramú fejlődés 1728 és 1754 közti 26 esztendőben egy kicsit lassult: 1336-ról 1510-re emelkedett az összeírt családok száma. (Lehetséges, hogy az egymást követő összeírások váltak egyre pontosabbá.) A névkincs gazdagodása jól látható (1728: 413-féle, 1754: 476-féle különböző családnév). Ebben a két és fél évtizedben a névféleségek számában nagyobb arányú az emelkedés, mint a családok számában: 174-gyel több ez utóbbiak száma (13%) és eközben 63 új név jelent meg (15%). A névgyakoriság enyhén csökkent. Az átlagos névgyakoriság 2,65-os, falunként ez jóval kisebb. HAJDÚ MIHÁLY vizsgálatai

alapján tudjuk, hogy a 16. században országszerte 2 körüli a családnevek megterhelése, majd a kételemű nevek kötelezővé válásával lesz ez a szám egyre magasabb. (HAJDÚ 1998: 70).

2. A 18. század első évtizedeiben lendületes újratelepítés indult meg, különösen az Esterházy-birtokokon. Ezt a fejlődést igazolja az új, az eddigiektől eltérő nevek számának a gyarapodása. 1715-ben a 209-féle összeírt név között alig akadt idegen hangzású. A legtöbb név világos, érthető jelentésű köznévi, tulajdonnévi, melléknévi tartalmú szó. (Valószínűleg ekkor már több, más vidékekről betelepült család tartózkodott itt, de ők minden kötelezettség alól mentességet kaptak, így kimaradtak az összeírásból. A gondolatmenetet nem cáfolja ez a tény, mivel ők csak néhány éve élhettek itt, tehát a felvázolt folyamat iránya igaz.) A névanyagban 16 az idegen írású és hangzású: 7 német (*Arczt, Bider, Drinker, Grab, Glanszer, Hancz, Pair*) és 9 szláv, főként horvát eredetű sorolható ide (*Dikovics, Bencsics, Ivánkovics, Krajnicz, Kumncics, Letnics, Marics, Mikolics, Taricz*). A horvát nevűek korábbi évek okleveleiben, irataiban is szerepeltek már.

A nem magyar eredetű családnevek

Eredet	1715	1728	1754
	209-féle név %-ában	413-féle név %-ában	476-féle név %-ában
német	3,34	10,17	15,34
horvát	4,31	7,02	5,04
egyéb	1,42	3,14	5,46
összesen	9,07	20,33	25,84

Az idegen írású családnevek idegen hangzást is rögzítenek, mivel a 18. század kezdetén bemondás alapján írták össze a faluk lakosságát, így az írás szinte mindig a beszélt nyelvet tükrözte vissza. Grubacsevics Ferenc tisztartó 1710-ben Esterházy herceghez írott leveléből tudjuk, hogy: „A fiatal német kolóniát szinte megtizedelték.” (OL. Esterházy család hercegi ágának levéltári anyaga, P 150 1143 cs.); azaz a Nádasdy Ferenc által már támogatott német ajkú népesség betelepítése megindult, de a kuruc kori harcok idején erősen lelassult, sőt sok üldözésben volt részük az ide érkezőknek. A hét német eredetű név az előforduló eltérő nevek 3,34%-át teszi ki. A *Garab* az egyetlen (ez a családnév az 1682-es gartai névsorban a betelepülő német családok között olvasható *Grab* formában; későbbi kézírással a *Garab Mihók* nevet írták mellé), amely 3 családot jelöl, a többi mind egy-egy családot nevez meg, így a megvizsgált 18 falu családfői közül 1,63%-nak van német hangzású neve.

A nem magyar eredetű családfőnevek

Eredet	1715	1728	1754
	553 családfőnév %-ában	1336 családfőnév %-ában	1510 családfőnév %-ában
német	1,63	3,74	5,96
horvát	1,26	3,14	2,32
egyéb	0,91	0,97	2,05
összesen	3,80	7,85	10,33

A *Pintér* (KÁZMÉR MIKLÓSNÁL 1414-ből van az első adat), a *Bognár* (1402-ben) ugyancsak idegen, német alapszavú név, de évszázadok óta jelen vannak a magyar névkincsben, így ezeket a magyar nevek közé soroltam.

A 18. század elején a névanyagnak csupán 9,07%-a idegen hangzású, és ez a családfejek neveinek 3,80%-át foglalja magába.

1728-ban, körülbelül egy évtized elteltével már jól látszik a többször megfogalmazott szándéknak az eredménye, tudniillik, hogy a puszta helyeket be kell telepíteni. Esterházy József Antal 1719-ben a szentmiklósi tiszttartóját így utasítja „...a puszta helyekre német jobbágyokat kell telepíteni, s mentül hamarabb szép rendtartást lehet a község közé behozni, valamint a német dominiumokban vagyon. Ezek mellett a magyar jobbágy is megtanulja a Gvéreknek [német Gewähr-Buch] rendszerét” (DERCSÉNYI 1956: 85). Efféle ösztönzések hatására érkezett a 17. és 18. század fordulóján, a 18. század első évtizedeiben sok német ajkú római katolikus vallású telepés a Rábaközbe, elsősorban a mai Ausztria és Bajorország területéről. A betelepítési szándék beszédes példája Dénesfa ekkor rögzített névanyaga: a 26 családból 4 magyar, 2 horvát és 20 német nevű van. A háromféle magyar név (*Gyűrű, Molnár, Győrvári*) négy családot jelöl, a többi 22 idegen, betelepített személy (*Anrájter, Bominger, Cump, Faber, Gangl, Herman, Hoaler, Imanecker, Jorovics, Klaus, Krászl, Mandler, Moar, Parics, Paudler, Praj, Sach, Salemon, Schmitt, Staumberger, Szinebel, Tobinger*).

Az összeírásban szereplő 22 rábaközi település névanyagában 42-féle német eredetű családnév fordult elő, ez a 413-féle név 10,17%-a, és a családfejek 3,74%-a.

Hasonlóan megemelkedett a horvát eredetű családnevek száma. 29-féle névvel gazdagodott a névkincs, ez 7,02%. Például: *Degovics, Dezerics, Dezomics, Kovacsics, Puskovics* stb. Ezek a nevek 42 család egyedítésére szolgáltak (3,14%), ami mutatja azt is, hogy állandó, megtelepedett népességről van szó, egy név már több családra vonatkozott. Tudjuk, hogy a Sopron és Moson vármegyei területekre már a 15. századtól kezdve érkeztek horvát anyanyelvű családok, elsősorban kis- és középnemesek. Enyingi Török Bálint is sok horvát és rác származású tisztviselet alkalmazott a birtokain, 1613-ban például Veszékenyben *Rácz István* Török Bálint erdőinek az őrzője.

Egyéb, legtöbbször valamely szláv nyelvterületről érkező családok neve a névféleségek 3,14%-át adja, ez a családfejek 0,97%-a (*Bencsik, Csiczák, Gilicz, Kutsora* stb.). Akadnak e csoportban latinul írt foglalkozásnevek név helyett: *Coturnarius, Cantor, Comendant*.

Az idegen hangzású nevek az előforduló különböző névfajtáknak az egyötödét (20,33%) jelentik ebben az időben, a családoknak pedig a 7,85%-a rendelkezik nem magyar hangzású névvel.

Az 1754-es összeírás 22 településen 476-féle nevet rögzített, ez 1510 családfejet nevezett meg. Az átlagos névgyakoriság 3,17.

Ebben a Nádasdy Boldizsár nevével fémjelzett összeírásban 73 eltérő német eredetű név található, ez a 476-féle névnek a 15,34%-a. Például *Apeller, Bruk, Fischer, Hochsinger, Hoffer, Klauser, Linsenhauer, Ritter, Scherer, Schneider, Tobler, Wolf, Zasing* stb. A családfejek közül 5,96%-ot jelölnek ezen nevek.

Szép számban akadnak továbbra is horvát eredetű családnevek. Például: *Csörgits, Degovits, Galavics, Garabics, Lukonics, Lukovics, Ugronovics* stb. Összesen 24-féle név fordul elő (5,04%). Lényeges különbség, hogy a német eredetűek esetében 1,23 a gyakoriság, a horvát neveknél viszont 1,45. Tehát ezek a családok már jobban gyökeret ereszt-

tettek, ugyanazzal a névvel több családfőt azonosítanak. A családfők 2,32%-ának van horvát hangzású neve.

Az egyéb kategóriába sorolt nevek között ilyenek fordulnak elő mint: *Deluki, Korbeli, Franek, Ludban, Menegati, Soldik*...Megszaporodott ezen névváltozatok száma (5,46%), de szinte mind egyszeri előfordulású, tehát nemrégiben érkeztek viselőik, még nem nevezhetők tősgyökeres lakosoknak. A családfők 2,05%-a rendelkezik ilyen névvel.

A század közepére nagyot változott a névkincs eredet szerinti összetétele. Ugyanis 1720-ban a különböző családnevek alig egytizede, 1728-ban már egyötöde, 1754-ben pedig egynegyede idegen eredetű. (9,07→20,33→25,84) Nem csupán az előforduló nevek között nő az aránya, hanem a megnevezett családfők számában is emelkedés figyelhető meg (3,97→7,85→10,33).

3. Az 1700-as évek első felében az előbb vizsgáltaknál természetesen nagyobb százalékban vannak jelen a máshonnan érkezett, idegen tájakról betelepült emberek. Erről tanúskodnak a népnévi eredetű családnevek. Ezek évszázadok óta itt élő családokat nevezhetnek meg: *Horváth* (KÁZMÉR MIKLÓSNÁL 1430-ból van az első Sopron környéki adat: *Janko Horvat*), *Németh* (KÁZMÉR 1993: 1367), *Tóth* (KÁZMÉR 1993: 1320). Ők tulajdonképpen már asszimilálódott rábaköziek, rég magyar az anyanyelvük.

Népnévi eredetű családnevek

Családnév	1715 (%)	1728 (%)	1754 (%)
<i>Németh</i>	7,05	5,91	5,36
<i>Horváth</i>	2,89	4,72	5,56
<i>Tóth</i>	2,72	2,24	2,65
<i>Rác</i>	0,18	0,29	0,19
<i>Lengyel</i>	0,18	0,22	0,19
<i>Török</i>	0,36	0,22	0,13
<i>Pajor</i>	-	0,07	0,13
<i>Orosz</i>	0,18	-	-
<i>Bolgár</i>	-	-	0,06
<i>Polák</i>	-	-	0,06
<i>Cseh</i>	-	-	0,06
<i>Mizer</i>	-	0,07	-
<i>Móré</i>	-	0,07	-
Összesen	13,56	13,84	14,43

A század közepére kialakul, hogy mind a *Németh*, mind a *Horváth*, mind az egyéb népnévi eredetű családnevek csoportja – ahol a *Tóth*-nak a többinél nagyobb súlya van –

a családfők körülbelül 5-5%-át nevezi meg. A három említett néven túl a többinek mind a század első évtizedeiben, mind a közepén kicsi a jelentősége.

A népnévi eredetű családnevek a kételemű nevek kialakulása óta jelen vannak a névanyagban, így ezek arányaiból csak óvatos következtetést vonhatunk le, de azért néhány érdekes megállapítást tehetünk a segítségükkel. Látható, hogy nem csupán a német vagy horvát hangzású nevek mennyisége szaporodik a 40 év folyamán, hanem a *Németh* (39→77→81) és *Horváth* (16→63→84) családnevek száma is. Az összeírásokban ritkán fordul elő, az anyakönyvekben viszont többször találunk ilyen bejegyzéseket: *Horváth alias Ellencsics*, *Németh alias Teitebner*. Ezek az adatok megerősítik THIRRING GUSZTÁV megállapítását, mely szerint a Rábaköz nem válik etnikailag tagolttá, az idekeült családok nagyon gyorsan beilleszkednek, úgy tűnik tudatosan asszimilálódnak.

A 10 leggyakoribb név között mind a három vizsgált időpontban jelen van a *Németh* és a *Horváth* családnév.

név	1715			1728			1754		
	előfordulás	%	elterjedtség	előfordulás	%	elterjedtség	előfordulás	%	elterjedtség
<i>Németh</i>	39	7.05	14	77	5.76	16	81	5.36	19
<i>Horváth</i>	16	2.71	10	63	4.72	17	84	5.56	20

Az adatokból az következik, hogy e két név viselőinek a száma nőtt: a *Németh* esetében 2,1-szeresére, a *Horváth* családnévnél 5,25-szorosára. Eközben a két név elterjedtsége erősödött, különösen igaz ez a *Horváth*-ra: 10-ről 20-ra emelkedett azon faluk száma, ahol előfordul e név. A névanyagon belüli arányok változása a *Németh* esetében csökkenést mutat (7,05%-ról 5,36%-ra esett vissza), míg a másodiknál erőteljes emelkedés figyelhető meg (2,71%-ról 5,56%-ra nőtt). Ez az eredmény azt is jelentheti, hogy a német nyelvterületről származók inkább megőrizték eredeti családnévüket (a névanyagban 3,82%-ról 10,17%-ra, majd 16,81%-ra emelkedett), míg a horvátok esetében az eredeti családnév helyett (3,34%-ról 8,96%-ra, majd 6,09%-ra változott) az etnikai hovatartozást kifejező *Horváth* megnevezések száma gyarapodott.

4. A biztos megélhetést nyújtó és a korábbi századokban biztonságot ígérő Rábaközbe folyamatosan érkeztek déli irányból magyar anyanyelvű betelepülők. „A közös gondok, a hasonló helyzet mellett a megyehatárokat túllépő főnemesi birtoklásnak volt a következménye a régió megyéinek (Sopron, Vas és Zala megye) szoros kapcsolata. Ugyancsak átlépték a megyehatárokat a bene possessionatus nemesség hivatalvállaló, gyakran főúri szolgálatban is álló képviselői ... Mellettük az egyre terjeszkedő török elől számos armalista és kisbirtokos nemes húzódott fel familiarisi szolgálatáért kisebb-nagyobb területet kapva a védettebb területekre. Különösen sok Zala és Vas megyei nemes vált így Sopron megyei birtokossá Nádasdy Tamás és utódai alatt.” (TÓTH 1994: 7)

Ezek a 16. és a 17. századra vonatkozó gondolatok megerősítik, hogy a jó megélhetést kínáló Rábaköz mindig is vonzotta a gazdálkodókat, de a terület nagy részét birtokoló Nádasdyak is ösztönözték ezt a folyamatot.

Az előző adatok azt mutatták, hogy az új betelepülők új nevekkel gazdagították a névállományt, eközben a gyakoriság nem nőtt jelentősen, mivel ezek a családok még újak voltak e tájon, nem bokrosodott el a nevük. Ha a származási helyre utaló *-i* képzővel alakult magyarok adta családneveket vizsgáljuk meg, láthatóvá válik egy korábbi

állapot is, ugyanis ebben a csoportban elterjedt, elbokrosodott nevek is akadnak, és ez a tény a családok régi, tartós jelenlétére mutathat rá. A névföldrajzi vizsgálat igazolja az előbb idézett gondolatot, miszerint korábban a magyar anyanyelvű lakosság déli irányból húzódtott fel a Rábaközbe.

A hely- és településnévi motivációjú *-i* képzős családnevek aránya jelentősnek mondható mind a három vizsgált időpontban. Az 1715-ben összeírt 553 család közül 64-nek a nevében van jelen az *-i* képzős forma (11,57%). A 209-féle névből 48-féle tartozik e csoportba (22,97%). 39 családnév mindössze egyszer fordul elő: 81,25%. Ebből adódik a névgyakoriság alacsony mutatója: csupán 1,36. Hasonlóak az eredmények 1728-ban és 1754-ben is, jóllehet tisztán érzékelhető egy folyamat elindulása, sőt erősödése. Az összes családnéven belül alig változik e névfajta aránya, viszont az új nevek száma csökken, a névkincsen belül visszaszorulóban van: 22,48%→19,61%→18,49%. Természetesen ezzel párhuzamosan emelkedik a nevek gyakorisága: 1,36→1,77→1,87. Szembetűnő a helynévi alapú egyszeri előfordulásúak visszaesése: 81%→69,14%→63,63%, amelyből, ha óvatosan is, de levonható az a következtetés, hogy a déli irányú betelepülés megszűnőben van, a korábban ide érkezett családok által meghonosított névanyag vált egyre elterjedtebbé. A folyamat a török idején és a Nádasdyak birtoklása alatt volt eleven. Ahogy az adatok mutatták, az ide tartozó 48 névből 39 egyetlen család megkülönböztetésére szolgált. A fennmaradt 9 eltérő névből öt családnév ugyanazon a településen két családot nevezett meg: *Erdélyi, Hegyi, Kapui, Szanyi, Zsirai*. Különböző településeken élő, de ugyancsak két-két családra vonatkozik az *Erdődi* és a *Szőlőssi* név. Beledben három *Buti* nevű család élt. E nevet KÁZMÉR MIKLÓS a származási hely motiválta csoportba sorolja, noha a település- vagy helynév nem lokalizálható. A *Buti* név azóta is jellegzetesen beledi név maradt. Ezen adatok ismeretében kiemelkedően magas a kilencedik: a *Szalai* családnév előfordulásának a száma: 9 családfőt nevez meg, ráadásul egy falun belül is már többször megtalálható. Páliban és Szárföldön három-három esetben, Kapuváron kétszer, Bogyoszlón egyszer. A két következő időpontban is kiemelkedően magas e név előfordulásának száma (9→14→24), akkor, amikor még a nevek jelentős része egyetlen családot identifikál.

1728-ban a 81 különböző névből 56 csupán egyszer található meg a névsorokban, 12 név ugyanazon a településen belül nevez meg két családot, 8 pedig más-más faluban. A *Gici* háromszor, a *Borsodi, Füzi, Hegyi* név négyszer, a *Szalai* pedig 14-szer kerül elő. A következő összeírásban is feltűnő a *Szalai* név gyakorisága. Itt már az 56 egyszeri előfordulású mellett 24 a két-három családot megnevező név. Négyszer találjuk meg a *Borsodi, Foki, Hegyi* nevet, ötször a *Buti, Füzi, Őri (Eöry)*, és nyolcszor a *Szigeti* családnévet, huszonnégszer pedig a *Szalai*-t. Egyrészt az e névvel jelölt családok száma magas, másrészt a név elterjedtsége is figyelemre méltó: 1715-ben 4, 1728-ban 6, 1754-ben pedig 10 településen élnek *Szalai* nevűek.

KÁZMÉR MIKLÓS a birtokról, lakó- vagy származási helyről elnevezett családnevek közé sorolja. A *sala ~ zala* azonosságát igazolja: „A megyenévben és a helynévben is az *sz > z* zöngésülés csak a 18. században indult meg (a számos 1720-i családnév biztosan *sz-szel* hangzott), s így a korábbi adatok *z*-je is mindig *sz* hangértékű.” (KÁZMÉR 1993) Ez a név egymagában is képes igazolni a korábban idézett gondolatot, mely szerint a Zalából való betelepülés az előző (16–17.) századokban jellemző volt e tájon. Az *-i* képzős helynévi alapú névtípuson belül gyakori (kiemelt első helyet foglal el), valamint

a Felső-Rábaköz falvaiban feltűnően elterjedt. A teljes névanyagon belül a tizedik leggyakoribb név a *Kiss*-sel együtt, annak ellenére, hogy ez a névtípus a kételemű nevek megszilárdulása idején a területen nem jellemző. A leggyakoribb 10 között foglalkozásnévi indítékúak: *Takács*, *Varga*, *Molnár*, *Kovács*, *Szabó*; népnévi motivációjúak: *Németh*, *Horváth*, *Tóth* és tulajdonságot jelölők: *Nagy*, *Kiss* szerepelnek. A *Kiss*-sel egyező arányban (1,5–2%) a 10. helyen ott található mindhárom időpontban a *Szalai* is. Más-más arányban, de a 40 év folyamán változatlanul ezek az élvonalban lévő családnevek.

A település- és helynévi alapú családnevek névföldrajzi vizsgálata szintén megerősíti azt az állítást, hogy – a magyar anyanyelvűek esetében – a déli irányból való betelepülés volt jellemző a Rábaközre.

1715-ben az összeírt 209-féle névnek a 22,97%-a tartozik a származási helyet, birtoklást motivációként magába foglaló nevek közé. Külön választom a nagyobb tájegységre, megyenévre vagy közszoói tartalomra épülő családneveket az egyes megyék településnévből kialakultaktól. Külön pontba sorolom a Sopron, Vas és Zala megyei településnévből alakultakat és egy közös pontba a fennmaradtakat.

1. Tájegység: *Bakony*, *Erdélyi*.

2. Megyenév: *Baranyai*, *Borsodi*, *Pesti*, *Somogyi*, *Szalai*, *Turóczi* (helynévi indítékúak is lehetnek).

3. Határnévi tartalmú közszoó: *Hegy*, *Nyilasi*.

4. Sopron megyei településnévből, külterületi helynévből alakult (a 18. századi közigazgatás alapján sorolom be): *Büki* (Bük ma Vas megyéhez tartozik), *Hegykői*, *Kapui* (a mai Kapuvár középkori neve), *Kisfaludi*, *Lócsi* (ma Vas megyéhez tartozik), *Sági* (valószínűleg Simaság része, ma Vas megye), *Szanyi*, *Szili*, *Zsirai* (9). Egyedül a *Sági* név Sopron megyéhez kötése bizonytalan, ugyanis *Ság* nevű település szinte mindegyik környező megyében található.

5. Vas megyei: *Dornai* (Dornó), *Káldi*, *Kökedi* (ma Nagykölked), *Komláti-Komjáti* (Komját), *Öri* (Őriszentpéter vagy Alsóőr, Felsőőr a mai Burgenlandban), *Patty* (ma Rábapatty), *Szigeti* (Sárvár mellett) (7). A Sziget településnév pontos helyhez kötése bizonytalan, vonatkozhat többek között a mai Györszigetre is.

6. Zala megyei: *Bözöredi* (Bezeréd), *Gyöngyösi* (ma Rezi része), *Kávási*, *Letnei* (Letenye), *Ormándi*, *Szalai*, *Sennyei* (Senye, Sénye), *Tapolcai* (8).

7. Egyéb megyék: Győr megyei: *Rabi* (talán a Rába helynévből, amely később Szentmihály lett); Somogy megyei: *Füzi*, *Kutasi*, *Pocza* (CSÁNKI: *Polcza-Pócza* nevű pusztá); Tolna megyei: *Böcskei* (Bölcske), *Teveli*; Pest megyei: *Pesti*, *Sambuki* (Zsámbok).

Nem lokalizálható megnyugtatóan a *Buti*, *Erdődi*. Zalaerdőd későbbi keletkezésű, de CSÁNKINál található említés a Zala megyei Erdődfalváról. Ugyancsak CSÁNKI szerint a Kapuvári várhoz tartozó hely volt Kapuvár és Osli között, esetleg a Szatmár megyei *Erdőd* is lehet a névadás alapja. A *Karsai KÁZMÉR* szerint a *Krassai* név (Krassó) változata. A *Piri* vezetéknev nem valószínű, hogy a Győr megyei Pér települést jelenti, ezt ugyanis nem ejtik *i*-vel. A *Szegedi* lehet a *Szigeti* elírása, sok változatban látható (pl. *Szigedi*), de lehet a Zalában lévő *Szegede* településnév a tulajdonnév alapja, de akár a Csongrád megyei nagyváros is. A *Szőlősi* névről sem dönthetjük el, hova köthető, ebben az időszakban 15 megyében van ilyen nevű település. A *Turi* elnevezés indítéka lehet a folyónév, de van ilyen nevű falu Somogyban, Zalában, Fejérben, sőt Pest megyében is...

A felsorolt (nem mindig biztos) adatok azt mutatják, hogy három megyét lehet kiemelni, ahonnan nagyobb számú családnév alapszava adatolható. Ezek közül természetesen Sopron megye a legjelentősebb, ezt követi Zala, majd Vas megye.

1728-ban a 413-féle családnévnek a 19,61%-a az -i képzős helynévi alapú családnév.

1. Tájegységet jelölő név: *Erdélyi*.

2. Megyenév: *Borsodi, Somogyi, Szalai*.

3. Határnévi jelentésű közszó: *Hegyi, Dombi, Pusztai*.

4. Sopron megyei: *Büki, Círáki, Csapodi, Cseri, Hegykői, Homoki* (Fertőhomok), *Kapui, Kisfaludi, Lócsi, Mesterházi, Potyondi, Sobri, Vicai, Zsirai* (14).

5. Vas megyei: *Bozoki, Dornai, Dukai, Eöri, Győrvári, Hídvégi* (Rábahídvég), *Káldi, Keresztesi* (Vaskeresztes), *Komjáti, Kotai* (Kolta), *Kökedi, Kúti* (Vaskút), *Maráczi, Mirathi, Nárai, Niczki, Patyi, Rádi, Rumi, Újvári* (Németújvár). Bozok (Bozsok), Hídvég, Keresztes, Kút más megyékben is megtalálható települések, így 16 név tekinthető meglehetősen biztonsággal Vas megyeinek.

6. Zala megyei: *Béczi* (Béc), *Budai, Foki* (Vindornyafo), *Lendvai, Letenyei, Rátki, Sandi* (ma Somogy megye), *Szalai, Senyei, Tapolcai, Tokaji* (ma Veszprém megye, Sümeg része) (11).

7. Egyéb megyék: Veszprém megye: *Akli, Gecsei, Gici, Kertai*; Győr megye: *Szigeti* (Győrsziget), *Vámosi* (ma Vámoszabadi); Komárom megye: *Komáromi, Oroszlány, Komlósi*; Fejér megye: *Czeczely* (Talán Cece?), *Fehérvári*. Továbbá: *Bedi, Nyitrai* (Nyitra m.); *Böcskei, Földesi* (Tolna m.); *Füzi* (Somogy m.); *Zsámboki* (Pest m.); *Kalocsai* (Bács-Kiskun m.); *Szegedi* (Csongrád m.); *Gréci* (Graz, Ausztria); *Karsai* (Krassó m.), *Vinikai* (Varasd megye). Sok település több megyében is megtalálható, például *Csatári, Lak, Ság, Szilvás, Tur*, néhány név viszont nem lokalizálható: *Burányi, Buti, Topoczki*. A legtöbb név ismét a már említett három megyéhez kapcsolódik.

1754-ben a 476-féle névből 18,49%-nyi az -i képzős származási, birtoklási helyre visszavezethető.

1. Tájegységet jelöl: *Erdélyi*, esetleg *Szilágyi*.

2. Megyenév: a *Borsodi, Pesti, Somogyi* és *Szalai*.

3. Határnévi jelentésű közszó: *Dombi, Hegyi, Kisházi, Kőházi, Kövi, Nyilasi*.

4. Sopron megyei: *Bodonhelyi, Bozai* (Ma Fertőboz), *Családi, Harkai, Homoki, Kapui, Kisfaludi, Lócsi, Oszli* (Osl), *Potyondi, Szanyi, Szili, Udvardi, Vági, Zsirai* (15). A *Család* településnév valószínűleg a rábaközi *Pusztacsalád*-ot jelenti, de nem zárhatjuk ki a lehetséges indítékok közül a Vas megyei *Vámoscsalád* helynevet sem.

5. Vas megye: *Dornai, Dukai, Eöri, Győrvári, Hídvégi* (Rábahídvég), *Káldi, Kazári, Komjáti, Kotai* (Kolta), *Kökedi, Kúti* (Vaskút), *Maráczi, Nárai, Patyi, Rumi, Újvári* (Németújvár) (16).

6. Zala megye: *Baki, Foki* (Vindornyafo), *Kapacsi* (Kapolcs), *Lendvai, Letenyei, Pákai, Pölöskei, Rádi* (Rád, ma Rádó része), *Rátki, Sandi, Szalai, Szenyei, Tapolcai, Tokaji* (14).

7. Egyéb: Győr megye: *Ancheli* (ma Ánghelypuszta, Rábaszentmihály külterületi lakott helye), *Megyeri* (Kismegyer), *Péczi* (Ma Felpéc, illetve Kajárpéc), *Szemerei* (lehet a mai Győrszemere vagy a Sopron megyei Répceszemere is), *Szigeti, Vámosi*. Fejér megyei: *Csákvári, Ceceli, Fejérvári, Móri* (az előző összeírásban *More* változatban írták, a szóvégen -é birtokjel is lehet). Veszprém megye: *Gici, Puli* (Pula, de lehet Felső- vagy Alsópula, ma Burgenlandban), *Patai*. Tolna m.: *Földesi*; Komárom m.: *Konkolyi*; Bara-

nya m.: *Mohácsi*. *Lehotai*, *Nyitrai* Szlovákiában, *Gyili*: Máramarosban Gyil település, Vas megyében a CSÁNKI említette Gyeli település is lehet a névadás indítéka.

Olaszi (az -i utalhat birtoklásra is) nevű hely van Somogyban, Olasz nevű Zalában. A *Szombathelyi* családnév szintén sok megyéhez köthető (Vas, Moson, Somogy)

Nem egyértelműen határozható meg a névadó község földrajzi helye a *Peleci*, *Sarnocza*i, *Vizmati*, *Úri* nevek esetében.

A bizonytalanságok, nehézségek ellenére is jól látható a három megye: Zala, Vas és Sopron összetartozása.

5. Van néhány olyan családnév, amely pusztá helynévből vált személyt jelölő formává. Már az első összeírásban szerepel a *Förhéncz* név. Lehet Zala megyei település, a 18. század végi térképeken fel van tüntetve. Jelentheti azonban a szekérrúd tövéénél található alkatrészt is (*förlhérc*, nyelvjárási ejtése *förhénc*). A *Gacs* nevet 1715-ben már két család viseli, az elnevezés indítéka lehet – de nem állítható biztosan – a Galíciából való származás (KISS LAJOS: *Gácsország*). *Bér* Komárom megyei, *Gosztola* Zala megyei, *Küllő* Sopron megyei település- és egyben családnév. A *Szántó* ciráki nemes család neve, sokáig *Szántóházi* néven szerepelnek, nagy valószínűséggel a lerövidült név is őket jelöli. Az 1728-as névsorban található az *Edve* (Sopron m.), a *Mizser* (Zala m.), az 1754-esben az *Aka* (Veszprém m.), a *Samjo* (Somlyó?), a *Raro* (Ráró Moson m.) név. Elképzelhető, hogy a *Bokon* (Hövejen, Himodon gyakori) családnév is e csoportba sorolható, ugyanis a *Bakony* név eltűnése után bukkan fel, KÁZMÉR MIKLÓSNÁL is egy címszó alatt szerepelnek.

Ebbe a típusba kevés név sorolható. Azonban az itt bemutatottak többsége is erősíti a felvetett gondolatot, mely szerint nagyon sok rábaközi családnak Vasban és Zalában találhatjuk meg az őseit.

Hivatkozott irodalom:

CSÁNKI DEZSŐ 1890. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest.

DERCSÉNYI DEZSŐ 1956. *Sopron és környéke műemlékei*. Budapest.

HAJDÚ MIHÁLY 1998. Dunántúli személynevek a XVI. századból. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest.

HORVÁTH ZOLTÁN 1976. *A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében*. Budapest.

KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára*. Budapest.

KISS LAJOS 1978. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Magyarország történeti helységnévtára (1773–1808) 1987–2000. Magyar Statisztikai Hivatal, Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat.

THIRRING GUSZTÁV 1938. Sopron megye községeinek fejlődése. *Soproni Szemle*.

TÓTH PÉTER 1994. *Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái* I. Sopron.

VARGA JÓZSEFNÉ

FELVIDÉKI CSALÁDNEVEK ONOMATODIALEKTOLÓGIAI VALLOMÁSA

A dialektológiai szempontok névtanban történő érvényesítése nem tekint vissza nagy hagyományokra. A kérdéssel elsőként ÖRDÖG FERENC foglalkozott behatóan (ÖRDÖG 1988). Neki tulajdonítjuk az onomatodialektológia szakkifejezést is. A fogalom pontos definiálását a szerző 1991-es tanulmányában találjuk (ÖRDÖG 1991). Ez a módszer a nyelvjárástörténeti vizsgálatoktól annyiban különbözik, hogy itt a nevek nyelvjárásokhoz hasonlatos megoszlása áll a középpontban, a hagyományos nyelvjáráskutatásban pedig a sok közül csupán egy szempontot jelent a nevekből levonható dialektológiai megközelítés.

Négy kutatóponton vizsgáltam. Ezek mindegyike a mai Szlovákia területén található. A községek betűrendben megadva a következők: Balony (Baloň), Diósförgepatony (Orechová Potôň), Kiscétény (Malý Cetín), Nagycétény (Veľký Cetín).

Regionális elhelyezkedés szempontjából mind a négy községnek közös vonása, hogy a nyugat-szlovákiai térséghez tartozik, vagyis oda, ahol a tömbben élő felvidéki magyarság a legszélesebb észak-dél irányú sávot tudhatja magáénak. További egyező sajátosságként említhető a községek lélekszáma, mivel mind a négynek kétezer fő alatti a lakossága. Balony, Kiscétény és Nagycétény lakossága alapvetően napjainkig római katolikus, s csupán Diósförgepatonyban találunk a katolikusokon kívül nagyobb arányban más felekezetekhez tartozókat, főként reformátusokat. Részesedésük valamivel 20% alatti.

Balonyon, Diósförgepatonyban, Nagycétényben a lakosság döntő többsége magyarnak vallja magát; az első két községben közel száz százalékban, a harmadikban is 80% fölötti a magyarok részaránya. Kiscétényben az etnikai arányok egészen más képet tárnak elénk. Trianonig a magukat magyarnak vallók voltak többségben, majd az 1919-es csehszlovák népszámlálás és az első népszámlálás közötti két év alatt hirtelen megfordul a lakosság etnikai összetétele. Az azóta eltelt nyolcvan évben a falu lakossága teljesen elszlovákosodott.

A települések nagysága és etnikai összetétele az 1990-es népszámlálás szerint a következő képet mutatja. Balonyban 744 főből 717-en vallották magukat magyarnak (96,37%). Diósförgepatonyban 1617 lelket számláltak össze, amelyből 1576 fő volt magyar (97,46%). A 378 összlakosú Kiscétényben mindössze 23 fő a magyar (6,08%). Az 1836 lelkes Nagycétényben 1561 magyar lakost írtak össze a számlálóbiztosok (83,87%).

A kutatópontok elhelyezkedéséből és kis számából fakadóan dolgozatomban nincs lehetőségem jelenséghatárok meghúzására. Ugyanakkor tényként kell elfogadnom, hogy a négy község két markánsan elkülöníthető magyar nyelvjárási területhez tartozik. A legújabb nyelvjárási monográfia a két csallóközi település – Balony és Diósförgepatony – nyelvjárási hovatartozását a közép-dunántúli–kisalföldi régióban jelöli ki. Azon belül a csallóközi–szigetközi nyelvjárás csoportban kapnak helyet (vö. Kiss J. 2001: 271–274). A Zobor-vidéki kutatópontjaim – Kiscétény és Nagycétény – a kézikönyv alapján a palóc nyelvjárási régióhoz, azon belül pedig a nyugati palóc tömbhöz tartoznak (vö. Kiss 2001: 282–287). A két utóbbi település napjainkra nyelvszigethelyzetbe került.

A családneveket az állami anyakönyvezés kezdetétől egészen 1999-ig vizsgáltam. Azokat a hivatalos állami anyakönyvekből gyűjtöttem. A vizsgálat alapját nem csak az

újszülöttek családnévanyaga képezte. Figyelmem kiterjedt az anyák leánykori nevére is. Az alábbi táblázatban az újszülöttekre vonatkozó adatokat közlöm.

	Az újszülöttek száma		
	1895–1945 között	1945–1999 között	Összesen
Balony	1033	561	1594
Diósförgepatony	1435	1691	3126
Kiscétény	442	281	723
Nagycétény	2750	1747	4497

A legtöbb lehetőséget az onomatodialektológia területén a családneveknek azok az írásváltozatai rejtik magukban (ezek általában egyúttal ejtősváltozatokat is takarnak), amelyek a különféle nyelvjárásokban ejtéskülönbséget mutatnak. A névalakváltozatokban HAJDÚ MIHÁLY szerint ilyen oppozíciót alkothat az *e* : *ö*, az *i* : *ü*, az *a* : *e*, az *í* : *é* és az *i* : *e* szembenállás (vö. HAJDÚ 1994b: II. 116–119).

A legmarkánsabb különbséget az *e* : *ö* szembenállás területén figyelhetjük meg. A Zobor-vidék számításba jöhető családneveire alapvetően az illabiális forma jellemző. Ennek ott véleményem szerint két oka is lehetséges. A főbbik az, hogy a palóc e kettősségek közül előnyben részesíti az illabiális változatokat; a másik, hogy a szlovák hangrendszerben nincs meg az *ö* és *ü* hang, ezért az ilyen hangot tartalmazó kölcsönzéseket szlovák ajkon is illabiálissal váltják fel. Így lesz a magyar *Vörös*-ből, *Szűcs*-ből a szlovák ejtésben *Vereš*, *Sič*. A Zobor-vidéken elvileg a két tényező interferenciájával is számolnunk kell, nem tagadván a magyar eredeztetésű családnevekben az elsőként említettnek a dominanciáját. A viszonylag nagy számú *Veres* családnevet inkább a palócos illabiális ejtésnek, a *Sič*-ét (e. szícs) a magyar köznyelvi alak (*Szűcs*) szlovák ejtésnek megfelelő lejegyzését gyaníthatjuk. Természetesen az ejtési kettősséget magukba rejtő nevek közül Kiscétényben és Nagycétényben szórványosan egyaránt fölbukkannak labiális alakok is. Ebből az is következik, hogy a táji ejtéstől eltérő arculatú családnevek nagy valószínűséggel beköltözéssel, házasság révén kerülhettek a két településre. Érdekességgé említhető, hogy Nagycétény *Együd* ~ *Együtt* családnév az egész vizsgált időszakot végigkíséri, s illabiális alakváltozata (*Egyed*) egyszer sem bukkan fel.

A táblázatokból megállapítható, hogy a családnevek hangalakváltozatait tekintve egyetlen község esetében sincs abszolút következetesség. Ez természetes is, hiszen a családok és egyes személyek mozgásával együtt megjelennek/megjelenhetnek olyan alakváltozatok, amelyek nincsenek szinkronban az adott földrajzi egység nyelvjárásának hangtani arculatával. A két különböző nyelvjáráshoz tartozó községek esetében ennek ellenére megállapítható, hogy a Csallóközben az *e* : *ö*, *i* : *ü* szembenállásában alapvetően inkább labiális változatokkal találkozhatunk, a Zobor-vidéken inkább az illabiálisakkal. Az *e* : *ö* oppozíció tárgyalásakor bizonyos nevek esetében HAJDÚ MIHÁLY is a nyelvjárásokkal összefüggésbe hozható táji megoszlásáról számol be (vö. HAJDÚ 1987: 447). Ennek látszólag ellentmond a balonyi *Csendes* és a diósförgepatonyi *Lelkes* adat. Ha azonban tudjuk, hogy a magyar nyelvterület egyes régiói között az *ö*-zés mértékében is különbségek mutatkoznak – vannak erősen *ö*-ző, enyhén *ö*-ző, alig *ö*-ző és nem *ö*-ző területek –, akkor mindjárt másképp értékeljük a jelenséget. Tény, hogy a palóc nyelvjárásterületen a labiális családnevek száma sokkal magasabb, mint illabiális párjuké, vagyis az *e* : *ö*, *i* : *ü* tekintetében szembenálló névpárok közül inkább az *e*-sek dominálnak.

Az *e : a* szembenállásra csak kis számú adattal rendelkezem, de adott helyzetben a hiány is árulkodónak tűnhet. Egyik kutatóponton sem tűnt fel a *Fazakas*, ami összhangban van azzal a névtani megfigyeléssel, hogy az inkább a magyar nyelvterület keleti felére, a *Fazokas* a középső területére jellemző. A *Fazekas* pedig nagyjából az egész nyelvterületet lefedi (vö. HAJDÚ 1994: II. 117). Találtam viszont *Fazikas*-t, amelyet a Zobor-vidéken adathalltam. Megjegyzendő, hogy Kiscétényben a névnek ezt az alakváltozatát olvasta ki BLASKOVICS is a török defterekből (BLASKOVICS 1989: 304). A községet 1664-ben az újvári ejálet összeírása *Nemes Cseton* néven említi.

Az *i : é* szembenállását mutató nevekre is csak gyér anyaggal rendelkezem, de a néhány, szórványosan felbukkanó *Fehér* családnév azt a szakirodalomból ismert állítást erősíti meg, hogy a kutatópontok által jellemezhető területen általánosan elterjedtebb ennek a névnek az *é*-s változata.

Az *i : e* szembenállás megfigyelésére is csak két adatot találtam. Az egyik *Pityó : Petyó* alakváltozatában is felbukkant Kiscétényben. Igaz, az egyik az anyák családnéve között. A névről nem lehet biztonsággal megállapítani, hogy magyar vagy szlovák képzési móddal jött-e létre. Annyi azonban sejthető, hogy a *Petyó* a szlovák *Peter*, a *Pityó* a magyar *Péter* törövidítéses továbbképzésével keletkezhetett szlovák *-o* nyelvtani nemre utaló végződéssel vagy magyar *-ó* derivátum felhasználásával. Mindebből következik, hogy e két név ejtéskülönbsége az itt tárgyalt szempontból nem hozható összefüggésbe a nyelvjárásiassággal. A két családnév eredetének vizsgálata nélkül pedig a nyelvi hovatarozás megítélése is nyitott kérdés marad. A *Deák* felbukkanása viszont összhangban van HAJDÚ MIHÁLY megfigyelésével, miszerint Szeged és Szabolcs kivételével az egész országban elterjedt változattal van dolgunk (HAJDÚ 1994: II. 119).

A dialektológia szempontok érvényesítésekor hosszasan töprengtem a szóvégi *o : ó* oppozíció felvételén, hiszen az adatok feldolgozásakor egyértelműen kirajzolódott, hogy ez döntően a Zobor-vidéki neveket érinti. Elhagyásukkor a következőképpen gondolkodtam. Igaz, hogy a név végi rövid *o* jellegzetes regionális sajátosságnak tűnik, amelyről éppen a nevek kapcsán többek között BENKŐ LORÁNDnál is olvashatunk A történeti nyelvtudomány alapjai című munkájában (BENKŐ 1988: 203). BENKŐ a *Josko* és a *Fëro* keresztnéveket hozza fel példaként, mint olyan, a palócság körében használatos beceneveket, amelyek egyértelműen szlovák–magyar (palóc) kontaktusjelenséggé magyarázhatók a nyelvterület északi peremén. A problémát egy másik, terjedelmesebb kéziratomban magam is érintem, igaz, némileg más vonatkozásban. Megjegyzendő, hogy HAJDÚ MIHÁLY a Magyar becézőnevek című munkájában adathozza a *Misó* becenevet (HAJDÚ 1974: 119), amely nála is a nyelvterület északi területén bukkant fel. Egyetértve HAJDÚ MIHÁLYAL én is úgy vélem, nem véletlen az a tény, hogy ez a név éppen ebben a régióban adathozható. HAJDÚ MIHÁLY egyébként a szóban forgó onoma magyar eredeztetésekor *-só* kicsinyítő képzőről beszél (a *-só* képzőre vö. KÁZMÉR 1993: 510; HAJDÚ 1974: 119), s ritkaságán túl megemlíti róla, hogy az „a szlováksággal szomszédos területek szélén él” (HAJDÚ 1974: 119). Mindezeket tudva a családnévek vizsgálatakor mégsem vettem fel az *o : ó* oppozíciót, mert az adatokból szinte soha nem tudtam kiolvasni, hogy szlovákos, avagy kontaktusjelenségből eredő palócos névhasználatról van-e szó (pl. *Balkó ~ Balko; Kmettyó ~ Kmettyo; Petyó ~ Petyo; Pityó ~ Pityo*; stb.). A kettő azért is egybemosódott, mert szinte alig találkoztam jelölési következetességgel. Egyazon adat is rendre változtatta a rövid és hosszú magánhangzót az állami anyakönyvek lapjain. Ez még az autográf aláírásokra is érvényes. Tovább bonyolította a helyzetet az ún. tollhiba

kérdése, amely egyebek mellett a szóvégi *ó* ékezetét is érinthette. Ráadásul az anyakönyvezési gyakorlat a magyar időkben inkább a hosszú *ó*-snak, a (cseh)szlovák fennhatóság alatt pedig inkább a rövid *o*-snak kedvezett. Így tehát nem tudtam elkülöníteni egymástól azokat az eseteket, amelyek a hatóságok névírasi elvárásaihoz való igazodásból eredtek, illetőleg tollhibára vagy a szlovák–magyar (palóc) kontaktusjelenségekre vezethetők vissza. Egyéb támpontok híján pedig meglehetősen önkényes eljárásnak tűnhetne az egyes adatok ide vagy oda történő besorolása. Mindenesetre tény, hogy a jelenséget alapvetően a Zobor-vidéken figyelhettem meg, s azon belül is az elszlovákosodott Kiscétényben volt különösen jellemző sajátosság.

Az anyakönyvekből gyűjtött családnévanyag a hangtani vizsgálatokon túl nem sok lehetőséget biztosít onomatodialektológiai következtetések levonására, ám úgy gondolom, korlátai ellenére is figyelmet kell fordítani a kérdéskör vizsgálatára, mert adott esetben a nyelvjárások kutatásához is hasznos adalékokat szolgáltatathat.

Végül táblázatban összesítem azokat a neveket, amelyek anyagomban onomatodialektológiai vizsgálatokat tesznek lehetővé.

Dialektológiai különbségeket mutató ejtésváltozatok

		Balony	Diósförgepatony	Kiscétény	Nagycétény
e : ö	Veres : Vörös	Vörös (223x)	Vörös (12x)	Veres (12x)	Veres (13x) : Vörös (3x)
	Beder : Bödör			Beder (3x) : Bödör (15x)	
	Gyepes : Gyöpös				Gyepes (2x)
	Demény : Dömény	Dömény (1x)	Dömény (2x)		
	Demeter : Dömötör		Dömötör (5x)		
	Ferdes : Fördös	Fördös (1x)	Fördös (2x)		
	Zsemlye : Zsömlye	Zsemlye (42)	Zsemlye (17)		
	Seres : Sörös	Sörös (1x)	Sörös (6x)		
	Bekes : Bökös				Bekes (1x)
	Csendes : Csöndes	Csendes (15x)			
	Lelkes : Lökös, Lökös		Lelkes (445x)		
	Csele, Cselle : Csöle, Csölle		Csölle (4x)		

		Balony	Diósförgepatony	Kiscétény	Nagycétény
i : ü	File : Füle		Füle (3x)		Füle (1x)
	Szícs : Szücs, Szőcs	Szücs (1x), Szőcs (1x)	Szücs (10x), Szőcs (10x)	(?) Syč (e. szícs) (1x)	
	Synlai : Szünlai				Synlai

		Balony	Diósförgepatony	Kiscétény	Nagycétény
a : e	Fazakas, Fazokas :	Fazekas (1x)		Fazekas (21x), Fazikas (2x)	Fazekas (6x)
	Fazekas, Fazikas				

		Balony	Diósförgepatony	Kiscétény	Nagycétény
i : é	Fehér : Fehér, Fejér		Fehér (38x)		Fehér (8x)

		Balony	Diósförgepatony	Kiscétény	Nagycétény
i : e	Pityó : Petyó			Pityó (8x) : Petyó (2x)	
	Diák : Deák		Deák (4x)		

Hivatkozott irodalom:

- BÁRCZI GÉZA 1956. A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. *Magyar Nyelv* 52: 144–157.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest.
- BLASKOVICS JÓZSEF 1993. *Az újvári ejálet török adóösszeírásai*. Pozsony
- HAJDÚ MIHÁLY 1987. Adatok a XVI. század ö-zéséhez. *Magyar Nyelv* 83: 443–447.
- HAJDÚ MIHÁLY 1994. *A középmagyar kor személynévtörténete (1526–1772) I–III*. Akadémiai doktori értekezés (kézirat). Budapest.
- KISS JENŐ (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ÖRDÖG FERENC 1969. A készülő göcseji és hetési személynév-monográfia elvi és módszertani kérdései. *Magyar Nyelvőr* 93: 184–197.
- ÖRDÖG FERENC 1973a. *Személynév-vizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÖRDÖG FERENC 1973b. Untersuchung über die Struktur der Ungarischen Personennamen im südwestlichen Transdanubien. *Acta Lingua* 23: 165–200.
- ÖRDÖG FERENC 1988. A készülő XVIII. századi Zalai Személynévtár családneveinek nyelvjárástörténeti hasznosításáról. In: *A magyar nyelv rétegződése I–II*. Szerk. KISS JENŐ ÉS SZÜTS LÁSZLÓ. Budapest. 729–735.
- ÖRDÖG FERENC 1991. Személyneveink onomatodialektológiai vizsgálatáról. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Budapest. 488–496.

VÖRÖS FERENC

**MISKOLCI CSALÁDNÉV-VÁLTOZÁSOK A XIX. SZÁZAD IZRAELITA
ANYAKÖNYVEIBEN**

Bizonyára sokaknak félig ismerősen cseng ez a cím. Kétségtelenül loptam; sőt a szándékoság tényét azzal is bizonyíthatják, hogy az eltulajdonított részt tipográfiaiilag sem átalítottam kiemelni. Másfelől sajátomnak, szokásosnak is mondhatom, hiszen csakúgy, mint az elmúlt években, e cikkemben is a XIX. századi Miskolc valamely felekezetének névhasználatát igyekezem bemutatni.

A cím kettőssége munkamódszeremből ered: fő forrásaimat, az anyakönyveket más típusú forrásokkal, tanulmányokkal vetem egybe. Jelen estben az izraelita születési anyakönyvek (B-A-Z. MLt. IV–1926/21–22) és HAJDÚ MIHÁLY Miskolci családnév-változások a XIX. században (HAJDÚ 1993: 27–29) című cikkének közös pontjait kerestem.

Az anyakönyvek és másodlatok az 1835-től 1895-ig születettek adatait tartalmazzák, 1872-től azonban külön vezetve a neológ és ortodox (1879-től szefárd) hitközségek iratait. A névváltoztatásokat következetesen, belügyminisztériumi és alispáni rendelet-számukkal együtt jegyezték be.

HAJDÚ MIHÁLY viszont a Helyhatósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteményéből (Századunk névváltoztatásai 1895) dolgozott, amely az 1800–1893 között beadott kérvényeket mutatja be, vallási és felekezeti hovatartozás megjelölése nélkül.

A kétféle adatcsoport egymásra vetítésekor a következő kérdésekre kerestem a választ: 1. A XIX. századi miskolci névváltoztatások közül **megközelítőleg** mekkora az izraeliták aránya? 2. Vajon a HAJDÚ MIHÁLY által bemutatott névváltoztatási típusok mindegyike jellemző-e az izraelita névváltoztatásra? 3. A század születőiténél 1893 után milyen névváltoztatási tendencia tapasztalható?

Az első kérdés esetében már az adatgyűjtéskor tudtam, hogy többet és kevesebbet fogok kapni. Hiszen feltételezhető, hogy az 1800-as évek elején jóváhagyott kérvényekkel a XVIII. század születőiténél változtatták meg a nevüket; valamint az is, hogy a XIX. század végén születettek csak a XX. században változtattak nevet. Első feltevésünk azonban könnyen kizárható, ha figyelembe vesszük, hogy 1861 előtt csak 1 kérvényt nyújtottak be: *Stanga>Szedres* (vö. HAJDÚ 1993: 27), ilyen családnév azonban nem szerepel az izraelita anyakönyvben. Másfelől, az anyakönyvekbe bejegyzett minisztériumi engedélyek száma tartalmazza a névváltoztatás évét, így az 1893 utániakat könnyen elkülöníthettem. Mindössze hat, évhez nem köthető adatot találtam, így valóban összehasonlíthatóvá vált a két anyag.

HAJDÚ forrása szerint összesen 144 kérvényt hagytak jóvá 1800-tól 1893-ig, amelyeket ötéves bontásban mutat be (vö. HAJDÚ 1993: 27). Ugyanezen időszakból én 39-ről találtam anyakönyvi bejegyzést.

vizsgált évek	engedélyezett kérvény	anyakönyvi adat
1861 előtt	1	3
1861–1865	4	0
1866–1870	2	0
1871–1875	5	5
1876–1880	9	7
1881–1885	45	15
1886–1890	45	7
1891–1893	33	2

A számarányokból az derül ki, hogy Miskolcon a XIX. században a családnév-változtatásoknak megközelítőleg 27%-át izraelita vallásúak kérvényezték. Azonban ezt a számot én pusztán irányadónak tekintem, amire magyarázatot a fenti táblázat elemzése ad!

HAJDÚ MIHÁLY 1861 előtti egyetlen adatát azért zártam ki a vizsgálatból, mert nem szerepel az anyakönyvekben *Stanga* családnév. Ugyanakkor három másik névváltoztatást találtam: *Hertsko>Horváth*, *Hirs>Horkai*, *Steiner>Kövesi*. Több adatot úgy kaphattam, hogy az anyakönyvekben feltüntetik a más hatóságok által engedélyezett névváltoztatásokat is. Például „Hertsko Josef horváth belügy minisztériumi engedéllyel »Horváth«-ra változtatta vezetéknévét” 1839-ben. Másik példám: „Steiner Szerafine az anya könyvben elő nem fordulván s születési bizonylatot szülésnőtől nyervén neve átalváltoztatásának feltüntetése csakis e helyütt történhetik”. Ha figyelembe vesszük az izraelita felekezethez tartozók életmódját, akik az egyre fogyó görög kolónia üzleteit: szesz- és bórkereskedéseit, s ezzel együtt a Balkántól az Északi-tengerig tartó kereskedelmi útvonalait veszik át, s ha figyelembe vesszük, hogy a XIX. század elején Miskolcon született izraelitáknál az egyik szülő származási helye sok esetben Gácshon (Galícia), Orosz-

Lengyelhon, Szlavónia, s inkább az a ritkaság, ha mindkét szülő miskolci, vagy ahhoz közeli településről való; akkor semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az anyakönyvi bejegyzéseket, amelyek HAJDÚ MIHÁLY adataitól eltérő eredményre vezetnek, s amelyek társadalom és névhasználat összefüggésére is rávilágítanak.

A táblázatból úgy tűnik, hogy az 1861–1870 közötti időszakban más felekezethez tartozók változtatták meg családnévüket, míg az 1870-es években szinte csak az izraelita vallásúak. 1881–85 között általában megugrik a névváltoztatások száma: a korábbi 9-ről 45-re emelkedik, s ezt követik az izraelita anyakönyvben talált adatok is: 7-ről 15-re növekednek. E hullám magyarázata az 1881-től jelentősen csökkenő illeték, amelynek hatását más kutatók (BENKŐ 1948, 1949; HAJDÚ 1994; FARKAS 2001) is kimutatták. 1886 után csökken a névváltoztatások száma, az izraeliták körében hamarabb végbe megy ez a változás. Az 1891–93 közötti mélypontot (33 : 2) kevésbé tartom értékelhető adatnak, mert vizsgálataim szerint az 1891–95 közötti szakaszban nemhogy csökken, hanem nagyon lassú növekedés tapasztalható az izraelita névváltoztatásban: 8 bejegyzés van összesen.

Természetesen számolnom kell azzal, hogy ahogyan több adatot találtam 1861 előtről, úgy esetlegesen kevesebbet a későbbi szakaszokból. Különösen összevethetetlen a két forrás, ha az örökbefogadás vagy törvényesítés után történt névváltoztatásokat tekintjük. Az örökbefogadások általában következetesen jelöltek az anyakönyvekben: az adat tartalmazza az örökbefogadás évét, a gyermek megváltozott családnévét. A törvényesítések azonban (amelyek szintén családnév-változtatást eredményeztek), lehetnek évszámmal jelöltek, pl. Mandl Sali gyermeke, Mandl Josef, akit „1890-ben Moskovitz Moritz házasság útján elismert”; de a legtöbb esetben a megjegyzések rovatban csak annyi szerepel: „az atyja neve...”, amiből nem dönthető el a törvényesítés ténye.

A névváltoztatások típusát tekintve HAJDÚ MIHÁLY megjegyzi, hogy legtöbbször német eredetű neveik magyarra változtatását kérték. Ez az izraeliták neveire fokozottan jellemző, hiszen többségükben német közsói vagy egyéni névből alakult családnévet viseltek (vö. SCHEIBERNÉ 1981. 51–116). Tizenhét kérvény alapján szláv eredetű nevet változtattak magyarra. Ilyen típust nem találtam az anyakönyvekben, kivéve a *Hertsko>Horváth* esetet, amely azonban a Századunk névváltoztatásaiban nem szerepelt. Németről németre mindössze három név változott, amelyekből izraelita családnév volt a *Patzauer>Passauer*; nem ehhez a vallási felekezethez tartozott azonban a *Planka>Saltzer*; *Ramsi>Steiner*. Jóllehet számos *Saltzer* és *Steiner* szerepel az izraelita anyakönyvben, korábban történt névváltoztatásuknak nincs nyoma, csak más nevekre történő későbbi névmagyarosításuknak. Magyarról magyarra hat családnévet változtattak, azonban egyik kérvényező sem volt izraelita vallású. Román eredetű nevet pedig nem találtam az anyakönyvekben, így az egyetlen román>magyar névváltást sem zsidó kérte. Németből arámi (héber) lett a *Blumberger>Jordán* családnév. Annak ellenére, hogy a *Blumberger* nevet több személy is viseli, az anyakönyvben nincs nyoma az előbb bemutatott változásnak (vö. HAJDÚ 1993: 28).

Régi és új név összefüggését vizsgálva, arra voltam kíváncsi, vajon a XIX. századi Miskolc összes felekezetére vonatkozó típusok mindegyike jellemző-e az izraelita névváltoztatásra. Az első típusból, amelyben az új név a régi fordítása, a felsorolt 12 közül megtaláltam a *Blum>Virág*, *Czucker>Czukor*, *Deutsch>Németh*, *Geiger>Hegedűs*, *Lusztig>Vidor*, *Schwarcz>Fekete* változtatást, illetve a *Braun>Barna* esetet egy későbbi

időszakban. Csak anyakönyvi példáim vannak azonban a *Finkelstein>Fénykövi*, *Turteltaub>Gerle* fordításokra.

A „majdnem fordítások” (vö. HAJDÚ 1993: 28) közül 10-ből mindössze kettőt letem meg: a *Steiner>Kövesi* és a *Weinberger>Boros* változtatást. Öt nevet sorol fel HAJDÚ MIHÁLY, amelyekben a régi és új nevet a hasonló hangzás köti össze, ezek közül én csak a *Frankel>Ferenczi* példát találtam meg.

Mindkét forrást tekintve, példákban a leggazdagabb a kezdőbetűk azonosságát mutató típus. Jóllehet az összes felekezetet tartalmazó 34 névből csak 8 (*Friedmann>Fodor*, *Friedmann>Faragó*, *Hercz>Horváth*, *Klein>Kálnai*, *Klein>Kelen*, *Stern>Somogyi*, *Weisz>Varga*, *Weinberg>Varga*) van ebben a korszakban adataim között, de meg kell jegyezmem, hogy ötöt (*Klein>Kardos*, *Kohn>Kemény*, *Kohn>Kovács*, *Kohn>Kun*, *Rosenfeld>Radó*) az 1896–1900 és 1901–1905-es években szintén megtaláltam. További 10 névpár csak anyakönyvi adatként szerepel: *Bergl>Beregi*, *Feuerlicht>Fodor*, *Gottlieb>Gerő*, *Grosz>Gergely*, *Hirsch>Horkai*, *Klein>Kertész*, *Lindenberg>Liptai*, *Spiegl>Sebestyén*, *Trepl>Takács*, *Weiner>Vámos*.

Feltehetőleg az előző lakhelyre utal az új név 10 kérvényben, amelyekből a *Weismann>Miskolci* névváltoztatást izraelita felekezethez tartozó kérelmezte.

Történelmi nevet nagyon kevesen vettek fel; a *Bánfi* név az izraelitáknál terjedt el, míg a *Bercsényi* valamely más felekezethez tartozóknál.

Olyan névváltoztatást, amelyben a régi és új név közt nincs kapcsolat, mindössze kettőt találtam: *Ellenbogen>Patai*, *Rosenberger>Székely*, ám ezek egyike sem szerepel a Századunk névváltoztatásai című kötetben.

Összegezve a második kérdésre adandó választ: mindegyik névváltoztatási típusra találunk példát az izraelita anyakönyvekben. Ennél a felekezetnél is a kezdőbetűk azonossága fordul elő legtöbbször. Második helyen a fordításnevek állnak. A „majdnem fordítások” s ahol nincs kapcsolat a két név között, egyaránt kevés esetben fordul elő. A legkevésbé jellemzőek a történelmi, a hasonló hangzásra, az előző lakhelyre vonatkozó új nevek. A zsidók névváltoztatási típusai tehát belesimulnak a XIX. századi miskolci névhasználatba.

A továbbiakban az 1893 utáni időszakot ötéves bontásban vizsgáltam. Először a névváltoztatások emelkedésének arányait mutatom be. 1893–95 között 6 személy 6 nevet, 1896–1900 között 134 személy 84 nevet, 1901–1905 között 119-en 85 nevet, 1906–1910 között 109 személy 91 nevet, 1911 és 1915 között 72 személy 62 nevet választott, 1916–20 között pedig mindössze egy személy változtatta meg családnevét. A legutoljára nevet változtató személy pedig (aki 1895 előtt született) az anyakönyv szerint 1956-ban cserélte fel a *Kaufmann* családnévet *Krecsányi*-ra. Az ebből a korszakból származó miskolci kérvények számát nem ismerjük. De érdemes összevetni, hogy 1800-tól 1893-ig Miskolcon az összes felekezetet figyelembe véve 241 személy (vö. HAJDÚ 1993: 28), 1893-tól 1920-ig pedig csak az izraelita vallásúak közül 441-en változtatták meg nevüket. A személyek (241 : 441) és a névváltoztatások (144 : 329) aránya (1,8 : 2,2) azt mutatja, hogy a névváltoztatók száma majdnem a kétszeresére növekszik, ugyanakkor nagyobb mértékben növekszik, szélesedik az újonnan felvett nevek köre.

A legtöbbször 1893 után is német nevüket magyarosították fordítással: *Klein>Kis* vagy majdnem fordítással: *Grünfeld>Földes*. Hasonló hangzású magyar közszei vagy

személynévi eredetű nevet vettek fel: *Hendler*>*Hajnal*, *Liplich*>*László*. A kezdőbetűi kapcsolta össze: *Roth*>*Rác*, vagy nem volt kapcsolat a régi és új név között: *Steinberger*>*Adorján*. Az új név a származási helyre utalt: *Goldhammer*>*Böszörményi*, vagy a történelmi nevek számát gyarapította: *Deutsch*>*Dózsa*. Hét szláv nevet magyarra cseréltek, megtartva az eredeti kezdőbetűt: *Ábramovits*>*Áldor*, *Krakovits*>*Kertész*, *Kronovits*>*Kormos*, *Lefkovits*>*Lengyel*, *Moskovitz*>*Molnár* vagy a régi és új név összekapcsolhatósága nélkül: *Herskovits*>*Pajor*, *Robitschek*>*Hajós*; egy szláv nevet pedig németesítettek: *Jakobovits*-ről *Janbach*-ra változtatva. Két esetben magyar név helyett másik magyar nevet vettek fel: *Vitriol*>*Vidor*, *Huttás*>*Kelenföldi*. Egyetlen héber nevet négyféleképpen is magyarosítottak, de minden esetben megtartották a nevek kezdőbetűinek azonosságát: *Lőwy*>*Láng*, *Lőwy*>*László*, *Lőwy*>*Lengyel*, *Lőwy*>*Lukács*. Egy ismeretlen eredetű nevet pedig szlávósítottak: *Pineles*>*Pilewzski*. Ez utóbbi, ritka névváltoztatási jelenségre az apa és az anya galíciai származása ad magyarázatot.

Régi és új név összefüggéseit illetően 1893-tól 1920-ig nem történik típusváltás. Kiugróan magas az azonos kezdőbetűt tartalmazó nevek aránya. Felzárkózik a fordításokhoz a többi típus is, bár az előző lakhely kategória megítélése nagyon nehéz, mert míg a *Deutsch*>*Dévényi*-nél biztosan a korábbi lakhelyre utal a név, addig a *Schwarcz*>*Szigeti* esetében ez csupán lehetséges, minthogy Máramarosszigetről származó *Schwarcz* család is letelepedett Miskolcon. A ranglista végén a történelmi neveket felvevők állnak: a korábbi *Bánfi* név mellett két újabb jelenik meg: *Dózsa* és *Szemere*.

A névkapcsolatok megítélésakor különösen óvatossá kell lennünk, amint azt a következő példám, a *Patzauer* név is szemlélteti. A névviselők anyagi és társadalmi helyzete (könyvelő, földbérlő, katonai élelmi szállító, ügyvéd) lehetővé tette, hogy igen korán megváltoztassák nevüket: németesítsék *Patzauer*-ről *Passauer*-re. Később a család 7 tagja 1901–5 között magyarosította nevét *Pásztor*-ra és *Pártos*-ra; a még *Patzauer* nevet viselők pedig 1906 és 1910 között *Nagy*-ra változtattak. A *Patzauer*>*Nagy* névváltoztatás látszólag a kapcsolat nélküli nevek kategóriájába esik. Valójában egy újfajta típust mutat, ugyanis a család azon tagjai változtatják *Nagy*-ra a nevüket, akiknek az anyja a *Grosz* vezetéknevet viselte. A névváltoztatás alapját itt tehát az anya családnévnek fordítása adja.

Az 1893 előtti típusoktól eltérő névváltoztatások is megjelennek a XX. században, pl. *Altmann*>*Andorfi*, *Winternitz*>*Virányi*. Mindkettő névszerkezeti változásra utal. Az 1901–5 közötti szakaszban megjelenő *Andorfi*, a korábban jellemző alapalakú személynév (*László*), személynév + -ó, -ő képző (*Gerő*, *Radó*), személynév + -ók, -ők képző (*Sebők*) és végül személynév + patronimikum képzős (*Balla*, *Alberti*) alakoktól tér el. A személynevek mellett foglalkozásnevek és földrajzi nevek alkotják a tulajdonnevek alapszavát. A *Virányi* családnév látszólag beilleszkedik az -i képzős szerkezetekbe (*Földvári*, *Faludi*), de alapszava nem vezethető vissza földrajzi névre. E két példa előre mutat a XX. század kevésbé sikerült névváltoztatásai felé (vö. FORGÁCS 1987: 157).

Két egymásnak szembenálló tendencia tartja kordában az 1893-tól 1920-ig lezajló névváltozásokat. Egyrészt duzzasztja a változtatások számát a névhomonímia feloldására irányuló tendencia. Másrészt azonos nevűséget eredményez a közösségbe való asszimilálódás szándéka. Megfigyelhető a nagy gyakoriságú nevek szétfejlődése, ugyanakkor névhomonímiát az eltérő nevek is eredményeztek.

Klein	<i>Kelen, Kálnai, Kertész, Kis, Kallós, Kardos, Keleti, Kerekes, Káldor, Katona, Könyves, Kővári, Kristóf, Kállai, Kende</i>
Friedmann	<i>Falvai, Faragó, Fodor, Földvári, Fűrész, Fényes, Fenyves, Ferenczi, Pásztor, Fenyő</i>
Weisz	<i>Varga, Vermes, Fehér, Markó, Váradi, Vértes, Vágó, Vas, Vidor, Balla, Fehér, Várnai, Komlós, Varsa, Bányász, Béla</i>
Fischer	<i>Elek, Fodor, Rátkai, Halász</i>
Krausz	<i>Kovács, Kárász, Karczag, Kerekes, Kormos</i>

A ritka nevek megváltoztatásakor is szívesen választottak az izraeliták a város más felekezeteinél gyakori, vagy – különös módon – a meglévő magyarosított nevek közül. Például a *Rosenblüh* > *Rátkai* változtatással a *Rátkai* név gyakorivá válik az izraelita közösségben, a *Rosenblüh* > *Rózsa* pedig – jóllehet majdnem fordítás – a miskolci társadalom egyik vezető családjának nevével teremt azonosságot. A *Lusztig* / *Weisz* / *Widder* / *Wohl* > *Vidor* névváltoztatás pedig a közösségben már meglévő magyarosított nevet teszi gyakorivá, de nem rejtí el a felekezetet, hiszen a *Vidor* ritka név Miskolcon a XX. században.

Az anyakönyvek és a tanulmány összevetéséből a következőket vonhatjuk le. A XIX. századi miskolci családnév-változtatások kb. 27%-át izraelita felekezethez tartozók kérvényezték. Ezen névváltoztatások nem mutatnak típusbeli eltérést az egész városra jellemző képtől. Nemcsak a típusok, de a kérvényezett új nevek is az asszimilálódást szolgálják, ezért nem hoznak megoldást a meglévő névhomonímiára.

Hivatkozott irodalom:

- B-A-Z. MLt. = B-A-Z. Megyei Levéltár. IV.–1926/21, IV.–1926/22. Többségükben anyakönyvi másodlatok, amelyeket az egyházkerület vezetője írt és hitelesített. Magyar nyelvűek, héber bejegyzésekkel.
- BENKŐ LORÁND 1948, 1949. A családnév-változtatás kérdései. *Magyarosan* 17: 40–5, 65–72; 18: 1–6.
- FARKAS TAMÁS 2001. *A magyar hivatalos család- és asszonynév-változtatások...* Doktori értekezés (kézirat).
- FORGÁCS KRISZTINA 1987. Zsidó névmagyarosítás a XX. század 30-as éveiben. *Névtani Értesítő* 12: 149–61.
- HAJDÚ MIHÁLY 1993. Miskolci családnév-változások a XIX. században. *Miskolci Magyar Nyelvészeti Füzetek* 1. sz. Miskolc. 27–9.
- HAJDÚ MIHÁLY 1994. A családnév-változtatások szociológiai hátteréhez. *Névtani Értesítő* 16: 5–12.
- SCHEIBERNÉ BERNÁTH LÍVIA 1981. *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletheig*. Budapest.
- Századunk névváltoztatásai 1895. Helyhatósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893.* Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik ... tagja. Budapest.

NÉV ÉS NÉVVÁLTOZTATÁS – VICC ÉS VALÓSÁG

A tulajdonnév jelentését nem lehet egyszerűen identifikáló (azonosító, illetve másoktól megkülönböztető) szerepével azonosítani, mert az – ahogyan egykori opponensem, ÖRDÖG FERENC fogalmazná – több jelentéssíkra tagolódik.

E jelentéssíkok egyikét alkotja a tulajdonnév (látszólagos) információtartalma, mely jelentős részben a név viselőjének társadalmi hovatartozásáról vall, illetve látszik vallani (bővebben l. FARKAS 1999a). Egy másik jelentéssíkot képez a tulajdonnévhez fűződő asszociációk összessége – más szóval a név konnotációja –, mely a névhangulatot elsősorban meghatározza. A személynév két elemének együttese – mint arra nyelv-művelő kiadványok és utónévkönyvek is figyelmeztetnek – olykor megmosolyogtató vagy kifejezetten nevetséges eredményezhet; a keresztnév s még inkább a családnév azonban önmagában is lehet hasonló hatású – éppen a konnotációk lehetséges sokféleségének eredményeként. Egy-egy névhez valóságos történetek és anekdoták is fűződhetnek. Tulajdonnevek emellett a szándékolt humor eszközei is lehetnek (többek között az irodalomban és a szlengben).

Az alábbiakban nem a ténylegesen létező valóságból, hanem annak sajátos, görbe tükörben látszó képéből szeretnék egy részletet felvillantani. (Ahol lehetséges, ott a forrást is feltüntettem – műfaji jellegzetesség azonban, hogy több esetben ez nem áll módomban, ill. csak szóbeli forrásra hivatkozhatnék. Két jó anekdotáért mindenesetre Katona Csabának, az Országos Levéltár munkatársának tartozom köszönettel.) E megközelítéshez igen jó terepet kínál a téma életközelsége, amit egyébként már az is jelez, hogy a névváltoztatásokat figyelemre méltatja – a jog és az államigazgatás mellett – nemcsak a névtan és a nyelvészet, de a történettudomány, a szociológia és a lélektan is.

A névtudomány tág érdeklődési körébe tartozik az irodalmi névadás, a frazeologizmusok és a folklórszövegek névhasználatának vizsgálata is – ezek mellett pedig fordíthatunk egy kis figyelmet a viccekre és anekdotákra is. Sok olyan viccet ismerünk, amelyben a nyelvi humor s akár kifejezetten egy-egy név (avagy: „név”) játssza a főszerepet. Így például a *Hogyan hívják a...* kezdetű viccekben, amelyek csattanója, hogy magyar tartalmat idegen nevekre emlékeztető formában ad vissza (lengyel autóversenyző: *Mikorsodrőczki*, francia építész: *Dölafal* stb.). A viccekben szereplő *Arisztid* és *Tasziló*, *Kohn* és *Griin*, *Jean*, *Móricka* és *Pistike* neve pedig ugyanúgy egy-egy típust fémjelez, mint a nyuszika vagy a skót. (A zsidóviccek hagyományos szereplőit esetleg a még árulkodó *Fehér* és *Fekete*, vagy a közönséges *Kovács* és *Szabó* nevekké váltva fel – vö. NAGY 1968: 14, RADVÁNYI 1988: 5.) Ezek a nevek gyakorta egy-egy társadalmi csoport sztereotipikus reprezentánsaiként is értelmezhetők (vö. a Harmadik Birodalom névrendeleivel: a nem eléggé zsidós hangzású nevet viselő zsidók irataiba az *Israel*, illetve a *Sara* nevet is fel kellett venni – RENNICK 1970). Hasonló lehetőséget jelez egyes keresztnévek köznevesülése is. (A magyar nyelvből pl.: *móric*, *mócsi*, *rebka*, *sára*, *rifke* 'zsidó férfi', ill. 'zsidó nő' – SZENDREY 1936: 253. Ez egyébként családnévvel is megtörténhet: az amerikai szlengben egykor a *Horwat* [!] szó vonatkozhatott bármely magyarra: ALLEN 1983: 316.)

Rátérve a névváltoztatások témájára: ez egykor élénken foglalkoztatta a közvéleményt. Nemcsak az új nevekben megnyilvánuló rossz névívzés, de a nemzeti-nemzetiségi kérdés aktualitása és a résztvevő zsidók magas aránya miatt is. (A nyelv-művelő szempontból l. FARKAS 2002; a társadalmi háttérrel KARÁDY-KOZMA 2002.) Sokan

gúnyolódtak az újonnan szerzett neveken és azok viselőin, s pusztán a névváltoztatás tényén is. Ez olykor „csupán” gúny volt, olykor azonban politikai kérdéssé válhatott.

A névváltoztatások humoros oldala a korabeli irodalomban is gyakran megjelenik – így például az a névváltoztatási mód is, melynek révén valamely ismert család vagy személy nevét veszik fel (az irodalomban erre l. pl. TÓTH 1995: 70–1; szabályozásáról, későbbi korlátozásáról pedig FARKAS 2002: 160). Ide kapcsolódik egyébként az az anekdota is, mely szerint a berlini olimpiára készülő egyik – *B* betűs, németes hangzású nevet viselő – sportolót nagy kitarással igyekeztek neve magyarosítására rávenni; mindaddig, amíg az ki nem jelentette, hogy beleegyezik, de nevét *Bömbös*-re szeretné változtatni. Érdekes a szemléleti párhuzam a fentebb hivatkozott egyik novellával, melyben a beosztottak főnökük nevének választásával hűtik le annak névmagyarosító törekvéseit (TÓTH 1995: 71). A miniszterelnök ekkor: *Gömbös* Gyula, a névmagyarosítás lelkes támogatója. A nem hivatalosan felvett nevek között nem véletlenül tarthatjuk számon az ún. sportneveket, melyek gyakorlatilag a névváltoztatást helyettesíthették. A világháború előtti utolsó olimpiával kapcsolatban pedig érdekes tény, hogy *Gerevich* Aladár ekkor – olimpián csak ekkor! – *Gerei*-ként indult. (Érdemes e történet mellé állítani végül – ellenpontozásként is – azt a néhány évvel később állítólag megtörtént esetet, amely szerint Puskás Öcsi Rákossal szemben engedte meg magának azt, hogy a politikusnak a játékosok öltözőjében tett látogatásakor így kiáltson oda *Rákosi* nevű csapattársának: Rákosi, dobd ide a törölközőt! A történet szerint a futballista neve másnapra *Rátkai* lett. A történetnek nem volt módomban utánajárni, de a történet annyiban mindenképp jellemző, hogy közismert: a *rákosi* vipera nevét ekkoriban kellett megváltoztatni. S azt is tudjuk, hogy politikailag indokolt esetben – pl. az egyik belügyminiszter sógorának esetében – akár egy nap alatt elintézték az ügyet.)

S hogy hogyan jelenik meg a névváltoztatások témája a viccekben? Például így:

Az Osztrák–Magyar Monarchia idején jön haza a zsidó a Név hivatalból.

– *Na, mi lett az új nevünk?* – *kérdi kíváncsian a felesége.*

– *Tarházi.*

– *Nem tudtál valami jobbat kitalálni?*

– *Kitalálni! Ha tudnád, milyen rablók ülnek ott a Név hivatalban! Csak azért külön száz koronát kellett fizetnem, hogy a kezdőbetűt Sz-ről T-re változtassák!*

(RADVÁNYI 1990: 35)

Első példánk jelképezi azt is, hogy a névváltoztatáshoz kapcsolódó viccek nagy része zsidóvicc. Érthetővé teszi ezt az, hogy a családnév megváltoztatása – azaz: a többségi nyelv névrendszerébe illesztése – világszerte fontos szerepet játszott a zsidóság társadalmi beilleszkedésében. (Tanulságos egyébként az is, hogy a vicc egyenesen egy külön intézményt tételez fel, amely ezeket az ügyeket intézte volna – a valóságban a Belügyminisztériumba kellett közvetlenül, esetleg a munkáltató útján felterjeszteni a kérvényeket. A szabályozást [a dualizmus kora óta] l. KOZMA 1997a: 430–6.) A névváltoztatás olyannyira fontos szerepet játszott a zsidóság körében, hogy egyes viccek kifejezetten a névváltoztatásnak a zsidóságban belüli általános, jellemző voltából táplálkoznak:

Ha két zsidó találkozik, hogyan mutatkoznak be egymásnak? – Feldman voltam. És Ön? (My name was Feldman. What was yours?)
(KAGANOFF 1978: 88)

Hogyan jelenik meg Izraelben a Who is Who, azaz a Ki kicsoda? – Who was Who címen (Ki kicsoda volt).
(KAGANOFF i. h.)

Ezek mellé állítható egy sajátos politikai felhangokkal is bíró hazai vicc:

Az ötvenes években Kohn felvételét kérte a pártba. Előzetes káderezésre behívták a pártvezetőség elé. A párttitkár megkérdezte:
– Kohn elvtárs, ismeri Marx–Engels tanait?
Egy kis tűnődés után Kohn:
– Az első két urat egészen biztosan nem. Azt a Tanait talán ismerem. Tessék mondani, nem Tauszignak hívták azelőtt?
(RADVÁNYI 1990: 36)

Más viccek a névváltoztatások indítékait veszik célba és különös okokkal lepnek meg minket:

Bemegy a skót a rendőrségre, hogy nevet szeretne változtatni. A rendőr elvesz egy kérdőívet:
– Névváltoztatás oka?
– Találtam egy doboz névjegyet.
([Http://www.civisweb.hu/vicc.php?c=skot](http://www.civisweb.hu/vicc.php?c=skot))

Miért volt Mózes apósának, Jitrónak hét neve? – Mert tudvalevően hét lánya volt neki. Amikor egyet kistafírozott, csődöt jelentett, és átírta a vagyonát egy másik névre...
(SAFRIN 1989: 213)

A skót vicc természetesen a zsugoriság képtelen esetét teszi meg tárgyának. A legtöbb névváltoztató ugyanis alapvetően régi nevével elégedetlen (erre rengeteg oka lehet), s ekkor keres magának új nevet. Ha viszont elsősorban egy bizonyos családnév kedvéért kívánja régi nevét elhagyni, az új névhez mindig komoly – leginkább családi – szálak fűzik. Bár a névváltoztatás okaként nem, az új név megválasztásában viszont tényleg szerepet játszhat olykor a véletlen is.

A zsidóvicc Jitrójának már érthető, de – a hivatalosan szabályozott névhasználat bevezetése (nálunk: II. József, 1787) óta – már megvalósíthatatlannak tűnő vágya lehetett a névváltoztatás. A törvényt elkerülni igyekvő emberek (például: szökött jobbágyok) korábban éltek is ezzel a lehetőséggel, a modern államok legtöbbször azonban – éppen ennek elkerülése érdekében – hivatalos eljárással korlátozza, illetve hivatalos engedélyhez köti a névváltoztatást.

Ugyanebből a témakörből egy tanulságos politikai vicc:

Névváltoztatási kérelemmel fordul egy zsidó a hitleri hatóságokhoz.

– *Csak nagyon indokolt esetben engedélyezünk ilyesmit – mondja a tisztviselő.*

– *Hogy hívják magát?*

– *Lábszag Adolf.*

– *Ebben az esetben indokoltnak tűnik a változtatás. És milyen új nevet akar felvenni?*

– *Lábszag Móric.*

(RADVÁNYI 1988: 232)

Ez a vicc állítólag a háború előtti Magyarországon is létezett, az ötvenes években viszont már *Szaros Mátyás* volt a főszereplője (a vicc ez utóbbi formájában meglehetősen ismert; e témakörből mindenesetre messze a legismertebb). Ebben a viccben a családnév nyelvi síkon megnyilvánuló, zavaró konnotációja mellett jelenik meg a konnotáció másik, ritkább, de lehetséges fajtája. Más névviselők szerepét elsősorban a keresztnévadásban és pozitív hatásként ismerjük, de valóban megnyilvánulhat ez negatívumként (és egyébként a családnév-változtatás területén, pl. a *Hitler*, ill. a *Rajk* név esetében l. RENNICK 1969, ill. KARÁDY–KOZMA 2002: 347–8) is. Az itt idézett vicc pikantériája, hogy az *Adolf* – több más, jellegzetes keresztény és germán névvel együtt (mint az itt szereplő – és egy vicctípusból is jól ismert – *Móric*; l. még SAFRIN 1989: 178 is) – gyakori, sőt jellemző név volt a zsidók között is. (Erről szól egyébként az az anekdota is, amelyben a világháború alatt a székely Gábor Áront faggatja a gyanakvó német tiszt a nevével, illetve származásával kapcsolatban. A székelyek között sok a bibliai név, azaz az Áron, Mózes, Ábel – kapja magyarázatként. S hogy hogyan hívják arrafelé a zsidókat? – Hát Hermann, Adolf... – HAJDU 1986: 85–6.) A keresztnév megváltoztatására a háború előtt egyébként csak vallásváltoztatás esetében nyílt mód; szabadabb változtatását csak az 1955. évi szabályozás teszi majd lehetővé. (Az ezt megelőző évtized elbírálási gyakorlata átmeneti állapotot tükröz).

Egy történet akkor is humoros lehet, ha – az előbbi viccektől eltérően – nem a váratlant, hanem éppen a tipikusát fogalmazza meg. Itt idézendő példánkban egy hosszadalmas, de következetesen egyértelműnek tűnő gondolatmenet lépései során. A vicc hőse, a galíciai szatócs a falujukba tartó elegáns férfival találkozik. Arra a következtetésre jut, hogy az úriember – ha egyszer a falujukban van dolga – csakis ügyvéd lehet, mégpedig az egyik falubeli zsidó nevelt fia. Gondolatmenetéből csak a témánk szempontjából érdekes részt idézem:

...a fiú elvégezte a gimnáziumot, jogot tanult, ügyvéd lett, és Varsóba költözött... Ha minden igaz, akkor most a Nemzetgazdasági Bank tanácsosa. Az ám, de ha ez állami bank tanácsosa, akkor biztosan nevet változtatott. Hm, vajon hogy hívhatják most?... Várjunk csak... Eredetileg Osternek hívták. No és most? Ostera? Á, az túlságosan is árulkodó lenne... Osterski? Nem, ez is olyan zsidósan hangzik... Megvan! A nyakamat rá, hogy Ostrowskira változtatott... S meg is lesz az eredménye: az illető meglepődve kérdez vissza, hogy honnan ismerik egymást...

(SAFRIN 1989: 187–8)

A zsidóvicceknek az asszimilációhoz kapcsolódó legtipikusabb – hiszen „leghálásabb” – témája a kikeresztelkedés; mellette azonban feltűnik olykor a névváltoztatás

kérdése is. És ahogyan az előbbi, úgy az utóbbi sem jelent feltétlenül megoldást az adott – a változtatással megszüntetni kívánt – problémára:

Kohn panaszkodik Grünnek:

– Nagy gondban vagyok. Most, hogy kikeresztelkedtem, szeretném a nevemet is megváltoztatni. De mi legyek? Kovács? Kopárligeti? Kósavári? Ha az emberek meghallják ezeket a neveket, rögtön legyintenek, na, ez is Kohn volt azelőtt!

– Tudod mit? Legyél Grün. Akkor senki se fogja azt hinni, hogy azelőtt Kohn voltál!

(RADVÁNYI 1988: 184–5)

Való igaz, a névváltoztatások során a német családnév helyére választott nevek sokasága – közönséges vagy éppen szokatlan hangzása révén – árulkodott magyarosított voltáról. Egyes magyarosított családnévek – ahogyan egyes keresztnévek is – egyenesen zsidóssá válhattak a társadalom szemében (l. pl. KOZMA 1997a: 442), s ténylegesen előfordulhatott, hogy ilyenkor megkérdezték az illetőtől, mi volt a neve korábban. (Amerikában például a *Gordon* nevet választók készülhettek fel erre: MAAS 1958: 152; gyakoriságára l. HAJDÚ 2002: 77.) A viccek persze erre is tudnak megoldást:

– *Nemrég változtattad meg a neved Grószról Nagyra. Most miért akarsz Kis lenni?*

– *Azért, hogy ha megkérdezik, hogy azelőtt mi volt a nevem, azt válaszolhassam, hogy Nagy!*

A családnév-változtatás egykor azonban egyszeri lehetőségnek számított. Kivételek természetesen akkor is akadtak (vö. HAJDÚ 1994: 8) – de nem a zsidó névváltoztatók között. A különös méltánylást érdemlő, azaz az újabb változtatást lehetővé tevő helyzet fogalmát az 1955. évi szabályozás vezeti be, az elbírálási gyakorlat pedig egyre megengedőbben értelmezi majd azt. De visszatérve a viccek világára: e vicc tanulságát megerősíti, hogy pontos megfelelőjét ismerjük a vallásváltoztatás köréből is (RADVÁNYI 1988: 191). Eszerint Kohn, aki nemrég lett lutheránus, katolizálni akar. A kérdésre, hogy miért nem lett egyből katolikus, így válaszol: mert akkor, ha megkérdezik tőlem, hogy mi volt előzőleg a vallásom, azt kellene mondanom, hogy zsidó, így meg azt mondhatom, hogy lutheránus. (Egy másik viccben Rosenbaumot kérdezik addig, míg kiderül, hogy vallása evangélikus, azelőtt katolikus és azelőtt: – Azelőtt? Mint mindenki. – HAJDÚ 1985: 45.)

A fentebb idézett viccekben az új családnévnek a régihez való viszonya – ha szóba került – a történetileg legjellemzőbb, legismertebb névváltoztatási módokat jelenítette meg: a régi név hangalakjából – elsősorban kezdőbetűjéből, illetve -hangjából – vagy az idegen nyelvi, közzsói eredetű jelentéséből kiinduló névválasztást (bővebben l. FARKAS 1999b). Előbbi típus olyannyira kézenfekvő és jellegzetes volt, hogy – több forrásból tudjuk – sokan úgy is hitték: új nevet csak a régi kezdőbetűjével egyező módon lehet választani. Az utóbbi típus pedig figyelmet kelthetett azzal is, hogy az ennek révén született nevek jelentős része egyértelműen utalhatott a régebbi családnévre – ez a típus

ugyanis (fordítás, „majdnem fordítás”) jóval szorosabban kötődik a korábbi névhez. Éppen ezért ez a névváltoztatási mód is a viccek alapjává válhatott:

Mire magyarosított a Popovics? – Segesvárira.

Hasonló vicc, még egy csavarral:

Mire magyarosított a Wassertopf? – Vízentál-ra. (Vö: Wiesenthal)

Ugyanez a téma megjelenik egy hasonló szerkezetű, de történetesen igen rossz viccben is. Eszerint (legalábbis én így hallottam) *Fekál János* változtatja nevét *Szar-ra*. Stílusbeli kérdésekről nem szólva már csak azért sem jó a vicc, mert benne egyértelműen nem létező családnevek szerepelnek. (Valamit javítana a helyzeten, ha *Feka* névről lenne szó. Nem annyira megjósolható a „csattanó”; a *feka* szó ’fekete <bőrű személy>’ jelentéssel használatos a szlengben; ráadásul *Feka* családnev – a telefonkönyv néhány adata szerint – létezik is Magyarországon.) De legalább jobban rávilágít arra, hogy – párját ritkító tömörsége mellett – miért annyira jó és frappáns a *Popovics* névmagyarosításáról szóló rokona.

A névfordítás leginkább a német nyelvű nevek esetében volt jellemző, többnyire a zsidó névváltoztatásokhoz kapcsolódóan. Ez a humor forrása a következő viccben is, amely homofóniára és három nyelv anyagára építve neveltet. Már csak azért is, mert a szóban forgó név valóban jellegzetes (egy igen gyakori, ún. abbreviatúrák név – ismert módon, német utótaggal megtoldva: vö. HAJDÚ 2002), a megjelenített gondolatmenet pedig teljesen reális, hiteles:

A Franciaországban élő Katzmann panaszkodik barátjának, hogy zsidós hangzású neve sok gondot okoz neki.

– Változtasd meg! – javasolja a barátja.

– De mire?

– Legegyszerűbb, ha lefordítod. A Katz franciául chat, a Mann pedig l’homme (Kiejtve: Sha-lom)...

Tehát ennek a viccnek is az az alaptémája, mint több, fentebb már idézett társának, hazai viszonylatban pedig a névmagyarosítások történetének. Azaz: a név megváltoztatásával hogyan lehet megváltoztatni annak információtartalmát; elfedni, elrejteni a rendszerint ebben is jelzett allogén származást (vö. FARKAS 1999a: 81–3). A valóság és a humor azonban egyaránt tudatja, hogy ez önmagában nem feltétlenül eredményes. Olykor gúnyosan is megfogalmazva: „A Mózes nevüket megváltoztathatják, de az orrukat nem” („They can change their name from Moses, but they can’t change their noses” – idézi LAPIERRE 1995: 301).

Végezetül pedig következzen még egy hazai alapvicc a hajdani századfordulóról, melynek egyébként lengyel megfelelőit is ismerjük (Menuchim Jontew handlé Mościskóból; Lévy Ábrahám ószeres Inowrazlavból – SAFRIN 1988: 201; HAJDÚ 1985: 83–4). Tanulsága témánk szempontjából az imént elmondottakhoz csatlakozik:

– Neve? – Schwarz Sámuel Jakab.
 – Foglalkozása? – Libakereskedő.
 – Lakóhelye? – Rumbach utca.
 – Vallása? – Nahát, ajvő, hogy milyen alakok vannak! Úgy éljek, hogy ilyen hülye kérdést még nem hallottam! Na mit gondol? Vagyok egy Schwarz Sámuel, vagyok egy libás, lakom a Rumbach utcában? Hát mi lehetek? Siita mohamedán? (ERÖSS 1982: 235)

Bár a név hangzása lehet megtévesztő – ugyanúgy, ahogy más jellemzők is. Egy anekdota szerint Esterházy Móric az 1919 utáni időszakról jegyezte meg, hogy neki „nem rezon” az utcán mászkálnia: „...szakállam van, Móricnak hívnak, anyám neve Schwarzenberg Franciska, Krakkóban születtem – képzeljétek, hogy ezektől az adatoktól mennyire begerjednek az utcai genealógusok” (TÖRÖK 1980: 149). Az anekdotához azonban érdemes hozzátennünk ismét egy tényt: a második világháború végén a szovjetek által kényszermunkára hurcoltak többsége gyakorta német nevű volt, akik közé zsidók és kommunisták is kerültek (l. pl. KOZMA 1997b: 96, 123). (Hogy zsidók és németek egyaránt igyekeztek magyarosítani a nevüket, nem csodálható.)

Az itt idézett anekdoták és ifjabb rokonaik, a viccek nem csupán a nyelvi humor működéséről, de sokkal inkább a nevek társadalmi vonatkozásairól s az emberi gondolkodásról vallanak számunkra. Arról, hogy egy név mi mindent jelenthet a számunkra...

Hivatkozott irodalom:

- ALLEN, IRWING LEWIS 1983. Personal Names that Became Ethnic Epithets. *Names* 307–17.
- ERÖSS LÁSZLÓ 1982. *A pesti vicc*. Budapest.
- FARKAS TAMÁS 1999a. A magyar családnév (látszólagos) információtartalma és a névváltoztatások háttere. In: *Ember és nyelv. Emlékkönyv Keszler Borbála tiszteletére*. Szerk. KUGLER NÓRA–LENGYEL KLÁRA. Budapest. 29–32.
- FARKAS TAMÁS 1999b. A névválasztás szempontjai a magyar családnév-változtatásokban. *Névtani Értesítő* 21: 200–4.
- FARKAS TAMÁS 2002. Nyelvművelés és családnév-változtatás. In: *Éltető anyanyelviünk ... Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Szerk. BALÁZS GÉZA–A. JÁSZÓ ANNA–KOLTÓI ÁDÁM. Budapest. 159–63.
- HAJDU ISTVÁN 1985. *Osztrópoli Herschel ostora*. Budapest.
- HAJDU ISTVÁN 1986. *Góbéságok*. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 1994. A családnév-változtatások szociológiai hátteréhez. *Névtani Értesítő* 16: 5–12.
- HAJDÚ MIHÁLY 2002. A héber-zsidó névadás. *Névtani Értesítő* 24: 67–79.
- KAGANOFF, BENZION C. 1978. *A Dictionary of Jewish Names and their History*. London.
- KARÁDY VIKTOR–KOZMA ISTVÁN 2002. *Név és nemzet*. Budapest.
- KOZMA ISTVÁN 1997a. Családnév-változtatás és történelem (1894–1956). *Századok* 131: 383–452.
- KOZMA ISTVÁN 1997b. Történelmi krízis és névmagyarosítás. *Századvég* 2. szám, 89–127.
- LAPIERRE, NICOLE 1995. *Changer de nom*. Paris.

- MAAS, ERNEST 1958. Integration and Name Changing among Jewish Refugees from Central Europe in the United States. *Names* 129–71.
- NAGY FERENC 1968. A nyelvi humor főbb típusai. *Magyar Nyelvőr* 92: 10–22.
- RADVÁNYI B. TIBOR 1988. *Zsidóviccek*. Budapest.
- RADVÁNYI B. TIBOR 1990. *Zsidóviccek* 2. Budapest.
- RENNICK, ROBERT M. 1969. Hitlers and Others who Changed their Names and a Few who Did not. *Names* 199–207.
- RENNICK, ROBERT M. 1970. The Nazi Name Decrees of the Nineteen Thirties. *Names* 65–89.
- SAFRIN, HORACY 1989. *Sábeszgyertyák alatt*. Budapest.
- SZENDREY ZSIGMOND 1936. Személynevek mint köznevek. *Magyar Nyelv* 32: 248–59.
- TÓTH LÁSZLÓ 1995. Barangolások a névmagyarosítás területén. *Névtani Értesítő* 17: 69–77.
- TÖRÖK IMRE 1980. *Kedves lovakról, furcsa emberekről*. Budapest.

FARKAS TAMÁS

BÁCS VÁRMEGYEI SZERB ÉS HORVÁT KÖZSÉGEK ELŐLJÁRÓINAK KERESZTNEVEI A TEREZIÁNUS ÚRBÉRRENDEZÉS IDEJÉN

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés kéziratok forrásaira támaszkodva a Névtani Értesítő hasábjain és másutt¹ is közöltem keresztnév-statisztikákat, melyek bőségesen adatolják, hogy a vizsgált időszakban a magyar, szlovák, ruszin, gorál (lengyel) és német közösségekben a leggyakoribb férfi keresztnév a *Joannes* (*János, Janko, Iván, Jasek, Joann*) volt. A magyar úrbéres lakosság körében a második leggyakoribb név az *István* volt, a szlovákok között több vármegyében a *Georgius* (*Gyura, Gyuro* stb. változatokban), ruszinok körében pedig Szepes és Sáros vármegyékben a *Michael* (*Misko, Michal* stb. változatokban). Az úrbérrendezés nyomtatott és kéziratok délszláv forrásait feltárva², a Bács vármegyei szerb (és részben a horvát) települések előljáróinak neveit is be tudom mutatni.

A II. József-féle népszámlálás (1784–1787) adatai³ szerint a 10286 km² területű Bács vármegyében a tényleges népesség száma: 184248 fő. Az úrbérrendezés idejében készült magyarországi helynévtár, a *Lexicon locorum*⁴ Bács vármegyére vonatkozó összesítő adatai:

Települések száma:	89
Községek száma:	81
Mezővárosok száma:	8
Római katolikus parókiák száma:	56

¹ Vö. pl. UDVARI ISTVÁN: *A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratok forrásai. Szepes és Zemplén vármegyék*. Vasvári Pál Társaság Füzetek 15. sz. Nyíregyháza, 1996. 45–118.

² Vö. UDVARI ISTVÁN: *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén I. Nyomtatványok. Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* 3. Nyíregyháza, 2003.

³ DANYI DEZSŐ–DÁVID ZOLTÁN: *Az első magyarországi népszámlálás. (1784–1787)*. Budapest, 1960. 50–55.

⁴ *Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapest. 1920. Vö. HAJDÚ MIHÁLY: *Az 1773. évi helységnévtár névvégmutató szótára*. Magyar Névtani Dolgozatok 74. sz. Budapest, 1987.

Görög rítusú parókiák száma:	46
Tanítók száma:	101
Magyar nyelv dominál:	25 helységben
Német nyelv dominál:	20 helységben
Szlovák nyelv dominál:	5 helységben
Szerb nyelv dominál:	59 helységben
Ruszin nyelv dominál:	2 helységben
Román nyelv dominál:	1 helységben

A Magyar Országos Levéltárban⁵ és Bács vármegye archívumában⁶ mindössze 21 szerb (horvát) nyelvű bevallás őrződött meg. A korabeli Lexicon nem tesz különbséget a bácskai szerb (ortodox) és horvát (római katolikus) népesség között, mindkettőt illírnék jelzi. Az olvasó tájékoztatására fentebb ezért idézzük Fényes Elek⁷ vonatkozó adatait is. Az úrbéri bevallások a szerb népesség belső migrációjáról tanúskodnak. Feltétlenül megjegyzendő az is, hogy az úrbérrendezés korától a bácskai demográfiai, népességi-népi viszonyok sokat változtak. Pl. az úrbéri bevallás szerint 1755-ben benépesült Kiszács községet a Lexicon locorum román többségűnek jelzi, Fényes Elek német-szerb településnek, ma pedig szlovákok lakják. A II. világháborút követően a bácskai németeket kitelepítették.

Bács vármegyei szerb és horvát községek elöljáróinak nevei

Begecs — Begeč (Fényes: szerb)

Zsivan Pavkov
Peter Löesity
Pava Jovanov
Misa Nikolity
Vlah Sztanko
Nikola Jovanov

Bogyán — Bođani (Fényes: szerb)

Lazar Jovanov
Blass Szarcsev
Pavao Bosnyakov
Matha Simunovity

Bereg — Bački Breg (Fényes: dalmát=horvát)

Misko Balasevics
Gyuro Szrimác
Iván Kovács
Marko Ilitty
Gerga Gabrin
Misa Lovrinov

Gyuka Deszpotov
Szovra Piszarov
Pavao Bogoszavlyev
Nedelko Szimin

⁵ A Magyar Országos Levéltár Helytartótanács Levéltár fondjaiban vármegyék szerint ábécérendben találhatók az egyes települések úrbérrendezési iratai, melyek ma a MOL Filmtárban kutathatók. A Bács vármegyei források a 4125–4127. sz. filmekben tanulmányozhatók.

⁶ Az Újvidéken őrzött Bács vármegyei levéltár viszonylag szegényes Mária Teréziai korabeli úrbérrendezési forrásai a Magyar Országos Levéltár Filmtárban mikrofilmen kutathatók. A mikrofilmek számai: X4950 (13330, 13743, 39236/2). E mikrofilmekben csupán öt település: Bereg, Gara, Rigyce, Sztapár, Futak (II.) szerb (horvát) nyelvű bevallásait találjuk meg.

⁷ Vö. FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára*. I–II. Pest, 1851.

Despotszentiván – Despotovo (Fényes: szerb) **Gara** (Fényes: német–dalmát)

Gyermán Ristin
 Vasza Siák
 Gája Milityev
 Mihajlo Parasky
 Stanko Rajlity
 Jovan Mihajlo
 Gyuragy Igity

Jakab Beslics
 Gajo Guganovics
 Franyo Rapics
 Mato Davidov
 Marko Zomborcsevics

Glozsán — Gložan (Fényes: tót–szerb)**Felsőszentiván** (Fényes: magyar–dalmát)

Antun Gyukics
 Ivan Polyakovics
 Antun Pataricza
 Misko Garics
 Joszo Pekics
 Ivan Bundics

Judex Kojá Vilanacz
 Gligoria Komadina
 Petar Uglessitty
 Szima Parlitty
 Glisa Szdelar

Kiszács — Kisač (Fényes: német–szerb)**Futak I. — Futog** (Fényes: német)

Mility Jovanov
 Mihajlo Boscsity
 Mitar Xivancsevity
 Iyrag Vucskov
 Gligorie Penity
 Novak Popin
 Gligorie Ugleshity
 Simeon Kovacsev
 Jeska Maletin
 Glygorie Maximov
 Thoma Maletin
 Jovan Kovacsev
 Pantelia Igaz
 Jovann Penity
 Petar Mekinishacz

Thoma Csobanovitj Judex
 Jovan Csenitj
 Szima Sztakitj
 Gaja Miladinovitj
 Thoma Marko

Dmitar Kovacsevity
 Janko Pavity
 Janko Gvozdity
 Stefan Miskity
 Thodor Rakity
 Marko Gvozdity
 Jefrem Kovacsev

Kulpin — Kulpin (Fényes: szerb–tót)**F u t a k II. — Futog** (Fényes: német)

Jovan Sztanikity bíró
 Jovan Radovanov
 Maxim Radovanov
 Jovica Vinokity
 Jovan Csavity
 Maxim Litricsity

Nikola Zabun
 Jovan Pacsanin
 Jefta Popovity
 Sztojadin Milinkov
 Jovan Szabov
 Toma Antonin

Nagykér — Zmajevo (Fényes: szerb–magyar)

Stevan Zizakov Judex
 Peter Medenicsanin
 Illia Andriyev
 Peter Noviczky
 Stevan Hernyaczky
 Szava Kobilarovity

Ópalánka — Stara Palanka (Fényes: német–szerb)

Misko Lattyanszky
 Joczán Kovacsevity
 Pana Bukinacz
 Gligoria Veliczky
 Maxim Schiakovity
 Sztevan Poznatovity
 Nikola Millosevity
 Petar Miskovity

Ósóve – Stare Šove (Fényes: szerb)

Toma Tyoszity
 Alexa Rankov
 Gyuran Novakov
 Thoma Marinkovity
 Gyuka Tyirity
 Thodor Gajin

Paraga — Paraga (Fényes: szerb)

Jovan Nedelkov
 Janko Maletin
 Olimpia Oszmin
 Jovan Pandur
 Joszin Jiskovity
 Jovan Dakia

Piros – Rumenka (Fényes: magyar–szerb)

Lazar Sijacszy bíró
 Stephan Miloradov esküdt
 Vasza Kantarcsity
 Damian Csordarov
 Szava Kozarov

Plavna — Plavna (Fényes: dalmát)

Barissa Veszlovity
 Petar Franyicsity
 Jacob Szotinacz
 Ivan Petrovity

Rigyica — Ridica (Fényes: német–szerb–magyar)

Lazar Veliczky
 Szova Jovanovity
 Petar Mirkovity
 Vaszil Vljakovity
 Miath Prodanovitty
 Gain Mirkovitty

Szilbács — Silbaš (Fényes: szerb)

Nesta Novakov
 Petar Arszenin
 Radoslav Uglesity
 Petar Zarubin
 Roman Filipov
 Todor Babity

Sztanisics — Stanisič (Fényes: magyar–szerb)

Jovan Petrovitty
 Stevan Terribassitty
 Vljako Tanurcsitty
 Peter Miazí
 Simeon Nedelko
 Filipp Jelitty

Sztapár — Stapar (Fényes: szerb)

Sztojan Katana
Luka Popov
Gaja Ovatrilo
Maxim Mergyenov
Jesko Katity

Tovariszova — Tovariševo (Fényes: szerb)

Dmitar Zsivkov
Jovicza Stanicsin
Sztojko Radoszavlev
Todor Szozonta

A teljesség kedvéért örökítsük meg az úrbéri reguláció előkészítésére kiküldött özszeírók, Bács vármegye nemes tisztviselőinek neveit is, melyek vizsgálata önálló dolgozat témája lehet⁸.

I. Andreas Szucsics
Josephus Paulovics
II. Antonius Piukovics
Antonius Cseszmér
III. Ladislaus Lipkay
Antonius Berényi

IV. Thaddeus Latinovics
Andreas Csiszér
V. Caspar Stepanovics
Michael Horváth
VI. Nicolaus Latinovics
Laurentius Plattos

**A fenti községek úrbéri bevallásainak a következő nevek,
illetve névváltozatok szerepelnek**

Alexius		Demetrius		Gregorius	
Alexa	$\frac{1}{1}$	Mitar	1	Gligoria	5
		Dmitar	$\frac{2}{3}$	Glisa	$\frac{1}{6}$
Antonius					
Antun	$\frac{2}{2}$	Franciscus		Illias	
		Franyo	$\frac{1}{1}$	Ilyrag	1
Bartholomeus				Illia	$\frac{1}{2}$
Barissa	$\frac{1}{1}$	Gabriel			
		Gaja	3	Joannes	
Bazilius ~ Vladislavus		Gajo	1	Iván	4
Vasza	2	Gajin	$\frac{1}{5}$	Jovan	13
Vaszil	$\frac{1}{3}$			Jovica	2
		Georgius		Janko	3
Blasius		Gerga	1	Joczan	$\frac{1}{23}$
Blass	$\frac{1}{1}$	Gyuro	1		
		Gyuragy	1	Jacobus	
Constantinus		Gyuka	2	Jakab	$\frac{2}{2}$
Koja	$\frac{1}{1}$	Gyuran	$\frac{1}{6}$		
Damianus		Germanus			
Damian	$\frac{1}{1}$	Gyermán	$\frac{1}{1}$		

⁸ Vö. UDVARI ISTVÁN: Trencsén vármegyei úrbéri özszeíró biztosok nevei. (Mária Terézia úrbérrendezése idejéből) *Névtani Értesítő* 15. sz. 103 tanulmány Hajdú Mihály tiszteletére. Budapest, 1993. 303–305.

Jefremius

Jefrem 1
 Jeska 1
 Jefta 1
 Jesko 1
4

Josephus

Joszin 1
 Joszo 1
2

Lazarus

Lazar 3
3

Lucas

Luka 1
1

Marcus

Marko 3
3

Mattheus

Matha 1
 Mato 1
2

Maximus

Maxim 4
4

Michael

Misa 2
 Misko 3
 Mihajlo 2
 Miath 1
8

Miloradus ~ Miloslavus

Mility 1
1

Nedelkus

Nedelko 1
1

Nestor

Nesta 1
1

Nicolaus

Nikola 3
3

Olimpus

Olimpia 1
1

Pantelius

Pantelia 1
 Pana 1
2

Paulus

Pava 1
 Pavao 2
3

Petrus

Petar 7
 Peter 4
11

Philipus

Filip 1
1

Romanus

Roman 1
1

Radoslavus

Radoslav 1
1

Sabbas

Szava 3
3

Simeon

Szima 2
 Simeon 2
4

Sofronius

Szovra 1
1

Stanimirus ~ Stanislaus

Stanko 1
1

Stephanus

Stefan 2
 Stevan 4
6

Stojimirus, Stojislavus

Sztojadin 1
 Sztojan 1
 Sztojko 1
3

Theodorus

Thodor 4
4

Thomas

Thoma 6
6

Vlachus

Vlach 1
1

Vladimirus ~ Vladislavus

Vlajko 1
1

Zsivanus

Zsivan 1
1

Nevek száma: 46

Névváltozatok száma: 74

Névelőfordulások száma: 143

Látjuk, a XVIII. század utolsó harmadában a bácskai szerbek körében is a *Joannes* volt a legdivatosabb név, melynek anyagunkban a legelterjedtebb névváltozata a *Jovan*, az itt bemutatott bácskai szerb névanyag összességében véve azonban észrevehetően eltér a Kárpát-medencei népekétől.

Bács vármegyei szerb keresztnévek és előfordulásuk száma

Nº	Nevek	Névelőfordulások száma	%
1	Joannes	23	16,1
2	Petrus	11	7,7
3	Michael	8	5,55
4	Georgius	6	4,2
5	Gregorius	6	4,2
6	Stephanus	6	4,2
7	Thomas	6	4,2
8	Gabriel	5	3,45
9	Jefremius	4	2,8
10	Maximus	4	2,8
11	Simeon	4	2,8
12	Theodorus	4	2,8
13	Bazilius	3	2,1
14	Demetrius	3	2,1
15	Lazarus	3	2,1
16	Marcus	3	2,1
17	Nicolaus	3	2,1
18	Paulus	3	2,1
19	Sabbas	3	2,1
20	Stojimirus ~ Stojislavus	3	2,1
21	Antonius	2	1,4
22	Illias	2	1,4
23	Jacobus	2	1,4
24	Josephus	2	1,4
25	Matheus	2	1,4
26	Pantelius	2	1,4
27	Alexius	1	0,7
28	Bartholomeus	1	0,7
29	Blasius	1	0,7
30	Constantinus	1	0,7
31	Damianus	1	0,7
32	Franciscus	1	0,7
33	Germanus	1	0,7
34	Lucus	1	0,7
35	Miloradus ~ Miloslavus	1	0,7
36	Nedelkus	1	0,7
37	Nestor	1	0,7
38	Olimpus	1	0,7
39	Philiphus	1	0,7
40	Radoslavus	1	0,7
41	Romanus	1	0,7
42	Sofronius	1	0,7

43	Stanimirus ~ Stanislaus	1	0,7
44	Vlachus	1	0,7
45	Vladislavus ~ Vladimirus	1	0,7
46	Zsivanus	1	0,7
	Összesen	143	100

A kettő vagy több névváltozatot felmutató szerb keresztnévek

Nº	Nevek	Névváltozatok száma	%
1.	Georgius	5	6,5
2.	Joannes	5	6,5
3.	Jefremius	4	5,325
4.	Michael	4	5,325
5.	Gabriel	3	4,025
6.	Stojimirus ~ Stojislavus	3	4,025
7.	Bazilius	2	2,65
8.	Demetrius	2	2,65
9.	Gregorius	2	2,65
10.	Illias	2	2,65
11.	Josephus	2	2,65
12.	Mattheus	2	2,65
13.	Pantelius	2	2,65
14.	Paulus	2	2,65
15.	Petrus	2	2,65
16.	Simeon	2	2,65
17.	Stephanus	2	2,65
18.	Egyéb	28	39,15
	Összesen	74	100

UDVARI ISTVÁN

**KERESZTNEVEK FÖLDRAJZI VONATKOZÁSAI
(FELSŐSZÖLNÖK 1750–1800)**

A névkutatók közül többen fölfigyelték hazánkban arra a jelenségre, hogy bizonyos személyneveknek jellemző a földrajzi elterjedése. Igaz ez a családnevekre, a keresztnévekre és a becézőnevekre is. A különböző tájegységeken egyes családnevek sűrűsödnek annak ellenére, hogy viselőik semmilyen rokoni kapcsolatban nem állnak egymással. Sőt megállapítható, hogy egy-egy településnek megvannak a jellemző, más falvakétól teljesen eltérő családnevei. Vonatkozik ez a becéző alakokra is. Adott közösség más-más formát talál kedveskedőnek, szépnek, s ezt használja szólító- vagy említőnévként. Ugyanígy megfigyelhető a keresztnévek esetében is a kisebb területre jellemző kedvelt névválasztás, amelyet feltétlenül időhöz is kell kötnünk, hisz a névadási szokás szüntelenül változik.

Egy kisebb települést sohasem a leggyakoribb keresztnevek jellemzik (pl.: *József, János, Ferenc, István, Mihály, György; Erzsébet, Katalin, Anna, Julianna, Terézia, Borbála*), nem is az egy-két alkalommal felbukkanó különleges nevek, hanem az országostól, a nagyobb régiótól eltérő ritka, de az adott területen viszonylag nagyobb számban viselt, ún. sűrűsödő keresztnevek.

A gyűjtő és elemző szakember ilyen esetben azonnal a névadás indítékát keresi, s próbál valami motívumot megragadni az elterjedés magyarázatára. Melyek is a leggyakoribbak?

A szülő nevének öröklése – főként elsőszülötteknél – általános jelenség, azonban arányában ez nem változtatja meg egy névközösség keresztneveit. Ettől már eltér a keresztszülő nevének átvétele, mivel az az anyakönyvekben periodikusan figyelhető meg. Vidékenként szintén eltért a szokás, de általában 14–25 év között vállaltak régen a falun élő közösség tagjai ilyen szerepet. A betelepült német lakosság körében általános volt a keresztszülő nevének átvétele. A nagyszülőnek, dédszülo'nek, távolabbi rokonnak szóló, a keresztnévadásban kifejeződő tiszteletadás az anyakönyvekben nagyon nehezen követhető, ezért adatokat nem is szoktak erre vonatkozóan a szerzők közölni. (Más a helyzet nemesi családoknál, ahol az ilyen tendencia a családfáról egyértelműen leolvasható.) Feltétlenül szólnunk kell az egyes vidékeken jellemző – néha a plébánosok túlkapása miatt időszakonként kimutatható – születési/keresztelési nap és a naptári névnap egybeeséséről. Azonban ezek a keresztnevek általában csak a ritkák között tűnnek ki, s annyira ritka az előfordulásuk, hogy semmilyen tájegységre nem lehet őket jellemzőnek tekinteni. (Egyébként a keresztelő pap ilyen irányú gyakorlatát a szülők elfogadták, de többnyire nem értettek egyet ezzel, sokszor ezért adtak egyszerű családban is második, a mindennapokban használt nevet.

Szólni kell egy ritkább jelenségről is, amikor a plébánia és filiáinak lakói gyermekeknek a templom védőszentjének a nevét adták. Megfigyelhető, hogy az egyes helyeken egyáltalán nem kimutatható, máshol viszont kiemelkedően eltér a környékbeli falvakétól (Kaposfüred, Attala, Sárvár stb.).

Végül említést kell tenni egy szórványosan előforduló névválasztási szokásról, mely szerint a település lakói gyermekeiket a földesuruk vagy annak felesége nevére (Sárvár, Toponár), ritkábban a plébános keresztnevére (Pinkakertes) keresztelték.

A felsorolt motívumok többé-kevésbé igazak minden hazai plébánián kereszteltekre a 17–19. században. Ezeknek ellenére érvényes a fent említett jelenség, hogy bizonyos településeken minden megállapítható motívum nélkül egyes férfi és női keresztnevek viszonylag magasabb arányban olvashatók az adott kor egyházi anyakönyveiben.

Ezt elsőként ÖRDÖG FERENC állapította meg és írta le, amikor feltárta a személynevek földrajzi megoszlását és elvégezte azok ilyen szempontú vizsgálatát.¹

A jelenséget egyetlen plébánia és filiáinak adatai alapján szeretném igazolni és alátámasztani. Ez a Vas megyei Felsőszölnök, hat leánygyházával. A terület kiválasztása szándékos: a hét település mindegyike szlovén (vend) anyanyelvű, így közel áll térben az ÖRDÖG FERENC által vizsgált nyolc hetési faluhoz. Természetesen az időbeli eltérés nagy, körülbelül 200 év, ezért nem is a községek keresztneveit kívánom összehasonlítani, hanem magát az általa megállapítottakat megerősíteni. A leírtakhoz csupán akkor említek más területekről példákat, ha azok igazolni látszanak bizonyos névtani jelenségeket, amelyek valószínűleg más hazai területen is érvényesek.

Mint fent említettem, Felsőszölnök plébániájához hat kis település tartozott. A vizsgált 1750–1800 közötti félévszázados időszak alatt jellemzően mind római katolikusok lakták, legtöbbjüknek az anyanyelve szlovén volt. Bár területileg a plébánia nagy volt, a filiák lakóinak száma viszont kevés. Ezért a később bemutatott keresztnévek valóban kimagaslóan nagy megterhelésűek voltak. Számuk azért is feltűnő, mert a falvak lakosságának közel 80%-a csupán négy-hat néven osztozott.

Mind a női, mind a férfinevek közül – a már leírt szempontok alapján – hármat emelhetünk ki. Ezek a következők:

név	névnap	minek a védőszentje	halálózása ²
<i>Apollónia</i>	február 9.	fogfájás, fogbetegségek	249. k. Alexandria
<i>Margit</i>	június 10.	gyermekhalálozás, nagycsalád, özvegyek	1093 Skócia
<i>Marianna</i>	november 1.	beteg emberek, szülők elvesztése	?
<i>Ádám</i>	december 24.	kertészek, szabók	az első ember
<i>Balázs</i>	február 3.	torokbetegségek, köhögés	316. k. Örményország
<i>Mátyás</i>	február 24.	kovácsok, szabók, cukrászok	? (ereklyéi: Trier)

A felsorolt hat név között semmilyen egyházi szempontú összefüggést nem találunk. Közülük kettőt mégis kiemelnek: Szent Margit Magyarországon született, Szent István unokahúga volt; Malcolm skót király felesége. Mind a mai napig Skócia nemzeti védőszentje. Mátyás, a Judás helyett választott apostol mártírhalált halt. Nevének hazai elterjedése valószínűleg nem hozzá, hanem inkább az azonos nevet viselő, népszerű Mátyás királyhoz köthető.

E rövid áttekintés után táblázatban közlöm az egyes nevek előfordulását falvanként:

település	<i>Apollónia</i>	<i>Margit</i>	<i>Marianna</i>	<i>Ádám</i>	<i>Balázs</i>	<i>Mátyás</i> ³
Felsőszölnök	39	86	33	10	47	41
Csöpinicz	27	26	23	15	7	25
Markócz	11	6	24	21	1	6
Martinya	4	14	1	7	16	1
Permise	10	2	3	1	–	5
Ritkarócz	7	7	2	8	2	6
Türke	–	16	2	14	3	3

Az adatok sorából kiemelkedik Felsőszölnök plébánia, amelynek lakossága négy-hatszorosa volt a kicsi filiáknak.⁴ Csöpincczen csak az *Ádám* névnél található kisebb adat; Markóczon a *Marianna* és az *Ádám* száma kiugró; Martinyán a *Margit* és a *Balázs*; Türekén a *Margit* és az *Ádám*; Permisén az *Apollónia*; Ritkaróczon az *Ádám* nevek emelhetők ki a sorból mint eltérő adatok.

A hat névből elsősorban az *Apollónia* érdemel említést. Egy falu kivételével az egész plébánia területén kedvelték az alexandriai szűz nevét. Számuk a vizsgált fél évszázad alatt kétszer emelkedett meg, másodszer akkor, mikor az első generáció elérte a keresztyáni szerepű életkort. A név kedveltségét semmiféle motívummal nem lehet indokolni.

A plébániatemplom védőszentje Keresztelő Szent János, a kápolnáké más titulus volt. A plébánia területének legnagyobb részét birtokló Batthyány családban sem fordul elő e női keresztnév. Jellegzetességére utal az a tény is, hogy az anyakönyvet vezető plébánosok két becézett alakját is rögzítették, ezek a *Pona* és a *Pollónia*. Dunántúli gyűjtéseim színhelyei közül csupán egyetlen plébánia területén találkoztam az *Apollónia* névvel, Pinkakertesén (Gaas) és két filiáján kettő-három előfordulással német ajkú lakosság körében.

A *Margitok* száma Felsőszőlőnkön kiugró, a 86 fő adja a teljes névanyag 11,13%-át.

A férfinevek közül az *Ádám* viszonylag magas előfordulása azért érdekes, mert más magyar anyanyelvű plébániákon az életképtelen újszülöttet szokták a bibliai ősszüelő nevére keresztelni. (A betelepített német falvakban viszont szívesen választották keresztnévként az *Ádámot*, így a Somogy megyei Kaposhomokon és Kercseligeten.)

A *Balázs* a vizsgált időszakban Magyarországon kimondottan az úgynevezett archaikus nevek közé sorolandó. KÁLMÁN BÉLA szerint főként 16–17 században volt divatos.⁵ Százalékos előfordulása Martinyán feltűnő (11,76%), a felsőszőlőnői 47 fő csupán 6% körül van. Az ország nyugati megyéiben ma is megtartják a templomokban február 3-án az ún. Balázs-áldást⁶, kérve a szentet, hogy óvja meg a megáldottat a diftéria, a torokfájás és a gégedaganat ellen. (A védőoltás bevezetése előtt gyakori járvány volt kisgyermekek körében a torokgyf. Az anyakönyvek tanúsága szerint sok gyermek halálát okozta a betegség.)

A *Mátyás* névhez sok népi megfigyelés, hagyomány fűződik (pl. *jégtörő Mátyás*: „Mátyás megtöri a jeget, ha nem talál, akkor csinál.”) Hazánkban egyetlen évszázadban sem mutatható ki a név gyakori elterjedése. A fentebb már említett német ajkú somogyi falvak lakossága viszont szívesen választotta keresztnévként a fiú újszülötteknek (Kaposfő, Kercseliget). A jelenség megfigyelhető a Felsőszőlőnőktől délre eső mura-szombati plébánián is, így a hozzá tartozó Barkócz (Bakovci) szlovén településen az ötödik leggyakoribb férfinév.⁷

Összegyűjtve a felsőszőlőnői plébánia női és férfineveit a 18. század második feléből az itt bemutatott és elemzett három-három nevet tartom a leírt településekre a legjellemzőbbeknek. Napjainkban már eléggé nehézkes lenne megvizsgálni, hogy mennyire őrizte meg egy-egy faluközösség ezt a névadási hagyományt. Az egykori plébánia két filiáját 1786-ban elcsatolták az akkor megalapított Apátistvánfalva (Števanovci) anyagyházához, a trianoni békeszerződés után pedig Szlovéniához került újabb két község, Túrke és Martinya. A három részre szakadt plébánia híveit újabb hatások érték, amelyek bizonyára erőteljesen megváltoztatták a régi névadási hagyományt és szokást.

A közölt, 18. századi adatok azonban ma is bizonyítják azt, hogy a tulajdonneveknek – jelen esetben a keresztneveknek – is vannak földrajzi jellemzői, vonatkozásai.

Hivatkozott irodalom:

1. ÖRDÖG FERENC: *Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1973: 66, 105.
2. *A szentek élete*. Szent István Társulat, Budapest. 1984.; *A szentek élete*. Szent István Társulat, Budapest. 1988.; *Szentek lexikona*. Dunakönyv. 1994.
3. *Matricula Baptisatorum*. Felsőszőlőnk (Gornji Senik) 1750–1800.
4. *Vasvármegye*. Szerk. DR. SZIKLAY JÁNOS és DR. BOROVSZKY SAMU. Apollo, Budapest. 1898.

5. KÁLMÁN BÉLA: *A nevek világa*. Csokonai Kiadó, Debrecen. 1989: 48–50.
6. *Magyar néprajzi lexikon* I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1977: 201.
7. *Matricula Baptisatorum*. Muraszombat: 1828–67. A mikrofilmek száma: A 5503 és A 5504.

FÜLÖP LÁSZLÓ

TÖBB KERESZTNÉV ADÁSA TISZABEZDÉDEN (1766–2000)

Tiszabezdéd község Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, a Tisza-könyökben fekszik. Lakosainak száma a Polgármesteri Hivatal legfrissebb adatai alapján 2127 fő. A falu első hiteles okleveles említése 1212-ből ismeretes (MEZŐ–NÉMETH 1972: 120). A települést túlnyomóan református vallásúak lakják.

A több keresztnév adását a református egyház anyakönyvi bejegyzései (írott nyelvi adatok) alapján vizsgáltam meg. Onnan gyűjtöttem a 235 évre vonatkozó adatokat 1766-tól 2000-ig. Doktori értekezésemben 1900-ig vizsgáltam a község névadási szokásait (családnévek, keresztnévek, ragadványnevek), most a XX. századi névanyag rendszerezésén dolgozom. Ebből az anyagból emeltem ki egy rövid fejezetet úgy, hogy adataimat összehasonlíttam a korábbi időszakok (a XVIII–XIX. század) jellemzőivel.

A kettős, hármas keresztnévek vizsgálatával több kutató is foglalkozott: BÜKY BÉLA (1961), KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND (1961), KÁLMÁN BÉLA (1973), ÖRDÖG FERENC (1973), HAJDÚ MIHÁLY (1974), FÜLÖP LÁSZLÓ (1990).

E szokást a névtani szakirodalom a nemesek körében a XVIII. századtól említi (ÖRDÖG 1973: 70). Először a főúri családokban jelentkezett, hogy több keresztnévet adtak az újszülöttnak, tőlük vette át a (köz)nemesség. Ez gyakoribbá akkor vált, amikor az értelmiség, a hivatalnokok, majd pedig az iparosok és a kétkezi dolgozók is több keresztnévet adtak gyermeküknek.

A XVIII–XIX. században az adható, felvehető keresztnévek számát nem korlátozták. Napjainkban az újszülött két keresztnévet kaphat. Ha felnőttként az elsővel esetleg elégedetlen, használhatja a másodikat, vagy együtt viselheti a két nevet.

FÜLÖP LÁSZLÓ (1990: 106) említi, hogy a reformátusok jóval kisebb arányban éltek ezzel a lehetőséggel, mint a katolikusok. Ezt tapasztalta ÖRDÖG FERENC (1973: 71) is, erre utalnak az én vizsgálati eredményeim is.

A vizsgált időszakot (235 év) kilenc 25 éves periódusra osztottam (a névtudományban bevált tagolás), ez tükrözi a nemzedékváltás adta névadási szokások alakulását. Az első korszak 35 év (1766–1800), ugyan hosszabb a többinél, de ott még nem található kettős névadás.

Bezdedén kettős névadás először 1858-ban fordult elő. Hármas 1874-ben, négyes 1877-ben. Az I–III. periódusban nem találtam ilyen adatot. A IV.-ben öt kettős, egy hármas névadás történt, mindegyik leányok esetében. Második névként a *Lenor*, *Piroska*, *Borbála*, *Erzsébet*, *Mária* szerepel, harmadikként a *Julianna*. Az V. periódusban tizenhárom kettős, egy hármas, egy négyes névadás fordult elő. A hármas leány, a négyes fiú esetében. A tizenöt eset emelkedő tendenciát mutat, de ebből négy alkalommal ugyanaz a földbirtokos, négy alkalommal pedig a körjegyző adott több nevet gyermekének. Később előfordul a tanító és a vasúti őr családjában is több keresztnév. Az I–V. időszakban

(135 év alatt) után a 4117 vizsgált személyből csak összesen 21 gyermek (0,51%), 14 leány és 7 fiú kapott több utónevet.

A számadatok alapján megállapítható, hogy a XIX. században a faluban nem jellemző a kettős vagy még nagyobb számú keresztnév adása. Oka, hogy kevés nemes család élt a községben, csekély a középréteg, a hivatalnokok száma. Akik éltek ezzel a lehetőséggel, azokat valószínűleg a névdívat befolyásolta. A második név megkülönböztető szerepe nagyon kevés.

A kettős keresztnévek a következők: *Karolina Erzsébet, Berta Mária, Eszter Piroska, Terézia Borbála, Anna Leona* (IV. időszak); *Sándor Zoltán, Gizella Margit, Eleonóra Lea, Sándor Pál, Eszter Borbála, Rozália Róza, Emma Margit, Zoltán Sándor, József Béla, Mária Ida, Bertalan László, Péter Pál, Lenke Margit* (V. időszak). A hármas keresztnévek: *Eszter Mária Julianna* (IV. időszak); *Sarolta Jolán Katalin* (V. időszak). Az egyetlen négyes névadás: *László Bertalan Károly Mátyás* (V. időszak).

Férfinevek 2. keresztnévként a XIX. században

(A név előtti szám a felhasznált nevek számát mutatja, a név után álló pedig a gyakoriságot jelöli.)

	I. (1766-1800)	II. (1801-1825)	III. (1826-1850)	IV. 1851-1875)	V. (1876-1900)
1. <i>Béla</i>	-	-	-	-	1
2. <i>Bertalan</i>	-	-	-	-	1
3. <i>László</i>	-	-	-	-	1
4. <i>Pál</i>	-	-	-	-	2
5. <i>Sándor</i>	-	-	-	-	1
6. <i>Zoltán</i>	-	-	-	-	1
összesen					7

Férfinevek 3. keresztnévként

1. <i>Károly</i>	-	-	-	-	1
összesen					1

Férfinevek 4. keresztnévként

1. <i>Mátyás</i>	-	-	-	-	1
összesen					1

Női nevek 2. keresztnévként a XIX. században

1. <i>Borbála</i>	-	-	-	1	1
2. <i>Eleonóra</i>	-	-	-	1	-
3. <i>Erzsébet</i>	-	-	-	1	-
4. <i>Ida</i>	-	-	-	-	1
5. <i>Jolán</i>	-	-	-	-	1
6. <i>Lea</i>	-	-	-	-	1
7. <i>Margit</i>	-	-	-	-	3
8. <i>Mária</i>	-	-	-	2	-

9. <i>Piroska</i>	-	-	-	1	-
10. <i>Róza</i>	-	-	-	-	1
összesen				6	8

Női nevek 3. keresztnévként

1. <i>Julianna</i>	-	-	-	1	-
2. <i>Katalin</i>	-	-	-	-	1
összesen				1	1

Az adatokból megállapítható, hogy a második, harmadik, negyedik névként szereplő nevek a gyakoribb nevek közé tartoznak. A szülők szívesen választották második, harmadik, negyedik névként is a leggyakrabban előforduló neveket. A férfineveknél a kettős keresztnévek száma alacsonyabb, mint a női neveknél. Az I–IV. szakaszban teljesen hiányzik a kettős keresztnév. Az V. periódusban tűnik fel először alacsony számban.

A nők esetében sincsenek adatok az I–III. periódusban, csak a század második felében jelentkeznek folyamatosan a kettős nevek, de nem gyakran. A női nevek nem minden esetben azonosak a leggyakoribb nevekkal, egy-egy név elkövetkező divatját sejtetik (pl.: *Margit, Piroska*).

A XX. században már a 3105 vizsgált személyből 266 gyermek (8,56%): 145 leány és 121 fiú kapott több utónevet. Jóval többen, mint a XIX. században (21 gyermek). A növekedés oka, hogy a középréteg, a földművesek, de a cigányság körében is divattá lett a kettős névadás. Valószínűleg befolyásolta a választást a névdivat, a névhangulat. Az utolsó két periódusban már nem azonosak a leggyakoribb nevekkal, egy-egy név elkövetkezendő divatját sejtetik. „A konzervatív falusi névízlés falát áttöri a névdivat” (J. SOLTÉSZ 1979: 137).

Az egyes periódusok kettős névadása:

	VI. (1901–1925)	VII. (1926–1950)	VIII. (1951–1975)	IX. (1976–2000)
férfinevek	14	33	47	27
női nevek	21	38	58	28

Megállapítható, hogy minden időszakban a leányoknál (nem nagy eltéréssel) éltek többször ezzel a lehetőséggel a szülők.

A fiúknál a VII., VIII. periódusban növekszik erőteljesen a második keresztnévet kapottak száma, de a IX. periódusban csökken, csakúgy, mint a leányok esetében. A női neveknél több mint felére.

Csak néhány érdekes párosítást emelek ki: *Gedeon Géza, Bertalan Balázs, Balázs Bence* (előfordul azonos hanggal kezdődő nevek egymás mellé választása), *Zoltán Vince, Csaba Albert, Lajos Ernő, Elek János, Bertalan Szilárd, Béla Levente, József Attila* (irodalmi személy neve), *Attila János, Ottó Róbert, Vilmos János, József Renátó, László Dominik, Richárd Dávid* stb.; *Ilona Irén, Irma Irén, Baba Borbála, Ibolya Ida, Judit Juliánna, Tímea Tünde, Edina Erzsébet* (a leányok esetében sokkal gyakoribbak az alliteráló nevek), *Ilonka Ibolyka* (a pap becéző formában jegyezte be mindkét nevet), *Olga Sarolta, Erzsébet Hajnalka, Emőke Ajnácska, Pálma Judit, Izabella Noémi, Mónika Kitti, Anna Bianka* stb.

Ma úgy tűnik, hogy a falusi szülők legtöbbször különleges nevet választ második névként gyermekének. Olyan neveket, mint *Bence, Dávid, Dominik, Gergő, Krisztián, Márk, Róbert, Renátó* stb.; *Ajnácska, Alexandra, Bianka, Kitti, Renáta* stb.

Ha első névként az apa keresztnévét választották a gyermekeknek, akkor második névként ritkább nevet kaptak, esetleg a keresztszülő nevét. A fiúk esetében ez a jelenség 1951–1975 között úgy alakult, hogy 47 esetből 21 alkalommal (45%) szerepelt első névként az apa neve, 10 esetben (21%) másodikként. Ez időszakban nincsenek még nagyon különleges nevek. Ez az 1976–2000 közé eső korszakra lesz jellemző. Ott a 27 esetből 12 alkalommal (44%) az apa neve az első név, csak 3 esetben (11%) szerepel második keresztnévként, mert itt jelentek meg a fentebb már sorolt ritka nevek. Az egyik név szinte mindig a községben gyakori név (*Béla, Ferenc, Gyula, István, László* stb.; a leányok esetében is: *Erzsébet, Ibolya, Ilona, Mária, Zsuzsanna* stb.). A leányoknál az 58 kettős névből 11 esetben (19%) szerepel első névként, 9 alkalommal (15%) második névként az anya neve. A keresztanya neve első névként 3, második névként is 3 alkalommal, e névörökítési forma nem jellemző a faluban. Az apa nevének átörökítése igen, az anyáé már kevésbé jellemző.

Egy hármás névadás is történt (*Tibor László Zoltán*) a VI. periódusban, a fiú föld-birtokos család gyermeke. Érdekes, hogy a család második fiúgyermeke a *László* nevet kapta első névként.

Férfinevek 2. keresztnévként a XX. században

	VI.	VII.	VIII.	IX.
1. <i>Albert</i>	-	1	-	-
2. <i>András</i>	-	-	2	1
3. <i>Árpád</i>	-	1	-	-
4. <i>Attila</i>	-	-	1	1
5. <i>Balázs</i>	2	1	-	1
6. <i>Bálint</i>	-	-	-	1
7. <i>Béla</i>	2	2	3	-
8. <i>Bence</i>	-	-	-	2
9. <i>Bertalan</i>	1	1	2	-
10. <i>Csaba</i>	-	-	4	-
11. <i>Dániel</i>	-	-	-	1
12. <i>Dávid</i>	-	-	-	1
13. <i>Dénes</i>	-	1	-	-
14. <i>Dezső</i>	-	-	-	1
15. <i>Dominik</i>	-	-	-	1
16. <i>Elek</i>	-	-	1	-
17. <i>Ernő</i>	-	1	-	-
18. <i>Ferenc</i>	2	1	-	1
19. <i>Gábor</i>	-	1	1	1
20. <i>Gergő</i>	-	-	-	1
21. <i>Géza</i>	1	4	1	-

22.	György	-	-	1	-
23.	Győző	1	-	-	-
24.	Gyula	-	5	6	-
25.	Imre	-	1	-	-
26.	István	1	2	-	1
27.	János	1	-	5	1
28.	József	1	1	1	-
29.	Kálmán	-	-	1	-
30.	Károly	-	-	1	1
31.	Krisztián	-	-	-	1
32.	László	2	4	5	2
33.	Levente	-	-	1	-
34.	Márk	-	-	-	1
35.	Mátyás	-	-	-	1
36.	Mihály	-	2	-	-
37.	Miklós	-	-	1	-
38.	Péter	-	-	-	1
39.	Renátó	-	-	-	1
40.	Róbert	-	-	-	1
41.	Sándor	-	-	1	-
42.	Szilárd	-	-	1	-
43.	Tamás	-	-	-	1
44.	Tibor	-	-	3	-
45.	Vince	-	1	-	-
46.	Zoltán	-	3	2	1
47.	Zsolt	-	-	3	1
Összesen:		14	33	47	27

Női nevek 2. keresztnévként a XX. században

	VI.	VII.	VIII.	IX.
1. Ágnes	-	-	2	-
2. Ajnácska	-	-	1	-
3. Alexandra	-	-	-	1
4. Andrea	-	-	3	1
5. Angéla	-	-	1	-
6. Anikó	-	-	1	-
7. Anita	-	-	-	2
8. Aranka	-	1	1	-
9. Bella	1	-	-	-
10. Bianka	-	-	-	1

11.	Borbála	1	1	3	-
12.	Dóra	-	-	-	1
13.	Eleonóra	1	-	-	-
14.	Elza	2	-	-	2
15.	Enikő	-	1	-	1
16.	Erika	-	-	-	2
17.	Erzsébet	4	1	3	3
18.	Eszter	1	1	1	3
19.	Éva	-	-	2	-
20.	Gabriella	-	-	-	1
21.	Gizella	1	1	1	-
22.	Gyöngyi	-	-	1	-
23.	Hajnalka	-	1	1	-
24.	Ibolya	-	5	3	-
25.	Ida	1	3	-	-
26.	Ildikó	-	-	1	1
27.	Ilona	3	9	2	1
28.	Irén	1	2	-	-
29.	Jolán	-	1	1	-
30.	Judit	-	-	4	-
31.	Julianna	-	-	3	-
32.	Katalin	-	-	3	1
33.	Kitty	-	-	-	1
34.	Krisztina	-	-	-	1
35.	Lenke	1	1	2	-
36.	Magdolna	-	2	3	-
37.	Malvin	-	1	-	-
38.	Margit	1	2	-	-
39.	Mária	-	2	3	1
40.	Noémi	-	-	1	-
41.	Olga	-	-	1	-
42.	Piroska	-	1	-	-
43.	Renáta	-	-	-	1
44.	Sára	-	1	-	-
45.	Sarolta	-	1	-	-
46.	Szilvia	-	-	1	-
47.	Tímea	-	-	-	1
48.	Tünde	-	-	1	-
49.	Valéria	-	-	1	-
50.	Vilma	1	-	1	-
51.	Viola	2	-	2	-

52.	Zita	-	-	1	-
53.	Zsófia	-	-	1	-
54.	Zsuzsanna	-	-	2	2
Összesen:		21	38	58	28

HAJDÚ MIHÁLY e névadási szokás tetőződését a vizsgált területen a két világháború közötti években igazolja (1974: 528). BÜKY BÉLA Budapesten az 1945–1949 közötti időszakra teszi (1961: 39). ÖRDÖG FERENC az 1940-es évektől mutatja be jelenlétüket, szemlélteti számuk emelkedését (1973: 70). Tiszabezdén is az 1940-es évektől kezdődően emelkedik számuk, tetőződésük 1951 és 1975 közé esik.

Minden időszakban előfordul a falura legjellemzőbb nevek közül a XX. században a *László*; az *Erzsébet*, *Eszter* és az *Ilona*. A népszerűségi listán ezek a nevek előkelő helyen szerepelnek. A *László* 8.; az *Erzsébet* 1. az *Ilona* 2. az *Eszter* 6. helyen.

Két keresztnév adásának a lehetőségével a 235 év alatt kevesen éltek. Az összes vizsgált személy (7222 fő) 3,97%-a, 287 fő viselt a faluban kettős keresztnévet. Ez nem kivételes jelenség, más területek ilyen irányú vizsgálódásai is csak a lakosság 5-6%-ára vonatkozóan igazolták a jelenséget. A kettős névadásban is a névöröklés valamely formája valósult meg. A szülők egy része a hagyományörzés egyik lehetőségét látta benne. A többség azért dönthetett a kettős névadás mellett, mert mindkét név tetszett. Fontos tehát a névvel kapcsolatos érzelmi-hangulati tényezők szerepe is. Talán indokolható azzal is, hogy a szülők törekedtek ritka, különleges, esetleg divatos, jól becézhető neveket választani. A falu keresztnévrendszere ezáltal az utóbbi években jóval tarkább lett, mint korábban volt.

Hivatkozott irodalom:

- BÜKY BÉLA 1961. *A fővárosi keresztnévadás hatóerői*. Nyelvtudományi Értekezések 26. sz. Budapest.
- FÜLÖP LÁSZLÓ 1990. *A Somogy megyei Vízmente személynevei 1772–1900*. Magyar Névtani Dolgozatok 86. sz. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Keresztneveink és becéző neveink újabbbkori vizsgálata*. Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. IV. átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND 1961. *Személyneveink 1500-tól 1800-ig*. Nyelvtudományi Értekezések 28. sz. Budapest.
- KOI BALÁZS 1992. *Tiszabezdéd személynevei 1766–1900*. Bölcsészdoktori értekezés. Nyíregyháza.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai szótára*. Nyíregyháza.
- ÖRDÖG FERENC 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VARGA I. ERIKA 1994. *Sikátor község történeti és mai személynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 135. sz. Budapest.

NŐI KERESZTNEVEK FÉRFIAKNÁL

A neveket kutatókat régóta foglalkoztatja az a téma, hogy vajon miért kaphattak újszülött fiúk többedik keresztnévként női nevet. A jelenség nemcsak hazánkban, de más, tőlünk nyugatra fekvő országokban is megfigyelhető. Időben, s azon belül gyakoriságában is eléggé eltérő adatokat olvashatunk, s ezt eléggé eltérő motívumokkal igyekeznek megmagyarázni. Magát a témát két oldalról szeretnénk megvizsgálni, egyrészt az indokok keresése, másrészt az előfordulásuk megközelítésének oldaláról.

A témát elsőként J. SOLTÉSZ KATALIN összegezte könyvében, amely az addigi magyar és külföldi megfigyelésekre, leírakra alapozza megállapításait. „Katolikusoknál előfordul, hogy férfiak – egy vagy több férfi keresztnév mellett – a Mária (szórványosan Anna vagy Erzsébet) nevet viselik.”¹ Első indokként GOTTSCHALD, német névkutatót idézi, ki szerint ez a szokás a 17. századból eredő, az ellenreformáció szentkultuszára vezethető vissza. Másodikként a Bach-korszakbeli félrevezetést említi, mely szerint azért keresztelték a fiúkat női névre, hogy ne vigyék el őket katonának, azaz a cél a hatóságok félrevezetése volt. Ez utóbbira több magyar irodalmi példát is idézhetünk, így: Mikszáth Kálmán: Ott alszik a Marcsa is; Tömörkény István: A csordakútnál; Móra Ferenc: Négy apának egy leánya; Véreim. Parasztjaim²; Illés Béla: Kárpáti rapszódia³ stb.

Valószínűleg a két említett indok – annak ellenére, hogy a valóság egy bizonyos részét tükrözi – nem fogadható el a jelenség valós, európai kialakulására. Mint a történelemből ismert, az ellenreformációt a tridenti zsinat összehívásától (1545–63) számítjuk, amelyen megerősítették a pápa hatalmát.⁴ Az itt említett időpontból következik, hogy a címbe megadott névadási szokás csak ezután, s bizonyos idő elteltével jelentkezhetne csak. Ugyanakkor korábban találunk a jelenségre adatot: *Lodovico Maria Sforza* (1541 k.–1508) Milánó hercege, építtető, Leonardo da Vinci barátja volt; III. Gyula pápa (1487–1555) világi neve *Giovanni Maria del Monte*; *Antonio Maria Abbatini* római egyházkarnagy 1595-ben született, s 1667 körül halt meg. Ezáltal mind az ellenreformáció, mind a 17. századtól történő esetleírás megdől. Természetesen a későbbi években a híres emberek közt mind több példát találunk a *Mária* név előfordulására, így: *Ferdinand-Maria* (1636–79) bajor választófejedelem, I. Miksa fia; *Francois-Marie Voltaire* (1694–1778) francia filozófus, a felvilágosodás írója, *Jean Marie Leclier* (1697–1764) francia hegedűművész és operaszerző; *Charles Marie Bonaparte* (1746–85) Napóleon apja; *André Marie Ampère* (1775–1836) francia fizikus, matematikus nevét érdemes megemlíteni.⁴ Franciaországban mind a mai napig gyakori a férfinév a *-Marie*: kötőjeles formájú névadás, amely ebben az alakban félreértésre nem ad alkalmat.

Pontosítandó e névválasztási jelenség német nyelvterületéről való elterjedésének elmélete is. Amint láttuk, az említett korai adatok sem innen származnak. A névtani irodalomban általában két, német illetve osztrák példát szoktak említeni: *Carl Maria von Weber* (1786–1826) német romantikus zeneszerzőt és *Rainer Maria Rilke* (1875–1926) osztrák költőt, a 20. századi líra kiemelkedő egyéniségét. A példákat azonban tovább sorolhatjuk: *Jacques Marie Dechamps* (1804) francia librettista, *Giuseppe Maria Deodati* (1817) olasz szövegíró (Rossini: *Othello* c. operája), *Girolamo Maria Marini* (1840) olasz szerző, *Francesco Maria Piave* (1810–76) olasz író stb. Utóbbi írta Verdi kilenc operájának szövegekönyvét.⁵

A példákból határozottan megállapítható, hogy a *Mária* női keresztnév adása férfiak esetében valójában latin nyelvterületről indult el, s valószínűleg innen, az olaszoktól

és franciáktól vették át az akkori német nyelvű országok, tartományok. Hozzánk, Magyarországra csak később jutott el e szokás, bizonyíthatóan német közvetítéssel. Első adataink a 18. századból valók, maga a jelenség viszont főként a 19. század második felében volt divatban. A legkorábbi bejegyzésekben, családfákon vagy római katolikus egyházi anyakönyvekben a fiú újszülött szülei betelepült, beházasodott németek, illetve főúri, nemesi származású magyarok. Tőlük később átvette ezt a divatot a városi értelmiség, majd a hivatalnokréteg is, amelyre példákat a későbbiekben hozunk.

Érdemes megfigyelni, hogy mely női neveket választották a szülők fiúgyermeküknek a kereszteléskor. Természetesen leggyakrabban a már említett *Mária*-t. (A *Mária* a héber *Mirjam* névnek az Újtestamentumban megjelenő változata, amely a görög és latin bibliafordításokban módosult alak.) *Mária* Jézus anyja, s a név választása mindenképp az ő tiszteletének megnyilvánulása mind a mai napig. ÖRDÖG FERENC szerint *Mária* tisztelete nálunk már a kereszténység felvételével megkezdődött. Ennek megnyilvánulása, hogy országos viszonylatban ma is erre a névre hallgat a legtöbb nő, azaz ez a leggyakoribb női keresztnév.⁶ E tiszteletadás érdekes példája a spanyoloknál a tabunévként való kezelése. A név helyett inkább annak a jelzőjét adják leánygyermeküknek, így *Dolores*, *Carmen*, *Mercedes* stb.⁷ Másodikként az *Anna* nevet kell megemlítenem, amely szintén héber eredetű, a *Hanna* névből keletkezett. A Biblián kívüli hagyomány szerint Szűz *Mária* anyja, Joachim felesége volt. S végül az *Erzsébet* az, amelyet ritkábban választottak többedik keresztnévnek. Szintén héber eredetű, mai alakja a nyugati nyelvekben kialakult forma átvétele. A Bibliában *Mária* idős rokona volt, Keresztelő Szent János édesanyja, Zakariás pap felesége. A három nevet egy csokorba foglalva megállapíthatjuk, hogy mindhárom Jézus alakjával és családjával kapcsolatos.

Gyűjtésünk során csupán egy esetben talákoztunk más női névvel fiúgyermeknél, ezt Sárvár anyakönyvébe jegyezték be 1657-ben: *Jakab Krisztina*; szülei németek voltak. Azonban a matrikula rossz állapotából következik, hogy bizonytalan az olvasat.

NAGY IVÁN könyvsorozatában, amely a régi magyar nemesi családok rövid genealógiáját ismerteti, kevés esettel találkozunk, ahol női keresztnév is előfordul férfiagnál. Ennek bizonyára az az oka, hogy a nemzedékrendi táblákon nincs hely a több név feltüntetésére. Néhány példát a lejegyzettek közül azonban szeretnénk kiemelni. Az egyik ezek közül jól bizonyítja a már leírtakat. Frimont Domokos két fiának a neve: *János Mária* (1759–1831) és *Tamás Mária* (1767–?). A család Lotharingiából származik, ám közvetlenül Ausztriából telepedtek Magyarországra. Itt kaptak grófi rangot és Bihar megyében hat helységet adományba. Az idősebb fiú felesége is osztrák származású volt.⁸ Ugyanebben a kötetben az Esterházy család egyik tagja *Pál Mária* (1806) nevet kapott.⁹

E tanulmány egyik szerzőjének a családjában is előfordult, igaz csupán egyetlen nemzedéknél, többszörösen ez a névadási forma. Barkóczy Sándornak (1857–1925) hat gyermeke született. Köztük a két legidősebb fiú volt, az egyiknek a neve *Sándor Mária* (1896–1925), másikké *Imre Mária* (1898–?). Az eset azért is érdekes, mivel a négy lánytestvér közül kettő szintén megkapta a *Mária* nevet, mégpedig mindketten első keresztnévként: *Mária Margit Etelka Michaela* (1900–1988) és *Mária Erzsébet* (1905–1943). A névválasztás valódi indítékát sajnos nem sikerült kideríteni, az idősebb családtagok csak mint régi divatot, szokást tudják említeni.¹⁰

Felvetődik a kérdés, hogy vajon hányadik névként adták gyermeküknek a női nevet az egyes szülők. Erre példaként Kaposvár város 1896 előtti római katolikus egyházi anya-

könyveit fogtuk vallatóra. (Megjegyezzük, hogy a református matrikulákban egyetlen ilyen esettel sem találkoztunk.)

A jelenségre az első példa 1805-ből adatolható, a névválasztások többi esete mind a 19. század második felében lett rögzítve. A felsorolásban az évszám a keresztelés ideje, a név utáni zárójelben a családdal kapcsolatos legfontosabb információt közöljük. A *Mária* többször olvasható, egy ízben első (!) névként, az *Anna* két esetben, az *Erzsébet* pedig csupán egy alkalommal fordul elő.

- 1805 Lajos *Mária* Nap. János (nagy szülők: gróf Festetich–Farkas; szülők: Wratislaw–Festetich)
- 1867 Jaroszláv Ferdinánd Ferenc *Anna* (apa: gróf Stenberg Jaroszláv, anya: Skal Jozefa – 44. gyalogezred)
- 1871 *Mária* Nikodém Kálmán Károly Emánuel Ágoston (az apa gimnáziumi igazgató, felesége olasz származású)
- 1872 Gyula József Elek *Mária* (az apa megyei jegyző)
- 1874 Ernő *Anna* (német eredetű család)
- 1876 Max(imilian) Franz Alfred Jozef Alois *Maria* (a szülők német származásúak)
- 1892 Lajos Károly János *Mária* (az apa hivatalnok)
- 1892 Ferdinánd Ernő Lajos *Mária* (apja árvaszéki ülnök)
- 1894 Jenő Elemér *Mária* (német származásúak)
- 1897 Imre János *Mária* (magyar földbirtokos család)
- 1899 Nándor Dezső Lajos Ádám Gábor Imre *Terézia* (apa: királyi törvényszéki jegyző)¹¹

A leírt példák alapján megállapítható, hogy nem olvasható le tendencia a nevek sorrendjét illetően. A női keresztnév lehet akár második, akár hetedik, de általában többediként fordul elő. Az 1871. évi első névként történt anyakönyvi bejegyzés feltehetően országosan is a nagy ritkaságok közé számíthat.

Végül felvetődik a kérdés, mennyire lehet gyakori napjainkban fiúk esetében női keresztnév adása. A mai állami anyakönyvezési gyakorlat csupán két keresztnév adását teszi lehetővé. Ugyanez vonatkozik az egyházi keresztelesekre is. A római katolikus egyház Kánonja nem tiltja ezt a névválasztási lehetőséget, tiltó rendelkezés nincs. A Codex Iuris Canonici 761. szerint a névválasztásban csak annyi a megkötés, hogy a választott keresztnév keresztyén név legyen. Azonban például Kaposvár város esetében több évtizede nem fordult elő ilyen szülői kérés. Ugyanakkor élő, ismert egyházi személy nevében még ma is olvasható a *Mária* név, ami azt bizonyítja, hogy még teljesen nem halt ki a szokás.¹² Mind a mai napig találkozunk a címben említett esetekkel. A franciáknál szinte egy névként önállósult a *Jean-Marie* férfinév. Az olasz zenei életben is előfordul a 20–21. században, így: *Carlo Maria Giulini* (1914) olasz karmester, *Angelo Maria Ripellino* (1960) szövegíró nevében.

Összegezve a leírtakat elmondható, hogy

- a női keresztnév választása férfiaknál időben korábbi a névtani szakirodalomban eddig lejegyzettekénél;
- e névválasztás Magyarországon nem az ellenreformáció hatására alakult ki;
- az első adatok alapján bizonyíthatóan latin nyelvterületről indult el a szokás, s német közvetítéssel érkezett viszonylag későn hazánkba, ahol divatját a 19. század második felében érte el;

- elsősorban nemesi családok körében terjedt el, ahol a gyermekek több, akár hat-hét nevet is kaptak;
- az itt leírtak alapján elmondható, hogy az irodalomból idézett esetek – a hatóságok megfélemsége a katonaság miatt – teljesen külön kezelendők;
- a női keresztnév adása fiúknál csakis a több védőszent oltalmába való ajánlás mellett Jézus anyja, Mária tiszteletének megnyilvánulása, oltalmának kérése lehetett.

Hivatkozott irodalom:

- ¹ J. SOLTÉSZ KATALIN: *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979: 49–50.
- ² P. L. Lánynevű férfiak. *Magyar Nyelvőr* 1959: 244.
- ³ RUSZNYÁK PÉTER: Lánynevű férfiak. *Magyar Nyelvőr* 1962: 249–50.
- ⁴ *Akadémiai Kislexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1989: 486.
- ⁵ NÉMETH AMADÉ: *Operaritkaságok*. Zeneműkiadó, Budapest. 1980: 65. és a továbbiakban: 28, 105, 113, 132, 136, 698; *Az emberiség krónikája*. Officina Nova. 378, 498, 632, 708, 1215.
- ⁶ ÖRDÖG FERENC: *Személynévizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1973: 55, 72.
- ⁷ J. SOLTÉSZ i. m. 51.
- ⁸ NAGY IVÁN: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* IV. Pest. 1858: 278–9.
- ⁹ NAGY I. i. m. 90.
- ¹⁰ BARKÓCZY LÁSZLÓ: *A Barkóczy család genealógiája és névadási szokásai*. Szakdolgozat, Kaposvár. 1997.
- ¹¹ *Matricula Baptisatorum*. Kaposvár. 1731–1900.
- ¹² Dr. Péteri Pál és dr. Gárdonyi Máté szóbeli közlése alapján.

BARKÓCZY LÁSZLÓ–FÜLÖP LÁSZLÓ

ACÉL VAGY ZSERALD? AZ ÚJONNAN ANYAKÖNYVEZHETŐ FÉRFINEVEINKRŐL

Napjainkban mind a szakma (HAJDÚ 2002), mind a névválasztó szülők részéről egyre többször merül föl a szabad névválasztás, illetve a jelenleg adható nevek bővítésének igénye (FÜLÖP 2001). Ezt az igényt igyekszik kielégíteni az 1997-ben kiadott Új magyar utónévkönyv (BÍRÓ 1997), mely az 1971-ben megjelent Magyar utónévkönyv (LADÓ 1971) keresztnévi anyagát bővítette. Az Új magyar utónévkönyv a magyar hagyományok és a szokásrend mellett figyelembe vette az új kívánalmakat is, így ez a névjegyzék a LADÓ-féle könyvhöz képest 883 keresztnévvel bővülve összesen 2710 bejegyezhető nevet tartalmaz. Az Új magyar utónévkönyvet követte az 1998-ban LADÓ JÁNOS és BÍRÓ ÁGNES által összeállított Magyar utónévkönyv, mely nemcsak felsorolja az anyakönyvezhető keresztnéveket, hanem legtöbbjüket részletesen be is mutatja, sőt még néhány névvel ki is egészíti azt (pl. *Kövecs*, *Sükösd*).

Felvetődik a kérdés, vajon milyen típusú nevekkal bővült a hivatalosan anyakönyvezhető nevek köre. Mivel az újonnan adható női neveket már egy másik tanulmányban áttekintettem (RAÁTZ 2002: 151–4), így jelen dolgozatomban most azt a 257 nevet vizsgálom meg, amellyel a LADÓ-féle utónévkönyv 932 férfinéve kiegészült. Az újonnan fölvetett nevek csoportosításakor (ahol mód volt rá) a Magyar utónévkönyvben (LADÓ-BÍRÓ 1998) szereplő néveredetet és jelentést vettem figyelembe.

1. Az újonnan anyakönyvezhető férfinévek majdnem fele, 47,1%-a (121 név) magyar eredetű. Ez a nagy arány köszönhető a sok feledésbe merült régi magyar személynév felelevenítésének. A magyar eredetű nevek között az alábbi alcsoportokat különíthetjük el.

1.1. Felújított régi nevek közé azok az alapalakok taroznak, amelyek a Magyar utónévkönyvben (LADÓ-BÍRÓ 1998) a „rég magyar név” minősítést kapták, vagyis a kereszténység fölvétele előtti időkből származnak. Ilyen például *Arad, Ardó, Bacsó, Bakács, Bedecs, Beke, Bozsó, Csikó, Erős, Gede, Kaba, Keszi, Kövecs, Levedi, Magor, Som, Solymár, Táltos, Tarcsa, Tormás, Zente, Zete, Zolta* stb. vagy a török, ótörök eredetű nevek: *Alap, Balmaz, Bojta, Jutocsa, Kara, Surd, Tege, Torda, Turul, Uzon, Vata* stb. Az újonnan anyakönyvezhető nevek körében ez a névtípus a legnépesebb, mivel a vizsgált nevek majdnem egyharmadát, 28,4%-át (73 név) képviselik.

1.2. Az új (belső) keletkezésű nevek a férfinévek esetében igen kis számban gyarapították a névállományt, csupán 5 ilyen névvel találkozhatunk: *Bojtorján, Dalia, Hadúr, Jávor, Regös*. Érdekes, hogy az újonnan fölvetett női nevek körében ez a csoport majdnem duplája volt a felújított régi női nevének (vö. RAÁTZ 2002: 153).

1.3. A polinom nevek csoportjába soroltam azokat, amelyek valamilyen név alakváltozatai, becézett formái, illetve egy meglévő név más nyelvben is föllelhető változatai. A nevek felosztásakor figyelembe vettem J. SOLTÉSZ KATALIN (1979) polinom keresztnevekről alkotott tipizálását is. Az idetartozó 42 magyar névalakot (a vizsgált névanyag 16,3%-a) az alábbi alcsoportokba sorolhatjuk.

1.3.1. A keresztnévi alakváltozatok közé tartozó 31 név többsége, azaz 23 név olyan, alapalakjában is magyar eredetű név, amelynek valamilyen alakváltozata vált anyakönyvezhetővé. A nevek többségének alapalakja már az 1971-es Magyar Utónévkönyvben is szerepelt. Ilyen például: *Borsa* (< Bors), *Buzát* (< Buzád), *Décse, Gécsa, Gyécsa* (< Géza), *Kaplon* (< Kaplony), *Szörénd* (< Szörény), *Zolta* (< Zoltán), *Zongor* (< Csongor). De találunk néhány olyan alakváltozatot is, amely alapalakja csak az Új magyar utónévkönyvben szerepelt először: *Kadisa, Kadocsa* (< Kadicsa), *Levéd* (< Levedi), *Vajta* (< Bojta). Egy névnek csupán helyesírási alakváltozata került fölvétele: *Petur* (< Petúr). Jóval kisebb számban (8 név), de szintén ebbe a csoportba tartoznak azok a megmagyarosodott alakváltozatok, amelyek alapalakja idegen eredetű férfinév: *Andorás* (< András), *Barta* (< Bertalan), *Dés, Dezsider* (< Dezső), *Dienes* (< Dénes) stb.

1.3.2. A becéző névformákkal történő bővítés csekély a férfinévek esetében. Összesen 9 olyan név sorolható ide, amelynek alapalakja nem magyar eredetű, de a becézett forma igen. Ilyen például: *Dakó* (< Dávid), *Deme* (< Demeter), *Dózsa* (< Dávid), *Gabos* (< Gábor), *Györke* (< György), *Petres* (< Péter), *Pósa* (< Pál) és az egyetlen magyar eredetű alapalakból származó *Tordas* (<Torda).

1.4. Ugyan elenyésző számban (összesen 3 név), de megtalálhatjuk az újonnan bejegyezhető férfikeresztnevek között az írói névalkotásokat is, mint Lázár Ervin alkotta

Berzsián, Gárdonyi Géza Láthatatlan ember című regényéből *Zéta* és Arany János Szentivánéji álom fordításában a takács neveként megalkotott *Zuboly* nevet.

2. Az idegen eredetű nevek majdnem azonos számban gyarapították az anyakönyvezhető férfinévek körét, vagyis a 124 új névalak az összes új név 48,2%-át jelenti. Az idegen neveket is hasonló felosztásban vizsgáltam, mint a magyar eredetűeket.

2.1. Új névalaknak tekintetem azokat a neveket, amelyek eddig még semmilyen formában sem szerepeltek a LADÓ-féle könyvben. Az idegen eredetű nevek nagy hányada ilyen típusú. Az idesorolható 66 név (az új nevek 25,7%-a) között találunk héber (*Abdon, Ábner, Ábrám, Eliél, Jafet, Járed, Jefte, Júda, Lévi*), latin (*Ámor, Augustusz, Dominik, Fláviusz, Július, Oktáv, Renátusz*), görög (*Adonisz, Agamemnon, Alexander, Iliász, Platón*), germán (*Alarik, Alvin, Asztrik, Erneszt, Everard, Gerhárd, Odin, Roderik*) eredetűeket, de előfordul közöttük olasz (*Árisz, Benevenútó, Enzó, Fabríció, Tullió, Umberto*), szláv (*Bogumil, Boleszláv, Boroszló*), kelta (*Alen, Brendon*) és ír (*Kevin*) származású is.

2.2. Polinom nevek közé soroltam a különböző alakváltozatokat, az egy-egy anyakönyvezhető névalak valamilyen, az alapalak nyelvétől eltérő formáját, illetve a becéző alakokat.

2.1.1. A keresztnévi alakváltozatok közé az új neveknek csupán 7,4%-a (19 név) tartozik. Ezeknek a neveknek az alaplakja már szerepelt az 1971-es utónévkönyvben, s az újonnan anyakönyvezhető nevek közé valamilyen alakváltozatuk került. Legjellemzőbbek köztük a rövidüléssel keletkezettek: *Hilár* (< Hiláriusz), *Honorát* (< Honorátusz), *Julián* (< Juliánusz), *Libor* (< Libóriusz), a különféle helyesírási változatok: *Énök* (< Énok), *Joachim, Joáhim* (< Joahim), *Melhior* (< Melchor), *Rihárd* (< Richárd) stb. De előfordulnak más formák is, pl. *Jozsué* (< Józsué), *Romvald* (< Romuald), *Szeverián* (< Szeverin).

2.2.2. Az anyakönyvezhető férfinévek több mint egy tizedét (32 név, az új nevek 12,5%-a) teszik ki azok a névalakok, amelyek egy már ismert és bejegyezhető keresztnév valamelyik **más nyelvben használatos formájában** kerültek a névjegyzékbe. Természetesen ezek a nevek mindig a magyar helyesírás szabályai szerint írandók. A leggyakrabban előforduló névváltozatok az olasz: *Dárió* (< Dárius), *Donátó* (< Donát), *Klaudió* (< Klaudiusz), *Rináldó* (< Rajnold), *Rokkó* (< Rókus), *Szilvió* (< Szilviusz), illetve az angol *Krisztofer* (< Kristóf), *Martin* (< Márton), *Nataniel* (< Natanniel), *Nikolasz* (< Miklós), *Szebasztián* (< Sebestyén) stb. nevek. De találhatunk példát ritkább nevekre is, mint pl. svédre: *Arvéd* (< Arvid), finnre: *Olavi* (< Olaf) vagy franciára: *René* (< Renátusz), *Zserald* (< Gerold, Gerald).

2.2.3. Igen kis számban, csupán 4 esetben fordul elő az új névanyagban, hogy valamilyen idegen eredetű név **becéző formája** vált anyakönyvezhetővé: *Eliot* (< Éliás), *Jeremi* (< Jeremiás), *Kurt* (< Konrád), *Udó* (< Ottó, Ulrik).

2.3. Szintén csekély számban (összesen 3 név), de az idegen eredetű nevek körében is megtalálhatjuk az **írói névalkotással** keletkezett formákat. Közülük kettő Dumas Három testőréből (*Aramisz, Atosz*), míg egy (*Aladdin*) az Ezeregyéjszaka című meséből vált ismertté.

3. A férfinévek között is szerepel néhány (12 név) **ismeretlen eredetű** alak. Ilyen például: *Airton, Batu, Frodó, Gereben, Konor, Krizsán, Otniel, Tasnád*.

Az újonnan anyakönyvezhető férfinéveket áttekintve megállapíthatjuk, hogy a névjegyzék készítői messzemenően figyelembe vették a magyar nyelv sajátosságai mellett

a névválasztók igényeit is. De hogy ezek az igények milyen széles réteg kívánalmait jelentették, arra részben megkapjuk a választ, ha átnézzük az elmúlt évek névstatistikáit.

Az Új magyar utónévkönyv megjelenése utáni évek leggyakoribb névadási statisztikáit átlapozva megfigyelhetjük, hogy az 1997-ben született fiúk az új névalakok közül például 399-en kapták első névként a *Dominik*, 151-en a *Krisztofer*, 94-en a *Kevin* és 21-en a *Szebasztián* nevet. Hasonló nevekkal találkozunk az 1999-ben születettek adatai között is. Azonban ebben az évben első névként már 724 kisfiút anyakönyveztek *Dominik*, 243-at *Krisztofer*, 221-et *Kevin*, 39-et *Szebasztián*, 11-et *André* névre. Az ezredforduló sem hozott lényeges változást, hisz ekkor is az újonnan anyakönyvezhető fiúnevek közül a *Dominik* (884), *Kevin* (254), *Krisztofer* (244), *Szebasztián* (29) fordul elő, és megjelenik újként 36 esetben a *Brendon* név is.

A statisztikai adatok tanúsága szerint megállapíthatjuk, hogy a névadók az újonnan adható neveknek csupán igen kis hányadát (a statisztikai adatok a legalább 10 esetben előforduló neveket közlik) választják. Így még nagyon-nagyon sok név áll a szülők rendelkezésére, hogy a meglevő, hivatalosan anyakönyvezhető nevekből ki-ki ízlése, kedve szerint válogathasson. De ha mégsem talál megfelelő nevet, akkor is van megoldás, méghozzá több is. Az egyik a hivatalos út: a szülő az általa választott (hivatalosan nem anyakönyvezhető) névről szakvéleményt kér a Nyelvtudományi Intézetből, s az ott kiadott javaslat alapján válik a név bejegyezhetővé vagy nem. A másik út: egy jogi kiskapu, melyet a nemzeti és etnikai kisebbségről szóló 1993. évi LXXVII. törvény (a Nek.) bevezetése „nyitott ki”. E szerint, ha valaki nyilatkozik (nem kell igazolni!), hogy ő valamely, a Nek. 61. § (1) bekezdésében felsorolt 13 nemzetiség egyikéhez tartozik, akkor gyermekének bármilyen, sőt bármilyen helyesírással bejegyzett keresztnévet adhat. Tehát ezzel a megoldással, ha valaki csak egy nyilatkozat erejéig is, de lemond magyar nemzetiségéről, akkor máris megvalósította a maga számára a szabad névválasztást.

Hivatkozott irodalom:

- BÍRÓ ÁGNES (szerk.) 1997. *Új magyar utónévkönyv*. Budapest.
- FÜLÖP LÁSZLÓ 2001. Hiányoznak a magyar utónévkönyvből. *Névtani Értesítő* 23: 55–7.
- HAJDÚ MIHÁLY 2002. Keresztnévadásunk normája. In: *Éltető anyanyelvünk*. Szerk. BALÁZS GÉZA–A. JÁSZÓ ANNA–KOLTÓI ÁDÁM. Tinta Kiadó, Budapest. 211–4.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LADÓ JÁNOS 1971. *Magyar utónévkönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES 1998. *Magyar utónévkönyv*. Vince Kiadó, Budapest.
- Népesség-nyilvántartási füzetek* 1998, 2000, 2001. BM Központi Adatfeldolgozó, Budapest.
- RAÁTZ JUDIT 2002. Női neveink az Új magyar utónévkönyvben. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc. 151–5.

RAÁTZ JUDIT

FÉRFINEVEK ELŐFORDULÁSÁNAK VIZSGÁLATA A 2000. ÉVBEN KIADOTT, EGYÉNILEG KIVÁLASZTOTT ÉS EGYEDI RENDSZÁMOKBAN

Dolgozatomban a férfinevek előfordulásával, gyakorisági mutatóival, alaktani viselkedésével, egyéb sajátosságaival kívánok foglalkozni a 2000. évben kiadott, egyénileg kiválasztott és egyedi rendszámok körében. E tárgykörben a Magyar Névtani Dolgozatok 127. számában KUGLER NÓRA (1994) írt kiváló rendszerezést Személyre szóló rendszámok névtani és jelentéstani vizsgálata (1991–1993) címmel. A szerző tanulmányában sokoldalúan dolgozza fel a témát; szól a rendszámok tulajdonnévi jellegéről, szövegként való megjelenéséről, a névrejtésről, s munkájának különösen izgalmas része a betű–szám kombináció együttes értelmezése a szövegalkotásban.

Jelen dolgozat témaválasztása során a következők motiváltak:

- az első, személyre szóló rendszámok 1990-es kiadását követően (akkor az egyénileg választott rendszám 3 betűből és három számból volt összeállítható) 2000-ben megváltozott a törvényi szabályozás;

- 10 esztendővel az első kiadást követően jóval többen élnek e választás lehetőségével;

- a 2000. évnek az emberek életében lélektani hatása van;

- érdekelt, hogy a férfiak körében, akiknek jelentékeny része autómániás, vajon e téren hogyan jelenik meg az egyediségre való igény.

Köszönetemet fejezem ki a BM Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatal munkatársainak, valamint a PLAKET Fémtáblakészítő és Forgalmazó Kft. gazdasági vezetőjének és könyvelőjének, hogy rendelkezésemre bocsátották a 2000. évben kiadott, egyénileg kiválasztott és egyedi rendszám táblák listáját.

Amint azt a bevezetőben említettem, 2000-ben megváltozott az egyénileg kiválasztott rendszám táblák 3 betű + 3 szám kombinációjának választási kényszere. Erről a 35/2000. (XI. 30.) BM-rendelet 48. § (1) pontja a következőképpen rendelkezik: „A külön jogszabályban meghatározott igazgatási díj megfizetése ellenében kérelemre engedélyezhető a sorozatban előállított rendszám táblák közül a nem soron következőnek a kiválasztása (egyéni kiválasztott rendszám tábla), továbbá – ha közérkölcsebe vagy jogszabályba nem ütközik – a legalább 4, legfeljebb 5 folyamatos betűjelből és legalább 1, legfeljebb 2 folyamatos számjegyből – együttesen 6 jelből – álló rendszám legyártatása és használata (egyedileg előállított rendszám tábla).”

E választékbővülés jobban kedvez a szövegalkotásnak, alkalmasabb a név teljesebb megjelenítésére, ugyanakkor csökkenti a számok (0, 1) betűként való értelmezésének kreatív kényszerét.

Dolgozatomban az **egyedi** rendszámokon belül szeretném különválasztani a **személyre szóló** rendszámok fogalmát. Személyre szóló rendszámoknak azokat a rendszámokat tekintem, amelyek valamely vonatkozásuk (családnév, keresztnév, becézőnév, tulajdonság, hobbi, születési évszám stb.) miatt dominánsan egyetlen személyhez köthetők (pl. *KARI-01*), míg az egyedi rendszámok – tágabb körben – különböző intézmények, gazdasági szervezetek, társaságok stb. nevét jelenítik meg (pl. a *MAK-...* betűsor a Magyar Autóklub gépjárműveinek rendszám tábláin olvasható). A fogalmi különválasztást akkor is indokoltnak érzem, ha a két eset között létezhetnek átfedések (pl. ha valamely intézmény, cég vezetője használja a tudatosan választott betűkombinációhoz kapcsolódó *-001*, *-01* vagy *-1* számjelölést munkahelye, cége gépkocsijának rendszám táblá-

ján. Ebben a megközelítésben az általam vizsgált rendszámok **személyre szóló rendszámoknak** tekinthetők.

A rendelkezésemre bocsátott 2197 egyedi és személyre szóló rendszámtábla valószínűsíthetően 77 férfinévet tartalmaz, amelyeknek 126 előfordulásuk van. A vizsgált nevek a következők:

ÁRPÁD (2), ÁRPI (1), ATI (2), ATTI (1), BANDI (2), BOBY (1), CHRIS (1), CLIFF (1), CSABA (2), CSABI (2), DADDY (1), DEZSŐ (1), DOMI (1), FECÓ (1), FEFE (4), FERI (2), FERÓ (1), FLÓRI (1), GÁBOR (2), GÉZA (1), GYURI (5), GYUSZ (1), IMI (5), IVÁN (1), JAN (3), JANÓ (1), JIM (3), JIMMY (1), JOC (1), JOE (4), JÓZSI (1), KARI (1), KLAUS (1), KRIS (2), KRISZ (3), LAC (1), LACI (4), LACKÓ (1), LUI (3), MARC (3), MAT (1), MATYI (1), MIKE (1), MIKI (2), MILÁN (1), NÁNDI (2), NORBI (1), PÁL (3), PALI (1), PÉTER (3), PISTI (1), RIC (1), ROB (1), ROBBY (1), RONI (1), SAMU (1), SAN (1), SANYI (2), SIMI (1), SZABI (1), SZÁSA (1), TAMÁS (2), TEDDY (1), TIBCS (1), TIBI (2), TITI (1), TOM (2), TOMI (2), TOMMY (2), TOMY (1), TTOMI (1), WILLY (1), ZALÁN (1), ZOL (2), ZOLI (2), ZSOLI (1), ZSOLT (1).

A személyes adatokhoz való hozzáférés tilalma miatt némely esetekben kétely merülhet fel a férfinévi eredetét illetően. Így például a *FLÓRI* egyaránt lehet a *Flóra* vagy a *Flórián*, a *KARI* a *Karolina* vagy a *Károly* rövidítése, s az sem állítható bizonyosan, hogy a *KRIS* vagy a *KRISZ* rövidítések esetünkben egyértelműen csak a *Krisztián* férfinév becézőnévi formái/rövidítései volnának, nem zárható ki a *Krisztina*-ból való rövidítés sem. E korlátozás egyéb nehézségeket is okoz. A rendelkezésemre bocsátott listában a *MAX* betűjel 9 előfordulással szerepel, férfi becenévként (vagy inkább ragadványnévként) való értelmezése csábító. Ez a *MAX-333*, *MAX-888* vagy a *MAX-999* esetében elképzelhető, ugyanakkor a *MAX-510*, *MAX-520*, *MAX-530*, *MAX-540* esetében sokkal valószínűbb, hogy ezeket egyénileg kiválasztott rendszámként valamely cég használja.

A vizsgálat során a következő csoportokat különítettem el:

1. Alapnévi formák
 - 1.1. magyar nevek
 - 1.2. idegen nevek
2. Becézőnévi formák
 - 2.1. magyar nevek
 - 2.2. idegen nevek
3. Sorozatból egyénileg kiválasztott rendszámtábla
 - 3.1. magyar nevek
 - 3.2. idegen nevek

1.1. Az egyedi rendszámok között alapnévi formában 12 nevet találunk, 20 névelőfordulással. Ezek a következők: *ÁRPÁD* (2), *CSABA* (2), *DEZSŐ* (1), *GÁBOR* (2), *GÉZA* (1), *IVÁN* (1), *MILÁN* (1), *PÉTER* (3), *PÁL* (3), *TAMÁS* (2), *ZALÁN* (1), *ZSOLT* (1).

A szláv eredetű *Iván* és *Milán* nevek magyar nevekhez való besorolása vitatható; terjedésük, valamint LADÓ Magyar utónévkönyvében (1990) ajánlott névként való megjelölése okán e csoportba soroltam őket.

1.2. Alapnévi formájú idegen névre mindössze egyetlen példát találtam: *KLAUS* (1).

2.1. Várakozásomnak megfelelően az előzőnél magasabb számban, 62-en szerepeltek rendszámukban magyar keresztnév becézőnévi vagy csonkított becézőnévi formáját. Az ebbe a csoportba tartozók 38 néven osztoztak: *ÁRPI* (1), *ATTI* (1), *BANDI* (2), *CSABI* (2), *DOMI* (1), *FECÓ* (1), *FEFE* (4), *FERI* (2), *FERÓ* (1), *FLÓRI* (1), *GYU-*

RI (5), GYUSZ (1), JANÓ (1), JÓZSI (1), KARI (1), KRIS (2), KRISZ (3), LACI (4), LACKÓ (1), MARC (3), MATYI (1), MIKI (2), NÁNDI (2), NORBI (1), PALI (1), PISTI (1), RONI (1), SANYI (2), SIMI (1), SAMU (1), SZABI (1), TIBCS (1), TIBI (2), TITI (1), TOMI (2), TTOMI (1), ZOLI (2), ZSOLI (1).

2.2. Ennél jóval kevesebb az idegen nevek becézőnévi formáját választók száma. A gyűjtött anyagban erre a típusra mindössze 12 példát találtam, s ez 13 névhasználó között oszlott meg: BOBY (1), CHRIS (1), CLIFF (1), DADDY (1), JIMMY (1), MIKE (1), ROBBY (1), SZÁSA (1), TEDDY (1), TOMMY (2), TOMY (1), WILLY (1).

Nem valószínűsíthető, hogy az idegen nyelvi becézőnévi formát választók maguk is idegenek volnának; az idegenes névhasználat azonban a rendszámnak még feltűnőbb, még karakteresebb jeleget kölcsönöz.

3. Szép számmal vannak olyanok, akik megmaradnak a hagyományos formánál, a 3 betű + 3 szám kombinációjánál, s a sorozatrendszámokból választják ki a számukra valami okból tetsző kombinációt.

3.1. Ezek közül a magyar személynévi rövidítések/csonkítások a következők: ATI (2), IMI (5), JAN (3), JOC (1), LAC (1), MAT (1), SAN (1), ZOL (2).

Ebben az esetben a 8 néven 16 névhasználó osztozik.

3.2. A sorozatból választott idegen névi rövidítések/csonkítások esetében 6 névvel és 14 névelőfordulással találkozunk: JIM (3), JOE (4), LUI (3), RIC (1), ROB (1), TOM (2).

Ebben az esetben is feltételezhető, hogy az idegen becézőnévi változat valójában magyar becézőnévi formát takar, így valószínű, hogy a ROB 967 rendszámú gépkocsi tulajdonosa valójában Róbert, s a TOM 075, illetve TOM 202 járművek tulajdonosai is inkább a Tamás, mintsem a Thomas keresztnévet viselik.

Abból adódóan, hogy a sorozatból egyénileg kiválasztott rendszámok esetében 999 személy kaphatja ugyanazt a betűkombinációt, személyes választás esetén (hisz az egyediséget ez biztosítja) a rendszám számjegyekből álló része, avagy a betű-szám kombináció válhat dominánssá. Aligha véletlen az ATI 007, a ZOL 007, illetve az IMI 500 és a SAN 500 választás. Utóbbiak esetében valószínűsíthető, hogy a szám a gépkocsi típusára, a Mercedes 500-ra utal, s ha ez igaz, akkor a SAN 500 esetében az is igazolódni látszik, hogy a választásnál a számjelölés szempontja volt az elsődleges, feláldozva ezzel a teljesebb névalak választásának lehetőségét. Az IMI 977, a JOE 949 vagy a LUI 947 példák igazolni látszanak KUGLER NÓRA felvetését (vö. KUGLER 1994: 20), miszerint a betű-szám kombináció ezekben az esetekben a tulajdonos becenevét, illetve születési évszámát rejti.

Amint arról már a korábbiakban szóltam, 2000-ig 3 betű + 3 szám kombinációja állt rendelkezésre a személyre szóló rendszám megalkotásához. KUGLER NÓRA ennek kapcsán megemlíti, hogy „a név megalkotására 3 betű és – több leleményes névadó gyakorlata szerint – 2 számjegy (0, 1) használható fel verbális elemként” (vö. KUGLER 1994: 4), s példaként többek között a SCH-001 rendszámot *School*, azaz ‘iskola’ jelentésben hozza. Ilyenkor valóban szíréhangok csábítják a kutatót, és magam is találtam ilyen példákat – GABCS-1, GYUSZ-1, HUG-003 (ez utóbbi példa éppenséggel csak ebben az értelmezésében vehető fel a férfinevek közé) –, ugyanakkor nem árt az óvatosság. KUGLER NÓRA következtetései túlnyomórészt valószínűleg helytállóak, ebben az esetben azonban a valóság sokkal prózaibb, az SCH- betűjelű, -001, -002, -003 stb. számjelölésű gépjárművek nem valamely oktatási intézmény, hanem a vasutatokat forgalmazó biatorbágyi Schachermayer Kft. tulajdonában vannak. (Ha szabad megjegyez-

nem, azért KUGLER NÓRA szellemes következtetése a valóságos ténynél nekem jobban tetszik.)

A vizsgálat adatainak összefoglalása: a vizsgált nevek száma: 77, a névhasználók száma: 126

	A nevek száma	Százalékos mutató	A névhasználók száma	Százalékos mutató
1. Alapnévi formák				
1.1. magyar nevek	12	15,58%	20	15,87%
1.2. idegen nevek	1	1,29%	1	0,79%
2. Becézőnévi formák				
2.1. magyar nevek	38	49,35%	62	49,20%
2.2. idegen nevek	12	15,58%	13	10,31%
3. Sorozatból egyénileg kiválasztott				
3.1. magyar nevek	8	10,38%	16	12,69%
3.2. idegen nevek	6	7,79%	14	11,11%

Összességében véve úgy vélem, az eredmények igazolták várakozásaimat. A férfiak körében is sokan választanak maguknak egyénileg kiválasztott, illetve – a megváltozott törvényi szabályozásnak köszönhetően – egyedi rendszámot. Természetesen a kutatás egyéb területekre is kiterjeszthető, így tanulságos lehetne a rendszámválasztás lélektani és társadalmi tényezőinek elemzése is. Az emocionális és a szociolingvisztikai hatóerők feltárását azonban megghiúsítja a személyes adatokhoz való hozzáférés lehetetlensége. Vizsgálataimat a későbbiekben szeretném kiterjeszteni a női neveket tartalmazó rendszámokra, illetve az egyénileg kiválasztott és az egyedi rendszámok más típusaira is.

Hivatkozott irodalom:

- HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 KUGLER NÓRA 1994. *Személyre szóló rendszámok névtani és jelentéstani vizsgálata*. Magyar Névtani Dolgozatok 127. sz.
 LADÓ JÁNOS 1990. *Magyar utónévkönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GASPARICS GYULA

RAGADVÁNYNÉV-VIZSGÁLATOK A NYITRAI KONSTANTIN EGYETEMEN

Kutatásunk helyszíne Nyitra. A zoboralji város nevét a területén keresztülfolyó *Nyitra* víznévről kapta. A folyó legkorábbi ismert névalakja a szláv *Nitrava* volt. Ennek előzménye egy germán (kvád) **Nitrhwa* lehetett előtagjában az indoeurópai **neid-* ~ **nid-* 'folyik, áramlik' tövel, utótagjában pedig a germán *ahwa* 'víz, folyó' főnévvel. (KISS 1999: 78) A magyar pedagógusképzés egyik középpontja Szlovákiában a helyi Konstantin Egyetem, mely nevét a kereszténységet terjesztő hittérítőről kapta, aki 863-ban érkezett Metóddal együtt a Nagy Morva Birodalom területére.

A Konstantin Egyetem magyar szakos hallgatói között végeztük el a felmérést. A vizsgálatban, mely kérdőíves módszerrel történt a 2002-es év folyamán, 118 adatközlő vett részt (23 férfi és 95 nő). A nemek szerinti megoszlás is mutatja, hogy a tanári pályát elsősorban a női nem képviselői választják.

A ragadványnevek eredete, élete, használati köre, a névviselek attitűdje iránt érdeklődtünk, majd rákérdeztünk a családban használatos egyéb ragadványnevekre is. Néhányan az elsősök közül először hallották a ragadványnév terminust, ezidáig csak a csúfnév, gúnynev vagy megkülönböztető név kifejezést ismerték. De voltak olyanok is, akik a becenév terminust használták a ragadványnév helyett. Ez a bizonytalanság a szakirodalomból ismert terminusvitára emlékeztet, a ragadványnév kifejezés használata mára kikristályosodott, de gyakran átfedések mutatkoznak a homonim nevek esetében a bece- és ragadványnevek között. A megfelelő személynévtípusba való besorolást a névadás motivációjának ismerete segíti.

A ragadványnév az egyént pontosabban identifikálja a közösségben. Létrejöttének értelmi motívuma a gyakran azonos család- és keresztnév indukáló hatásában keresendő. De az érzelmi motívum is eltérbe kerülhet a névadásban: a fő cél ilyenkor a csúfolódás, illetve a kedveskedés. Az extralingvális tényezők (pl. az egyén tipikus külső vagy belső tulajdonsága) nagy mértékben befolyásolják a ragadványnév kiválasztását a majdani névviselelre.

Az adatközlők ragadványnevei főképpen érzelmi motívumokra vezethetők vissza. Közülük 75 tüntette fel, hogy van (vagy volt) ragadványneve (63,6%). A magyar szakos hallgatóktól elsőként azt kértem, hogy írják le a névadás történetét. A névadási magyarázatok szolgáltak alapul a ragadványnevek antropológiai eredet szerinti kategorizációjához:

1. Családnévből származók: *Ambri*, *Ambrózia* < Ambrus; *Angyi*, *Angyika* < Angyal; *Bodcsi* < Bodzsár; *Cibi*, *Cibulka* < Cibula; *Cibula* < Szibilla – a szlovák *cibuľa* szó jelentése hagyma (a *Cibula* homonim név, család- és ragadványnévként egyaránt funkcionál); *Csiri*, *Csirinyó* < Csiribán; *Dobsi* < Dobsony; *Duszu* vagy *Dusa moja* 'lelkem' < Dusza; *Fejes* < Hlavička 'fejecské'; *Fica* < Fitos; *Gági* < Gábovics; *Grófia* < Gróf; *Gudu a Guru* < Goda; *Juh*, *Juhi* < Juhos; *Kócoska* < Póczos; *Kuri* < Kurucz; *Landi* < Lantódy; *Maszatos* < Szabados – A név létrejöttének indukálója maga a névviselel volt, mivel a Pizzériában ő kérdezte meg barátaitól, maszatos-e. A válasz így hangzott: De maszatos vagy, kis Szabados! *Marsesz*, *Marsi* < Marsal; *Meszo* < Mészáros – a szlovák *mäso* húst jelent; *Mihali* < Mihályi; *Muki*, *Mukika* < Miko; *Perec* < Perleczky; *Polszki Fiat* < Lengyel – a lengyel népnév szlovák megfelelője *Poliak*, ez asszociálta az autótípus márkanévét; *Portvis* < Kortis; *Ravasza* < Ravasz; *Rozboj* < Rozbroj; *Söri* < Sörös; *Totya* < Tóth; *Vinki* < Winkler.

E típusban a ragadványnevek morfológiai szerkezete változó: egy családnévből több variáció születhet. Ezek az érzelmi motívum elsődlegességére utalnak, hiszen a beszédhelyzettől függ, melyik névváltozatot szólítja vagy említi a névviselel a névhasználatnál. A játékosság a nevek varietásában nyilvánul meg. A ragadványnevek stílusértéke eltérő: a *Cibulka* távolságtartóbb, mint a *Cibi*; a *Csirinyó* pejoratívabb a *Csiri*-nél; a *Juh* sértőbb a *Juhi*-nál; a *Marsi* kevésbé szigorú, mint a *Marsesz*. Nehéz megállapítani az előzmény-következmény viszonyt közöttük, néha a kontextusban egyszerre is megjelenhetnek: pl. *Csiri Csirinyó*.

2. Kereszt- vagy becenévből keletkeztek: *Csutka* < Jutka; *Cicus* (a Gicus-Cicus ikerítésből való kiválással keletkezett) < Ágnes; *Kiscsillag* < Csilla; *Majoranna* < Mariana. Ide sorolhatók a gyermeknyelvi kiejtésre utalók is: *Düdi* < Tünde – a keresztlánya csak így tudta kimondani a nevét, a család többi tagja is ezt a névváltozatot kezdte használni; *Hannanna* – kiskorában így ejtette ki Hajnalka saját keresztnévét, édesapja máig e néven szólítja őt; *Í* – keresztlánya az Erika nevet e hanggal azonosította, ez megtetszett a barátnőjének, aki azóta így szólítja őt.

3. Család- és keresztnévből alakultak: *Csiga* < Csizmadia Gabriella – egyedi eset, hogy a névvisező saját maga alkotta ragadványnévét: a teljes név első betűinek összevonásával egy értelmes szó keletkezett. A Csiga írói álnévnek is tekinthető, hiszen a diáklapokban ezen a néven publikál. *Lökött* (az LK monogramból jött létre), *Moszi* < Molnár Szilvia – a mozaikszóhoz hasonlóan a kezdőbetűk összevonásával keletkezett a név.

4. Külső tulajdonságra utalók: *Babu* vagy *Buba* (sima, babás arcborérről; az utóbb említett név a későbbi fejlemény, vokálisátvetéssel keletkezett), *Bucibaba*, *Malacka* (erősebb testalkatra utalnak), *Kácsa* (mozgásra utal, a névvisező úgy úszott, mint a kacska), *Kerti Törpe*, *Kicsi*, *Kis Gál*, *Manócska*, *Tökmag*, *Törpe*, *Törpike* (alacsony termetre utalnak), *Fetyák* (úgy néz, mintha kábítószert fogyasztott volna; a szlovák szlengben használatos *feták* lexéma jelentése 'narkós'), *Físzek* (hosszú, göndör haja miatt), *Kisebb* (a legfiatalabb a családban), *Pinki* (gyakran járt pink – az angolból kölcsönzött szó – 'rózsaszín' ruhában), *Sajtos Csaj* (az egyik sajtos dobozon egy copfos kislány látható, a névvisező gyakran copfban hordta a haját, a csaj 'lány' a szlengben használatos cigány eredetű szó), *Szmöre*, *Szösz* (hajsziúnre utalnak), *Szrszty* (a CCCC hangsor a névvisező szőrös testére utal – a szlovák *srsť* lexéma jelentése 'szörzet'), *Topmodell* (a nem éppen kecses járása után nevezték el, antonim értelemben használatos). Ide sorolható a máshoz való hasonlóság alapján keletkezett ragadványnevek egy része: *Alex*, *Dorantesz* (arca hasonlít egy szappanopera főhősére), *Babuka* (A Szerelmes álmodozók c. tévésorozat csinos női szereplője után. A névnek egyéb alakváltozatai is megszülettek: *Bubóka*, *Bucika*.), *Iglesziasz* (alkata hasonlít az énekesére), *Juszuf* (hasonlít a kinézete egy török fagyaltárúséra), *Poborszkaja* (a frizurája hasonlít egy cseh focistára, kinek Poborský a családneve, a ragadványnévben szereplő –aja szuffixum a névvisező női voltára utal), *Pokahontasz* (a mesében szereplő lány hosszú, sötét haja alapján), *Tádé* (a mesében szereplő malacka után, erősebb testalkatra utal), *Totti* (arca hasonlít az olasz focistára).

5. Belső tulajdonságra utalók: *Banderasz* (szereti a nőket: tekintetével csábítja el őket, mint az ismert színész Antonio Banderas; a ragadványnév becézett *Bandi* alakváltozata is használatos), *Cica*, *Mókusvirág*, *Nyuszi* (kedves), *Csilmen* (az angol *chill* 'csípős' és *man* 'férfi' kapcsolatából jött létre), *Csokibaba* (szereti az édességeket, elsősorban a csokoládét), *Dzsanka* (Szereti nézni a focit, kedvence Jean Carlos, kinek neve szolgált alapul a névadáshoz. A névvisező keresztnéve Janka, ezért azt gondolhatnánk – a névadás motivációját nem ismerve –, hogy a Dzsanka becenév. A bece- és ragadványnevek között sok homonim névalak található, ezért a névadás indítéka döntheti csak el, hogy mely névtípusba sorolandó a név.), *Király*, *Riki* (egy férfi filmszereplő lezser viselkedéséről, a névvisező azonban nő), *Törzsfőnök* (uralkodó természetűre vall), *Zsaklin* (egy tévésorozatban szereplő kedvenc hösnőről nevezték el barátnőt), *Zsuzska* (az anyakönyvezett keresztnéve Orsolya – édesanyja A szeleburdi Zsuzska c. vers kontextusából ragadta ki a nevet, de a címbe szereplő belső tulajdonság jelentéstapadással a propriumhoz kapcsolódott).

6. Eseményre utalók: *Apáca* (egyszer figyelmeztette a csúnyán beszélő osztálytársait, és rövid előadást tartott nekik az illetéki szabályokról), *Palóc Mesemondó* (megnyerte ezt a versenyt), *Fénymásoló Tündérke* (egy alkalommal egy egész könyvet fénymásolt), *Fóka* (Olaszországi élményhez fűződik a név. A tengerparton egy férfi kókuszt árult, és autentikus fókahangokkal hívta fel a potenciális vásárlók figyelmét. Mindenki azt hitte, hogy fóka van a parton. Miután ezt otthon elmesélte barátainak, azok ráragasztották az új nevet.), *Kakas* (egyszerre több barátnője volt „úgy, mint egy kakashoz több tyúk is tartozik”), *Kuruttyoló* (kiskorában éjjel alvás helyett fent volt reggelig), *Malacka* (az egyik tanár azt mondta neki egyszer, hogy visít, mint az anyakoca), *Matisz* (egy angol órán új szavakat tanultak, a *mates* 'társak' szót helytelenül *matisz*-nak ejtette), *Mokasszin* ('papucszerű cipő', egy cserkész táborban kapta a nevelőtől, mivel a táborúzi jelenet folyamán mokasszint kellett volna felhúznia, de ő azt sem tudta, hogy az mi fán terem), *Ufi* (Egy cukorkát ufócukornak neveztek, az üzletes is így hívta. Egyik nem falubeli osztálytársa meghallotta, hogy ufót kér az üzletben és azonnal megszületett a ragadványnév).

7. Ismeretlen eredetűek: Bagó, Besti, Csucs, Csucsuka, Csuli, Gyenge, Koki, Kreppa, Kriszti (anyakönyvezett keresztnéve István), Kuki, Légiós, Lekvárka, Maki, Muki, Ponyty, Pötyi, Szuhi, Xerox, Veréb.

A ragadványnevek eredete	Száma	%
1. Családnévből származó	38	31,1
2. Kereszt- vagy becenévből keletkezett	7	5,8
3. Család- és keresztnévből alakult	3	2,5
4. Külső tulajdonságra utaló	32	26,2
5. Belső tulajdonságra utaló	13	10,7
6. Eseményre utaló	10	8,2
7. Ismeretlen	19	15,6
Összesen	122	100

A táblázatból kitűnik, hogy a legjellemzőbb típust a családnévből származó ragadványnevek alkotják (31,1%). Ezt követik a külső tulajdonságra utalók (26,2%) és az ismeretlen eredetűek (15,6%). A 122 ragadványnév 75 viselőhöz kapcsolódik, tehát 1 hallgatóra 1,63 név esik (46 esetben csak 1, 16-ban 2, 10-ben 3, 1-ben 4 és 2-ben 5 ragadványnév kapcsolódik az adatközlőhöz). A bilingvális környezet hatására megjelennek a szlovák etimonú nevek (6: *Cibula*, *Dusa moja*, *Fetyák*, *Meszo*, *Polszki Fiat*, *Szrszty*), melyek a névanyag 4,9%-át teszik ki. Az angol nyelvtanulás 3 ragadványnevet eredményezett (*Csilmen*, *Matisz*, *Pink*).

Az összegyűjtött korpusz egy része ma már nem azonosítja a viselőjét: 19 adatközlő tüntette fel, hogy csak régebben viseltek ragadványnevet. Az egyes ragadványnevek élete korlátozott. Pl. az *Apáca* csak 2 hétig létezett. Az általános iskola 5. osztályában a fiúk szólították így az adatközlőt, mivel megszidta őket, amikor csúnyán beszéltek és rendetlenül viselkedtek. A ragadványnév gyakran csak addig használatos, amíg jellemző a név viselőjére: a középiskolában 3 hónapig hívták hallgatónkat *Físzek*-nek hosszú, göndör haja miatt, de amikor lenyíratta a séróját, megszűnt a név használata. Az iskolában szerzett ragadványnevek nagy része csak rövid időn át használatos. De vannak olya-

nok is, amelyek ma is identifikálják az egyént. A kérdőívek válaszaiból kitűnik, hogy általában az egyetemen kívül, az otthoni baráti körben élnek tovább az egyes ragadványnevek. Csak ketten tüntették fel, hogy jelenlegi csoporttársaik is ragadványnéven szólítják őket. A nevek (*Matisz, Ravaszka*) elterjedésében azok a volt középiskolás osztálytársak játszottak közre, akik szintén a Konstantin Egyetem hallgatói lettek. A vizsgálatban részt vevő személyek ezidáig nem kaptak ragadványnevet az egyetemi tanulmányaik során. A leghosszabb időn át a családot identifikáló öröklődő ragadványnevek (*Gyenge, Veréb*) használatosak, a faluközösség várhatóan biztosítja fennmaradásukat egy jó ideig.

A névadók a nevek többségében az egykori iskolatársak, barátok voltak. A névadó személy vagy közösség befolyásolja a ragadványnév használati körét. Vannak szűkebb és szélesebb körben ismertek. Egyes ragadványnevek használata egy személyhez kötődik. Az egyik adatközlőt csak közeli barátja hívja ragadványnéven. Így ír erről: „Csak a barátom hív *Babuká*-nak, nagyon szeretem ezt a nevet. Nagyon rosszul hangzik a szájából a *Szilvi*, mert csak akkor szólít így, ha összeveszünk és mérges rám. De egyébként sem szeretem, ha valaki *Szilvi*-nek becéz.” Két barátnőnek azonos a ragadványneve (*Szuzi*), ezt csak egymás között használják, a név az összetartozásukra, bensőséges kapcsolatukra utal. Egy másik esetben a barátnők ragadványnevei csak a szuffixumban térnek el: „Először én neveztem el a barátnőmet *Manó*-nak, majd egy másik formában (*Manócska*) kaptam vissza tőle. A mai napig így hívjuk egymást, mióta szoros barátságban vagyunk.” A tanárok is lehetnek névadók. Négy hallgatót csak volt tanárja hívott ragadványnéven (*Malacka, Tótya, Tökmag, Dusa moja* – az utóbbit a szlovák nyelvet oktató tanár használta: *duša moja* 'lelkem'). A tanár által használt ragadványnevet (*Fica*) átvehetik az osztálytársak, barátok is, ekkor a név használati köre tágul. Az említett nevet ma is gyakran használják a névviselő ismerősei. A családban használatos nevek között is vannak eltérések; pl. a *Babu* nevet mindkét szülő, a *Buba* alakváltozatot pedig a nagypapa használja. Egy édesanya szituatív ragadványnevet használ: ha rosszul viselkedik a lánya, szófogadatlan, *Szuszká*-nak szólítja. Az egész családon belül is használatos lehet a név (*Csokibaba, Kácsa*). A ragadványnév csoporthoz való tartozást is kifejezhet. A focicsapat tagjai nevezik társukat *Totti*-nak. A cserkészek között egy adatközlőnk *Mokasszin* név alatt ismert. A névhasználók köre szélesebb a faluközösség által az öröklődő nevek esetében (*Gyenge, Veréb*).

A hallgatók többsége elfogadja ragadványnevét (51), 24-en tüntették fel, hogy nem szeretik, ha így szólítják őket. A névadó(k)/névhasználó(k) és a névviselő közti viszony befolyásolhatja a ragadványnév iránti attitűdöt; pl. egy adatközlőnek 3 ragadványneve van: az egyiket nem kedveli (*Szmöre*), mert ellenségétől kapta, de a másik kettőt (*Gudu a Guru, Kriszti*) szereti, mivel barátai adták neki. Többen feltüntették, hogy a ragadványneveket azért szeretik, mert az életük egy meghatározó szakasza jut eszükbe és kellemes élményeket asszociál bennük. Gyakran indokként megjegyezték, hogy a pozitív attitűd abból adódik, hogy a szívükhöz közeli embertől kapták a nevet és barátaik ezen szólítják őket. Néhány kútfő csak a barátaitól tűri el a ragadványnéven való megszólítást, mivel túl személyesnek érzi használatát. Az eltérő morfológiai struktúra is szerepet játszhat a név iránti attitűdben: az egyik adatközlő *Csirinyó* ragadványnevét gúnyosnak tartja, ezért ki nem állhatja, de a *Csiri*-t kimondottan szereti.

A diákok (51) családi körében is akadnak ragadványnevek (59). A rokonsági viszony alapján rendszerezttük a lejegyzett névanyagot, majd a zárójelben jeleztük – ha feltűntette az adatközlő – a névadás indítékát. Az édesanyák közül 7 visel ragadványne-

vet: *Baba, Benyec* (a Benkó családnévből), *Dezsőke, Ildi* (eredeti neve Judit), *Liszi* (a Liszkay családnévből), *Ornella* (hasonlít az olasz színésznőre), *Saci Éva* (édesanyját Saroltának hívták).

Tizenegy édesapának van ragadványneve: *Botli* (Botló családnévből), *Csoki* (sötétebb arcbőrrre utal), *Dzseki* (egy futballistáról), *Jenő Gyuszi* (édesapját hívták Jenőnek), *Józsí* (eredetileg János), *Kopasz* (hajviselet), *Kutya, Kenyér, Mapken, Mester* (ügyes, mindenhez ért), *Truco Laci*.

Néhány testvér (17) is kiérdemelte a ragadványnevet: *Albatrosz, Butyko, Ciga* (Czigány családnévből), *Csinos, Csövent* (olyan szófogadatlan volt, mint Csövent nevezetű kutyájuk), *Deszka* (a Denisza keresztnévből), *Dugó, Tökmag* (a kisebb termetre utaló nevek egy testvért azonosítanak, a fokozottabb érzelm kinyilvánításakor mindkét név egyszerre is használatos), *Hentes* (ez a foglalkozás tetszett neki), *Kakas, Kakuci, Kiskutyu, Lánka* (az ny depalatalizálódik), *Matyi* (anyakönyvezett keresztnéve Péter), *Mazsola* (erős testalkatú), *Sünkutya* (haj), *Szempilla* (gyönyörű szempillája miatt), *Szuki*.

Tizenegy nagypapa rendelkezik ragadványnévvel: *Ádám Kálmán* (az első név a megkülönböztető, helyettesíti a családnévet), *Béba* (kiskorában nem tudta kimondani Béla keresztnévét), *Bomba* (haragos, lobbanékony természetéből adódóan), *Bótos Rezsí* (üzletvezető volt), *Dáni Jenő* (sok Nagy Jenő volt a faluban, apját Dánielnek hívták, innen ered a becenévi ragadványnév), *Hegyi Bíró* (sokat tartózkodott a szőlőhegyen, a legbölcsebb szőlésznek tartották a faluban), *Kasza* (munkaeszköze volt), *Matyi Pista, Nemes Bukó* (származása miatt, hívták *Öreg Nemes*-nek is), *Skatec* (Nem tudott jól szlovákul, és egyszer az üzletben *skatulki* gyufi-t kért. A szlovák *škatuľa* jelentése 'doboz'. A gyufa nem jutott szlovákul az eszébe, ezért használta a hibrid szó szerkezetet. A gyufi szó morfológiai szerkezetét mutatja, hogy az -i a szlovák szó végét idézte csak fel az emlékezetében: *zápalky* 'gyufa'), *Sulkó*.

Egy nagymamának *Tilcsi, Tili* ragadványneve helytelenül kiejtett szóra vezethető vissza. A hallgató nagyija Szilicén lakik, de gyermekkorában a *szilicei* helyett *tili* mamát mondott, az egész család így hívja a nagymamát azóta.

Öt nagybácsi is visel ragadványnevet: *Bagoly* (a szemüvege miatt), *Bajuszkirály* (hosszú bajsza miatt), *Blökike, Gúnár* (magas termetre utal), *Jajja* (Az adatközlő kiskorában nem tudta kimondani nagybátyja – Zoltán – nevét, így átkeresztelte *Jajjá*-ra. A családban azóta mindenki így hívja.)

A nagynénik közül egynek van ragadványneve – *Babi* –, de eredete ismeretlen.

Egy keresztapának *Kólás* a ragadványneve, eleinte a vendéglőben csak azt ivott, szerette a kólát, barátai nem tudták rábeszélni az alkoholra. A név máig azonosítja a személyt, de jelentése eltávolodott az eredetitől, hiszen antonimikus értelemben használatos: a névviselőnek már egyáltalán nem ízlik a kóla, csak a töményebb ital. A ragadványnév jelentésváltozáson ment keresztül.

Egy keresztanyának ismeretlen eredetű a ragadványneve: *Bébi*.

Két név generációkon keresztül öröklődik. Az egyik adatközlő feltűntette, hogy egész családjukat a *Gyenge* ragadványnévvel azonosítják a faluban, és ha az idősebbek megkérdezik tőle hogy hívják, azt válaszolja: *Gyenge Veronika*. Egy másik hallgatónak már dédnagyapját is *Verébnek* hívták, a név öröklődik, a névviselőket a ragadványnév pontosabban identifikálja a faluközösségben, mint anyakönyvezett nevük. Az öröklött név eredetét egyikük sem tudja.

Az összegyűjtött 59 ragadványnév névadás indítéka szerinti megoszlását a következő táblázat foglalja össze:

	édesanya	édesapa	testvér	nagypapa	nagymama	nagybácsi	nagynéni	keresztapa	keresztanya	családi	összesen
1. Családnévből származik	2	1	1								4
2. Kereszt- vagy becenévből sz.	1	1	2	1							5
3. Külső tul. utal	1	2	6			3					12
4. Belső tul. utal		1	2	2				1			6
5. Eseményre utal				1							1
6. Foglalkozásra utal				2							2
7. Származásra utal				1							1
8. Hibás ejtésre utal				1	2	1					4
9. Ismeretlen	3	6	7	3		1	1		1	2	24
Összesen	7	11	18	11	2	5	1	1	1	2	59

Hivatkozott irodalom:

- BALÁZS JUDIT 1982. *A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BAUKÓ JÁNOS 2001. *Ragadványnevek rendszere Izsán.* Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, Nitra.
- B. GERGELY PIROSKA 1977. *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere.* Kriterion Kiadó, Bukarest.
- HAJDÚ MIHÁLY 1994. *Magyar tulajdonnevek.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa.* Csokonai Kiadó, Debrecen.
- KISS LAJOS 1999. A Felvidék víznevei. In: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai, Piliscsaba. 73–93.
- ÖRDÖG FERENC 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

BAUKÓ JÁNOS

A NICK A TÁRSKERESŐ KLUBOKBAN

„Nem feledhetjük ugyanakkor, hogy ahogyan a nevek nem önmaguktól keletkeznek, továbbá egy élő névrendszer nem önmagától funkcionál, hanem mint mozgató rugó, valamiféle névhasználó közösség húzódik meg mögötte, úgy a névtani vizsgálatokból nem hagyható ki e közösség jellegének (gazdasági, szociológiai, műveltségbeli, pszichológiai arculatának), valamint a nevekhez, névhasználathoz való viszonyának tisztázása sem.” (Ň- 1979: 7)

1. Az azonosító mint par excellence tulajdonnév

Az informatikai forradalom korszakában sokunk társadalmi, szakmai és magánélete immár nemcsak a *Való Világban* zajlik, hanem a virtuális térben is. Ebbe a közegbe bárki beléphet, aki teljesíti a vele szemben támasztott egyetlen követelményt: azonosítja magát, vagyis elektronikus személyiségét mindenki másról egyértelműen megkülönbözteti. A másokkal a virtuális világban kapcsolatba lépni kívánó ember tehát tulajdonnévi helyzetbe kerül (HEGEDŰS 1999: 316).

A virtuális világban roppant nagy liberalizmus uralkodik: ahány e-mail-cím, chat-csatorna és chat-alkalom, annyiféle névvel szerepelhetünk. Ez a nagy szabadság azonban több szempontból csak látszólagos. A névválasztást a nevet alkotó karakterek minimális, ill. maximális számának és a felhasználható karakterek csoportjának meghatározottságán kívül az is korlátozza, hogy egy adott rendszeren (fórumon, csevegőcsatornán, adatbázison) belül nem regisztrálható két azonos nick-, ill. username. Nem túlzás tehát az állítani, hogy a Neten „felvett” nevek egytől egyig par excellence tulajdonnevek.

2. A terepmunka

Magam négy éve kalandozom a kibertérben, azóta figyelem a jelenlévők nick-választását. A benyomásaim és tapasztalataim összefoglalásához szükséges terepmunka színhelyéül a BULInet-et választottam. A nyitóoldalon szereplő meghatározás szerint „A BULInet egy zártkörű társ(aság) kereső klub csak regisztrált tagok részére!!!!”

A regisztráció bárki számára lehetséges, a jelentkezőnek mindössze néhány kötelező adatot (nem, magasság, testsúly, családi állapot, gyermekek száma, dohányzás, legmagasabb iskolai végzettség, születési idő, lakhely, regisztrációs szándék: urat/hölgyet keres, szexpartnert és/vagy társat, komoly kapcsolatot, ill. csak társaságot, barátokat keres) kell megadnia. Mindenekelőtt azonban nevet kell választania.

A jelentkezés továbbbításával az adatbázisban egy ún. reglap generálódik: az új BULInet-tag immár ismerkedhet, és a többiek számára ő is megismerhető. Az ismerkedésnek alapvetően két módja van. A céltudatosabbak a név és a kötelezően megadott paraméterek szerint szelektáló keresőprogramot veszik igénybe. A másik módszer az épp jelenlévők közötti böngészés, ez közvetlenebb kapcsolatfelvételre ad módot. Bármelyik módszert is választjuk, először mindenképp csak a nicknévvel találkozunk. A nickre való ráklikkeléssel egy külön ablakban kinyílik az illető reglapja, ahol kötelezően megadott adatai és egyéb közölnivalói olvashatók, esetleg a fényképe is látható.

Az adatgyűjtéshez a *nicked?* néven regisztráltam magam. Kérdéseimet mintegy 300 tagnak küldtem szét. Csak olyan tagnak írtam, aki aktuálisan jelen volt, és aki bejelöltte, hogy társat, komoly kapcsolatot (is) keres. Ezzel akartam kizárni, hogy kísérletező kedvű, bosszúálló, poénkodó e-személyiségek vegyenek részt a vizsgálatban.. Aki azért

regisztrálja magát, hogy IRL (*In Real Life* 'valós világbeli') társat szerezzen, nyilván vállalja önmagát, hisz a szemtől szembeni találkozáskor neki kell megjelennie. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a társskereső e-személyiségében nagy eséllyel valós önmagát kívánja adni. Ez a szűrő a kapott válaszok alapján egyértelműen működőképesnek bizonyult.

A válaszadók legtöbbször gratulált a témához, és lelkesen, részletesen vagy épp lényegre törően, tárgyilagosan, gyakran kifejezetten szisztematikusan és határozottan őszintén, sőt néha személyes hangú vallomásban válaszolt a feltett kérdésekre. A válaszlevelet sokan IRL nevükön írták alá, és jelezték, hogy érdeklik őket az eredményeim. Összesen 193 használható válasz érkezett.

A levélben megkeresett tagoknak a következő három kérdést tettem fel: (1) Foglald össze, miért éppen ezt a nicknevet választottad! Ha speciális karaktereket használsz, légy szíves, azokról is írd! (2) Mik a tapasztalataid a nickeddel kapcsolatban, milyen reakciókat kapsz? (3) Téged mennyire befolyásol a kapcsolatfelvételen a másik fél nickje?

Egyfelől arra voltam kíváncsi, hogy a regisztrációkor előálló tulajdonnévi helyzetben ki hogyan, mennyire tudatosan használja a névadói kompetenciáját, hogy a megkérdezettek mit gondolnak a névről, a névválasztás lehetőségéről, a név és az ember személyiségének összefüggéséről. Másfelől az érdekelt, hogy miféle és milyen jellegű nyelvi előítéletek élnek a BULInet tagságának körében. A harmadik kérdés a BULInet struktúrájából adódott: vajon az adott felhasználó csak a nickjét vagy a nickjét és hozzá kapcsolódó reglapját együtt tekinti-e e-személyisége azonosítójának.

3. A tulajdonnévi helyzet: a nick funkciója

Ami a kommunikációs helyzetet illeti, a BULInet voltaképpen egyfajta piactérként működik, ahol mindenki a maga számára lehető legjobb „árura” – partnerre – vadászik. Ugyanakkor minden tag maga is „árucikként” van jelen. Az – önmagát – eladni kívánó félnek az az érdeke, hogy a kiszemelt célcsoport figyelmét e-személyiségére felhívja. A vevő pedig nyilván a reklám hatékonyságának függvényében válogat. Ennek tudatában, sokan önjelölt marketingszakemberekként működnek:

Big Tits → ...a Bulineten sem árt a marketing:-) Az első rád kattintást kell elérni, utána vagy fenn tudod tartani az érdeklődést vagy nem, de az már csak rajtad múlik. A szürke egér nickre nem kattintgatnak túl sokan.

asszonytakarok!!!! → ...volt benne egy kis reklám-pszichológiai fogás, főleg a többszörös felkiáltójelre gondolok...

Nyilvánvaló, hogy a nick ebben a piaci helyzetben a cím kategóriába tartozó tulajdonnevekkel mutat rokonságot. EÖRY VILMA a címek hat fontos jellemzőjét emeli ki (1989: 375–6): (1) a denotáció fontosságát, (2) a motiváltság erőteljesebb voltát, (3) a cím információközlő funkcióját, (4) a címkeszerepet, (5) a reklámszerepet és (6) a konnotáció szerepét. A BULInet-en mindegyik funkció rendkívüli jelentőséggel bír, a nick voltaképp címkeként funkcionál:

Bruhuhutális álatok → Ez olyan, mint ha ránézek valakire az utcán. Egy kép. Az első benyomás. Ha tetszik az első benyomás, leszólitom, ill. rákattintok.

4. A nick mint a nyelvi előítéletek alapja

A szociolingvisztika terminusaiban fogalmazva a BULInet-piac társadalmi tér, ahol az ember lokalizálni akarja magát, hogy viselkedését a szituációhoz igazíthassa. Ez az alapvető információszükséglet a kognitív bizonytalanság feloldására irányul. Az információkhoz való gyors hozzájutás egyik kézenfekvő módja a megfigyelhető tulajdonsá-

gok összevetése a prototípusok, ill. sztereotípiák köré rendezett tapasztalatainkkal. Közismert, hogy a kommunikáció során a beszédpartner nyelvi viselkedéséből is rengeteg információra teszünk szert. A bulinezető számára, ahogy láttuk, a nick az elsődlegesen megfigyelhető, a megfigyelő attitűdjét orientáló jegy:

terezanyu → *Szeretek elfilózgatni a nickeken, meggyőződésem, hogy ugyanúgy jellemzi az embert, mint az öltözete, beszédstílusa...*

nevnick → *...kevés az információ és ilyenkor ez [a nick] alapján próbál meg az ember következtetéseket levonni.*

A nicknevekkel kapcsolatban a bulinezetők körében mindennapos, határozottan tudatos gyakorlat, hogy a valós világbeli és netes tapasztalataink alapján kialakított sztereotípiákat alkalmazzák, mondhatni, komoly nyelvi előítéletekkel élnek:

Assisi Lent Fetrengs → *Snassz nevekre szinte rá se kattintok, mert aki már a nevét is valami közhellyel tudja le, az általában a reglapjára sem ír semmi érdekeset, így meg-eresztek egy előítéletet az irányába, hogy az életben sem egy érdekes személyiség. :)*

Pilótakex → *A kevés kreativitást tükröző nevékre nem szoktam rákattintani. Ezek feltehetően egy kevés fantáziával megáldott embert takarnak. Akár előítéletnek is han- gozhat, de írhatnék olyan bölcsességeket, hogy a stílus maga az ember stb.*

Lássunk néhány, a használójuk számára bevált(nak tűnő) sztereotípiát:

maradjmagamnak? → *A túl szexuális női nickek mögött 98%-ban pasik vannak. A túl szexuális férfi nick mögött egy bátortalan kis féreg ül:)*

Biggest Brother → *Amelyik nő könnyen ígérkező, úgymond, etetés névvel lép be, az vagy manus, vagy nagyon csúnya, vagy unalomból teszi.*

Collegina → *Ha valaki különböző írásjeleket használ a neve előtt, azt biztosan ru- tinos csetelő, előfordulhat, hogy hecker, az ilyeneket kerülöm...*

Az előítéletek létjogosultságára néha magyarázatot is kaptam:

Pilótakex → *A nyíltan a szexuális potenciálra, nemi szerv méretre utaló nickeket nem viselem el, tartok tőle, hogy az ilyen magamutogatás komoly lelki sérüléseket, komplexusokat takar, avagy a másik oldalon nárcizmust.*

diabetikusMákosvidra → *Ha egy nicknévben van fantázia, akkor biztos, hogy a tu- lajdonosa sem egy unalmas ember!*

A sztereotípiákból való kiindulás nem feltétlenül rossz mechanizmus, hisz a társadalmi interakcióban másképp nem boldogulnánk. A kérdés inkább az, hogy új benyomásaink alapján hajlandók vagyunk-e revideálni korábbi előítéleteinket. Egyesek tapasztalata azt mutatja, hogy sokan ragaszkodnak a nick alapján kialakított első benyomásukhoz, és szóba se állnak az ellenszenves nick gazdájával:

Partycápa → *Befűrödtem, amikor egy igazán szép lány az első sablonos megkereső levelemre annyit válaszolt csupán, hogy "az a név, hogy partycápa, túl sokat elárul", és mire reagálhattam volna, már kijelentkezett... De akkor is ragaszkodom a nevemhez, ha a cápa sokakban riadalmat kelt...*

Többen azonban arról tudósítottak, hogy miután – előítéleteiket félretéve – személyesebb kapcsolatba kerültek az eleve megbélyegzett illetővel, revideálták a nick gazdájáról alkotott korábbi elképzelésüket:

erikafree → *Mostanában írt nekem egy morgómaci nevű fiú. Kedvem se volt meg- nézni a reglapját, mert rögtön az jutott eszembe, hogy boldog, kiegyensúlyozott emberek barátságát keresem, és most itt egy morgómaci. Még szerencse, hogy elolvastam mit írt, mert a végén kiderült jó fej, csak rossz nevet választott.*

Úgy tűnik, a többség a nicket és a reglapot szerves egységnek tekinti. A nick első-sorban az illető lelki-szellemi beállítódásáról, attitűdjéről ad képet, a reglap adataiból viszont a kiválasztott személy testi adottságairól tájékozódhatunk – és ez a társat keresők számára bizony fontos.

Vienetta → *A nick csak durva szűrő. Igazán a testi paraméterek, a kor és a lakhely számít. Játszottam ezzel, hogy megtudjam. A legmenőbb formáció: 42 éves pesti illetőségű facér nő. Majd leégett a gépem a hatalmas érdeklődéstől.*

Másfelől, a működő sztereotípiák ismeretében a nick gazdája számára nyilván szűrőként funkcionál, illetve tudatosan szűrőként használható, azaz alkalmas egy adott célcsoport kiválasztására és megcélzására.

aurora borealis → *Aki érti, annak van némi természettudományos alapja, vagy legalább érdeklődése... Jó téma az első csevegéshez...*

Assisi Lent Fetrengs → *Ez egy vicces név, azért választottam, mert a színesebb, humoros csajok érdekelnek, a blazírt komolyaktól pedig menekülök.*

A „vevők” is tudatában vannak a nick szűrőszerepének:

Shangri La → *Néhány irodalmi, vagy történelmi név kelti csak fel az érdeklődésem - hátha hasonszőrűre akadok.*

5. A névadói kompetencia

5.1. A névadói kompetencia tudatos alkalmazása

A kérdésekre adott válaszok alapján a BULInet tagsága két nagy csoportra oszlik: az egyiket azok alkotják, akik nevüket ad hoc jelleggel, mondhatni véletlenszerűen, pillanatnyi szeszélyüknek, hangulatuknak megfelelően választják meg, a másikba a tudatos névalkotók tartoznak. Az első csoport, úgy tűnik, főképp a tapasztalatlan, kezdő bulinetesekből áll, de ide tartoznak nagyrészt az éppen csak bekukkantók vagy a komolytalanabb társskeresők. A pillanatnyi névválasztásnak több oka lehet. Egyfelől ne feledjük, hogy a legtöbb ember számára a Neten tartózkodás minden perce pénzbe kerül, úgyhogy fontolgatásra nincs idő: a kibertér a gyors döntést kívánó helyzetek világa. Az ad hoc névválasztás hátterében gyakran az áll, hogy az újonnan jövők azzal szembesülnek, hogy az általuk választott név már foglalt.

GRANADA → *...nem ezt akartam, de már minden foglalt volt, és akkor jött szikra.. :-)* Ránéztem a kocsikulcsomra! (Ford Granadája van.)

maradjakmagamnak? → *Én a hangulataim alapján választok nicket. Ez, amiről most is írok, egy szakítás utáni nick.*

Tudomén? → *Ez a nickem pont azt fejezi ki, amit éreztem abban a pillanatban. "há-tu-dom-én?" Most mi a francot írjak ide?! [...] Nem pattant ki semmi, ezért a tanácsatlanságot foglaltam keretbe.*

Egészen más a tapasztalt, komoly szándékú, kitartó bulinetesek attitűdje, ars poetikája. Őket a BULIneten és másutt megélt jó és rossz tapasztalatok készítették arra, hogy valamiféle többé-kevésbé explicit névtani – szociolingvisztikai elméletet alakítsanak ki. Ennek tükrében sokan e-személyiségüket is újjáalkotják: nem pusztán reglapjukat módosítják, de a nickjüket is (vö. **keli** → *...ha most regisztrálnék, más névvel indulnék*). Úgy tűnik, ezek az emberek tudatában vannak a név jelentőségének. Az sem ritka, hogy a nevekkal magánkísérleteket végeznek:

Neander26 → *Egyszer-kétszer felmástrom a www.chat.hu oldalra.. Éjszakára Nőt nickkel, ami ugye mindkét oldalról értelmezhető (keres-kínál:)) Meglepően sok férfi és*

nő bonyolódott velem beszélgetésbe... Az *elegem van* és a *Béla* nicket még válaszra se méltatták:))

5.2. A másik fél névadói kompetenciájához való viszonyulás

Alapvető fontosságú az önreflexió és az abból való kiindulás, azaz hogy a tagok a többieknek a magukéhoz hasonló észjárását tulajdonítanak:

Big Tits → Mivel én is elég kihívó és lényegre törő nickkel élek, nincsenek előítéleteim a perverznek tűnő nickkel kapcsolatban.

aurora borealis → ...én azokat a nickeket nézem meg elsősorban ami jelent valamit... Tehát magamnak is hasonló nicket választottam...

WOLVERIN25 → Nem lehet általánosítani, hogy minden egyén saját magára jellemző nicket válasszon. Én is volt, hogy egy gyenge pillanatomban *köcsög chat!*-ként léptem be egy fórumra. :)

6. A jó nick titka

A beszámolókból kirajzolódni látszik, hogy a társskereső körében milyen nickek (gazdái) részesülnek pozitív, ill. negatív fogadtatásban. Mi inspirálja klikkelésre a nick kreálóját számára kíváncsok célcsoport tagjait? Milyen a hatékony nick?

6. 1. A jó nick figyelemfelkeltő

A legfontosabb, hogy a nick magára vonzza a tekintetet, feltűnő, érdekes legyen általában vagy egy adott célcsoport számára:

terezanyu → Az érdekes nickeket kiszűrom, és rákeresek a reglapra, míg a "mezei" nevekkkel ez csak akkor fordul elő, ha nagyon ráérek.

Maradjakmagamnak? → Szerintem egy jó nick sokat elárul, és van olyan is, ami annyira érdektelen, hogy még ha maga Einstein is lapulna mögötte, az se érdekelné:)

Egy feltűnő nick gazdája nem utolsó sorban azt is eléri,

net-tel-élő-szex → ...hogy észrevegyék. S hogy megjegyezzék. Hogy ne írjon ugyanaz a pasi néhány hét múlva ugyanazokkal a szavakkal.

A beszámolókból kiderül, hogy a nicket elsősorban (véltető) jelentése alapján ítélik meg. Jobb fogadtatásban részesülnek a frappáns, humoros, ötletes, (szó)játékos nevek (*Trab Antal*, *Hatlszak*, *Tanga Csapda*, *Szűz Oltó*, *hi(he)tetlen*, *I-owl-I*, *rendszeres(s)en*, *Pilótakex*, *Assisi Lent Fetrens*); az izgalmas, megfejtést igénylő (*diabetikus-Mákosvidra*); a rejtélyes, titokzatos nevek (*Rejtőzködő*); az igényes nevek, melyek jelzik tulajdonosuk kvalitását (*Varietas delectat*, *aurora borealis*, *gordius*, *Amor mint szereket*); az őszinte megfogalmazás, amiből látszik, hogy a nick gazdája megbízható (*atlagpasi*, *Becsület*); a családnévre utaló nevek; a szellemi alkotásra: filmre (*Szívörvény*), könyvre (*Kazohinia*, *Elak Betik*, *Az élet sója*, *Shangri La*, *murphology*, *jó széllel.*), zenére (*Sonic Bastard*, **őszinte bohóc*, *Conquistador*, *geração perdida*) utaló nevek, tudósok (*Aristoteles*), írók (*Milne*) és műalkotások szereplőinek névkölcsönzéssel átvett nevei (*Ford Prefect*, *Titus Andronicus*, *DuncanGhola*, *terezanyu*, *serlok holmsz*, *az igazi Trebisch*, *Lopakodó Hold*, *Wolverin25*, *vaskosteca*).

A társskereső bulinezetőket legfőképp a durva, közönséges, erőszakos, gusztustalan, ocsmány, trágár, perverz, nemi szervre utaló jelentésű nickek taszítják. A nyálás, kérkedő, nagyképű, sznob, bárgyú, bugyuta, gyerekes, kicsinyítő képzős nickek sem örvendenek túl nagy népszerűségnek.

Van néhány olyan faktor is, amely egészen ellentétes reakciókat vált ki. Ilyen pl. az idegen szavak, ill. frászmód használata.

geração perdida → Én úgy vettem észre, hogy pár ember szemét szűrja a nem magyar nick. Úgy gondolják, hogy az angol vagy egyéb nyelvű nickek tulajdonképpen a nyugat bálványozása, rosszabb esetben, nagyképűség. Lehet, hogy erre is van példa, de azért szerintem nem ez a jellemző.

Hasonló a helyzet a nehezen értelmezhető nickekkel, a rejtélyes betű- és számkombinációkkal (*qwe123, 812812*):

zsakbamacska → azt sem szeretem, ha értelmező szótár vagy irodalmi lexikon kell a megértéshez, először az ilyeneket nézem meg: *molnar tamás*...

A tapasztalat azt mutatja, hogy azok reglapját, akik a lekérdezésnél a lista elején szerepelnek, többször nézik meg, mint azokat, akikhez csak a gördülőssáv igénybevételel lehet le-jutni. Ugyanakkor a számítógépes adatbázisban működő betűrend szerint bizonyos különleges karakterek, mint pl. a *, !, ?, (,), @, #, \$ az „A” betű előtt állnak. Tehát:

zsakbamacska → Mióta rájöttem, hogy bizonyos karakterek az ABC elejére teszik a nevet, azóta választottam egy másikat is, ami „!” jellel kezdődik. Itt én is több levelet kapok.

6.2. A jó nick felületet ad a kommunikációra

Míthogy a másikat első alkalommal a nickneven kell szólítanunk, célszerű „megszólítható” nicket választani. A kutatónickem például megszólíthatatlan volt (vö. *Keli* → *Szia 'a nicked?'*!)

A jó nick másik fontos tulajdonsága, hogy – főleg az olyan nők számára, akiknek nem kenyerük a kezdeményezés – megkönnyíti az ismerkedést, felületet ad a közvetlen kommunikációra azzal, hogy

- érthetetlen vagy értelmezhetetlen:

epochmoon → Amit nem értünk elsőre, az tök érdekes lesz azáltal, hogy ránézzük, elolvassuk, nem tudjuk, hova tegyük, hát gyorsan írunk a nick tulajdonosának levelet, hogy megtudjuk, mi a helyzet vele :o))))

I-owl-I → Ez nyelvi játék is... magyarul én bagoly szem...;)))) vagy simán bagoly, szárnyakkal, lehet elemezni elég sokáig...;))

- interaktivitásra inspirál, kérdez, illetve cselekvésre szólít fel:

Lennél TE? → Általán úgy kezdődik az ismerkedő levél, hogy [...] "lennék...!"

mondd meg → A legtöbb levelem "Megmondom én" kezdetű...

- a reglapra utal, azaz ráklikkelést igényel:

Álmomban én voltam → (a reglapon) Én voltam álmomban az IGAZI NŐ.

- froclizásra, csipkelődésre, a névvel való játékra ad alkalmat:

St. Endre → Reakciók: igazi szent vagy? Válaszom: Á, csak álszent :)

zsakbamacska → ...ki akarták bontani a zsákot, vagy „benyúlni a macskáért”...

keli → (a reglapon) ÉN NEKEM KELI A NEVEM, MERT KELI A NAPJÁT KORÁN KELI! Páran meg is kérdezték, hogy mennyire korán keli?

6.3. A jó nick beszédes

Mivel az emberek társskeresőben vannak, azaz e-személyiségükben önmagukat akarják megnyilvánítani, általában feltételezik, hogy a nick elárul valamit gazdája egyéniségéről, vágyairól, szándékairól.

asszonytakarok!!!! → a másik nickje [...] sokat elárul a személyiségéről, pl. van-e fantáziája, (lásd: *gizi52*...), mi a célja a reglappal (pl. *mélytoroktechnika*:)...

Pilótakex → Az e helyütt másokkal lefolytatott beszélgetésekből [...] az tűnik ki, hogy minden zsák megtalálja itt is a foltját: a szexista nicket hordó fiúk elég rendszeren összejönnek a cicusokkal, stb. Azaz, ahogy magad nevezed, olyan partnert kapsz ki.

Ez a kérdéskör átvezet bennünket a társkereső bulinetezők névadói gyakorlatának áttekintéséhez.

7. A névadói kompetencia működése

A névadás, akár másnak, akár önmagunknak választott névről van szó, ember voltunkból adódóan azonos kognitív mechanizmusok alapján zajlik. Az emberi kogníció a világban észlelt jelenségek, tényállások azonosságainak és különbségeinek megfigyelésén alapul. A (tulajdon)név szükségszerűen a denotátum valamely (csak) rá jellemző tulajdonságán alapul, ahogy ezt a mesék ún. beszélő nevei, illetve minden korok ragadvány- ill. becenevei egyértelműen igazolják: *Hófehérke* és *Piroska* még véletlenül sem keverhető össze, hisz első pillantásra szembeötlő tulajdonságukról kapták nevüket. HORVÁTH KATALIN ezt úgy fogalmazta meg, hogy a névadásban a pars pro toto, ritkábban a totum pro parte elve érvényesül (HORVÁTH 2001).

A társkeresőnek az az érdeke, hogy önkifejező nicket találjon magának. Olyan nevet, ami őt magát fémjelzi, afféle márkanévet, vagy – ha tetszik – jeligét, jelszót, amit a célcsoport tagjai „vesznek”. A bulinetezők névválasztása egyértelműen a fenti két elv működését látszik megerősíteni.

Vegyük sorra, mi minden jellemez egy embert, azaz mi válhat a maga választotta neve alapjává a pars pro toto elve alapján.

a) IRL név

A nicknevekről készült tanulmányokból egyértelműen kiderül (ÉRSOK 2001: 76; RAÁTZ 1999: 263; HALMI 2002: 198), és vizsgálataim is azt mutatják, hogy a legtöbb ember a kibertérben is ragaszkodik valós nevéhez, amivel élete során azonosult, ami számára önmagát jelenti, főképp ha társkeresőben van, és nem kifejezetten anonimitásra törekszik. A kereszt- és vezetéknevre visszavezethető nicknevek morfológiai szempontú osztályozása témám szempontjából irreleváns, az azonban fontos, hogy a valós névnek tűnő nick sokszor nem az, illetve fordítva: a közzónak (*Szombat*), fantázianévnek tűnő nick használója számára a valós nevét (*Antero*, *Fabricator*, *Zotmund*, *St. Endre*, *norig*, *Intim Pista*, *T.H.E.*, *yllen*, *Iton Dar*) ill. valós becenevét (*Tompus*, *barbastrega*, *Mammola*, *Lucécita*, *Qka_c*, *! SüSü !*, *bubu.box*, *polarbear*, *Igentom*, (HUN)CSA, *Sátán Gyula*) idézi.

b) Foglalkozás

suli-buli → A nevemet a munkahelyemről másoltam le. Ugyanis iskolában dolgozom. A suli szó onnan ered. A buli pedig a bulinetről. Hát így hoztam létre a nevemet.

Gearhead → Ez a nick a foglalkozásomra utal kissé elvontan, hiszen autószerelő vagyok. [...] Ez egy számítógépes autószerelő program címe "Gearhead garage".

A nyelvÉSZ → ...a nickkel nyelvtanári mivoltomra szerettem volna utalni.

c) Életforma, életstílus, életérzés

partycápa → A nevem választása azért történt, mert én valóban az vagyok, partycápa, mint egyfajta foglalkozás a partyrajrás nálam, bulizok, ez az életformám, tulajdonképpen ennek mindent alárendelek és szelem a partyvizeket mint egy igazi cápa :)

d) Fontosnak tartott értékek

ÉRZÉS → A nevem tükrözi az egyéniségem, nekem fontosak az érzések is.

Anyaföld → Számomra az "anyaföldünk" szeretetét a haza szeretetét tükrözi. A hozzá való hűséget, tiszteletet, megbecsülést és ragaszkodást.

Kérek egy mosolyt → ...mert nekem a legfontosabb az életben, hogy az ember tudjon mosolyogni. Úgy minden könnyebb. Sok mosolyt :) kapok

e) Hobbi / kedvencek (szín, állat, kocs, parfüm, könyv, film, étel, hely, zene stb.)

Hardcore /nike-i/ → A nevem [...] kedvenc zeneműfajomat "reklámozza"...

Távirat → Távirat a lovam neve!

GRANADA → Ford Granadám van. Látom, Te is szereted ezt az autót..

prága → Prága kedvenc városaim egyike...

liliomfy → ...az egyik kedvenc virágom a liliom. Ehhez kapcsoltam hozzá a -fy képzőt.

Asszonytakarok!!!! → Miután nagy rock-rajongó vagyok, egy ősrégi P-Mobil dal címét vettem kölcsön...

Zabhegyező → Az én nevem egyszerű, az azonos című könyvre utal. Olvastam és tetszett....

-combfix- → ...nagyon szeretem a combfixet.

needkoffein → Mert imádom a kávét! De tényleg!

f) Vágyak, álmok, igények

AllThatSheWants → ebben benne van tömören, kit is keresek. Egy Hercegnőt, aki nek mindent megadhatok, és aki igényli is ezt.

Zed a link → ...én, a link mindig a lazább kapcsolatot keresem...

mondd meg → Számomra fontos az őszinteség.

g) Fontosnak tartott külső vagy belső tulajdonság

Step by step → A nickem a személyiségeimet tükrözi. Szeretek lépésről lépésre haladni a dolgokban. Úgy gondolom, hogy nem szabad semmit sem elkapkodni!

Becsület → ...mert az életben is jellemző rám a becsületesség, talán túlságosan is.

!!!Kicsikém!!! → ...mert ez a szavam járása.

miauu? → ...mert macskás a természetem, ezt vállalom...

Sexi telt → (a reglapon) Én egy sexi telt csajszí vagyok...

Külön érdemes kiemelni, hogy a névválasztásban néha a *Nemo kapitány*-féle logika érvényesül (*no_one*, *Ipiros golyócska*, *justlikewoman*, *1 leányzó*). Az efféle nickek gazdái vagy azt hangsúlyozzák, hogy ők is ugyanolyan emberek mint a többi jelenlévő, vagy épp azt tartják legfontosabb tulajdonságuknak, hogy valódi kilétüket titkolva vannak jelen, alkalmasint ismerőseik elől bujkálnak:

! SENKI ! → ...itt arc- és név nélküli idegenek vagyunk... mindenki úgy játszik a szavakkal ahogy akar [...] Eleinte úgyis csak senkik vagyunk egymás szemében, csak egy nick, aki azt ír, mond magáról amit akar...

Rejtőzködő → Kialakult egy kör, akik állandóan kerestek. [...] Sokszor a barátkozás akadályozott meg abban, hogy új emberekkel is felvessem a kapcsolatot. Néha nem válaszoltam ismerősöknek, akik megbántottak ezen. [...] Kitaláltam a Rejtőzködőt. Ezzel jeleztem, hogy rejtőzködni próbálok picit a régebbi társaság előtt.

h) Az élettörténet: sztorik, emlékek

Az egyik legfontosabb, ami az embert meghatározza, tehát jellemzi, a saját története. Sokszor egy-egy kedves emlék, egy-egy fontos esemény a megnevezés alapja, ez

pedig nagyon nehezen közvetíthető. A kíváncsiskodónak azonban – tapasztalatom szerint – szívesen beszámolnak a név etimológiájáról (vö. HALMI 2002: 196–7).

Destinygirl → Azért ez a nevem, mert volt egy hatalmas törés az életemben, amit a sorsnak köszönhetek, talán ezzel magyarázom a történeteket, hogy a végzetem volt, ami történt.

ÖÖÖ → Akkoriban a barátaimmal kitaláltunk egy kis társaságot, aminek SzÖRP volt a neve (semmi köze a zenekarhoz). 4-en voltunk, mindenki kapott egy betűt. Az Ö azt jelentette Öreg, ebben a mozaikszóban. Én voltam a legidősebb ebben a társaságban, ezért kaptam az Ö-t. És ezért is lettem ÖÖÖ.

diego_maradványa → egy főiskolai emlék: a focicsapatnak kellett valami ötletes név, s valakinek ez jutott eszébe, Diego Maradona után, szabadon

A tudatos névválasztók gyakran több szempont alapján szó szerint megkomponálják a nevüket. Az ilyen nickek sokrétű, gazdag, nem nyilvánvaló jelentése csak a személyes kommunikáció során fedhető fel.

rendszeres(s)en? → Ezt a nicket valójában háromféleképpen is lehet értelmezni, melyből kettő valódi célom, a harmadik kicsit vicces, de természetesen van mögötte valódi "érték" [...] Tehát, az első tartalom – rendszeresen: nem alkalmi, hanem állandó partnert keresek A zárójelbe tett "s" tartalma: az imperatívusz jelezni kívánja, hogy legyen meg közöttünk egy kicsit több a vágynál, tehát némi érzelem is kívánatos [...] A nick végén lévő kérdőjel egyrészt felfogható az egyre erősödő szkeptikusságom jeleként, de inkább tekintsük "keringőre való felhívásnak" - tapasztalataim szerint inkább így értelmezik. Egybeolvasva a nick tartalmazza azt az önmagamnak megfogalmazott kérdést, mely szerint szeresse-e a rendet a leendő partner. Ez természetesen tartalmazza a konkrét rendszeretelen kívül a kapcsolatai rendezettségét is...

Az ilyen nickek alkotói többször arról számolnak be, hogy a nevükbe kódolt információkat a velük ismerkedők nem, vagy csak részben képesek dekódolni:

Fabricator → Használtam egy másik nevet is: **emillion**, amelynek az első része, az **emil** az utal arra, hogy férfi vagyok, és jelzi az **email** vicces magyar (félre)fordítását is. A második rész a születési jegyemre utal, ami oroszlán. Összeolvasva a kellemes spanyolos hangzású, számomra szimpatikus **emilio** névre hasonlít, illetve benne van az angol **million** szó is amihez szintén pozitív képzetársítás társul. Azt hittem, hogy ez mindenkinek feltűnik, de nem értem el vele semmilyen hatást, lehet hogy bonyolult egy kicsit, nem tudják kiolvasni belőle a mögöttes tartalmat.

A névválasztást illetően több „utólagos” magyarázatot is kaptam. Úgy vélem, ez is azt tanúsítja, hogy az ember alapvetően értelemkereső lény, aki a kogníció során a megismert dolognak jelentést akar tulajdonítani.

szócséplő → ...lényegében semmilyen konkrét okom nem volt, hogy ezt a nevet választottam [...] De le tudom vezetni más oldalról is nickem eredetét!:-))) Agrármérnök vagyok, tehát közel áll hozzám a cséplés, kutató vagyok, tehát sokat kell beszélnem:-))

Az úr illata → ...csak úgy hasraütés útján keletkezett. [...] A nickjeimbe szinte mindig belekódolódik az aktuális lelkiállapotom, mintha egy fényképet készítenék a tudatalattimról, ami csak később válik láthatóvá, amikor előhívják. Kb. 1 hónappal e reglap első verziójának a megalkotása után gondolkodtam el, miért is ezt a nevet adtam, miután sokan érdeklődtek efelől. Akkor jöttem rá, mennyire találó. Ugyanis pár hónapja szakítottam a barátnőmmel [...] A szakítás után iszonyú úr támadt bennem, végtelen magányérzés. De a magány ugyanakkor jó is, az ember sokkal mélyebben tud gondol-

kodni mindenben, ha egyedül van, ezenkívül új élményekkel és kalandokkal kecsegtet. Erre utal az illat szó pozitív csengése.

Előfordul, hogy az értelmező félreértésbe keveredik, legtöbbször azért, mert egy másik nyelv szavaként magyarázza a nicket:

faketeve → [a lány] röviden kérdezte, hogy hogy ejtem, mire leírtam, hogy féik te-ve. Mire ő azt írta, hogy jó, mert ő fiktívnek olvasta. Mire azt mondtam, hogy nekem úgy is jó. Etimológiailag eléggé különböző eredetű a két szó, de jelentését tekintve („ál” vagy „nem létező”) viszonylag közeli a kettő.

Elak Betik → Írt egy lány, aki azt mondta, hogy már régóta szemezett a bemutatkozásommal, de mivel az elak svédül azt jelenti, hogy gonosz, ez sokáig visszatartotta...

A névválasztásban a totum pro parte elve érvényesül, ha valaki névkölcsönzéssel egy olyan ember nevét veszi fel, akinek a személyisége a maga komplexitásában az ő személyiségét tükrözi, azaz lélekben mintegy azonosul egy-egy mese- vagy regényhős karakterével. Az ilyen nevet választók nyilván abban bíznak, hogy a rájuk klikkelő ismeri a név eredeti tulajdonosát, ezáltal a lényegét érti annak az embernek, aki a nevet magára vette. Előfordul, hogy valaki iránti szeretetből, tiszteletből vesszük fel az illető nevét.

Hamucipőcske → Még ha nem is kell a hamuban kuporogva lencsét válogatni, ki ne vágya arra, hogy álmai valóra váljanak, és élete szerencsés fordulatot vegyen? Vagyis társat találjon...

Franny Glass → A Glass-család legkisebb tagja, Salinger-regényhősnő. Nagyon fontos számomra, évente 2szer olvasom újra. Ugyanolyan „nem lát a szemétől”, sznob intellektüel istenkereső, mint én.

terezanyu → Pár hónapja olvastam Rácz Zsuzsa Állítsátok meg Terézanyut! című könyvét, sok mindenben magamra ismertem, innen az ötlet.

timur[AG] → A nicket tiszteletből vettem fel, Arkagyij Gajdar: Timur és csapata c. műve után. [...] mert baloldali gondolkodású vagyok, mert az erőszakmentes harc híve vagyok, és mert egy szervezet vezetője vagyok

8. Az ember (ál)nevet választ

A társskereső nickjeit vizsgálva kiderült, hogy a nick számukra egyfelől címkeként, védjegyként funkcionál: a maga tömörségével, rövidségével kitűnő reklámhordozó, információközlő, üzenetközvetítő felület. Ugyanakkor adatközlőim szavaiból az is kitűnt, hogy a nicket álnévnek tartják (vö. **qwe123** → ...még az Internetes álnevek között is szükség van álnévre).

A Magyar Írói Álnév Lexikon bevezetőjét olvasgatva azonnal feltűnik, hogy az álnév definíciója határozottan egybeesik a nicknevekről elmondottakra: „Álnév minden olyan név, mely egészében vagy részeiben eltér az írók törvényes nevétől, továbbá minden olyan szó, kifejezés, egyes betű, betűcsoport vagy jelvény, melyet az írók polgári vezeték- és utónévük helyett írásaik jelzésére fölhasználnak” (GULYÁS 1956: 7). Az álnevet viselője számára maga választotta helyettesítő név, egyrészt identitása elfedésére szolgál (fedőnév), másrészt az eredeti név csúnyaságát, jelentéktelenségét, összetéveszthetőségét korrigálja. Az egyik megállapításom tehát az, hogy a nicknév talán mégsem tekinthető új tulajdonnévtípusnak (vö. ÉRSOK 2001: 78). Úgy tűnik, a posztindusztriális korszak anonimitást, rejtőzködést, más szerepben tetszelgést és nagyfokú individualizáltságot kívánó és megengedő társadalmi közegében általános szükségletté vált az eddigi főképp a művészek vagy „tilosban járók” kiváltságát képező álnév használata.

Az álnév-tipológiát böngészve szinte ugyanazokat a kategóriákat találjuk, mint a csevegőcsatornákon, illetve a társskereső klubokban használt nickneveket vizsgálva. RAÁTZ (1999: 266) ezt úgy fogalmazza meg, „hogya a csatornákat használók névválasztása a mellett, hogy igen sokféle, színes, játékos, egyedi, de alapjaiban azért megőrzi és követi a névadás, névválasztás általános elveit, kategóriáit.” Dolgozatomban megmutattam, hogy a névtipológiai gyakorlat elvi alapjai az ember kognitív mechanizmusaira épülnek: az ember, miközben identitása megőrzésére törekszik, a világ elétáruló jelenségeiben értelmet keres, hogy azokat eddigi élettapasztalata alapján világképébe integrálhassa.

Hivatkozott irodalom:

BULInet: www.bulinet.hu

EÖRY VILMA 1989. A cím mint tulajdonnév. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai* Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Szerk. BALOGH LAJOS ÉS ÖRDÖG FERENC. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. sz. Budapest. 373–6.

-η- (1979) A ragadványnevek problematikája. *Névtani Értesítő* 2: 6–16.

ÉRSOK NIKOLETTA ÁGNES 2001. Névválasztás az IRC-n. *Névtani Értesítő* 23: 75–80.

GULYÁS PÁL 1956. *Magyar írói álnév lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HALMI JÁNOS [GRÉTSY ZSOMBOR] 2002. A csatornák nyelvezete. In: *Informatikai technológia és nyelvhasználat*. Szerk. BALÁZS GÉZA. Trezor Kiadó, Budapest. 179–212.

HEGEDŰS ATTILA 1997. Mi a tulajdonnév? *Névtani Értesítő* 19: 5–8.,

HEGEDŰS ATTILA 1999. Mi a tulajdonnév? (II.) *Névtani Értesítő* 21: 314–7.

HORVÁTH KATALIN 2001. Metafora – metonímia. A metafora és a metonímia szerkezeti összefüggéséről. In: *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Szerk. KEMÉNY GÁBOR. Tinta Kiadó, Budapest. 108–113.

RAÁTZ JUDIT 1999. Intern Otto, Angicica, Lütyő és a többiek, azaz a névválasztás a számítógépes csevegőcsatornán. *Névtani Értesítő* 21: 262–5.

NÉMETH RENÁTA

EGYÉB NÉVTANI KÉRDÉSEK

ÚJ MAGYAR CSEMEGESZŐLŐFAJTÁK ELNEVEZÉSEIRŐL

1. A növénynemesítés a biológia, illetőleg a mezőgazdaság, következőképpen a népgazdaság/világgazdaság egyre növekvő fontosságú területe. Az új – nagyobb hozamú, értékesebb, ellenállóbb stb. – fajták növekvő számban való létrehozása korábban nem tapasztalt változásokat hoz a világ növénytermesztésében. A szőlőnemesítés területére szűkítve is bizonyosan elmondhatjuk: amit magyar kutatók e téren minőségben és mennyiségben elvégeztek, az föltétlen elismerést érdemel. Csupán szemléltetésképpen említem: Kocsis Pál kecskeméti szőlőnemesítőnk (1884–1967) önerőből több ezer szőlőmagoncot nevelt, s ezekből ma 125 hibridet tartanak nyilván (HAJDU–ÉSIKNÉ 2001: 20). Szegedi Sándor (1921–1986) pedig, aki a Kecskeméti Kutató Állomás igazgatója is volt, munkatársai közreműködésével 40 000 szőlőhibridet állított elő és értékelt, s a sok ígéretes fajtából szép számmal van államilag minősített fajta és minősítésre bejelentett fajtajelölt (i. m. 25). Az a tény is önmagáért beszél, hogy a kecskeméti Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet rendezte meg 2002-ben a VIII. Nemzetközi Szőlőgenetikai és Nemesítési Konferenciát 28 ország delegálta 180 genetikus és nemesítő részvételével.

Az új fajták megjelenésének és piacra kerülésének van nyelvi vetülete is. Az új fajtáknak nevet kell adni. S mivel sok az új fajta (nem csak a szőlők körében), az új fajtanevek megjelenése úgyszólván mindegyik biológiai területen a szakszókincs folyamatos és állandó bővülését, a nevezéktan elemeinek már-már robbanásszerű gyarapodását hozza magával. Korábban a spontán (népi) névadás volt jellemző az élet minden területén. A keresztezéses nemesítéssel és szelekcióval történő fajta-előállítással megjelenik a tudatos (mesterséges, illetőleg tudományos) névadás is, tehát a növénynemesítőktől adott fajtanevek. Mégpedig nagy számban. A névadás korántsem könnyű feladata a nemesítőkre hárul. A tudatos névadás e területen követni javasolt szempontjairól a megfelelő növénytani leírások említést szoktak tenni (l. például: A fajták elnevezése, a fajtanevek használata: SOLTÉSZ 1998).

A továbbiakban kizárólag a szőlőneveket vizsgálva említem meg, hogy az ampelográfiai leírásokban gyakorta találkozunk szőlőnév-magyarázatokkal, s olvashatunk neves nemesítők névadási gyakorlatáról is (Mathiász János szőlőnévadásáról l. például HAJDU–ÉSIKNÉ 2001: 17, Kocsis Páléről pedig ILLÉS 1977 passim).

2. Azoknak, akik több-kevesebb figyelemmel kísérik az új, hazai nemesítésű csemege-szőlőfajták megjelenését, illetőleg a róluk való híradást – akár „egyszerű” szőlőfogyasztóként, piacon vásárolva a nemes gyümölcsöt, akár hivatásos vagy amatőr szőlőtermesztőként, rendszeresen tájékozódva szakmai publikációkban s faiskolai szőlőoltvány-lerakatokban, akár saját kertben hódolva a szőlészkedés hasznos és kellemes foglalatosságának –, bizonyosan feltűnt valami. Az, hogy az utóbbi években forgalomba került és napjainkban államilag elismert, illetőleg elismerés előtt álló új hazai csemege-szőlőfajtáink elnevezésmódjában nagy változás következett be. A női nevek csemege-szőlő-elnevezésként való, feltűnően gyakori használatáról van szó.

Egytagú női névi szőlőelnevezések voltak persze korábban is. Ilyen például a régebbi *Magdolna* vagy Kocsis Pál szőlőnemesítő egyik hibridje, az *Ida*. Az előbbi a szőlőfajta érési idejére vonatkozott (a szőlőfajta érési ideje a személynév naptári napja körüli időre esett/esik általában), azaz a név a szőlőfajta meghatározott jellemző jegyére, tulajdonságára utalt. Az utóbbit a szőlőnemesítő feleségéről nevezte el (ILLÉS 1977: 165). Más gyümölcsfajták körében is vannak női névi elnevezések, de korántsem olyan számban, mint az újabb csemegezőlőfajták körében. Így például a cseresznyefajták egy része is női nevet visel (*Katalin, Margit*), s az újabb mesterséges névadásban ezekkel az önmeddő, tehát porzópartnert igénylő fajtákat jelölik (*Linda, Stella* például), míg nem női nevekkkel s nem is föltétlenül tulajdonnéviekkel az önporzó fajtákat (itt a férfinevek előretörése érzékelhető).

Mire alapozom fentebb megfogalmazott véleményemet? Arra, amit egy 2001-ben megjelent kitűnő szőlészeti könyvben találtam, illetőleg arra a tapasztalatra, amelyet az e könyvben közölt és a különböző szőlészeti munkákban olvasott szőlőnevek összevetésével szereztem.

3. A szóban forgó könyv HAJDU EDIT és ÉSIK ANDRÁS NÉ Új magyar szőlőfajták című munkája. Ebben a kötetben 29 csemegezőlőfajtának a nevét és leírását olvashatjuk. A 29 szőlőfajtából 17 női nevet kapott (= 58%)! (Mathiász János és Kocsis Pál keresztezéses fajtáit figyelmen kívül hagyom, mert ezek régebbiek: 98–105.) Az alábbiakban e 29 szőlőfajta elnevezéséről lesz szó röviden.

Lássuk először a nem női névi szőlőfajta-elnevezéseket! *Favorit* (a szőlőfajta előnyös tulajdonságainak reklámcélú összefoglaló elnevezése), *Fűszeres Chasselas* (egy régtől ismert, illetőleg közismert szőlőfajtához való viszonyítás alapján), *Galamb* (?), *Kósa* (a nemesítő, Szegedi Sándor egyik barátjáról nevezte el a szőlőfajtát), *Narancsízű* („Nevét a narancsra emlékeztető fűszeres ízéről kapta”: 108), *Olimpia* (?), *Opus* (a nemesítő, Szegedi Sándor „opusaim”-nak hívta hibridjeit, innen a név: 130), *Piroska* (tökéje vörösbarnás, a vitorla vöröseszöld, a levél erezte részben vörös, fürtje kárminpiros: 123), *Pölöskei muskotály* („nevét Pölöske község nevééről kapta, ahol először termesztették és szaporították”: 120), *Reflex* („A *Reflex* nevet a tökén lévő érett fürtök »rövid élete« miatt kapta”: 134. Ha ugyanis e fajta fürtje érett, egy héten belül le kell szedni, ellenkező esetben a darazsak falják fel, vagy ha esőt kap, vékony héja reped föl: HAJDU EDIT levélbeli közlése), *Rekord* (igen termékeny rügyű és igen bőtermő”: 109), *Téli muskotály* („nevét késői éréséről és muskotályos ízéről kapta”: 110).

S most nézzük a női névi elnevezéseket elnevezés-tipológiai csoportok szerint!

1) a szőlőfajtáról több-kevesebb konkrét információt nyújtó elnevezés: *Boglárka* (Boglárka napján fogyasztható: 113).

2) Tiszteleti (tulajdonnévi elemű) nevek:

A) valamely személy iránti tisztelet, szeretet, nagyrabecsülés a névadás oka: *Angela* (a nevet a nemesítő, Szegedi Sándor egyik munkatársáról adta: HAJDU EDIT közlése), *Éva* („Nevét a fajta egyik nemesítőjéről, Ésik Andrásné (Éva) nevééről kapta”: 115), *Melinda* (a nemesítő, Szegedi Sándor egyik munkatársáról adta e nevet: HAJDU EDIT közlése), *Sarolta* (Szegedi Sándor, a fajta nemesítője feleségéről nevezte el: HAJDU EDIT közlése), *Teréz* (a nemesítő, Szegedi Sándor édesanyjáról adta a nevet: 124).

B) A következő fajták esetében a névadás alapja nem konkrét személy (munkatárs, családtag vagy más) volt, hanem Szegedi Sándor jeles szőlőnemesítőnk (1921–1986) szőlőnévadási „ars poeticá”-ja, melyről munkatársa és tevékenységének egyik

eredményes folytatója, HAJDU EDIT ezt írja: „Dr. Szegedi Sándor, aki a csemegezőlő-nemesítést Katonatelepen Mathiasz János és Kocsis Pál után folytatta, szépek és dekoratívnak tartotta magát a szőlő növényt és lián (futó) természetéből adódóan hajlékonynak és könnyednek is, mint a hölgyeket. A szó jó értelmében szerette és tisztelt a női nemet, a körülötte szorgoskodó hölgyeket. E nézőpontból és életfelfogásából adódóan még saját fülem hallatára mondta: „a legszebb fajtáimnak (»opuszaimnak«) női neveket adok” ... Halála után mi folytattuk az általa kezdett megnevezést. Rá emlékezve minden csemegezőlő-hibridjének, amely minősítésre méltó lesz, női nevet fogunk adni” (levélbeli közlés, 2003. I. 31.). A szóban forgó névadási gyakorlatnak köszönhetik létrejöttüket a következő szőlőnevek: *Angéla, Anna, Csilla, Eszter, Fanny, Flóra, Gréti, Karola, Lidi, Lilla, Melinda, Mónika, Orsi, Sarolta*.

Hivatkozott irodalom:

- CSEPREGI PÁL–ZILAI JÁNOS 1989. *Szőlőfajtaismeret és -használat*. Budapest, Mezőgazdasági Könyvkiadó.
- HAJDU EDIT, ÉSIK ANDRÁSNÉ 2001. *Új magyar szőlőfajták*. Budapest, Mezőgazda Kiadó.
- HAJDU EDIT 2003. (Az újabb szőlőelnevezésekkel kapcsolatos levélbeli közlései, melyeket ezúton is köszönök)
- ILLÉS SÁNDOR 1977. *A homok óriása*. Budapest.
- KISS JENŐ 1991. A magyar szőlészeti nevezéktan néhány kérdéséről. *Magyar Nyelvőr* 59–68.
- RÁCZ JÁNOS 1997. *Kétszáz magyar szőlőnév*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 208. sz. Budapest.
- SOLTÉSZ MIKLÓS (szerk.) 1998. *Gyümölcsfajtaismeret és -használat*. Budapest, Mezőgazda Kiadó.

KISS JENŐ

A RÓMAI BIRODALOM LEGIÓINAK NÉVADÁSA

1. A *legio* a római kori hadsereg legnagyobb szervezeti egysége volt. (A *legio* szó a latin *legere* 'kiválaszt, összegyűjt' igéből származik. A római *legiókhoz* l. részletesen RITTERLING 1924–25; LE BOHEC 2000.) A római királyság korában (Kr. e. 753?–509) a *legio* az egész hadsereget jelentette, amely mintegy 3000 főből állt. Később a köztársaságkorban (Kr. e. 509–27) a hadsereg létszámát megemelték és azt két 4500 fős *legiora* osztották, amelyek parancsnoka a két *consul* volt. Háborús helyzet esetén gyakori volt új *legiók* felállítása: a második pun háború idején (Kr. e. 218–201) például húszra nőtt a számuk. A mariusi hadseregreformmal (Kr. e. 105 körül) egy *legio* létszáma 6000 főre emelkedett, ez a szám a kései császárkorig állandó maradt, amikor is a *legiókat* gyorsan mozgó 1000 fős csapatokra osztották.

A *legiók* száma a Iulius Caesar halálát követő polgárháborús időszakban 60-ra duzzadt fel, ezek nagy részét Augustus uralkodása kezdetén leszerelték, így a császárkor elején (Kr. e. 27) a római hadseregnek 28 *legioja* volt. A harcok során néhányat az ellenség teljes egészében elpusztított, de a császárok újakat is állítottak fel; így a

császárszárkor folyamán a segédc csapatok mellett mintegy 30 *legio* alkotta a Római Birodalom hadseregét. Ezek névadásával foglalkozunk az alábbiakban.

2. A császárszárkorban a *legio*ok neve minden esetben több – minimum két – névelemből állt. (A római hadsereg különféle csapattestjeinek elnevezéseiről összefoglalóan ld. TÓTH-SZABÓ 1999: 111–115.) Az első elem mindig a *legio* szó, a második a csapat sorszáma I-től XXX-ig, ezután következhetett a *legio* elnevezése, például *Adiutrix* ('segítő'). Egy sorszámot eltérő elnevezéssel, illetve egy elnevezést eltérő sorszámmal több *legio* is viselhetett, mivel a harcok során megsemmisülhettek a csapatok és a császárszárkor során újakat is felállítottak. Olyan csapat is akadt, amelynek nem volt külön elnevezése, csak sorszáma. Ilyen volt a *legio XVII*, a *legio XVIII* és a *legio XIX*, amelyeket Kr. u. 9-ben semmisítettek meg a germánok a teutoburgi erdőben; az elpusztult *legio*ok sorszámaát ezután soha többé nem adták más csapatnak. A köztársaságszárkorban létrehozott *legio*ok a sorszámauk mellé a császárszárkorban sajátos elnevezéseket kaphattak. Ezen elnevezések igen változatosak voltak, eredetük szempontjából öt csoportba oszthatjuk őket.

1. A csapat viselhetette az őt létrehozó személy (általában a császár) nevét:

- *legio II Augusta* → A csapatot Augustus császár állította fel.
- *legio III Augusta* → A csapatot Augustus császár állította fel.
- *legio VIII Augusta* → A csapatot a köztársaságszárkorban hozták létre, később Augustus császár nevét kapta meg.
- *legio VII Claudia* → A csapat katonái Kr. u. 42-ben levertek egy Claudius császár elleni lázadást, így a császár kitüntetésképpen saját *cognomenéről* nevezte el a *legiót*.
- *legio XI Claudia* → A csapat katonái Kr. u. 42-ben levertek egy Claudius császár elleni lázadást, így a császár kitüntetésképpen saját *cognomenéről* nevezte el a *legiót*.
- *legio XXII Deiotariana* → Az elnevezés Deiotarus Róma-barát galata uralkodó nevéből ered, akinek csapatait Augustus Kr. e. 25-ben *legióvá* szervezte.
- *legio IV Flavia* → A harcok során megfogyatkozott *legio IV Macedonicá-t* Titus Flavius Vespasianus császár szervezte újjá Kr. u. 70 körül, *IV Flavia* néven. A csapat az ő *nomen gentilijéről* kapta a nevét.
- *legio XVI Flavia* → A szintén megfogyatkozott *legio XVI Gallicá-t* Titus Flavius Vespasianus császár szervezte újjá Kr. u. 70 körül, *XVI Flavia* néven. A *legio* az ő *nomen gentilijét* viseli.
- *legio VII Galbiana* → A *legiót* Servius Sulpicius Galba hispaniai helytartó (később császár) hozta létre Kr. u. 68-ban. A csapat később beolvadt a *legio VII Geminá-ba*.
- *legio I Macriana Liberatrix* → 'Macer felszabadító *legiója*'. A csapatot Kr. u. 68-ban Lucius Clodius Macer, Africa provincia helytartója állította fel és saját *cognomenéről* nevezte el.
- *legio II Traiana* → A csapatot Marcus Ulpius Traianus császár állította fel Kr. u. 104-ben, a *legio* az ő *cognomenét* viseli.
- *legio XXX Ulpia* → A csapatot Marcus Ulpius Traianus császár állította fel Kr. u. 104-ben, a *legio* az ő *nomen gentilijét* viseli.

2. A csapat viselhetette a védőistene nevét:

- *legio XV Apollinaris* → A csapat védőistenéről, Apollóról kapta a nevét.

- *legio I Minervia* → A csapat védőistenéről, Minerváról kapta a nevét.
 - *legio XV Primigenia* → A *legiot* Caligula császár állította fel Kr. u. 39-ben, a csapat neve Fortuna istennő egyik melléknevéből, a Primigeniából származik.
 - *legio XXII Primigenia* → A *legiot* Caligula császár állította fel Kr. u. 39-ben, a csapat neve Fortuna istennő egyik melléknevéből, a Primigeniából származik.
3. A csapat viselhette a földrajzi terület (provincia, város) nevét:
- a) ahol felállították,
 - b) ahol állomásozott,
 - c) ahonnan sorozták a katonákat,
 - d) ahová irányult a hadjárat,
 - e) ahová letelepítették a kiszolgált katonákat.
- *legio III Cyrenaica* → A csapat az észak-afrikai Cyrene városáról kapta a nevét.
 - *legio X Fretensis* → A *legio* a *Fretum Siculum*-ról, az Italia és Sicilia között húzódó keskeny tengerszorosról kapta a nevét (ma Messinai-szoros), amelyet a csapat katonái őriztek.
 - *legio III Gallica* → A csapat Gallia római provinciáról kapta a nevét.
 - *legio XVI Gallica* → A csapat Gallia római provinciáról kapta a nevét.
 - *legio I Germanica* → A csapat a germánok elleni hadjáratokban való részvételéről kapta a nevét.
 - *legio IX Hispana* → A csapat Hispania római provinciáról kapta a nevét, ahol Augustus idején kitüntette magát a cantabriaiak elleni hadjáratban.
 - *legio I Italica* → A *legio* nevét Italiáról kapta, bár katonáit Britanniából és a két Germaniából sorozták.
 - *legio II Italica* → A csapatot Marcus Aurelius császár állította fel Italia védelmére Kr. u. 168-ban, a markomann háborúk idején.
 - *legio III Italica* → A csapatot Marcus Aurelius császár állította fel Italia védelmére Kr. u. 168-ban, a markomann háborúk idején.
 - *legio IV Macedonica* → A *legio* nevét Macedonia római provinciáról kapta.
 - *legio V Macedonica* → A *legio* nevét Macedonia római provinciáról kapta, ahol Kr. e. 30. és Kr. u. 6. között állomásozott.
 - *legio I Parthica* → A csapatot Septimius Severus császár hozta létre a parthusok elleni hadjáratához Kr. u. 197-ben.
 - *legio II Parthica* → A csapatot Septimius Severus császár hozta létre a parthusok elleni hadjáratához Kr. u. 197-ben.
 - *legio III Parthica* → A csapatot Septimius Severus császár hozta létre a parthusok elleni hadjáratához Kr. u. 197-ben.
 - *legio IV Scythica* → A csapatot Marcus Antonius állította fel Kr. e. 40 körül, a scytha törzsek elleni hadjáratához.
4. A csapat viselhetett tulajdonságra utaló elnevezést:
- *legio V Alaudae* → 'pacsirták'. Iulius Caesar galliai hadjárata alatt gall származású katonákból álló kisebb különítményeket hozott létre, ők őrizték az Alpok hágóit; ezeket később legióvá szervezte és megadta nekik a római polgárjogot. A gall

származású katonák sisakjaikon színes pacsirtatollakat viseltek, talán valamiféle korábbi törzsi hagyományból kifolyólag.

- *legio VI Ferrata* → 'vasból való, páncélozott'. A csapat talán a katonák által viselt páncéltöztetről kapta a nevét.
- *legio XII Fulminata* → 'villámló'. A csapat talán onnan kaphatta a nevét, hogy a katonák pajzsán villámköteg vagy villámot szóró Iuppiter-ábrázolás volt.
- *legio XXI Rapax* → 'rohanó'. A *legiot* Augustus korábbi egységekből hozta létre Kr. e. 30 körül. A csapatot Kr. u. 92 körül a szarmaták megsemmisítik, ezután már nem szervezik újjá.
- *legio XX Valeria Victrix* → A *legiot* Augustus korábbi egységekből hozta létre Kr. e. 30 körül. Nevének jelentése nem egyértelmű: 'győzedelmes fekete sas' (latin *valeria* 'fekete sas') vagy 'bátor és győzedelmes'.
- *legio VI Victrix* → 'győzedelmes'. A csapat valamikor a Kr. u. 1. század elején kapta a nevét.

5. A csapat viselhetett felállításának körülményeire utaló nevet:

- *legio I Adiutrix* → 'segítő'. A csapatot Kr. u. 68 körül, polgárháborús időszakban állították fel a misenumi flotta katonáiból.
- *legio II Adiutrix* → 'segítő'. A csapatot Kr. u. 69–70 körül állította fel Vespasianus császár a ravennai flotta katonáiból.
- *legio VII Gemina* → 'iker'. A csapatot Vespasianus császár hozta létre a *legio VII Galbiana* és a megfogyatkozott *legio I Germanica* katonáiból Kr. u. 70 körül.
- *legio X Gemina* → 'iker'. A komoly veszteséget szenvedett *legiot* Augustus császár több megfogyatkozott csapat katonáiból egészítette ki. Az elnevezés erre a körülményre utal.
- *legio XIII Gemina* → 'iker'. A komoly veszteséget szenvedett *legiot* Augustus császár több megfogyatkozott csapat katonáiból egészítette ki. Az elnevezés erre a körülményre utal.
- *legio XIV Gemina* → 'iker'. A komoly veszteséget szenvedett *legiot* Augustus császár több megfogyatkozott csapat katonáiból egészítette ki. Az elnevezés erre a körülményre utal.

3. A legiok a fent említett háromelemű név után esetenként viselhettek még ún. kitüntető jelzőket, amelyeket a császár adományozhatott a magát harcban kitüntető csapatnak. (A kitüntető jelzőkhöz ld. bővebben FITZ 1983.) Az ilyen típusú jelzők általában a 2–3. században voltak jellemzőek. A kitüntető jelző kétféle lehetett: pozitív tulajdonságot jelölő, illetve a császár nevéből képzett jelző. Ez utóbbiból egy csapat mindig csak az éppen uralkodó császár nevéből képzett címet viselhetette, a korábbi ilyen jellegű jelzőket ekkor elhagyták (TÓTH–SZABÓ 1999: 112).

1. Pozitív tulajdonságot kifejező jelzők

fidelis constans: 'hűséges és állhatatos'

pia constans: 'kegyes és állhatatos'

pia fidelis: 'kegyes és hűséges'

2. A császár nevéből képzett jelzők

Domitiana: Domitianus császár nevéből (Kr. u. 81–96)

Commoda: Commodus (180–192)

Antoniniana: Caracalla (felvett nevén Marcus Aurelius Antoninus, 211–217)

Severiana: Severus Alexander (222–235)

Maximiniana: Maximinus Thrax (235–238)

Pupiena: Pupienus (238)

Balbina: Balbinus (238)

Gordiana: III. Gordianus (238–244)

Philippiana: Philippus Arabs (244–249)

Deciana: Traianus Decius (249–251)

Galliana: Trebonianus Gallus (251–253)

Valeriana: Valerianus (253–260)

Galliena: Gallienus (253–268)

Postumiana: Postumus (260–268)

Claudiana: II. Claudius Gothicus (268–270)

Aureliana: Aurelianus (270–275)

Probiana: Probus (276–282)

Cariniana: Carinus (283–285)

Numeriana: Numerianus (283–284)

Diocletiana: Diocletianus (284–305)

Maximiana: Maximianus (286–305, 307–308)

4. Végül nézzük meg példaképpen, hogy a Pannoniában fontos szerepet játszó egyik legionnak, a *legio X Geminá*-nak (FITZ 1983: 29, 3; 52, 148–151; 107, 396–402; 157, 605–606) milyen elnevezéseit ismerjük a Kr. u. 1. század elejétől 244-ig terjedő, megközelítőleg két és fél évszázadot felölelő időszakból:

legio X Gemina – Kr. u. 89 előtt

legio X Gemina pia fidelis Domitiana – Kr. u. 89–96

legio X Gemina Antoniniana – Kr. u. 212–217

legio X Gemina pia fidelis Severiana – Kr. u. 222–235

legio X Gemina Gordiana – Kr. u. 239–244

Hivatkozott irodalom:

FITZ, JENŐ 1983. *Honorific titles of Roman military units in the 3rd century*. Budapest–Bonn.

LE BOHEC, YANN (ed.) 2000. *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*. Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines, Nouvelle série № 20. Lyon.

RITTERLING, EMIL 1924–25. *Legio*. In: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* XII. 1211–1829.

TÓTH ISTVÁN–SZABÓ ÁDÁM 1999. *Bevezetés a római feliratok világába*. Pécs.

ÚJ PATIKANEVEINK

1. ÖRDÖG FERENC két dolgozatában foglalkozott a patikanevekkel (ÖRDÖG 1980, 1996). E munkákban rámutat arra, hogy a patikanevek a cégnevekből alakultak ki, de jellegüket tekintve annyira eltávolodtak attól, hogy indokolt külön névtípusnak tekinteni, és névélettani, névrendszertani szempontból elvégezni vizsgálatát. Az alapos, művelődéstörténeti szempontból érdekes tanulmány nemcsak beváltja az ígéretet: rendszerez és rámutat e névadási gyakorlat művelődéstörténeti jelentőségére, hanem továbbgondolásra is ösztönöz. A szerző dolgozatának záró részében utal arra, hogy milyen sajátos színfoltja tűnt el a magyar névadási szokásoknak a patikák államosításával, amikor is a gyógyszerertári hálózat tagjaként a szép, egyedítő patikanevek helyett sorszámok jelentek meg a *Gyógyszerertár* „név” után. Mindezek késztettek arra, hogy az immár magánosított patikák neve után érdeklődjem: vajon valóra vált-e ÖRDÖG FERENC reménye: „...történelmi patikaneveink egy része (világiak és vallásos témájúak) megmenekül a teljes feledéstől.”

2. Mielőtt a mai, magánosított patikák névtípusait vizsgálnám, az összehasonlítás miatt néhány adatot közlök az államosított időszakból. Forrásom a Veszprém megye földrajzi nevei I–IV. kötete (ÖRDÖG FERENC–BALOGH LAJOS 1982, 1987, 1991, 2000). Az összegyűjtött névanyagban 25 településen írtunk össze patikákat, összesen 45 locust, 53 néven. Ezek közül a gyűjtés-ellenőrzés idején (1970–80-as évek) 33 locus jelölt működő patikát 40 névvel.

A patikanevek vizsgálata azt mutatta, hogy ebben az időszakban csak a városokban vannak névvel megnevezett gyógyszerertárok. Így: Veszprém: *Arany Oroszlán Patika*, *Fekete Sas Patika*, *Angyal Patika*; Pápa: *Minka Patika*, *Mizeri Patika*, *Piacsek Patika*; Balatonfüred: *Oroszlán Gyógyszerertár*; Devecser: *Balogh Patika*; Várpalota: *Csengetős Patika* [*Kabay János Gyógyszerertár*]. A népi adatközlők által ismertett ezen patikanevek mellett a már nem működő patikák neveit is összeírtuk. Így: Devecser: *Balog Patika*; Lovászpátóna: *Bogdándi* (így, volt tulajdonosáról); Pápa: *Karlovic Patika*; Várpalota: *Rácsos Patika*; Veszprém: *Arany Oroszlán*: *Oroszlán Patika*. – Mindezek a nevek a cégnevekből öröklött, illetve a tulajdonosra utaló típusok. Gyűjteményünkben azonban legtöbbször csak a *Patika*, *Gyógyszerertár* megnevezés szerepel a gyógyszerertárok jelölőjeként. E névtípus elterjedését a sorszámozott patikákon kívül az is segíthette, hogy az 1960-as években kiépülő gyógyszerertári hálózaton belül a kis településeken létrehozott egészségügyi szolgáltatás megkülönböztetést nem kívánt.

A névadás szempontjából érdekes azonban az, hogy a rendelkezésre álló jelölők közül mit választ a közösség. A Veszprém megyei földrajzi nevek gyűjteménye azt mutatja, hogy a történetileg is régebbi, archaikusabb *patika* szó a használatosabb. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a hivatalos névhasználatú *gyógyszerertár* is nagyon nagy mértékben hódít. Csak *Patika* elnevezést 8, *Gyógyszerertár*-t 6 esetben közöltek adatközlőink. Legtöbbször mindkét név forgalomban van. *Patika*: *Gyógyszerertár* formában 11, *Gyógyszerertár*: *Patika* alakban 1 adatot jegyeztünk fel. Háromszor fordul elő a *Régi gyógyszerertár*, kétszer a *Régi patika*. A *Régi gyógyszerertár*: *Régi patika* párban egy, az *Új gyógyszerertár*: *Új patika* párban szintén egy adatunk volt. Az „igazi” patikanevekkel rendelkező adatok között 11 a *patika* utótag, s mindössze két esetben szerepel a *gyógyszerertár*. Érdekes, hogy a népi névgyűjtésben a *Bogdándi*, az

Aranyoroszlán nevekből a fogalom megnevezése hiányzik. Két esetben a volt gyógyszerár neve *Patikaház*.

3. A gyógyszertárak privatizációját az Egészségügyi Közlönyben megjelent a „Gyógyszertárak létesítéséről és működésük egyes szabályairól szóló az 1994. évi LIX., valamint az 1995. évi LXVIII. törvényekkel módosított 1994. évi LIV. törvény” szabja meg. A Veszprém megyében jelenleg működő gyógyszertárak nevét a Matáv 2002-es Veszprém megyei telefonkönyveiből, az Internetről (<http://www.egeszsegkalauz.hu>), illetve a Veszprém Megyei Gyógyszerész Kamara szíves közléséből gyűjtöttem össze.

A megyében e szerint 50 településen 89 patika működik. 8 *Gyógyszertár* néven szerepel. A 81 névvel rendelkező gyógyszerár 72-féle néven osztozik.

ÖRDÖG FERENC osztályozását követve világi és vallásos patikanevek csoportját különböztethetjük meg.

A) Világi témájú nevek

a) A legrégebbi patikanévtípus a címertanból ismert, **állatnevekből** alkotott névfajta. Anyagunkból az alábbiak sorolhatók ide: *Arany Holló Gyógyszertár*, *Arany Holló Patika*, *Arany Oroszlán Patika*, *Aranyasarvas Gyógyszertár*, *Fekete Sas Gyógyszertár*, *Griff Gyógyszertár*, *Oroszlán Gyógyszertár*, *Pelikán Patika*. A patikák száma 8, a nevek hétfélék. Feltűnő az *arany* színnév jelzőkénti használata.

b) ÖRDÖG FERENC a XVII. sz.-ig vezeti vissza a **nemzeti és hazafias** nevek típusát. Anyagunkból ide soroltam: *Gizella Gyógyszertár*, *Juliánus Patika*, *Kabay János Patika*, *Semmelweis Gyógyszertár*. Számuk 4.

c) Az **antikvítás** egészséggel kapcsolatos alakjai, jelvényei hazánkban a klasszicizmus korától adnak patikaneveket. Ide tartozik az *Aesculap Gyógyszertár*, *Diana Patika*, *Kígyó Gyógyszertár* (2), *Paracelsus Patika*. Összesen 5 gyógyszerár, 4 név.

d) A patikai **munkaeszközök** szerepelnek a névben: *Aranyomszár Patika*, *Calix Patika*, *Ezüst Kehely Gyógyszertár*. Számuk 3.

e) **Fantázianeve**eknek tekintem azokat a neveket, amelyek a funkcióval semmiféle kapcsolatban nincsenek, noha szimbolikus jelentést tulajdoníthatunk nekik: *Ametiszt Patika* (2), *Aranyhíd Gyógyszertár*, *Elixír Gyógyszertár*, *Forrás Patika*, *Gyógyír Gyógyszertár*, *Perfect Gyógyszertár*. 7 patika, 6 név.

f) A **tulajdonos** nevét viseli négy patika: *Deák Patika*, *Karlowitz Gyógyszertár*, *Stark Patika*, *Valentin Gyógyszertár*.

g) **Keresznév** vált a patika névadójává három esetben: *Erzsébet Gyógyszertár*, *György Gyógyszertár*, *Krisztina Patika*.

h) Gyakori azon patikanevek típusa, amelyek **földrajzi helyet, tájékozódási pontot** foglalnak magukban. Így a *Centrum Patika*, *Dózsavárosi Patika*, *Dudari Gyógyszertár*, *Jutasi úti Gyógyszertár*, *Rendeki Patika*, *Tésidombi Patika*. Hat nevet soroltam ide.

i) Arányaiban nagy számú a növények, főleg **gyógynövények** nevéből alakult patikanév. ÖRDÖGNél e névtípus nem szerepel. *Bojtorján Patika*, *Belladonna Gyógyszertár*, *Ezüsthárs Patika*, *Fagyöngy Gyógyszertár*, *Fehér Üröm Gyógyszertár*, *Hárs-Körös Patika*, *Kamilla Gyógyszertár*, *Kék Encián Gyógyszertár*, *Levendula Gyógyszertár*, *Mandragóra Gyógyszertár*, *Nyír Gyógyszertár*, *Páfrány Patika*, *Plantagó Gyógyszertár*, *Rozmaring Gyógyszertár*, *Salvia Gyógyszertár*, *Tátorján Gyógyszertár*. Számuk 16.

B) Vallásos témájú nevek

a) E típusban a **szentek nevei** vezetnek. 15 patikát 11 névvel neveznek meg: *Szent Anna Gyógyszertár*, *Szent Anna Patika* (2), *Szent Ágnes Patika*, *Szent Benedek Gyógyszertár*, *Szent Bernát Gyógyszertár* (2), *Szent Erzsébet Patika*, *Szent Flórián Patika*, *Szent György Patika*, *Szent Hubertus Patika*, *Szent István Gyógyszertár*, *Szent László Gyógyszertár* (2), *Szent Márk Gyógyszertár*.

b) A **vallásos élet** témakörébe tartozik az *Angyal Gyógyszertár*, az *Apostol Gyógyszertár*, a *Gondviselés Gyógyszertár*, az *Őrangyal Gyógyszertár* (2), a *Salvator Gyógyszertár* név. Művelődéstörténeti alapon ugyancsak ide kell sorolnunk a *Gránátalma Gyógyszertárt*, ugyanis tudjuk, hogy Pápán irgalmas rend működött, s gyógyszertáruk is volt e néven. Ugyancsak ide tartozónak érzem a *Patrona Gyógyszertár-t* és a *Pax Gyógyszertár-t* (2). A 10 patika 8-féle nevet visel. A vallásos nevek száma összesen 19, amivel 25 gyógyszertárt neveznek meg.

4. Megállapíthatjuk, hogy a névadás gazdag, tizenegyféle névtípusból választottak a névadók. Köztük hagyományosak, de új patikanév-fajta is van (növénynevek).

Ha összehasonlítjuk a két nagy névcsoportot, azt látjuk, hogy az ún. világi neveknek van nagyobb kedveltsége. Ezek közül is feltűnő a nagyszámú gyógynövénynév, mely a vezető helyet foglalja el az összes névtípus között. Ez minden bizonnyal a természetgyógyászat iránti érdeklődés hatása. Szépek ezek a nevek, természetesekek, – különösen ha a hagyományos, tipikus patikanevekkel (állatnevekből alkotott vagy a klasszicisztikus patikanevek) vetjük össze, amelyek mögül a mai társadalomból általában hiányoznak a művelődéstörténeti ismeretek, s így lassan e nevek kategóriát váltanak, fantázianévvé lesznek. Kevés a patikai munkaeszközre utaló név, s ezek szimbolikus jellegéhez hasonló az ún. fantázianevek csoportja. A XVIII. század végére nyúlik vissza, de a két háború között dívik a helymegjelölés mint patikanév. Erre is van adatunk. A tulajdonos neve praktikus, netán üzleti célokat szolgál. Ezzel kapcsolatos lehet a keresztnévvel való elnevezés. Bár az adat kevés (3), a férfi és női nevek aránya (1: 2) az utóbbi javára billen. Ezek a nevek kellemes érzést ébresztenek – ugyanúgy, mint pl. a hasonló módon elnevezett nagyszámú virágüzlet.

A patikanevek tipizálása nem könnyű, a helyes besoroláshoz „háttértudás”-ra van szükség. Így pl., hogy a *Gizella Gyógyszertár* nemzeti, hazafias név, s nem keresztnév, igényli azt az ismeretet, hogy e patika Veszprémben, a királynék városában van. A *Gránátalma Gyógyszertár-t* sem soroljuk a gyógynövényekről elnevezettek közé, ha tudjuk, hogy pápai, ahol irgalmas rend működött, s hogy a gránátalma a rend jelvénye.

Nagyszámú a vallásos nevű patika. Különösen kedvelt a szentek nevével elnevezni a gyógyszertárt. Feltűnő bizonyos vallásos névtípusok hiánya, így pl. a Mária-kultuszra utalók (*Patrona*?); Jézus attribútumai közül a *Gondviselés*, a *Salvator* található meg. A vallásos, a szentek nevének adásában nagy szerepe van a hagyomány mellett a lokálpatriotizmusnak. Így pl. Zircen, a ciszterciták székhelyén patikanév a *Szent Bernát*, Márkón *Szent Márk* a templom védőszentje, s ezt a nevet kapta a gyógyszertár is. Sümegen, ahol *Szent Flórián*-nak különös tisztelete van, gyógyszertár névadója lett.

A két névcsoport viszonyát számokkal kifejezve azt látjuk, hogy a világi nevek az összes név 76,5%-át teszik ki, a vallásos nevek pedig 23,4%-át adják. ÖRDÖG FERENC tanulmányában a világi és vallásos nevek aránya: 58%: 42%.

Feltűnő a névadásban, hogy szinte minden névtípusban van idegen, latin névforma. Ezek: *Aesculap*, *Belladonna*, *Calix*, *Centrum*, *Diana*, *Elixir*, *Paracelsus*, *Patrona*, *Pax* (2), *Perfect*, *Plantagó*, *Salvator*, *Salvia*. Oka több lehet, a *Belladonna* ('nadragulya'), *Plantagó* ('útifű') esetében minden bizonnyal esztétikai.

A patikák névadási divatjában feltűnő az a változás, ami a fogalom megnevezésének változásában végbe ment. A Veszprém megye földrajzi neveinek I–IV. kötetében elsődlegesen a *patika* szó jelöli az üzletet, a mai névanyagban azonban az előbb még hivatalosnak tűnő *gyógyszertár* veszi át a vezető szerepet. A Veszprém megyében ma található 81 patika nevében 27-szer szerepel a *patika*, és 54-szer a *gyógyszertár* szó. A *Gyógyszertár* 8-szor fordul elő tulajdonnévként. Valamiféle tendenciát felfedezni abban, hogy milyen típusú nevek mellett, milyen körülmények között választja a névadó a *gyógyszertár*, illetve a *patika* megnevezést, nem lehet. Több esetben fordul elő, hogy a jelzős szerkezetű azonos név mind a *patika*, mind a *gyógyszertár* alaptaggal megtalálható. Pl. *Szent Anna Gyógyszertár*, vagy *Szent Anna Patika*.

5. ÖRDÖG FERENC vizsgálta a patikanevek nyelvi eszközeit is. Azt találta, hogy fele-fele arányban tulajdon-, illetve köznévi eredetűek, az utóbbiak szintén fele-fele arányban tőszók, illetve jelzős szerkezetek. Anyagunkban a 81 névvel rendelkező patika elnevezése mindig tartalmazza a *patika* vagy *gyógyszertár* köznevet, s ennek jelzője lehet tulajdonnév vagy köznév. Szófaji megoszlásuk: tulajdonnév 32 (közte a szentek neve); köznév 43. Az utóbbiból tőszó 32, jelzős szerkezet 11, benne az *arany* 6, az *ezüst* 2, a *fehér*, a *fekete*, a *kék* egyszer-szám szerint fordul elő. A jelzett szavak hét esetben állatot, háromszor növényt, egyszer tárgyat jelölők. Öt esetben helynévből származó -i képzős elem a *patika* jelzője.

6. Dolgozatomban egy megye – Veszprém – új, magánosított gyógyszertárainak elnevezését vizsgáltam. A látszólag könnyű feladat számtalan besorolási, tipizálási nehézséget tartalmaz. A forrásokban sokszor szerepelnek különböző alakban a nevek, hol a *patiká*-t, hol a *gyógyszertár*-t használják ugyanazon név mellett. A feldolgozásban a telefonkönyvben található alakot tartottam meg. Ugyancsak megtartottam a nevek helyesírását. A névadás indítékait csak élő gyűjtéssel, a névadótól tudhatnánk meg hitelesen. Ez sok esetben megkönnyítené a besorolást, rámutatna a művelődéstörténeti háttérre, lehetővé tenné a névtípusok területi, felekezet szerinti megoszlásának vizsgálatát is. Segítené annak megállapításában, hogy a jelenleg vizsgált, tulajdonképpen hivatalos névadással szemben mi az élőnyelvi nyelvhasználat, s a *patika* ~ *gyógyszertár* szinonimák közül melyik a népi nyelv, s valóban van-e eltolódás a *gyógyszertár* javára a köznyelvben.

A névanyagból kitűnik, hogy élnek hagyományos névtípusok, s születnek újak, divatnevek. Érdekelt, hogy a hagyományos patikanevek képeznek-e folytonosságot az államosítás előtti patikanevekkel. A Veszprém Megyei Levéltárban található „egyesített pénztári napló” nevet viselő dokumentum szerint az 1950-ben végrehajtott államosításakor 46 gyógyszertár működött a megyében, s ebből 27-et felsorol. Névvél 13-at ad meg a mai megye területéről. Ezek: *Szent László* (Csabrendek), *Kővágó* (Kővágóórs), *Megváltó* (Magyargencs), *Aranykalász* (Nyárad), *Szent Anna* (Pápa), *Városi Gyógyszertár* (Pápa), *Megváltó* (Pápateszér), *Aranyzarvas* (Szentgál), *Isteni Gondviselés* (Somlósölös), *Oroszlán* (Tapolca), *Páduai Szent Antal* (Veszprém), *Fekete Sas* (Veszprém), *Szent Bernát* (Zirc). Egyéb levéltári közlésből: *Őrangyal*, *A*

gránátalmához (Pápa), *Arany Oroszlán* (Veszprém), *Jézus Szíve* (Tapolca), *Isteni Gondviselés* (Csögle). [Köszönöm a levéltárban Somfai Balázs segítségét.] Ezek közül csupán a pápai *Szent Anna*, a gránátalmához, *Őrangyal*, a szentgáli *Aranyszarvas*, a veszprémi *Arany Oroszlán*, *Fekete Sas*, a zirci *Szent Bernát* tartja meg a folyamatosságot. Az eltűnt 11 névből 4 világi név, 7 egyházi. Az utóbbiak sorsa így alakult: egy településen ma nincs patika, egy helyen csak *Gyógyszertár* a patika neve. A *Megváltó* ma *Levendula*, az *Isteni Gondviselés* *Plantagó*, illetve *Angyal*, s a tapolcai két patikának is világi neve van. Bár e nevek kis számúak, a tendenciát mutatják: a hitélettel kapcsolatos vallásos nevek tűnnek el, vagy az újdivatú növénynévre cserélődnek.

7. A bevezetőben jelzett remények – egy megye patikaneveinek vizsgálata alapján – nem alaptalanok. Természetes a változás is, s úgy gondolom, nem rossz irányban történnek a módosulások. Figyelemre méltó a növénynevű patikák esetében egyrészt az, hogy a gyógynövények köréből választják a névadók a neveket, s ezzel a névadás szemlélete (kapcsolat a gyógyulással) hagyományozódik tovább. Másrészt a művelődéstörténettel is kapcsolatos ez a tendencia: jelzi a népesség műveltségi irányát, jelenét a klasszikus műveltséggel szemben. Érdemes lenne kihasználni a patikák névadásában a lakóközösségek szülőhelyhez való kötődését, a hagyományörzés igényét régi patikaneveink művelődéstörténeti értékeinek feltárásával, bemutatásával. Nem éréktelen tehát új patikaneveinkkel foglalkozni, mert igen sok területet érintő tanulsággal jár.

Hivatkozott irodalom:

- ÖRDÖG FERENC 1980. A patikanevek keletkezésmódjai. In: *Név és társadalom*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. Budapest. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. sz. 235–9.
- ÖRDÖG FERENC 1996. Eltűnt patikaneveink nyomában. *Pannon Tükör* 2. sz. 55–8.
- ÖRDÖG FERENC–BALOGH LAJOS (szerk.) 1982, 1987, 1991, 2000. *Veszprém megye földrajzi nevei* I–IV. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 156. sz., 171. sz., 186. sz., 194. sz.

VARGA MÁRIA

GYÓGYSZERTÁRNEVEINK MA

1. Bevezetés

ÖRDÖG FERENC egyik tanulmányában (ÖRDÖG 1980: A patikanevek keletkezésmódjai) az intézménynevek egy sajátos típusának névtani vizsgálatát végzi el: a gyógyszertárneveknek a történetét rajzolja meg a kezdetektől 1980-ig. Beszél a patikanevek kialakulásáról, ezeknek az egyéb cégérnevektől való elkülönüléséről, megadja a történeti gyógyszertárnevek jelentéstani tipológiáját, így jut el fejlődésrajzában a huszadik század második felének állapotáig, melyről a következőképpen vélekedik: „a patikanevek intézményes eltörlésével számos nyelvi művelődéstörténeti emlék ment feledésbe ... sorszámozásuk révén mai neveik egyáltalán nem informatívak” (ÖRDÖG 1980: 239). Az 1990-es évektől aztán a gyógyszertárak jó

része újra magántulajdonba került (vö. 1994. évi LIV. törvény a gyógyszerárak létesítéséről és működésük egyes szabályairól), s ezzel együtt újra megjelentek a jellegzetes patikanevek. Vajon a mai elnevezések mennyit őriztek meg az egykori névtípusokból? Hogyan viszonyul egymáshoz a patikanevek egykori és mai rendszere? Dolgozatomban a mai gyógyszerárnevek tipologizálásának vázlatát kísérelem meg bemutatni.

A tárgyalt gyógyszerárnevek forrása az Internet www.egeszsegkalauz.hu honlapja volt, amely célja szerint betűrendben tartalmazza az országban működő valamennyi patika nevét és címét. Az itt található adatokat összevetettem a Gyógyszerész Kamara szakkiadványának, a Gyógyszerész Almanach című gyűjteménynek (SZARVASHÁZI 1998, 2002) egyik fejezetével (Közforgalmú Gyógyszerárak: 399–594), amely a fenti adatokon túl a patika tulajdonosának (vezetőjének) nevét is feltünteti¹.

2.1. Gyógyszertár vagy Patika?

Kétségtelen, hogy az egyéni megkülönböztető névelemek vizsgálata a patikanevek kapcsán is több érdekességgel szolgál, mint az intézmény funkciójára utaló alaptagok számbavétele. Néhány megfigyelést azonban ez utóbbiak kapcsán is megtehetünk. A patikanevek mintegy kétharmadában (1509 névben, 68,84%) a *Gyógyszertár* funkcióra utaló alaptag szerepel, egyharmadában pedig vagy a *Patika* (654 név, 29,84%) vagy pedig valamely egyéb (29 névben, 1,32%) alaptag szerepel. Az egyéb alaptagok közül leggyakoribb a *Fiókgyógyszertár* (17 névben) megjelölés, több példát találunk a *Fiókpatika* (4 névben), illetve a *Pharma* (3 névben: *Biharpharma*, *Penta Pharma*, *Pharmasan*) elnevezésekre. 1–1 névben találkozunk még a *Magángyógyszertár*, az *Óspatika*, a *Referencia Patika* kifejezésekkel. További 2 névben (*Benkő*, *Vargáné és Tsai*; utóbbi 1998-ban még *Órangyal Gyógyszertár* néven) nincs funkcióra utaló alaptag. Itt jegyezzük meg, hogy létezik olyan eset is, amikor a gyógyszerár cégtábláján két funkcióra utaló alaptag is megtalálható: „*Opera Patika*” *Gyógyszertár* (Budapest) – a gyógyszerár hivatalos neve egyébként *Opera Patika*, ehhez az intézménynévhez kapcsolódik a cégtáblán mintegy magyarázó, értelmező elemként a *Gyógyszertár* megjelölés.

A patikanevek döntő többségében a megkülönböztető elem megelőzi az intézmény funkciójára utaló alaptagot, néhány olyan példát is találunk azonban, ahol, mintegy a régi fogadók címzéseire hasonlóan, az alaptag áll elől: pl. *Gyógyszertár a Megváltóhoz* (Budapest), *Patika a Mérleghez* (Tatabánya), *Patika Libra* (Dunaújváros), *Rákoshegy Patika a Megváltóhoz* (Budapest).

Néhány esetben arra is látunk példát, hogy fiókgyógyszertárak nevében nyelviileg is megjelenik az őket működtető közforgalmú gyógyszeráraktól való függőségi viszony: *Aranykereszt Gyógyszertár Fiókgyógyszertára* (Tiszaigar), *Fehér Holló Gyógyszertár*

¹ A kétféle forrás adatai egy ponton térnek el egymástól: az Almanachban több kisebb, egy-egy patikával rendelkező település gyógyszerára egyéni megkülönböztető névvel bír (ezek közül azonban jónéhány valós névértéke kétes: pl. *Gyógyszertár Szabadszentmihály*, *Gyógyszertár Kutas*, *Gyógyszertár Szulok* stb.), míg ezeket az Internetes anyag pusztá *Gyógyszertár* néven tartja számon. Az elektronikus lista kiegészítése az Almanachból e téren a gyógyszerárak pontos címének (út, házszám) eltérései miatt megbízhatóan nem lehetséges. Mindez a névvel ellátott és névvel el nem látott patikák számának arányát befolyásolja néhány százalékkal, a megkülönböztető elemek típusait, azok jellegzetességeit, arányait nem. A dolgozat statisztikai adatai a könnyebben hozzáférhető Internetes anyagra vonatkoznak.

Fiókgyógyszertára (Somogyvár), *Szegedi Platán Gyógyszertár* *Fiókgyógyszertára* (Tömörkény). Egyházi tulajdonosra mutat az *Irgalmasrend Gránátalma Patikája* (Pécs) elnevezés.

2.2. A gyógyszertárak megkülönböztető neveiről

A felsorolt 2192 gyógyszertár közül 1785-nek (81,43%) van megkülönböztető neve, 407-nek (18,57%) nincs egyéni elnevezése (ezeket az intézmény funkciójára utaló szavakkal azonosítják: 402 *Gyógyszertár*, 4 *Fiókgyógyszertár*, 1 *Fiókpatika*). A gyógyszertárak „elnevezéstelenségével” többnyire a kisebb települések kapcsán találkozunk, ahol egy (esetleg néhány) ilyen intézmény van: pl. Báránd, Gencsapáti, Mezőgyán, Nádasd, Nagyigmánd, Sarkadkeresztúr, Tarnaörs, Tiszaalpár stb. patikáinak esetében.

Az 1785 névvel ellátott patika 938-féle nevet visel (külön névnek számítva a *Szűz Mária* – *Boldogasszony*-típusú neveket, de egynek véve a helyesírási különbségeket mutató névformákat: pl. *Arany Kígyó* ~ *Aranykígyó*, *Főnix* ~ *Phoenix* ~ *Phőnix*, *Menta* ~ *Mentha*), a nevek átlagos megterheltsége 1,9. A helyzet tehát kedvezőbb, mint egy évszázaddal ezelőtt: ÖRDÖG 1899-es forrásában az 1347 címmel egyénített patika 162-féle néven osztozott, az átlagos névmegterheltség jóval magasabb (8,31) volt. Úgy tűnik tehát, hogy mai patikaneveink jóval változatosabbak, mint a történetiek.

Jól érzékelhető a változás még egy tekintetben. ÖRDÖG a patikanevek két nagyobb rétegét különíti el: megkülönböztet világi jellegű, illetve vallásos jellegű neveket. A szerző történeti áttekintéséből megtudjuk, hogy kezdetben a világi jellegű nevek hódítottak: a legrégebb, XVI. századi alapítású patikák egy kivétellel közönséges cégérneveket viseltek. A vallásos jellegű (katolikus) nevek előretörése csak a XVII. században kezdődött meg, ez a tendencia aztán a XVIII–XIX. században felerősödött, hogy 1899-re a vallásos nevek aránya elérje a 42%-ot. A mai névanyagot megvizsgálva könnyen feltűnhet a vallásos jellegű nevek jóval kisebb részaránya a korpuszon belül: míg 840-féle (89,55%) világi jellegűnek mondható nevet visel 1482 patika (83,03%), addig mindössze 98-féle (10,45%) vallásos jellegű néven osztozik 303 gyógyszertár (16,97%). ÖRDÖG 1899-es anyagában e kétféle réteg még közel azonos arányban található meg (világi jellegű nevek: 58%, vallásos jellegű nevek: 42%).

A ma leggyakoribb patikanevek a következők: 1. *Kígyó* 33: 1,85%; 2. *Szent István* (*Király*) 32: 1,79%; 3. *Borostyán*, *Korona* 21: 1,18%; 4. *Kamilla* 20: 1,12%; 5. *Órangyal* 18: 1%; 6. *Oroszlán* 17: 0,95%; 7. *Szent György* 15: 0,84%; 8. *Remény* 14: 0,78%; 9. *Aranykígyó*, *Fagyöngy* 13: 0,73%; 10. *Aranyas*, *Főnix*, *Megváltó* 12: 0,67%; 11. *Menta*, *Szent Anna*, *Szenháromság* 11: 0,62%; 12. *Aranykehely*, *Cédrus*, *Magyar Korona* 10: 0,56%. Összevetve a listát a leggyakoribb történeti gyógyszertárnevek felsorolásával (vö. ÖRDÖG 1980: 235. c) pont alatt) azt találjuk, hogy a két korszakban a 10 leggyakoribb név közül 4 egyezik: *Megváltó*, *Órangyal*, *Remény*, *Szent István*. Érdemes megjegyezni, hogy az egyező nevek lényegében a vallásos jellegű patikanevek közül kerülnek ki. További két, egykor a 10 leggyakoribb között számon tartott gyógyszertárnév (*Magyar Korona*, *Szenháromság*) pedig még ma is azok között a patikaelnevezések között szerepel, amelyekből legalább tíz van az országban.

A mai patikaneveket a következő típusokba sorolhatjuk:

2.2.1. A megkülönböztető elem legtöbbször a **gyógyszertár helyére utal** (370 névben, 20,73%). A megkülönböztető elem megjelölheti azt az *utat*, *utcát*, amelyben a patika található (146 név): pl. *Andrássy*, *Besztercei*, *Damjanich*, *Krisztina*, *Szigony*, *Tölgyfa*. Néhány esetben a patikanév útra, utcára utal ugyan, de ez nem esik egybe azzal az utcával, amelyikben a gyógyszertár ténylegesen megtalálható. Ilyenkor a patikanév vagy egy közeli, ismert útra, térre mutat (pl. *Búza Téri* [Miskolc – a 2.2.1.-es részben csak a vidéki gyógyszertárak mellett jelölöm a települést, a budapesti patikák mellé nem írok településnevet], *Körönd*, *Madách téri*, *Nagyvárad*, *Oktogon*), vagy pedig a patika utcájának régi nevét őrzi (pl. *Károly Utcai*, *Virág u.-i* [Monor], *Zrínyi utcai* [Hódmezővásárhely]).

A patika neve utalhat a **helységre**, amelyben a gyógyszertár található (76 név). A patikanévben a helység neve vagy *-i* képzős formájában (pl. *Békésszentandrás*i, *Biharkeresztes*i, *Mikepércsi*, *Nyíracsa*dí, *Veméndi*), vagy pusztai helységnévként (*Balatszentgyörgy*, *Baracska*, *Csengele*, *Kisláng*, *Levelek*, *Maroslelle*, *Rajka*, *Vámosgyörk*) jelenik meg. Régies *-i* képzős formát őríz a *Gyevi* (Szeged – Algyő) megkülönböztető elem. Megjelenhet a település neve hivatalos, teljes formájában (l. fent), de megjelenhet a helyiek és a környékiek által használt rövidített formában is (az utótagra rövidülve: *Ábrányi* [Nyírábrány], *Rendeki* [Csabrendek]; *Endrőd* [Gyomaendrőd], *Fenyves* [Balatonfenyves], *Karász* [Nyírkarász]); az előtagra rövidülve: *Szigeti* [Szigetvár]; *Füzes* [Füzesgyarmat], *Szamos* [Szamosszeg]).

Utalhat a patikanév **városrésze**re (75 név). Megjegyezhetjük, hogy nyelviileg a városrésze utaló megkülönböztető elemek többsége is *-i* képzős (pl. *Adyvárosi* [Győr], *Budafoki*, *Sashalmi*, *Újpesti*, *Vízvárosi*), néhány pusztai helynév (*Aquincum*, *Budagyöngye*, *Soroksár*, *Sóstó* [Székesfehérvár], *Újpalota*, *Vizafogó*).

A patikanév utalhat a gyógyszertár közelében lévő **nevezetességre** (59 név). A nevezetesség lehet ismert épület (pl. *Országház*, *Stadion*); kórház (pl. *Honvéd*, *Klinikák*); színház, mozi (pl. *Erkel*, *Opera*, *Uránia*); áruház (pl. *Centrum*, *Flórián*, *Pólus*); vasútállomás (pl. *Déli*); fürdő (pl. *Fürdő* [Hajdúszoboszló], *Gyógyüdülő* [Gyula]); vendéglő (pl. *Szép Ilona*); park, liget, fasor (pl. *Gesztenyesor* [Tamási], *Nagyerdei* [Debrecen], *Népkert* [Miskolc], *Városliget*); szobor (pl. *Országalma* [Székesfehérvár]).

Ritkán az is előfordul, hogy a patika neve kisebb-nagyobb **tájegységre** utal (14 név): pl. *Dunakanyar* (Verőce), *Hajdú* (Hajdúböszörmény), *Hanság* (Kapuvár), *Jász* (Jászfelsőszentgyörgy), *Ormánság* (Vajszló).

2.2.2. A patikanevek sok esetben valamely **szentre**, **szentségre** utalnak (233 név, 13,05%). Összesen 61 szent, szentség neve jelenik meg megkülönböztető elemként. A leggyakrabban a következő szentekre, szentségekre utalnak patikaneveink: angyalok (18 *Őrangyal*, 5 *Angyal*, 1 *Arkangyal*, 1 *Gábiel Arkangyal*, 1 *Védangyal*, 1 *Angelus*, 2 *Patrona*, 1 *Patrona Hungariae*), Szent István (25 *Szent István*, 3 *Szent István Király*), Jézus (13 *Megváltó*, 2 *Üdvözítő*, 3 *Salvator*), 14 Szent György (14 *Szent György*), Mária (4 *Boldogasszony*, 5 *Segítő Mária*, 1 *Szűz Mária*), Szent Anna (10 *Szent Anna*). Mint látjuk, gyógyszertárneveink ugyanarra a szentre több néven is utalhatnak.

2.2.3. Gyakorinak mondható az a típus is, amikor a patikanév valamilyen **növényre** utal (223 névben, 12,49%). 70-fajta növény nevét találjuk meg patikaneveinkben, ezek lehetnek gyógynövények (pl. 5 *Árnika*, *Bodza*, *Fehér Üröm*, 5 *Zsálya*, *Passiflóra*, *Ranunculus*), fafajták (*Ezüstfenyő*, *Lila Akác*, 7 *Platán*), virágok (2 *Gyöngyvirág*, 2

Hóvirág, Hunyor, Ibolya, 2 Margaréta, Tavirózsa). A leggyakoribbak: borostyán (21 *Borostyán*, 1 Sárga *Borostyán*), kamilla (20 *Kamilla*), fagyöngy (13 *Fagyöngy*), menta (4 *Menta*, 7 *Mentha*), cédrus (10 *Cédrus*).

2.2.4. Sok patikanév **utal gyógyítással kapcsolatos eszközökre, fogalmakra, szimbólumokra** (220 név, 12,32%). Az ide tartozó megkülönböztető elemek lehetnek a gyógyítással kapcsolatos **elvont fogalmak** (74 névben; pl. 3 *Egészség*, 9 *Gondviselés*, 7 *Isteni Gondviselés*, 2 *Humanitás*, 14 *Remény*, 7 *Reménység*, Új *Remény*, *Vitalitás*, 2 *Caritas*, *Patientia*, *Pax Corporis*); utalhatnak valamilyen **gyógyító hatású termékre, anyagra** (73 névben; pl. 7 *Balzsam*, 8 *Elixír*, 5 *Gyógyír*, *Valeriana*, 6 *Medicina*, *Mixtura*); jelölhetnek **patikai eszközöket** (44 névben; pl. 10 *Aranykehely*, *Arany Mérleg*, 7 *Aranymérleg*, *Ezüst Kehely*, 5 *Ezüstkehely*, *Tégely*, 2 *Libra*); utalhatnak **mitológiai alakokra**, ókori istenségekre (19 névben; pl. 4 *Aesculap*, *Apolló*, 3 *Fortuna*, 2 *Helios*, *Hygieia*, 2 *Ízisz*); vonatkozhatnak **egészségügyi szervezetekre** (10 névben; pl. 4 *Fehér Kereszt*, 6 *Zöldkereszt*).

2.2.5. Jellegzetes patikanevek a heraldikából ismert **állatokra utalók** (175 név, 9,8%). 22-fajta állatra utalnak gyógyszertárneveink, a leggyakoribbak: kígyó (10 *Arany Kígyó*, 3 *Aranykígyó*, 5 *Fehér Kígyó*, 1 *Fekete Kígyó*, 33 *Kígyó*, 1 *Koronás Kígyó*, 1 *Rézkiógyó*, 1 *Coronella*, 1 *Coronilla*, 1 *Ureusz*), sas (5 *Arany Sas*, 7 *Aransas*, 6 *Fekete Sas*, 1 *Három Sas*, 1 *Királysas*, 7 *Sas*), oroszlán (6 *Arany Oroszlán*, 1 *Aranyoroszlán*, 1 *Két Oroszlán*, 16 *Oroszlán*), fönix (1 *Arany Fönix*, 10 *Fönix*, 1 *Phoenix*, 1 *Phönix*), szarvas (3 *Arany Szarvas*, 6 *Aranyszarvas*, 2 *Szarvas*), pelikán (9 *Pelikán*). Az utóbbi három kategóriában találhatjuk a legtöbb jelzős szerkezetből alakult megkülönböztető elemet.

2.2.6. Több patikanevünk **utal híres emberre** (94 név, 5,27%). Gyógyszertárneveink 45 ismert embernek állítanak emléket: jórészüik **orvos, tudós, gyógyszerész** (59 névben; pl. *Albert Schweitzer*, *Avicenna*, *Hatvani István*, *Hőgyes Endre*, 6 *Kabay János*, 6 *Paracelsus*, 2 *Semmelweis*, 3 *Than Károly*, 3 *Winkler Lajos*), kisebb hányaduk **történeti személy** (22 névben; pl. 2 *Árpád*, *Deák, II. Lajos*, *József Nádor*, 5 *Mátyás Király*), illetve **művész** (13 névben; pl. 4 *Csontváry*, *Erkel*, 2 *Jókai*, *Vörösmarty*). Mint látjuk, ez a más intézményneveknél igen jellegzetes kategória gyógyszertárneveinkben csekélyebb arányban van jelen.

2.2.7. Patikaneveink egy része valamilyen **értékes tárgyra utal** (81 név, 4,54%). Az itt számba vett megkülönböztető elemek vonatkozhatnak valamely nemzeti jelképre (36 névben; pl. *Aranykorona*, 20 *Korona*, 10 *Magyar Korona*), drágakőre (22 névben; pl. 4 *Ametiszt*, *Gyémánt*, 8 *Kristály*, *Rubin*, 2 *Smaragd*), egyéb értékes tárgyra (23 névben; pl. *Aranyhajó*, 9 *Aranykereszt*, *Diadem*, *Fekete Pajzs*). E kategóriában sem ritka a jelzős szerkezetből alakult név.

2.2.8. A patika nevében **utalhat tulajdonosára** is (63 név, 3,53%). Legtöbbször a tulajdonos vezetékneve rejlik az ide tartozó patikanevekben (50 névben; pl. *Balogh Familia*, *Benedek*, *Kajdócsy*, *Kersi* [1998-ban még teljes formájában jelentkezik a családnév: *Kerschbaummayr*], *Kóczyán*, *Theisz*, *Wolf* [*Farkas* vezetéknevű tulajdonosáról]), néha feltételezhetően a tulajdonos keresztnéve után nevezték el a patikát (7 névben; pl. *Marianna*, *Szabina*), egyszer-egyszer pedig gyógyszergyártó cég nevét fedezhetünk fel a patikanévben (4 névben; pl. *Biogal*, 2 *Richter*, *Béres*). Általánosságban utal a tulajdonformára a 2 *Privát* elnevezésű gyógyszertár.

2.2.9. A ritkább típusok között tarthatjuk számon a **női névre utaló** patikaneveket (51 név, 2,86%). Gyakorikak ebben a funkcióban a ritkább keresztnévek (pl. *Angelica*, 2 *Angelika*, *Bella*, 2 *Flora*, 2 *Flóra*, *Imola*, *Karina*, 2 *Regina*, 2 *Stella*), a legnagyobb megterheltséggel mégis egy gyakoribb név bír (7 *Erzsébet*). A patikanévben található női név és a patika tulajdonosának keresztnéve nemegyszer összeeseng (vö. 2.2.8.). Anyagunkban 27-féle női nevet találunk.

2.2.10. Ritkán arra is látunk példát, hogy a patikanév a **gyógyszertár jellegére**, rendeltetésére **utal** (27 névben, 1,51%): pl. *Kisegítő*, 6 *Városi*, 5 *Központi*.

2.2.11. Egy-egy esetben a patikanév **férfinévre utal** (10 névben, 0,56%). Itt is megfigyelhető a ritkább nevek dominanciája, pl. *Ervin*, *Ferdinánd*, *Kolos*, *Marcell*, *Valentin*.

2.2.12. A patikanév valamely **egyéb dologra utal** 156 névben (8,74%). Az ide tartozó megkülönböztető nevek változatos jelentéstartalmúak: jelölhetnek valamilyen bolygót, csillagot (pl. 6 *Csillag*, *Helio*); színt (pl. *Fehér*, *Piros*, *Zöld*); népet (3 *Szerecsen*); utalhatnak bibliai személyekre, helyekre, jelképekre (pl. 2 *Apostol*, *Betánia*, *Betlehemi Három Királyok*, *Hozsanna*, *Kafarnaum*, *Olajág*); gyógyítással is foglalkozó rendházakra (pl. *Jézus Szíve*, *Kármelita*, *Máltai*, *Pálos*); a város történelmének valamely jellegzetességére (*Arany Bulla* [Székesfehérvár], *Cívis* [Debrecen]); vonatkozhatnak a patika épületére (pl. *Kör*); illetve egyéb sajátosságokra (pl. *Hajnal*, 2 *Reform*, *Régi*, *Vízöntő*).

2.2.13. Néhány patika neve **több motiváció egybeesésének** eredményeként születhetett meg (48 név, 2,69%). A szentre utaló megkülönböztető névelem választását befolyásolhatta annak a településnek, városrésznek, útnak a neve, ahol a patika található (26 név; pl. *Szent Endre* [Szentendre], *Szent Fábián* [Fábiánsebestyén], *Szent Lőrinc* [Budapest – Szentlőrinc], *Szent Miklós* [Szigetszentmiklós], *Szent György* [Mezőhegyes, Szent György tér], *Szent István* [Budapest, Szent István krt.], *Szent Rókus* [Baja, Rókus u.]). Egyéb esetek (22 név): *Fehér Tulipán* (Makó, Tulipán u.), *Gyémánt Kígyó* (tulajdonosának vezetékneve *Gyémánt*), *Oroszlán* (Oroszlány), *Turul* (Tatabánya), *Kőrös* (Kiskőrös), *Kőrísfa* (Nagykőrös), *Tas Vezér* (Nyírtas), *Szent-Györgyi Albert* (Jászalsószentgyörgy).

Tipologizálásunk eddig az egy megkülönböztető elemet tartalmazó patikanevekre irányult. Külön kell szólnunk a **kétszeresen megkülönböztetett patikanevekről** (34 név, 1,9%). Közös jellemzőjük, hogy bennük az alaptag mellett két megkülönböztető névelem áll. A megkülönböztető elemek közti viszony lehet alárendelő (kijelölő jelzős, többnyire helyre utaló jelzővel, 23 névben: pl. *Budafoki Szentlélek*, *Budai Mérleg*, *Csepeli Csalán*, *Körúti Viktória*, *Mádi Kígyó*, *Zuglói Fagyöngy*), mellérendelő (5 névben: pl. *Caruel Újlak*, *Csengő-Korona*, *Elixir-Belladonna*), egyéb (szintaktikailag nehezen meghatározható) viszony (6 névben: pl. *G-Kristály* (Gara), *DEOEC Libra*, *Szentháromság Szászvár*).

Nyelvileg tehát a patikanevek megkülönböztető elemei lehetnek egytagúak (egyszeres megkülönböztetés: 1751 névben, 98,1%) és kétagúak (kétszeres megkülönböztetés: 34 névben, 1,9%). Az egytagú megkülönböztető elemek kisebbik fele (40,95%-a) tulajdonnévi eredetű, nagyobbik fele (59,05%-a) köznévből keletkezett. A köznévi eredetű elemek többsége (85,3%-a) puszta (esetleg jeles, ragos) köznév, kisebbik része (14,7%-a) jelzős szerkezet (14,22%-a minőségjelzős, 0,39%-a mennyiségjelzős, 0,09%-a birtokos jelzős). (Jelzős szerkezeten itt azokat a jelzős

szószerkezeteket, összetételeket értem, amelyeket a névadás során hoztak létre az elnevezők [pl. *Arany Oroszlán, Fekete Pajzs, Három Sas*]; azokat a szószerkezeteket és összetételeket, amelyek névvé válásuk előtt, közszóként jelzős szerkezetek voltak [legtöbbször fajtajelölő szerepben; pl. az *Aranyvessző, Ezüstoffenyő, Fagyöngy, Fehér Űröm, Havasi Gyopár, Királysas* nevek esetében] nem soroltam ide.) A leggyakoribb jelzők: *arany* (91), *magyar* (12), *ezüst* (11), *fehér* (11), *fekete* (10). Gyakran jelzett szavak: *hárs, kehely, kígyó, mérleg, oroszlan, pajzs, sas, szarvas* stb. Mind az egytagú, mind a kéttagú megkülönböztető elemek többsége magyar szavakból épül fel (1624 név, 90,98%), kisebbik része idegen kifejezéseket tartalmaz (161 név, 9,02%).

3. Összegzés

Összefoglalásként tehát megállapíthatjuk, hogy mai gyógyszertárneveink főbb típusai (pl. a szentekre; állatokra; a gyógyítással kapcsolatos eszközökre, fogalmakra; a gyógyszertár helyére utaló patikanevek) lényegében megegyeznek a történeti patikanevek legjellegzetesebb típusaival. E típusokon túl azonban mára már kialakultak, megerősödtek történetileg nem jellemző névtípusok is (pl. híres emberekre; a tulajdonosra utaló gyógyszertárnevek). Mai és történeti patikaneveinket összevetve lényeges különbséget az ún. vallásos jellegű gyógyszertárnevek arányának a világi jellegű patikanevek javára történő visszaszorulásában láthatunk. Pozitív változásként értékelhetjük a gyógyszertárnevek készletének gazdagodását, melynek eredményeként mai patikaneveink átlagosan jóval csekélyebb megterheltségűek, mint a történeti gyógyszertárnevek. Úgy tűnik tehát, hogy a gyógyszertárak sorszámozásának megszűnésével újra visszakerült nyelvünkbe az a számos művelődéstörténeti emlék, amelyet patikaneveink hordoznak.

Hivatkozott irodalom:

- ÖRDÖG FERENC 1980. A patikanevek keletkezésmódjai. In: *Név és társadalom*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. Budapest. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. sz. 235–9.
- DR. SZARVASHÁZI JUDIT szerk. 1998, 2000. *Gyógyszerészeti Almanach*. Galenus Lapkiadó. www.egeszsegkalauz.hu

BÖLCSKEI ANDREA

„MACSKANEVEK – MIÉRT NE?”¹ Gondolatok egy körvonalazódó kutatás kapcsán

1. Szinte már közhelynek számít a magyar onomasztikában: a személynevek és a földrajzi nevek kutatása mellett igen kis százalékot tesznek ki azok a vizsgálatok, amelyek a többi tulajdonnévfajttal foglalkoznak. Sokszorosan igaz ez az állatnevekre: a

¹ Dolgozatom címét a www.index.hu weboldalon Állati! című fórumának leglátogatottabb topikjáról kölcsönöztem. Köszönettel tartozom Szabó Andreának, a Heartbreaker's maine coon tenyészet tulajdonosának a témában nyújtott hathatós segítségéért.

magyar nyelven megjelent tanulmányok száma a százat sem éri el (vö. J. SOLTÉSZ 1970, 1981, HAJDÚ 1989).² Az, hogy az állatnevek kutatása ennyire elhanyagolt terület – annak ellenére, hogy az állatnevek minden bizonnyal a legősibb és legtermészetesebb névfajták közé tartoznak –, nyilvánvalóan több jelenséggel is összefügg. Nem célom ebben a dolgozatban a lehetséges okokat részletesen megvizsgálni, néhány fontos motívumot azonban érdemes megemlíteni. Elsőként azt a már-már társadalmi szintű problémát, hogy a magyarországi állattartási kultúra és az állatvédelem – az állatvédelmi törvény hatálybalépése ellenére³ – még mindig messze elmarad a nyugat-európai országokéhoz képest. Ez közvetve hatással lehet a névtani kutatásra annyiban, hogy maguknak az állatoknak a presztízse esik relatíve alacsony megítélés alá. Másodszorban – nyelvészeti szempontból – az állatneveknek a személynemekhez és a földrajzi nevekhez képest azért is jóval kisebb a megbecsülése, mert az állatnevek nem rendelkeznek olyan szintű művelődés- és kultúrtörténeti vonatkozásokkal, mint a másik két tulajdonnévfajta. Ennek többek között az is az oka, hogy a múltból jóval kevesebb állatnévi adat maradt fenn, mint személynévi vagy földrajzi névi, hiszen írásos dokumentáció csak a törzskönyvvel (másutt: béreskönyvvel) rendelkező állatok esetében létezett, és létezik többnyire ma is. Ezek a dokumentumok azonban csak a hivatalos névadásba engednek bepillantást, az ún. népi névadás a múltból már sokkal nehezebben adatolható. Ráadásul ma már ezeknek a nem hivatalos neveknek az összegyűjtése nem is igen lehetséges, hiszen míg például a földrajzi nevek esetében a népi nevet egy relatíve nagyobb közösség alkotja vagy alkotja újra, tehát egy közösség kollektív tudatában létezik, így a mindennapos kommunikációban is használják, a név fennmaradását pedig az áthagyományozódás biztosítja, addig az állatnevek egyénekhez vagy egészen kis közösségekhez (például család) kötődnek, és többnyire nem történik meg az áthagyományozódás. Nyelvtörténeti szempontból tehát ezek az állatnevek nem tudnak igazán értékelhető korpuszt alkotni a kutatás számára, csupán néhány esetlegesen fennmaradt érdekességgel szolgálhatnak. A hivatalos névadás pedig nyilván nem rendelkezik olyan művelődéstörténeti adalékokkal, pszicho- és szociolingvisztikai vonatkozásokkal, mint a népi névadás. Míg ez utóbbiban ugyanis a természetes, motivált névadás érvényesül bizonyos névadási szokásokkal, hagyományokkal, vagyis a nevek kellő teret biztosítanak ahhoz, hogy ember és állat kapcsolata értékelhető legyen, a hivatalos névadás viszont – főképpen nagyüzemi tenyésztés esetén – elsősorban mesterséges, információs értékű kódrendszer csupán.

A történeti szempontú állatnévvizsgálatnak a fenti okok miatt tehát korlátai vannak, a szinkrón kutatások esetében azonban ezek a nehézségek – legalábbis elméletileg – nincsenek meg. Sőt, éppen az olyan szinkrón vizsgálatok kecsegtethetnének újfajta eredményekkel, melyek nagy korpuszon alapulnak, és kellő szociolingvisztikai, illetőleg pszicholingvisztikai megalapozottsággal rendelkeznek. Az ún. hívó-, szólító- vagy

² Az 1990-es években megjelent állatnevekkel kapcsolatos cikkek, tanulmányok elsősorban a Névtani Értesítőben láttak napvilágot (összesen négy: HAJDÚ 1992, HAJDÚ 1995, CSORBA 1995, SEBESTYÉN 2002), valamint egyetlen állatnévvel kapcsolatos előadás hangzott el 1995-ben a miskolci névtudományi konferencián (BODÓ 1997).

³ Az állatvédelmi törvény módosítására tett javaslat éppen mostanában került az Országgyűlés elé. Eszerint 2004. január 1-jétől a kóbor macskák és kutyák állatkísérletekbe nem lesznek bevonhatók, ahogy az EU rendelet is kimondja: kóbor állatokat nem lehet felhasználni sem állat-, sem humánegészségügyi, illetve felsőoktatási célú kísérletekre.

említőnevek⁴ vonatkozásában különösen igaz ez, hiszen például „a személynevek és a helynevek állománya – legalábbis fejlett társadalmakban – annyira megmerevedett, hogy a névkeletkezés folyamatát, a természetes, motivált névadást már alig-alig tanulmányozhatjuk rajtuk” (J. SOLTÉSZ 1981: 213) – szemben az állatnévadással, ahol pedig korlátlan lehetőségek állnak a rendelkezésre, hiszen az állatnévadásnak nincsenek semmiféle kötöttségei. Ám az állatnevek fent már említett, nyelvészeti kisebbségi presztízse mellett a szinkrón vizsgálatoknál is – ahogy a történeti vonatkozásban már kiderült – a kellő mennyiségű adat hiánya okoz problémát, s ez a szinkrón vizsgálatok kapcsán nem a megfelelő mennyiségű adatállomány összeállításának lehetetlen voltával, hanem a gyűjtés nehézségeivel van összefüggésben.

Egyrészt nyilvánvaló, hogy az állatok esetében a névviselés nem általános érvényű. A névadás alapfeltétele: ember és állat személyes kapcsolata. Leginkább azok az állatok kapnak tehát nevet, melyek az emberhez a legközelebb állnak, leginkább humanizáltak. Ezek pedig azok a háziállatok, melyeket kedvtelésből tartunk (például a kutya, a macska vagy a ma már szintén csak kedvtelésből tartott ló)⁵, valamint azok a főként vidéki házaknál tartott haszonállatok, melyek különösen értékesek (elsősorban a szarvasmarha). Nem véletlen, hogy az állatnevekkel foglalkozó csekély számú tanulmány túlnyomó része kutya-, ló- vagy szarvasmarhanevekkel foglalkozik.

Az sem véletlen azonban, hogy a meglévő állatnévgyűjtések általában mindig kisebb településhez kötődnek. Nagyobb települések, városok állatnévanyagának összegyűjtése rendkívül időigényes, aprólékos munka lenne, hiszen – mint már említettem – az állatnevek egyénekhez vagy egészen kis közösségekhez kapcsolódnak. Ez pedig azt jelenti, hogy nagyon sok adatközlőt kell felkeresni, kikérdezni. Oka lehet a kisszámú állatnévi adatgyűjtésnek, hogy a névtanósok úgy érzik – a fent már említett alacsony presztízsz miatt –, hogy egy ilyen munka nem éri meg a fáradságot. Pedig az utóbbi időben a névtanban egyre jobban elterjedő kérdőíves módszer még nagyobb településeken is megkönnyíti a gyűjtést. Kellő előkészülettel, a megfelelő mintavétel lehetőségét megteremtve, egy jól összeállított kérdőívvel például egy frekvenciátaltabb állatorvosi rendelőben sikeres és feldolgozható adatbázist lehet összeállítani⁶.

Ennél is egyszerűbb és könnyebb lehetőséget nyújt azonban az Internet. Az Index weboldal fórumai között szerepel például az állatos tematika, ahol különféle állatfajokról

⁴ Mai szinkrón vizsgálatokban nem célszerű a nem hivatalos neveket a „népi nevek” terminussal illetni, de a népi mellett használt „városi névadás” formát sem tartom túl szerencsésnek (annak ellenére, hogy jelentős különbség van a hagyományos vidéki és az urbánus állattartás között). Nincs azonban egy jól használható összefoglaló terminus ezek helyett azokra a nevekre, melyeket az ember használ az állatokkal való vagy az állatokról szóló kommunikációjában. A hívónév ugyanis feltételezi a kölcsönös kommunikációt (egy kutya vagy egy macska például hallgat a nevére, reagál rá valamilyen módon), egy kedvtelésből tartott hulló azonban, bár az emberrel együtt él, s így nevet kap, nem hívónévvel rendelkezik, hiszen ez a név pusztán az emberhez való szorosabb tartozás szimbóluma, de tényleges szerepet nem játszik ember és állat kommunikációjában – ezért nevezem szólító- vagy inkább említőnévnek.

⁵ Meg kell említeni, hogy ma Magyarországon egyre nagyobb kultusza van a díszmadarak, kistrágyászok, valamint hullók tartásának is, melyek az emberrel való együttélés során mindig kapnak nevet, s nemcsak a név megkülönböztető és azonosító funkciója miatt, hanem az összetartozás, egyfajta humanizálás következtében is.

⁶ Egy állatorvosi rendelő elsősorban kutya- és macskanevek kérdőíves gyűjtésére kiválóan alkalmas terep, hiszen a betegségek kezelésén túlmenően – mint köztudott – a kutyák évenkénti veszettség elleni oltása kötelező, és a macskák számára is ajánlatos évente egy többféle betegség ellen védő kombinált oltást beadni. Ebből következően a rendelőket naponta igen sok kutya- és macskatulajdonos keresi fel.

zajlik a diskurzus – ahogy a fórum önmagát aposztrofálja: „fajra, nemre, lábak számára való tekintet nélkül”. Hatalmas mennyiségű névadat szerepel a különféle topikokon. Ezek az adatok ellenőrizhetők, lehetőség van a szociolingvisztikai háttér feltérképezésére is, hiszen a beszélgetők e-mail címei nyilvánosak. Remélhetőleg hamarosan használatos lesz a gyűjtésnek ez a módja, és egyre több állatfaj hívó- vagy említőneveinek a rendszerébe nyerhetünk bepillantást, hiszen – meggyőződésem szerint – ezek a nevek is rendelkeznek értékes művelődéstörténeti, szociológiai és pszichológiai vonatkozásokkal, valamint adalékul szolgálhatnak a névelmélet, névrendszertan és a névjelentés tanterületéhez.

2. A www.index.hu Állati! című fórumának Macskanevek – miért ne? elnevezésű topikja segítségével, mely a fórumon a leglátogatottabb, a mai macskanevek nagyobb szabású feldolgozásra vállalkoztam. A munka jelenleg az anyaggyűjtés fázisában van: eddig közel félezer névadattal rendelkezem. Az Interneten lévő adatokat következő lépésként kérdőíves vizsgálattal fogom pontosítani egyrészt a névadás motivációjának tisztázása, másrészt a szociolingvisztikai háttér megteremtése érdekében a következő változók mentén: a macskatulajdonos lakóhelye, neme, életkora és iskolai végzettsége⁷. Harmadik lépésként történik majd csak meg az anyag értékelhető feldolgozása.

Az egyébként is szegényes állatnévadással foglalkozó szakirodalmon belül a macskanevekről szóló munkák száma majdnem a nullával egyenlő. Önálló cikk a macskanevekről mindössze egyetlen jelent meg: J. SOLTÉSZ KATALIN Macskanevek című dolgozata, mely egy MOE kiállítás katalógusából a törzskönyvi neveket dolgozza fel, igaz, ezeket nagy módszertani alapossággal. Ezen kívül hat tanulmány foglalkozik macskanevekkel, ezek közül egy csak részben nyelvészeti vonatkozású, s néhány névadatot tartalmaz (GULYÁS-HAJDÚ-SZABÓ 1965), a másik öt pedig más állatnevekkel együtt közöl macskaneveket – ez utóbbiak azonban már valamiféle tipológiát is igyekeznek felállítani (KIRÁLY 1965; NAGY 1966, 1981; BALOGH 1977; TAMÁS 1983).

Sajátos, hogy az eddigi legnagyobb macskanévgyűjtés A Macska című folyóirathoz fűződik (főszerkesztője László Erika). 1992-ben az újság felhívást intézett az olvasókhoz, hogy küldjék el a szerkesztőségnek, milyen névvel illetik kedvenceiket. Erre a felhívásra 378 névadat érkezett, melyet az 1993-as első számban közzé is tettek A macska megszólítása címmel (LÁSZLÓ 1993a), majd a második lapszámban a téma folytatódott (LÁSZLÓ 1993b)⁸. Természetesen a feldolgozás nem értékelhető nyelvészetiileg, hiszen mindössze egy alfabetikus névlista áll a rendelkezésünkre, a névgyakoriságról mondtak nincsenek sem számadatokkal, sem százalékokkal alátámasztva, az adatközlőkről nem lehet tudni semmit, s az sem derül ki, hogy ezeket a neveket hány állat viseli, hiszen nem ritka, hogy egy macskának több hívóneve is van⁹.

⁷ A macskára vonatkozó információk (fajtája, neme, színe, életkora, rendelkezik-e törzskönyvvel stb.) megtalálhatók az internetes fórumon, ettől függetlenül a kérdőív ezeket az adatokat is tartalmazni fogja.

⁸ Az érdeklődés kedvéért érdemes idézni A macska megszólítása című cikk kezdetét: „A legtöbb macskabarát *Cirmi* néven szólítja négy lábú kedvencét, de nyerő név még ennek becézett formája, a *Cirmike* is. Fej-fej mellett, a második helyre a *Kormos* és becézett formája a *Kormi*, valamint a *Picur*, harmadikra pedig a *Frici* és *Berci* futott be. Kedvelt név még a *Bagira*, *Bandi*, *Bence*, *Bonifác*, *Gombóc*, *Karcsi*, *Kleopátra*, *Lucy*, *Maszat*, *Menyus*, *Mici*, *Mióka*, *Mufi*, *Olivér*, *Pamacs*, *Pici*, *Pötyi*, *Rozsdás* és a *Vacak*” (LÁSZLÓ 1993a.)

⁹ A közhiedelemmel ellentétben a macska hallgat a nevére – ha akar. Személyes tapasztalatom, hogy mindkét macskám odafigyel a nevére, pedig mindkettőnek több hívóneve van a legfőbb elnevezésen kívül, és soha

Persze az újságnak nem is feladata a nyelvészeti feldolgozás, s így is érdekes és tanulságos a névlista. Ráadásul a szerkesztőség ezekből a nevekből 1994-re kiadott egy macskanévnaptárat, melyben a beküldött neveket a hónapok napjaival társították. Ez a névnaptár azóta felkerült az Internetre, s folyamatosan bővül újabb és újabb nevekkal.

Miért éppen a macskák? Túl a személyes motiváción, úgy gondolom, nincsen még egy olyan érdekes és sajátos háziállat, mint a macska. Éppen a minap hangzott el egy macskákkal foglalkozó ismeretterjesztő filmben egy etológus szájából: a macskát nem igazán domesztikálta az ember, tulajdonképpen a macska egyfajta kényelemből szegődött az ember mellé, aki ezt – felismerve az állat hasznát a rágcsálók elleni harcban – elfogadta. Vagyis: nem mi háziásítottuk a macskát, a macska „macskásított meg” minket. Tény, hogy ez a kissé titokzatos lény bármilyen körülmények között, még lakásba zárva is, megőrzi függetlenségét, méltóságát és szuverén egyéniségét. Ebből ered alapvetően az, hogy ember és macska viszonya a kezdetektől fogva meglehetősen ambivalens, sőt szélsőségesnek mondható, hiszen az állatnak ez a fajta viselkedése a mai napig szélsőséges hozzáállást vált ki: van, aki mélységesen tiszteli, s van, aki teljességgel elutasítja. PAJER HAJNALKA, aki a macskák különféle történelmi időszakokban betöltött szerepével foglalkozik, a következőképpen kezdi a *Macskák a háborúban* című írását: „A macskák végletes szerepeket töltöttek be az emberiség történetében. Volt, hogy istenként imádták őket, és volt úgy, hogy ők testesítették meg magát az eredendő gonoszt” (PAJER 2003: 38).

Ez az ambivalencia természetesen a nyelvi anyagban is megmutatkozik. A TESz. a *macska* szó tizenhét jelentését adatolja a nyelvtörténetből, s ezek közül jó néhány negatív konnotációjú (például: 'apró parasztló', 'igen részeg ember', 'másnaposság', 'kötelen magától keletkezett hurok', 'por, piszok'). Hasonlóképpen a mai szókészletben a *macska* elő- vagy utótaggal keletkezett összetételek egy részének konnotatív jelentése is meglehetősen pejoratív (természetesen nem egyforma stílusértékkel): *macskazene*, *macskajaj*, *macskamosdás*, *macskaasztal*, *macskatermészet*, *macskafröccs* ('tej'), *pormacska* stb. Ugyanígy a macskával kapcsolatos szólások: *kutya-macska barátság*; *macska-egér játék*; *kerülgeti, mint macska a forró kását*; *alamuszi macska nagyot ugrik*; *sok tarka macskája van* ('tisztázatlan ügyei vannak' vagy 'szeszélyes, rigolyás') stb.

Ez a kettős viszonyulás a macskához a névanyagban is megmutatkozik, elsősorban a vidéki macskatartás és az urbánus macskakultusz vonatkozásában. A hagyományos vidéki körülmények között élő macskák majdhogynem vadon élnek, soha nem tudtak olyan közel férközni az emberhez, mint városi társaik. A vidéki macska nem házi kedvenc, nem hobbiállat, még csak nem is haszonállat, pusztán a rágcsálók pusztításában segít. A XX. század végére azonban még ez a fajta hasznossága is megszűnt, hiszen a különféle vegyszerek, mérgek megfelelő védekezést nyújtanak a kártékony rágcsálók ellen. Tetten érhető ez a nevek vonatkozásában is. TAMÁS OLGA Becsehelyen végzett felmérése szerint a faluban élő macskák kétharmadának (!) nincsen neve (TAMÁS 1983), NAGY GÉZA pedig arról számol be, hogy míg az 50-es évek végén a falu (Karcsa) macskáinak túlnyomó többsége rendelkezett névvel, addig ez a 70-es évek végére jelentősen megváltozott, a számadatok TAMÁS OLGA adataival egyeznek (NAGY 1981). Saját gyűjtésében ez a fajta vidéki-urbánus kettősség nem érhető tetten, hiszen a nevek

túlnyomó többségét hobbiállatok, tenyészállatok nevei teszik ki¹⁰, valamint a Zöldmagazinnál működő állatvédő csoport befogott macskáinak azonosító nevei, ettől függetlenül még ebben a névkorpuszban is megtalálható a nevek vonatkozásában az ambivalens viszonyulás – egyetlen példával szemléltetve: egy katonatiszt munkahelyén tartott macskáját a *Büdöskurva* névvel illeti.

3. A macskanevekkel kapcsolatos kutatásomhoz összegyűlt korpusz eddigi tanulsága alapján a feldolgozáshoz a következő szempontokat látszik célszerűnek figyelembe venni. Mindenekelőtt ki kell dolgozni egy megfelelő tipológiát, mely az állatnevekkel kapcsolatosan még nem született meg. Kiindulásként a J. SOLTÉSZ KATALIN által felvett három névfajtaát érdemes alapul venni szemantikailag: jelnevek, szónevek és átvitt tulajdonnevek (J. SOLTÉSZ 1979: 72–3).

Minden bizonnyal a jelnevek fogják a legkisebb csoportot alkotni. Eddigi adataim közül a jelnevek közé sorolható például a *Szuszámók*, *Szipa*, *Cice* vagy a *Cimi*. J. SOLTÉSZ szerint a jelnevek nem konnotatívák, közszói jelentéssel nem rendelkeznek, nem leíró jellegűek, önkényesek és motiválatlanok (J. SOLTÉSZ 1979: 73). A fenti példák esetében azonban ez nem teljesen igaz¹¹. Ebben a formában ugyan nem rendelkeznek közszói jelentéssel, de sajátos motivációjuk van, sőt mivel nem teljesen önkényesek, és könnyen azonosíthatók azzal a lexémával, amiből lettek, így konnotációval is rendelkezhetnek. A *Szuszámók* minden bizonnyal a *Szuszi* (egyébként gyakori macskanév a *szuszog* igéből) és a *szőrmók* kontaminációja, a *Szipa* a *Szepe* becenévből keletkezett magánhangzócserevel, a *Cice* a *Cica* szándékos eltorzítása, a *Cimi* pedig a *Cirmie* – ez utóbbinál azzal a megjegyzéssel, hogy a „Cirmi az túl evidens lett volna”¹² A jelnevek és a szónevek között egyfajta átmenetet képviselnek azok az elnevezések, amelyek egy onomatopoeitikus igéből jönnek létre a szótest megrövidítésével, csonkolásával és becéző képző hozzáadásával: *Csili* (*csillog*), *Szuszi* (*szuszog*), *Susu* (*susog*) stb. A jelnevek esetében – ha elégséges mennyiségű adat fog a rendelkezésemre állni – a nevek fonológiai felépítését lesz érdemes elsősorban vizsgálat alá venni.

A macskanevek többsége, ahogy az állatnevek esetében általában, szónév – közszói, gyakran leíró, konnotatív és motivált jelentéssel: *Vacak*, *Tücsi*, *Picur*, *Maszat*, *Tekergő*, *Tappancs*, *Vörheny*, *Gyanús*, *Konyak*, *Banya*, *Amazon*, *Pocak*, *Tífusz* stb. vagy átvitt tulajdonnév: *Frici*, *Zsiga*, *Luca*, *Jánoska*, *Trisztán*, *Adolf*, *Jack*, *Nina*, *Cassandra*,

¹⁰ Érdekes kategóriát képviselnek az ún. „kosztos” macskák. Ezek nem tartoznak olyan szorosan egy-egy emberhez vagy családhoz, mint a hobbiállatok, általában kertes házakhoz járnak, ahol etetik őket, de ezek az állatok többnyire a maguk útját járják. Van olyan macska, amelyik több házhoz is jár. Jóllehet ebben az esetben ember és állat kötődése laza, mégis névvel illetik a visszatérő „vendéget”. Az eddigi adataim alapján ezek a nevek szinte mindig az állat valamilyen külső meghatározó tulajdonságára utalnak, például: *Kisfekete*, *Nagymacska*, *Háromlábú*, *Farkatlan*, *Vadmacska*, *Koszonyakú*, *Lábtörő* (a szőrének állaga miatt), *Lukasfülű* stb.

¹¹ Az eddigi adataim között egyetlen olyan név sincs, amire maradéktalanul igaz lenne J. SOLTÉSZ KATALIN megállapítása a jelnevekről. Ugyan közszói jelentésük nincsen, de nem motiválatlanok és nem teljes mértékben önkényesek.

¹² *Cimi* egy fekete nőtény házi macska. Lényeges, hogy a színe nem indokolja a *Cirmos* ~ *Cirmie* névválasztást, illetve ennek a névnek sajátos módosított változatát, tehát ebben az esetben az elnevezésben nem a külső megjelenés volt a motiváló tényező. Feltehetően a névadásban az játszott szerepet, hogy egy házi macskának hagyományosnak érzett, majdhogynem kanonizált macskanevet szerettek volna (*Cimi* több fajmacskával osztozik a gazdáján), de ezt a nevet mégis különlegessé és egyedivé szerették volna tenni.

Garfield, *Lukrécia*, *Szerénke*, *Gogó* (= *Egon*), *Wick*, *Danone*, *Safranek*, *Grabovszki*, *Bandi* stb. A szőneveket elsősorban szemantikailag (denotatív, konnotatív és stiláris jelentésük szerint), szófaji szempontból, morfológiájuk¹³, valamint az összetételek és a többelemű nevek esetén a szó szerkezetek szintaktikai viselkedése¹⁴ alapján kell megvizsgálni. A szőnevek közül álljon itt néhány érdekesebb példa a teljesség és bármiféle rendszerezés igénye nélkül: *Tífusz* (betegségnév, a macska gazdája azzal indokolta a választását, hogy az állat olyan, mint a tífusz, mindent elvisz), *Triptamin* (vegyületnév, a macska gazdája vegyész), *Chili* (erős fűszernövény, a macska a természete miatt kapta ezt a nevet), *Lavina* (olykor katasztrófát is okozó természeti jelenség, a macska természete indokolja a névválasztást), *Zsákutca* (a motiváció nem ismert); a szőnevek között előfordul példa a nyelvi játékra is: *Girnyaú*, *Sir Golyó*.

Az átvitt tulajdonneveket aszerint érdemes csoportosítani, hogy milyen típusú tulajdonnévhez tartoznak. A legtöbb példa nyilvánvalóan személynévhez kapcsolódó elnevezés, azon belül is a keresztnév és a becenevűek fordulnak elő a legnagyobb arányban. Viszonylag ritka a hívnévűek között a kételemű, vezetéknevű + keresztnév felépítésű elnevezés, de előfordul: *Dávidházi Fruzsina*, *Safranek Mici*, *Görényfalvi Róza* (természetesen egyik sem törzskönyvi névként szerepel). Szintén ritkább, ám annál érdekesebb a valós személyekhez kötődő névadás. Néhány példa: *Gogó* Schmidt Egon etológusról lett elnevezve, *Wick* Montgomery Wick hegemánszóról (a motiváció mindkét esetben a személyek iránti tisztelet), *Torgyi* Torgyán Józsefről (motiváció: sokat „beszél” a macska), *Adolf* Adolf Hitlerről (motiváció: az állat fehér pofáján az orr alatt található fekete folt); további példák: *Cicero*, *Horatius*, *Bill Clinton* stb. Irodalmi alakok vagy filmbeli szereplők is motiválhatják a névadást. Nem véletlen, hogy a leggyakoribb ebben a kategóriában a rajzfilmek macskaszereplőitől átvett elnevezés: *Lukrécia*, *Szerénke*, *Garfield*, *Safranek*, *Grabovszki* stb.¹⁵ A személynév mellett természetesen előfordulnak más típusú átvitt tulajdonnevek is, az adatállományomban márkanévi átvétel például a *Danone*¹⁶, a *Radeberger*¹⁷ vagy a *Capuccino*.

A szőnevek és az átvitt tulajdonnevek, sőt alkalmanként a jelnevek névjelentéstani vizsgálatát ki kell egészíteni a motivációk feltérképezésével, s a kettő egymásra vetítésével lehet majd valamiféle jól használható tipológiát kidolgozni. A motiváció kérdése persze többrétű és bonyolult probléma, értelemszerűen nehéz formalizálni. Arra, hogy miért fontos a tipológia számára is, álljon itt egy jellegzetes példa, egy átvitt tulajdonnév: a *Luca*. Rövid, jó hívnév macskák számára, több adat is van rá a korpuszban, mindegyik nőstény házi macska, amelyik ezzel a névvel rendelkezik. A *Luca* ráadásul tartalmazza a *c* hangot, mely jellegzetesen „macskás”, a macskákhoz

¹³ A korpusz felületes áttekintése alapján is megállapítható például, hogy nagyon sok a kicsinyítő-becező képzővel ellátott névalak, a képzők pedig igen nagy változatosságot mutatnak.

¹⁴ A összetételek és a szó szerkezetek a nevek esetében nem választhatók szét élesen, a különbségtevés pusztán a helyesíráson alapulhat. Minthogy azonban ezekre a nevre vonatkozóan semmiféle szintaktikai alapú helyesírási szabály nincsen, a két kategóriát a vizsgálatban nem fogom szétválasztani. Az írásképi szempontjából pedig az adatközlő által megadott írásmódot rögzítem, például: *Nagyfekete*, *Kétfunkciós Detektor*.

¹⁵ Minthogy a rajzfilmek állathősei teljes mértékben antropomorfizáltak, így ezeket az elnevezéseket is a személynévűekhez sorolom.

¹⁶ *Danone* esetében a névadás motivációja kettős: egyrészt a macska színe – fehér –, másrészt egész kis kölyökként beleesett a tejfölbe. Az eredeti *Danone* elnevezés később *Dani*-ra módosult.

¹⁷ A *Radeberger* elnevezésnek az az oka, hogy a macskát egy „Radeberger” feliratú sörösrekeszben találták.

kötődő beszédhang, feltehetőleg azért, mert magas hangtartományba esik, így a macska érzékeny füle jobban felfigyel rá, mint más hangokra¹⁸. Ám úgy tűnik, hogy mindez nem szükségszerűen motiváló tényező. Az egyik adattárban szereplő *Luca* elnevezés eseményhez kötődik: december 13-án, Luca napján fogadták be a kismacskát. A másik *Luca* is befogadott kölyökmacska, ám ő egy baleset következtében elvesztette az egyik lábát. A névadást – hasonlóságon alapuló névátvitellel – a háromlábú Luca széke motiválta.

A hívónevek vizsgálata mellett külön kell foglalkozni a törzskönyvi nevekkal. A törzskönyvi nevek minimum két elemből tevődnek össze. Az első a tenyészet neve¹⁹, a második az egyéni név. Mind a tenyészet nevét, mind pedig az egyéni nevet a tenyésztő találja ki, s ezen a néven törzskönyvezik a macskákat. A tenyészet nevét be lehet jegyeztetni Magyarországon és külföldön is. Ez utóbbi esetben nyilván célszerű idegen nyelvű elnevezést adni. Az egyéni nevek legtöbbször egy- vagy kételeműek, s nagyon sok tenyésztő igyekszik valami meghatározott szisztéma szerint kiválasztani ezeket a neveket. BÉDY ESZTER írja például az *Ami* a nevekben rejlik című cikkében az egyik macskamagazinban: „Egy szomáliai fajtával foglalkozó cicabarát mesélte, hogy ő mindig egy bizonyos témát keres magának, és az adott témakörből választja ki a neveket, így az utóbbi időben a gyermek mesekönyveket, a Disney állatfigurákat, az autótípusokat, valamint a popsztárok neveit használta fel” (BÉDY 1997). Más metódust követ a *Hearbreaker* maine coon tenyészet. Mivel a maine coon amerikai macskafajta, a macskák angol neveket kapnak, ahogy a tenyészet neve is angol ('szívtipró'). Az ugyanabban az alomban született kölyköknek mindig ugyanazzal a kezdőbetűvel kezdődő neveket választanak, az almok alfabetikus sorrendben követik egymást, tehát A alom: *Andy, Adonis, Archibald, Admiral*, B alom: *Boss, Beauty, Brandon, Belle*, C alom: *Colonel, Celeste, Celine, Charlene, Cassandra*²⁰. Érdekesség a tenyészetekben az is, hogy a tenyészállatok két tenyészetnévvel is rendelkezhetnek, az első a származásukat jelöli, a második pedig saját tenyészetüket, például: *Tuscaloosa Hijacker of Heartbreaker* (hívóneve: *Jack*), tehát a két tenyészetnév: *Tuscaloosa* és *Heartbreaker*, az egyéni név pedig *Hijacker*. A törzskönyvi nevek gyűjtését az internetes fórumon kívül jelentősen megkönnyíti az, hogy nagyon sok tenyésztőnek van saját honlapja, ahol pontos adatok olvashatók. Sajnos a macskakiállítások katalógusai meglehetősen pontatlanok, ahogy ezt J. SOLTÉSZ KATALIN is megállapította a már idézett tanulmányában (J. SOLTÉSZ 1983: 78).

A hívónevek vonatkozásában, úgy tűnik, a névjelentéstani vizsgálaton, a motiváción és az ezeken alapuló tipológián túl, a következő szempontokkal lesz érdemes még foglalkozni. A hívónevek között minden valószínűség szerint három egymástól

¹⁸ Létezik a c-vel kapcsolatban egy olyan naiv magyarázat, hogy a macska azért figyel fel erre a hangra, mert az egér cincogására emlékezteti, ám ez aligha hihető.

¹⁹ J. Soltész Katalin a törzskönyvi macskanevekkel foglalkozó tanulmányában (1983) a kutyatenyészetek mintájára tévesen *kennelnév*-nek nevezi a tenyészetek elnevezéseit. Ezt a macskatenyésztésben azonban egyáltalán nem használják, helyette kizárólag a *tenyészet* megnevezés használatos.

²⁰ Ha kellő mennyiségű adat fog a rendelkezésemre állni, érdemes lesz azt is megvizsgálni, hogy a tenyészetekből vásárolt fajmacskák törzskönyvi egyéni neve és a hívóneve hogyan viszonyul egymáshoz, megváltoztatják-e a gazdák a törzskönyvi nevet. A *Heartbreaker* tenyészet eddigi tapasztalata az, hogy általában megtartják a neveket, esetleg valamilyen becéző formájukat használják. A fenti nevek közül teljesen csak a *Celine* változott meg, a macska most a *Tücsi* névre hallgat.

eltérő stílusréteget lehet elkülöníteni. Egyrészt a fajmacskák hívónevei, másrészt azoké az európai házi macskáké, melyeket hobbiállatként, házi kedvencként tartanak, harmadrészt külön kategória a „kosztos”, félig kóbor macskák, valamint az állatvédők által befogott és regisztrált macskák elnevezései. Míg az első két csoportban a névadási aktus fontos, érzelmileg motivált, ahogy Vivienne Angus írja Ismerd meg magad macskádon keresztül című könyvében: „azért szeretünk neveket tervezgetni, mert általuk önmagunkból ismerünk föl bizonyos dolgokat” (idézi BÉDY 1997: 19), addig a harmadik csoport nevei szinte csak az identifikációt szolgálják. A fajmacskák nevei között pedig jelentős különbségek is lehetnek az egyes fajták között, például Amerika nemzeti macskája, a maine coon nagyobb arányban kap angol nevet, mint más fajták, a keleti macskák esetében pedig gyakoribb a származásukra utaló keleties név, egy szfinx (szőrtelen) macska például a *Nimai* névre hallgat.

De érdemes lesz megvizsgálni azt is, hogy a nevek mennyire felelnek meg a nemeknek. Nyilván a törzskönyvvel rendelkező egyedek esetében az, hogy a macska nőtény vagy kandúr, teljesen egyértelmű, a házi kölyökmacskáknál azonban a laikus gazda tévedhet. A legtöbb esetben ebből adódik, hogy nőtény macska például a *Trisztán*, kandúr pedig a *Cila* átvitt tulajdonnevet kapja. A szónevek vonatkozásában a szó konnotációja, hangulata sokszor predesztinálja a nevet arra, hogy nőténynek vagy kandúrnak adják-e inkább. Az, hogy melyek az inkább nőtény- és melyek a kandúrnevek, külön vizsgálat tárgya kell, hogy legyen.

Végül néhány egyéb kérdés, vizsgálati szempont. Egyrészt a névöröklés tényének feltérképezése a macskanevek esetében. A jelenség természetesen létezik, jó néhány adat szerepel a korpuszban arra, hogy valakinek az egymás után következő macskáit ugyanúgy hívják. De az is előfordul, hogy a házimacska-szaporulatban a legkisebb kölyök mindig a *Picur* nevet viselte, illetve viseli. Egy másik kérdés a magyar és az idegen nevek aránya a szónevek és az átvitt tulajdonnevek vonatkozásában lebontva a három stílári csoport szerint. A jelenlegi adatállományból is – felületes vizsgálat alapján – kitűnik, hogy sokkal nagyobb az idegen nevek aránya a fajmacskák hívónevei között, és a legkevésbé gyakori a kóbor macskák azonosító nevei között. Harmadrészt érdemes azt is kimutatni, hogy az egy közösséghez tartozó macskák elnevezései között van-e valamiféle összefüggés névjelentéstani, tipológiai, névesztetikai szempontból, például egy ugyanazon családnál élő macskapár (nem tenyészállatok) a *Szucsong* és a *Csocsoszán* nevet viselték, szintén egy családnál élő macskák elnevezései a *Cicero* és a *Horatius*, de az is előfordul, hogy az egyik macskatulajdonos minden házi macskájának olasz neve van, általában pozitív konnotációjú olasz főnevek. Továbbá fontos tényező annak vizsgálata, hogy hány hívónévvel rendelkezik egy-egy macska, és milyen ezeknek a neveknek az egymáshoz való viszonya (becéző formák vagy egyéb az alapvető hívónévtől eltérő megnevezések), például: *Grabovszki*, *Grabi*, *Grabóca*, *Grabanc*, de: *Bambakandúr*²¹.

Mindezeket a tervezett vizsgálatokat fogja kiegészíteni a szociolingvisztikai aspektus a macskatulajdonosok vonatkozásában a már említett változók mentén: lakóhely, nem, életkor és iskolai végzettség. Az erre vonatkozó kérdőíves felmérés azonban majd csak a közeljövőben fog elkezdődni, így ezzel kapcsolatosan előzetes megállapításokat még a hipotézis szintjén sem lehet tenni a kutatás jelenlegi fázisában.

²¹ A macska leggyakoribb hívóneve ezek közül a *Grabanc*.

Hivatkozott irodalom:

- BALOGH LÁSZLÓ 1977. Állatnévadás Szamosszezen. *Magyar Nyelvjárások* 15: 51–66.
- BÉDY ESZTER 1997. Ami a nevekben rejlik... *Macskaszem*. 1. sz. 19.
- BODÓ MÁRTON 1997. Telivér lovak nevei a XIX. és XX. században Magyarországon. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–B. GERGELY PIROSKA. MNyTK. 209. sz. Budapest–Miskolc. 614–7.
- CSORBA CSABA 1995. Kutyanek Szerencsen 1938-ban. *Névtani Értesítő* 16: 102–4.
- GULYÁS MIHÁLY–HAJDÚ MIHÁLY–SZABÓ MIHÁLY 1965. Állattartás. In: *Gyula (szerk.): Orosháza története és néprajza I–II*. Szerk. NAGY GYULA. Orosháza.
- HAJDÚ MIHÁLY 1989. A személynevek és az egyéb tulajdonnevek gyűjtése, kutatása (1980–1986). In: *Névtudomány és művelődéstörténet*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. sz. Budapest. 47–62.
- HAJDÚ MIHÁLY 1992. XVII. századi lóneveinkhez. *Névtani Értesítő* 14: 45–51.
- HAJDÚ MIHÁLY 1995. Kiegészítés a XVII. századi lónevekhez. *Névtani Értesítő* 16: 98–9.
- KIRÁLY LAJOS 1965. A háziállatok tulajdonnévadásának módjai Büssüben. *Magyar Nyelvőr* 84: 125–7.
- LÁSZLÓ ERIKA 1993a. A macska megszólítása. *A Macska*. VII. évf. 1. sz. 3.
- LÁSZLÓ ERIKA 1993b. A macska neve. *A Macska*. VII. évf. 2. sz. 3.
- NAGY GÉZA 1966. A Zemplén megyei Karcsa községben használatos állatnevek. In: *Borsod megye népi hagyományai*. Szerk. BOGDÁL FERENC. Miskolc.
- NAGY GÉZA 1981. A bodrogi Karcsa állatnevei (1959–1979). *Magyar Névtani Dolgozatok* 22. sz.
- PAJER HAJNALKA 2003. Macskák a háborúban. *A Macska*. XVII. évf. 1. sz. 38.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2002. Szarvasmarhanevek Hetyenben. *Névtani Értesítő* 24: 123–7.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1970. Állatnevek és tárgynevek. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest. 320–4.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1981. Az egyéb tulajdonnévfajták kutatásának helyzete és feladatai. In: *Név és társadalom*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. sz. Budapest. 213–25.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1983. Macskanevek, 1982. *Névtani Értesítő* 8: 74–9.
- TAMÁS OLGA 1983. *Kutya-, macska- és baromfinevek Becsehelyen*. Magyar Névtani Dolgozatok 41.

LACZKÓ KRISZTINA

MACSKANEVEK EGY KISISKOLÁS LEÁNY SZÉPIRODALMI IGÉNYŰ ÍRÁSAIBAN

1. 2001 karácsonya előtt több mint százoldalas könyvecskét kaptam Karcagról kedves barátomtól, az igazi tudós tanár Rideg Istvántól. A Cicavilágban élek című sajátos könyvecske nyolcéves unokájának, Rideg Enikő Alexandrának a munkája volt. Aztán, 2002 karácsonyára megérkezett a folytatás, immár százhusz oldalon: Karcag városban, boldog mámorban címmel.

Megvallom, ilyen alkotásokkal még nem találkoztam. Csukás István, Lázár Ervin meséit, írásait, az igazi gyermekirodalmat sokra tartom, kedvelem. De arra, hogy gyerekek a saját világukat, gondolkodásmódjukat – és persze az őket körülvevő felnőtteket – ilyen színvonalon bemutatták volna, még nem láttam példát. A Cicavilágban élek alcíme megmutatja, miről szól a könyvecske: „Rajzok, mesék, dalok, igaz történetek naplója”. És ez arra is utal, hogy – mintha a szerző a nagyon mai multimédiának egy fajtáját képviselné – rendkívül ügyes rajzok (önállóan is, nemcsak illusztrációként) és a legkülönbözőbb irodalmi műfajok (mesék, elbeszélések, eseményleírások, levelek, versek, jellemrajzok, köszöntők) sorakoznak itt egymás után. De mindezek középpontjában – mint a cím is jelzi – a kislány élénk, de „reális” fantáziájának megfelelően a „cicavilág” áll. A cicák „természetesen” emberi életet élnek: udvarolnak, megházasodnak, játszanak, versenyeznek, ünnepelnek, összevesznek, majd kibékülnek, de megjelennek a kiskutyák, a mókusok, rókák és medvék is, sőt bepillantathatunk Enikő családjába, amelynek tagjai persze cicatévét néznek, cicarádiót hallgatnak, és Enikő is ott él cicái között.

A Karcag városban, boldog mámorban című második könyvecske – a gondolatpárhuzamot magában rejtő, már-már versalakú címnek megfelelően – még jobban bevezet a mindig vidám cicavilágba, valamint a szerző családjának örömteli életébe. Cicafalu bemutatásával kezdődik. Itt mindent a cicákról neveztek el: az utcát, a szállót, a kórházat, a gyógyszertárt, az üzletláncot, a boltokat. A cicák lovagolnak, pecáznak, fesztivált rendeznek. Majd külön fejezetekben mutatja be a szerző szeretteit, mégpedig rajzban, köszöntőversben, dalban, még anyák napi egyfelvonásossal is kedveskedik édesanyjának. Sorra kerül az iskola is. A magyarok története például megjelenik szellemes rajzokban és írásokban, sőt tyádu nyelvű (macskanyelv?) beszélgetés és szótár is olvasható a továbbiakban. Rajzszorozatban látjuk a kedvenc állatokat. Végül olvashatunk egy kisregényt is: Xixi, a világljáró sziámi macska útínaplója címen.

Mi jellemzi Rideg Enikő szerzeményeit? Álom és valóság ügyes egyesítése, egy mára kitágult világ ábrázolása, igen jó nyelv- és stílusérzék, verselő hajlam, nem mindennapi írás- és rajzolókészség, széles körű fantázia (beleértve a nyelvi kreativitást is) és hallatlan mesélőkedv. De tegyük hozzá: mindez 8–9 éves korban!

2. Most pedig lássuk, miről tanúskodnak a két könyvecskében szereplő cica-, általánosabban macskanevek?

Az első kérdés ezzel kapcsolatban ez lehetne: miért választottam ki éppen ezeket a neveket? Először is azért, mert a szerző gyűjtötte őket (ennek eredményeként például 33 fiú és 28 leány macskanevet sorol fel), de sajátos (megszokott és kitalált) nevet ad cicaszereplőinek is. (A két könyvecskében található idevágó nevek száma meghaladja a 170-et.) Másodszor, mivel Enikő képviseli a vidéki macskatartást és a mai – főként

nagyvárosi – macskakultuszt is. (Csak zárójelben utalok rá, hogy már 1983-tól – amikor vendégprofesszor voltam a Helsinki Egyetemen – tapasztaltam Finnországban, milyen becsben tartják a macskát, külön erre a célra készült kosárban vitték magukkal például autóbuszon is, ha vendégségbe, látogatóba mentek.) Végül pedig kíváncsi voltam rá, hogy a névtanon, az onomasztikán belül hol tart napjainkban a macskanevek összegyűjtése, rendszerezése, jellemzése, esetleg történetének a leírása.

A macskanevek bemutatásában J. SOLTÉSZ KATALINnak az 1982-es III. Nemzetközi Macskakiállítás katalógusa alapján összeállított rendszerezését (J. SOLTÉSZ 1983) követem (más hasonlóval nem is találkoztam!), de figyelembe vettem ugyanazon szerzőnek a névtani monográfiájában található idevágó megjegyzéseket (J. SOLTÉSZ 1979: 71–73). Előljáróban csupán annyit jegyzek meg, hogy bár ez esetben valójában állatokról, közelebbről cicákról szóló mesékkel van dolgunk (tágabb értelemben véve), a neveket e „mesék” írója adja, nyilván elsősorban a környezetében tapasztaltak, az olvasmányai és az előbbiektől is befolyásolt fantáziája alapján.

A) Gyakori mindjárt Rideg Enikőnél is macskanévként az emberi keresztnév: *Anikó, Bence, Döme, Elza, Emese, Éva, Frida, Ida, Karola, Kornélia, Rebeka, Samu, Soma*.

Ide sorolhatjuk a játékos beceneveket is: *Dori, Fridácska, Friduci, Karakocska, Kandurka, Karrantyú, Masi, Masika, Mörzi, Mucus, Pircsi, Pötyi, Rebi, Rézi, Rika, Somi, Sziszi*.

A népi macskanevekre jellemző – jegyzi meg J. SOLTÉSZ KATALIN (1983: 75–76) – az állathívogató *ci* szótag és a hangutánzó *mi* szókezdet: *Cicamica, Cilla, Cillancs, Cili, Cilu, Ciri, Cirmi, Cirmoska; -- Dömi, Kormi, Mica, Mici, Micike, Micuka, Micus, Mikó, Mirci, Mirrmurr* (*Mirr-Murr* is), *Mirzi, Mirzó, Mörzi, Somi*.

Megjegyzem, hogy Enikő nem gyakran tér ki a nevek nemek szerinti megjelölésére, a nevek mégis általában megfelelnek az állat nemének. Azt kell megállapítanunk továbbá, hogy itt is az e csoportba tartozó elnevezések fordulnak elő legtöbbször, mint az eddigi gyűjtésekben (l. J. SOLTÉSZ 1983: 75–76).

B) Csak kevés történelmi, irodalmi ihletésű nevet találtam: *Aida, Pandór* (< görög *Pandora* mitológiai eredetű névből?).

C) Igen kicsi a közsózból lett nevek száma is.

a) állatnév: *Galambocska*;

b) embernévyszerű megnevezések (családnév + keresztnév sorrendben, de e nevek majdnem mindig elárulják, hogy viselőjük macska): *Csanádi Rebeka, Döme Lizi, Döme-Dájáná Cili, Egry Samu, Fa Bélus, Fekete Cirmos, Füvessy Kormos, Gonosz Fekete Kandúr, Gonosz Kandúr, Kormos Frici, Köves Barna, Kotta Pihe, Olajos Chartreuse, Öreg Kormi, Vörös Kandúr*. És a „szentek”: *Szent Cili, Szent Döme* és *Nagy Cyrmi Isten Amirin*.

D) Előfordul természetesen a macskáknak valamilyen testi tulajdonságról való elnevezése (tehát ezúttal közsóv válik tulajdonnévvé):

a) színnevek: *Cirmos, Foltos, Kormos, Pötyös, Szürkéske*;

b) testalkatra vonatkozó nevek: *Csontos*;

c) a szőrzetre utalók: *Pon-pon Cica*;

d) a viselkedésre vonatkozók: *Kuksi, Borsos* (erős, mérges?).

E) Külön csoportba vettem a metaforikus jellegű elnevezéseket: *Aranyalma, Hópihe, Karamell, Mosolyka, Madzag, Napsugár, Opál, Pamacs, Rózsácska*.

F) Idegen szavak (erősen érzik rajtuk az idegen származás és jelleg):

a) közsavak: *Chartreuse, Smoke*;

b) tulajdonnevek: *Dájáná, Elvisz, Jim'sy, Lüszi, Michealking (Misel), Shetland, Vincent*;

G) Ismeretlen vagy bizonytalan eredetű megnevezések: *Aisy, Artya, Bumi, Cilló, Cirros, Ciszka, Damiccsal, Dámon, Dánic, Dolga, Döncös, Kandic, Karak, Kimres, Ludó, Piceném, Puhdi, Sovi, Smokka, Susmita, Szaszi, Tobbi, Vanmó, Vonya, Zsaver, Willwo*.

Természetesen több név több csoportba is besorolható, hiszen a csoportosítás szempontjai keveredhetnek.

Megjegyzem még, hogy a vizsgálódásokat tovább lehetne folytatni (a nevek pontos származása, gyakorisága, stílusértéke, összevetés más gyűjtésekkel stb.), de néhány következtetést máris levonhatunk:

a) A gyermeki tapasztalat és fantázia színes, változatos neveket eredményezett.

b) Azt ez a névsorozat is igazolja, hogy milyen gazdag a mi nyelvünk az elnevezéseket illetően is (l. pl. a becéző képzőket, a metaforikus lehetőségeket).

3. A két könyvecske szerzőjének pedig azt kívánhatjuk, hogy tanuljon, olvasson, tapasztaljon sokat, és folytassa mind az írást (a legkülönbözőbb műfajokban), mind a rajzolást.

Hivatkozott irodalom:

RIDEG ENIKŐ ALEXANDRA 2001. *Cicavilágban élek*. Barbaricum Könyvműhely, Karcag.

RIDEG ENIKŐ ALEXANDRA 2002. *Karcag városban, boldog mámorban*. Barbaricum Könyvműhely, Karcag.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1983. *Macskanevek*, 1982. *Névtani Értesítő* 8: 74–9.

SZATHMÁRI ISTVÁN

ÍROÍ NÉVADÁS KARINTHY FRIGYES KÖTÉLTÁNC CÍMŰ REGÉNYÉBEN

„Enni és inni adtak nekem, s adtak nevet is...”

Karinthy Frigyes regényeiben természettudomány, filozófia, csapongó fantázia kavarg. A *Kötéltánc* (1923) című regény a Karinthy-féle lélekvádorlással tágitja ki a képzelet birodalmát. „Zseniális részletekkel teli, de egészében nem a Karinthy hatalmas erejéhez méltó” – írja róla NAGY LAJOS (NAGY 1998: 145). Tanulmányában kifejti, hogy „alakjainak álomszerű elváltozásával, a jelenetek rejtelmes gomolygásával és »megoldatlanságával« valami furcsa, megmagyarázhatatlan feszültség érzik az egész regényen, melyből csak stílus és művészi kvalitások fakadhattak, de világos mondanivaló már aligha” (SZALAY 1961: 190). BENEDEK MARCELL, a regény egyik első méltatója az íróhoz fordult magyarázatért: „halála előtt senki sem jellemezhető» – ennyit akart (vagy tudott) Karinthy mondani, mikor a *Kötéltánc* érthetetlen részleteinek magyarázatáért faggattam” (SZALAY 1961: 190). „Az örület, az álom és a lázas fantázia

határmezsgyéjén imbolyognak a Kötéltánc rejtélyes szereplői, melyek életszerűbbek, karakterisztikusabbak, mint a Karinthy-alakok általában” (SZALAY 1961: 190).

A regény az emberiséget megváltani akaró legtipikusabb elképzeléseket vonultatja föl: a tudományt, a krisztusi szeretetet és jóságot, a napóleoni diktatúrát és az osztályforradalmat. Mindezek a kísérletek azonban megbuknak. A regény főhőse: a rejtélyes pilóta a szuggesztív orvosprofesszor (Jellen Rudolf), az okkultista, szellemidéző tudós (Darman Dénes) és a diktátor politikus (Raganza) hármasság alakját egymás után képes magára öltetni (HALÁSZ 1972: 195). Ez a jellem tulajdonképpen nem változik, csak cselekedeteinek a területét változtatja (SZALAY 1961: 193).

1. Pragmatikai vizsgálatom eredményei

A Kötéltánc c. regényben vizsgáltam a nevek, mint jelek pragmatikai síkját, elsősorban a kommunikáció szempontjából, azaz azt, hogy a nevek hogyan jelennek meg egy-egy beszédhelyzetben. Kornyné Szoboszlay Ágnes munkája nyomán a tulajdonnevek és köznévi névhelyettesítő szinonimáik vagy a pusztán köznévi jelölők használatában olyan jellemzőkre mutatok rá, amelyek információt nyújtanak az író és az általa teremtetett alak, illetve a regénybeli személyek egymáshoz való viszonyáról (KORNYÁNÉ 1998: 264). (A regényből vett idézeteket, utalásokat csak oldalszámmal jelzem. Az általam használt kiadás: KARINTHY FRIGYES 1976. Kötéltánc. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. A továbbiakban: K.)

E regény főhőse *Jellen Rudolf* – *Darman Dénes* – *Raganza* három alakban megjelenő, három különböző néven nevezett egy személy. Ez a névtani szempontból egyedülállóan különös megoldás érdekes elemzést kínál számunkra. A név- és alakváltozás mindkét alkalommal ugyanazon a módon történik: a férfi nevét egy külső személy (Erna) változtatja meg, és ennek a változtatásnak elfogadásával változnak meg életkörülményei, külső viszonyai.

Jellen Rudolf > *Darman Dénes*:

- „– Magát nem is hívják *Jellen Rudolf*-nak.
 - Engem nem is hívnak *Jellen Rudolf*-nak.
 - Mondom! Hát mindegy: legyen Pityipalkó.”
 - „– Most mindkettőnknek erősnek kell lenni... *Darman Dénes*...
 - *Darman Dénes*...
 - Igen, így nevezem... az álnevén, amin a könyvet írta...
 - *Darman Dénes*...”
- (K. 279–280)

Darman Dénes > *Raganza*:

- „– Nos? ... Bevallod?
 - ...
 - És hogy te vagy *Raganza*!
 - Én vagyok *Raganza*!”
- (K. 303)

„A tulajdonnevek azonosító funkciója nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a név kimondásakor a beszélgetőpartnerek egyazon meghatározott megnevezettre gondolnak, hanem abban is, hogy a személynév esetén a név viselője azonosulni képes a nevével: a

legsajátabb, elvitathatatlan tulajdonának tekinti” (ZELLIGER 1999: 224). *Jellen Rudolf* (mi nevezzük első előfordulása nevén) negyedik alakváltozata nem kap nevet, hiszen ő a sehová és senkihez nem tartozó, helyét nem találó, mindenből kiábrándult, kudarcokat átélt ember megszemélyesítője. Csak általános megjelöléseket olvashatunk róla: *az ismeretlen; fáradt emberalak; sáros emberalak; emberalak*. Az identitását veszített ember kétségbeesve veszi tudomásul névtelenségét, meg nem határozottságát a világban: „*Jellen Rudolf* vagyok. (...) Nézzétek az írásaimat.” Palotájának ajtaja előtt álló katonának mondja mindezt, de azok nem hiszik el: „Mindenki tele van most írásokkal” (K. 359). A név tehát már nem jelent semmit. Kétségbeesve világosodik meg számára, hogy életét nevei által meghatározott szerepekben élte. Mivel minden életformája kudarcot vallott, e külső meghatározások is elvesztették értelmüket, neveivel együtt önmeghatározását, azaz önmagát is elvesztette. „Enni és inni adtak nekem, s adtak nevet is, megmondták, hová kell mennem, és mit kell tennem.” „Édesem ... én kedvesem ... ne szólíts így ... én nem vagyok *Raganza* ... *Raganza* tébolyult, gonosz kalandor, nincs többé, meghalt és elmerült ... én nem vagyok *Jellen Rudolf* ... *Jellen Rudolf* nem tud már parancsolni senkinek, s nem tudja meggyógyítani önmagát ... és *Darman* sem vagyok. *Darman*ra nem hallgatnak már a múlt kísértetei. Immár nincs nevem, és nincs hazám, az vagyok, akit ismeretlenül láttál...” (K. 363)

A regényben minden valószínűséggel találkozhatunk egy beszélőnévvel: *Jellen Rudolf* többször is filozofál arról, hogy a számára ideális időpont a „most”: „az vagyok, akit ismeretlenül láttál, ... a csodálatos *jelen*, melynek nincs múltja, s nem lesz folytatása...” (K. 364). „Múlt és *jelen* ... a jelen pillanata ... ez még a tudományé...”, „...de a következő pillanat? ... ez már nem a tudományé ... ez az emberé ... ez a pillanat az enyém ...” (K. 231–232). Ő a jelen képviselője, *Jellen*.

Különös nevével a regény szereplői is eljárásnak:

„– Tölgy hangosan felnevetett.

– Teljes amnézia. Anesztézia. Vasomotorotikus jelenségek.

– Jellenségek!...

Tölgy első pillanatban nem értette a szójátékot.

– *Jellen* ... ja ... nagyon jó.”

(K. 215)

A híres orvos neve és az általa alkalmazott gyógyító módszer (a hipnotizálás) is a nevével terjed el, tudjuk meg két fiatal nő telefonbeszélgetéséből: „ő hívta fel a figyelmemet a jellenizmusra ... Ő maga is nagyszerűen tud jellenezni...” (K. 216).

Kitűnő alkalmat kínál a regény annak bemutatására, hogy egy irodalmi alkotás elemzésének mennyire fontos része a névtani vizsgálat. A második fejezet helyszíne egy lakás, ahová két barátnő felhív egy ismeretlen férfit. (Karinthy Frigyes itt saját és az akkor még férjes Böhm Aranka megismerkedésének jeleneteit lopja be a cselekményszövésbe.) Azt is megtudjuk, az egyik asszony férjét *Károly*-nak hívják, és a nő elárulja, ismeri az idegent: *Jellen Rudolf*, akit férje nem szeret. A következő fejezetben megismerjük *Bolza* doktort, aki a természettudományok feltétlen híve, ezért a nemrég a városba érkezett *Jellen* professzor csodadoktorságát nem fogadja el. A híres *Jellen* hazakíséri a vele ellentétes nézeteket valló *Bolza* doktort, kapujukban derül csak ki az olvasó számára, hogy *Bolza doktor* tulajdonképpen *Károly*, az a férfi, aki már az

ismert férjes asszony ura. Ezt az írói bravúrt Karinthy a névadás segítségével hozza létre, hiszen az első fejezetben csak keresztnéven, a második fejezetben csak családnéven találkozhattunk a doktorral. A teljes név mintegy melleleg leírt formájának olvasásakor derül ki az, hogy két eltérő nézőpontból egy személyről tudtunk meg információkat. A név írói eszközként való tudatos használása folytatódik a negyedik fejezetben is, hiszen az eddig személynevével és foglalkozásával megjelölt Bolza *férj* lesz, hiszen a megváltozott szituációban már feleségével és annak lehetséges csábítójával (Jellen Rudolffal) kerül kapcsolatba.

A megszólítások elemzéséből kitűnik, érdemtelenül elhanyagolt része a névtani munkáknak ez a fajta vizsgálódás. E szempont a regény szereplői közti kommunikációs viszonyt, így egymáshoz való – elsősorban érzelmi – hozzáállásukat tárja fel (1. táblázat). Kalp István méltóságos úrból a hetedik fejezetben miniszterelnök lesz. Ezt csak onnan tudjuk, hogy *kegyelmes úr*-nak szólítják, és néhány oldallal előbb épp Kalp fejtette ki: „a miniszterelnököket kegyelmesnek kell szólítani” (K. 248).

Kalp szerelme Carabella Lídia színésznő, de őt egyszer sem szólítja meg. Mi lehet ennek az oka? Jellen éppen Carabellának fejteti ki: „Véleményem szerint Kalp István betegesen szerelmes kegyedbe, kényszerképzetek vannak, nem tud egyébre gondolni. A pietizmusnak egy fajtája ez, igen, olyan bálványimádásféle” (K. 259). Név mágiának nevezzük azt, amikor valamely személy vagy istenség nevét mágikus céllal nem mondják ki. A hiedelem alapja az, hogy a név a legteljesebben hozzátartozik viselőjéhez. Az istenek nevét több vallásban azért nem szabad kiejteni, nehogy ezzel haragjukat magára vonják az emberek (Néprajzi Lexikon IV. 38). Carabella Kalp szemében istennővé, bálványává vált, őt megszólítani sem merte.

Említónévvel és megnevezéssel mind a narrációban, mind a szereplők párbeszédében találkozunk, szólítónévvel főleg a párbeszédben. A regényben található összes megszólítás (92) 19,5%-a (18) Jellen – Darman – Raganza személy megszólítása; a megszólítás attól függ, melyik „alakban” találkozunk vele: Doktorként *mester*, *mesterem*, *csodadoktor* stb., szellemidézőként szintén *mester*, diktátorként például *parancsnok*, *parancsnokom*, *kalandor*, ismeretlenként *bácsi*. Őt alkalommal szólítják nevén. A megszólító ő az esetek 35,8%-ában, azaz 33-szor. Ellenfele, Bolza a megszólított 16,3%-ban (15): *kollégánk*, *kollégám*, *Bolza barátom*, *Károlyka* stb. Elzát és Kalpot 8-8-féleképpen szólítják meg, ez 8,69%. A megszólítások mindössze 28,2%-a tulajdonnév, birtokos személyjeles ezek közül 5 (*Bolza barátom* (2), *Bolza kollégánk*, *édes Károlykám*, *Rózsikám*). A köznévi megszólítások (66) közül majdnem a fele, pontosan 43,9%-a (29) birtokos személyjeles (pl. *asszonyom*, *barátom*, *kollégám*, *méltóságos uram*, *mesterem*, *szerelmem*, *uraim*). Tehát az összes megszólítás 36,9%-a birtokos személyjeles.

Megszólító	Megszólítások száma				Összesen
	Jellen	Darman	Raganza	egyéb	
Kalp	2	1	2	0	5
Erna	1	1	3	0	5
Carabella	0	0	3	0	3
egyéb	2	0	2	1	5
Összesen	5	2	10	1	18

Megszólító	Megszólítások száma				Összesen	
	Erna	Bolza	Kalp	egyéb		
Jellen	4	7	1	7	19	33
Darman	1	0	2	0	3	
Raganza	2	1	1	7	11	
Bolza	1	0	0	1	2	
Erna	0	2	2	0	4	
egyéb	0	5	2	28	35	
Összesen		15	8	43	74	

1. táblázat: Megszólítások a Kötéltánc c. regényben

2. Eredményeim számokban

A névanyag feldolgozásában módszerem megegyezik az Utazás a koponyám körül c. regény névtani vizsgálatánál alkalmazottal (TAKÁCS 2002: 132).

A regényben szereplők száma 96. A névvel ellátott szereplők száma 25 (26%), a név nélküli szereplők száma 71 (74%). Karinthy Frigyes regényéből 19 férfi és 6 női, összesen 25 személynevet gyűjtöttem ki. A teljes nevek száma 6 (24%), a csak családnévből álló nevek száma 14 (14 férfi + 2 női), ez 56%-ot jelent (1. diagram). A 25 személynév közül tehát 20 tartalmaz családnévet: 80%-a. A családnévek 95%-a kiegészítővel fordul elő.

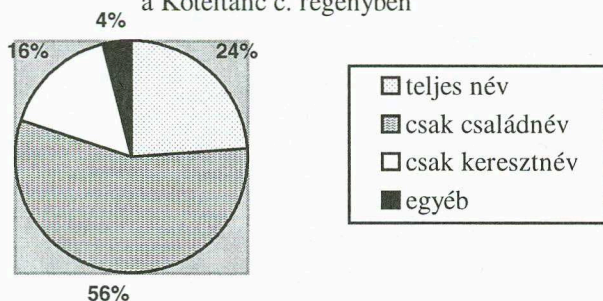
Férfi teljes nevek és családnévek: *Bolza Károly, Calvin, Darman Dénes, Dergan, Garr, Haller, Horosek, Iborszky, Jellen Rudolf, Kalp István, Kempisch, Korp, Meyer, Peregrini, Raganza, Sade, Szókratész, Tölgy* = 18.

Női teljes nevek és családnévek: *Carabella Lídia, Kéti Olga* = 2.

Az önállóan előforduló keresztnévek száma 4, így összesen 10 (40%) keresztnévet tartalmazó megjelölés van. Csak keresztnévek: *Erna, István, Piroska, Zsófi*. Csupán 1 becézett névvel találkozhatunk: *Zsófi*.

1. diagram

A névvel ellátott személyek megjelölései
a Kötéltánc c. regényben

Egy személy általában különféle változatú névvel is jelölt, pl. *Bolza doktor, Bolza kollégánk, szegény Károly*. Ezért az önállóan vagy más-más kiegészítőkkal, jelzőkkel előforduló nevek száma 38 (27 férfi és 11 női). Az összes változatban előforduló

családnevek közül 18-hoz járult kiegészítő (47,3%), 10-hez jelző (26,3%). (Zárójelben jelzem az egynél több előfordulás mennyiségét.)

Személynevekhez járuló kiegészítők: *barátnőm, doktor* (3), *doktor úr, főorvos, kolléga* (2), *kollégánk* (2), *gróf, korcsmáros, professzor, százados, tábornok, tanár* (2), *tanácsos úr* = 18.

Az érzelmi kapcsolatokról árulkodnak a tulajdonnévhez kapcsolódó jelzők, amelyek jelentésük szerint csodálatot, szájalmat, együttérzést fejeznek ki: *csodálatos, híres, igazi, okos, szegény* (3), *tudós, valami, valóságos* = 10.

A cselekmények hitelét fokozza az 17 valódi név: 7 történelmi személyiség, pl. *Caesar, Napóleon*; 4 filozófus, pl. *Confucius*; 3 művész, pl. *Sade*; 3 egyéb, pl. *Darwin*. Ezek is Karinthy művelődési irányultságát, érdeklődését tükrözik.

A 198 köznévi jelölő 75,5%-a férfit, 24,25%-a nőt jelöl. 79 megjelölés, azaz 39,9% a hat főszereplőt (Bolza, Carabella, Erna, Jellen – Darman – Raganza, Tölgy, Kalp) nevezi meg. 16,6%-uk Jellen – Darman – Raganza neve helyett áll. 15 férfi és 15 nő megnevezéssel találkozhatunk. A köznévi jelölők 25,7%-a foglalkozást (*egy rendőr, az ápolónő*), 15,6%-a nemet (*a férfi, a nő*), 8,5 %-a rangot (*százados, az elnök*) jelöl. 13,6%-uk viszonyfogalom, pl. *a sógorom, a férjem*. a köznévi jelölők csupán 8,6%-a előtt áll jelző. A 61 több személyt vagy csoportot jelölő megnevezéssel találkozhatunk a regényben, pl. *a lányok, az egész társaság*.

Szereplők: 96 személy		
Névvel: 19 férfi + 6 női 25 személy (19 férfi + 6 női)		
Név nélkül: 71 személy		
	Teljes név: 6 (24%) 4 férfi + 2 női	Kizárólag teljes név: 1 Kiegészítővel: 3 Jelzővel: 2
	Csak családnév: 14 (56%) 14 férfi + 0 női	
	Csak keresztnév: 4 (16%) 1 férfi + 3 női	
	Egyéb: 1 női (4%)	
	Családnév: 20 (66,7%) 18 férfi + 2 női	Jelzővel: 6 Kiegészítővel: 19 (95%) Beszélőnév: 1 férfi
	Keresztnév: 10 (33,3%) 5 férfi + 5 női	Jelzővel: 3 Kiegészítővel: 1 női Becézett: 1 női
	Összes név: 38 (27 férfi + 11 női)	Jelzővel: 10 Kiegészítővel: 18

2. táblázat: Személynevek a Kötéltánc c. regényben

- NAGY LAJOS 1998. Karinthy Frigyes. In: *A humor a teljes igazság. In memoriam Karinthy Frigyes.* Szerk. DOMOKOS MÁTYÁS. Nap Kiadó, Budapest.
- Néprajzi Lexikon 1981. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest. IV.
- SZALAY KÁROLY 1961. *Karinthy Frigyes.* Gondolat, Budapest.
- TAKÁCS EDIT 2002. Írói névadás Karinthy Frigyes Utazás a koponyám körül című regényében. *Névtani Értesítő* 24: 127–140.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1999. „...a nevedről lehullik az ékezet...”. *Névtani Értesítő* 21: 224–229.

TAKÁCS EDIT

A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁRÓL SZÁRMAZÓ MEZŐTÚRI BŰNÜGYI PONYVÁK CÍMADÁSI SAJÁTÓSÁGAI

A ponyva műfaja jóval régebbi a címben megjelölt korszaknál. Franciaországban már a XVII. század végén minden nagyobb városnak megvolt a maga kiadója (MANDROU 1970: 119). Magyarországon a ponyva a Tinódi-féle história leszármazottjának tekinthető. A fennmaradt anyagban a legkülönbözőbb témák képviseltetik magukat. Ezek közül csak egy a bűnügyi, melyre az első ismert példa az 1751-es Hamis pénzverő Győrből (POGÁNY 1978: 82–83). A hasonló jellegű sajtótermékek száma a 19. század folyamán folyamatosan szaporodott, a század utolsó harmadában pedig ugrásszerűen megnőtt. Ennek hátterében számos jól ismert, egymással összefonódó társadalmi-gazdasági tényező húzódik meg (a gazdaság kapitalista átalakulása-fejlődése, polgárosodás, városiasodás, a bulvársajtó megjelenése, az írástudók számának nagy mértékű emelkedése az Eötvös-féle népiskolai törvénynek köszönhetően stb.). A változások eredményeképpen nemcsak a fővárosban, hanem kisebb településeken is jöttek létre nyomdák, amelyek igyekeztek kihasználni a kedvező lehetőségeket.

E városok közé tartozott Mezőtúr is, melynek első nyomdáját Gyikó Károly alapította 1867-ben, majd megromlott egészsége miatt 1903-ban átadta Kanyó Antalnak (SZABÓ 1998: 78). Nem véletlen, hogy 1906-ban ő hozta létre a Dohányárudát, ezek az üzletek ugyanis a ponyvaárusítás központjaiként működtek szerte az országban. 1908-ban, Kanyó halála után Borbély Gyula lett a tulajdonos. 1939-ben, halála után a nyomda megszűnt.

A második nyomdát Braun Juda és Dolesch Géza alapította 1892-ben. 1900. február 11-én Gettler Ignác vette át, hat segéddel és a berendezéssel együtt (SZABÓ 1998: 80). A nyomdász 1903-ban, többszöri kérvényezés után Török-re változtatta saját és családja nevét. 1910-ben hunyt el, de vállalkozását Corvina Rt.–Török Nyomda néven már 1908-tól Csendes Mihály vezette. 1930-tól Szendrei István állt a vállalkozás élén, egészen 1951-ig, a nyomda megszűnéséig.

A nyomdatulajdonosok a város megbecsült polgárai voltak, élénk tevékenységet fejtettek ki a közéletben és egyházközségükben egyaránt. Hogyan lehetséges akkor, hogy egy olyan, sokak által kárhoztatott és lenézett dolgot gyártsanak és terjesszenek, mint a ponyva? Nyilvánvalóan azért, mert kevesebb tőkével rendelkeztek, mint a nagy fővárosi nyomdák, így nem vállalkozhattak komolyabb tudományos és szépirodalmi művek kiadására, amelyeknek nemcsak az előállítási költségük volt nagyobb, hanem a

vevőkörük is behatárolt volt. Alkalmazkodniuk kellett a helyi olvasóközönség igényeihez, s jó üzleti érzékkel felismerték az olcsón előállítható, de nagy példányszámban eladható füzetkék kínálta lehetőségét. Iratanyag hiányában nem ismerjük ugyan a nyomdák bevételét, de már maga a hosszú idő, amely alatt folyamatosan működtek, tanúsítja, hogy jó megélhetést biztosítottak tulajdonosaik számára. Erre utal Gyikó Kálmán feleségének származása is: módos gazda lányaként nyilvánvalóan nem ment volna férjhez akárkihez. Az említett közéleti szerepekhez is nagyon és abból eredő presztízs kellett, különösen a képviselőséghez.

A ponyvák olvasói jórészt az alacsonyabb műveltségű parasztok, idénymunkások, uradalmi cselédek voltak, bár előfordult, hogy egy-egy érdekesebb, nagy port felkavaró eset leírása a városi polgárok figyelmét is megragadta (különösen, ha általuk is ismert személyek voltak a szereplői). Mezőtúr lakossága 1900-ban 25 383, 1910-ben pedig 25 835 fő volt, s ennek több mint 35%-a (1900-ban 36,2%, 1910-ben 37,3 %) a környékbeli tanyákon élt (BODOKI FODOR 1978: 123). Többségük saját földjén gazdálkodott: 1900-ban még a lakosság 67,5%-a, 1910-ben viszont már csak 61,7%-a vallotta magát őstermelőnek. Ezzel párhuzamosan jelentősen megnőtt viszont 1900 és 1910 között a napszámosok aránya, 2,4%-ról 5,7%-ra (BODOKI FODOR 1978: 123). A gazdasági cselédek és mezőgazdasági munkások aránya az összlakosságon belül 1900-ban igen magas, 37,5% volt (BODOKI FODOR 1978: 124).

A városban 1890-ben a református egyház 16 népiskolát tartott fenn, ezenkívül működött még egy katolikus és egy izraelita iskola. Ez a szám megdöbbentően soknak tűnik a lakosságszámhoz viszonyítva, de tudnunk kell, hogy 1893/94-ben a 18 iskolában mindössze 26 tanító dolgozott, ezekre belterületen 100, külterületen pedig 206 tanköteles gyerek jutott fejenként (BODOKI FODOR 1978: 108). Ahhoz, hogy eredményes legyen a tanítás, ennél sokkal kisebb létszámokra, legfeljebb 25–30 főre lett volna szükség. Igaz, a ténylegesen iskolába járók száma ennél jóval kevesebb volt: a külterületeken sokaknak leküzdhetetlen távolságokat kellett volna megtenniük nap mint nap, az iskolák többsége ugyanis belterületen állt. Ennek következtében 1910-ben a felnőtt lakosság 16,8%-a még mindig analfabéta volt (BODOKI FODOR 1978: 129).

A városban lakó vagy jobb anyagi helyzetben élő mezőtúriaknak és környékbelieknek ugyanakkor számos művelődési lehetőség állt a rendelkezésére (az 1530-tól működő református gimnázium a 19. század harmadik negyedétől a környék legnagyobb jelentőségű középfokú iskolája lett, 1897-ben megalapították Mezőtúr második középiskoláját, az Állami Teleki Blanka Felsőbb Leányiskolát, emellett számos kaszinó és olvasókör is működött a településen).

Az eddigi adatok alapján érthetővé válik, hogyan tudott virágozni két nyomda is egy ilyen, viszonylag kicsi alföldi városban. A lakosság igen magas százaléka legfeljebb elemi iskolai műveltséggel rendelkezett (az őstermelők nagy része, a cselédek, napszámosok és egyéb idénymunkások). (A nyomdák természetesen a Mezőtúr vonzáskörzetében lévő falvak és kisvárosok igényeit is kielégítették.) A módosabb parasztok és a városi kisiparosok valószínűleg polgári iskolát végeztek, de a gimnáziumot csak a vagyonosabbak engedhették meg maguknak. Ugyanakkor a kevésbé művelt rétegek is igényelték a szórakozást, az érdekességeket, a híreket. Ha az újsághoz nem is jutottak hozzá, az olcsó ponyvához igen, s ez mindhárom igényüket kielégítette. Az írástudatlanság ebből a szempontból nem jelentett akadályt, a közös munkák

alkalmával egyvalaki felolvasta a történeteket a többieknek. A ponyváknek így jóval több fogyasztójuk volt, mint ahány vásárlójuk.

A ponyvák általában környékbeli eseteket dolgoztak fel, de néha az ország más vidékén előforduló híresebb bűnügyeket is kiadták. A történeteket legtöbbször verses formában, kevésbé művelt olvasók ízlésének és íróik kevéske tehetségének megfelelően hagyományos, magyaros verseléssel írták meg. A füzeteket nagy példányszámban, alacsony áron, vásári ponyvákön árusították, innen ered a műfaj elnevezése. A házalók batyujában is mindig lapult belőlük jó néhány példány, később pedig megszülettek a külön erre szakosodott üzletek, dohányárudák.

A 3–6 oldalas füzetkék általában csak egy eset leírását tartalmazták. Az oldalszámolás is gyakran hiányzik, hiszen kevés lap esetén ez nem okozhat nehézséget. A hagyományos ponyvaméret 17 x 10 centiméter körül van (POGÁNY 1978: 331.), a mezőtúriak azonban ennél valamivel nagyobbak, átlagosan 22 x 15 centiméteresek. Lapjaik durvábbak a könyvekénél, bár az átlagos, fővárosi ponyvákénál valamivel finomabbak.

A ponyvák egyik legfontosabb része a szöveghez szorosan hozzátartozó cím. Érdekes ezeket alaposabban megvizsgálni, mert sokat elárulnak szerzőikről és céljaikról. (Az általam feldolgozott kiadványok az 1893–1915 közötti időszakból származnak, ugyanis az Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető legkorábbi ilyen jellegű mezőtúri ponyva 1893-ból való, 1915 után pedig jórészt a háborús, nem pedig a bűnügyi témák álltak a kiadók figyelmének középpontjában.)

A címek szintaxisa

A bűnügyi ponyvák címei legtöbbször összetett mondatok, bár egy esetben vessző helyett ponttal választják el a valójában összetartozó tagmondatokat. A 34 címből mindössze 3 egyszerű mondat, 5 összetett, 4 pedig többszörösen összetett (3 tagmondat). A többi 22 több mondatból áll. Ezek közül 6 csak egyszerű mondatokat tartalmaz, 16 azonban egyszerűt és összetettet egyaránt. E 22-ből 10-ben a ponttal elválasztott mondatok ugyanarra a történetre vonatkoznak, és valószínűleg csak a túlsúlyoltság elkerülése érdekében választották őket külön, 9-ben különböző esetekről van szó, amelyeket egy füzetben adtak ki, 3-ban pedig a külön mondat csak értelmező hozzáfűzés (pl.: *Mulattató história. Igaz történet*). Ez utóbbiakkal nem foglalkoztam, a különálló történeteket jelölőket pedig a közös címlaptól függetlenül természetesen külön kezeltem. (Szemiotikailag nyilvánvalóan érdemes lenne megvizsgálni, hogy miért éppen ezek kerültek egymás mellé, hogyan hatnak egymásra és az olvasóra, de szintaktikai szempontból ennek nincs jelentősége.)

Mivel a városban két nyomda volt, természetes, hogy egy-egy híresebb-hírhedtebb esetet többször is feldolgoztak; az írók néha többször is visszatértek a jól bevált történethez, sőt, egymástól is át-átvettek jól hangzó fordulatokat, csaknem teljes verseket. Feltűnő, hogy ilyenkor alig vagy egyáltalán nem változtattak a címen. Jó példa erre Rosor György esete, amelyet a gyakran együtt dolgozó Csátó Ignác és Nagy Károly külön-külön jelentetett meg, az utóbbi kétszer is (1913-ban és 1914-ben). Csátó Ignác: *Debreceni borzasztó merénylet. A gyulafehérvári akasztás. Rosor György akasztása, aki megölte szüleit*; Nagy Károly: *A paraszt Borgia Lukrétia, aki megölette férjét a szeretőivel, Déván akasztófára ítélték. – A gyulafehérvári gyilkosság. Rosor György*

akasztása, aki megölte szüleit; Nagy Károly: Debreceni borzasztó merénylet. Kötél általi halálra ítélt asszony. Rosor Györgyöt felakasztották Gyulafehérváron. (E ponyvák mind több, ponttal elválasztott címet tartalmaznak, ezért a 3 füzetet pontos vesszővel különítettem el.)

A fenti adatokból láthatjuk, hogy a címek többsége összetett vagy több mondatból áll. A többszörösen összetettek általában három tagmondatból állnak, de egyszer-egyszer olyan szörnyszülöttekre is rábukkanhatunk, mint a következő: *A karczagi borzasztó gyilkosság vagy egy vénember hajmeresztő tettei s öngyilkossága, melyet Dobár János gazda vagyonféltésből követett el, hogy második feleségét: Nagy Zsuzsannát kötél és tűz által végezte ki. Igaz történet.*

Az egyszerű címek, az összetettek első tagmondata és a többmondatosak első mondata általában nominális felépítésű. Kötelezően tartalmaz egy főnevet (*gyilkosság, dráma, rémtett* stb.), emellett ahhoz, hogy értelmes legyen, legalább még egy mondatrésznek kell benne szerepelnie, egy helyhatározónak (pl.: *Gyilkosság Mezőtúron*), egy minőségjelzőnek (pl.: *Véres dráma*) vagy egy birtokos jelzőnek (pl.: *Rosor György akasztása*). A címadók azonban ritkán elégednek meg a minimummal: gyakran halmozzák a főneveket, a minőségjelzőket, az utóbbiakat sokszor fokhatározóval is megtoldják (pl.: *borzasztó véres* – mivel a két szó között soha nem szerepel vessző, a szókapcsolatot nem jelzők halmozásának, hanem fokozásnak fogtam fel). Többször előfordul, hogy a helyszínnel mellett már itt megjelöljük a tett időpontját is. Erre a halmozásra jó példa a következő cím: *A nagyszalontai Balog Béla négyszeresen elkövetett borzasztó rablógyilkossága és az akasztása.*

A három egyszerű mondatos címet kivéve ezután egy hosszabb kifejtés következik egy vagy több tagmondatban. Az összetett mondatok között mellé- és alárendelő egyaránt előfordul. Az előbbieket kapcsolatosak, és-sel vagy az értelmező-magyarázó funkciójú, tipikusan címekben előforduló *vagy-gyal* összekapcsolva (*Gyilkosság és öngyilkosság Mezőtúron. Gáspár János és Szöllösy Ágnes szomorú története, vagy a visszautasított kérés*). Az utóbbiak közül a kijelölő jelző a leggyakoribb (*A Gyomai kettős halálos dráma, minek áldozata lett Bartha Erzsébet s utánna Molnár József*).

Ezeknek a második, harmadik tagmondatoknak a középpontjában a bűncselekményt kifejező ige áll, amely ha tárgyas (pl.: *megölte*), kiegészül legalább egy alannyal és egy tárggyal (X megölte Y-t). (Ha a mondat az előzőre utal vissza, előfordul, hogy az alanyt csak az ige személyragja jelzi, mint a következő címben: *Buzás József a Fehérvári-úti rablógyilkos rémtette. Kegyetlen vadállat módjára ölte meg és rabolta ki Guttman Arminét*.) Ha az ige tárgyatlan (pl.: *történt*), legalább egy hely- vagy időhatározóval egészül ki (pl.: *A Mezőtúri Borzasztó véres gyilkosság mely éppen most történt*). Az általam vizsgált címek azonban itt is túllépik a minimumot, s az imént látott kötelezők mellett gyakran tartalmaznak egyéb bővítményeket, így értelmezőt vagy minőségjelzőt, eszköz-, mód-, ok- vagy társhatározót is (pl.: *A mezőtúri éppen most történt véres gyilkosság, a melynek áldozatul esett Lévai Lajosné született Nagy Borbála, kit is Csáki Béla szabadkai, 25 éves, pincér, egy nagy késsel meggyilkolt*.) Mindebből kitűnik, hogy a versfaragók igyekeztek minél több információt belezsúfolni már a címbe is, remélve, hogy ezzel felkeltik a vásárlók figyelmét. Az eszközt és a módot általában akkor említik meg, ha valamilyen szempontból különlegeseek, így önmagukban is alkalmasak a figyelem felkeltésére. Így például a következő esetben az az érdekes, hogy a gyilkosság az áldozat fegyverével történt: *Békés-szentandrás roppant véres dráma.*

Huszár László Kopti Andrást Kopti saját nagykesével megölte. Ebből a törekvésből azonban néha meglehetősen morbid címek kerekednek ki: *Debreczeni István szörnyű vérengzése* vagy *a hűtlen asszonycsábító ellen elkövetett rémes gyilkolás fanyelű bicskával*; *Az Új-Kécskei borzasztó kettős rablógyilkosság*, vagy *a kapával kétfelé vágott zsidó s kocsisának szörnyű halála és a tót-komlósi szabólegény kegyetlen gyilkolása*.

Ha egy füzetben több történetet adnak ki, általában felsorolásszerűen közlik a címeket, s ilyenkor gyakoribb az egyszerű mondat: *Borzasztó rémtettek. I. Az anarkista Barcsi által elkövetett Umberto olasz király meggyilkolása. II. A mezőtúri vásárkor történt Szabó Rozália megerőszakolt gyilkolása (a kuriai tanyán). III. A nagyszalontai Balog Béla négyyszeresen elkövetett borzasztó rablógyilkossága és az akasztás*. Néha viszont egyetlen hatalmas körmondatba sűríteneek mindent. Ez csak hosszúságában hasonlít a barokk körmondatokra, érthetőségében annál kevésbé. Némelyik cím olyan zsúfoltra sikerült, hogy azt se lehet belőle eldönteni, pontosan hány történetről van benne szó: *A fejszével agyonvert szolnoki zsidó pék és feleségének továbbá a békés gyulai vásárban a belényesi oláh bírónak rémes históriája vagy a megcsalt férj bosszúja*.

A fentebbi címekben is feltűnhetett a szintaxis zavarossága, amely tagmondatok között és egy tagmondaton belül is gyakran megnyilvánul. Már a *megerőszakolt gyilkolása* is elég hajmeresztő, az *elkövetett Umberto király-ról* és a *vásárkor történt Szabó Rozáliá-ról* nem is beszélve. Míg a tagmondaton belül a rossz szórend a hiba, addig a tagmondatok között a vonatkozó névmási kötőszó helytelen használata és a téves egyeztetés okoz zavart: *A Mezőtúron történt borzasztó Véres Dráma amely történt a harmadik utban, melyet Varga Pál korsós legény követett el. P. Szabó Ferenczet revolverrel agyonlőtte; A Mezőtúri Borzasztó véres gyilkosság mely éppen most történt. A Veres Sándor úr újvárosi korcsmája előtt, melyet ifj. Bajcsi Imre követte el, Nagy Gábort bicskájával kegyetlenül megölte*. A kötőszó mindkét esetben a gyilkosságra vonatkozna, nem az útra vagy a kocsmára, a másodikban pedig ráadásul általános helyett határozott ragozást használ a szerző a határozatlan tárgy ellenére.

Szókincs

A mondatszerkesztés mellett érdemes figyelni a címek szóhasználatára is. Az egyszerű mondatokban és az első tagmondatokban központi szerepet betöltő főnév a leggyakrabban (14-szer) a *gyilkosság*, amely további 6 esetben *gyilkolása*, *meggyilkolása* alakban fordul elő. Emellett hatszor találkozunk még a *dráma* szóval, négyszer az *akasztás*-sal, háromszor a *rablógyilkosság*-gal, kétszer a *rémtett*-tel, és elő-előkerül a *halála*, *vérengzése* és a *merénylet* is. Az *öngyilkosság* is megjelenik, de többnyire a *gyilkosság*-gal együtt. Ennek okára könnyen rátalálunk, ha végiglapozzuk a korabeli Mezőtúr és Vidéke oldalait: az 1890-es évektől különösen a cselédek és a katonák körében egyre többen dobták el maguktól életüket. Az esetek kezdetben külön sort kaptak, de ahogy szaporodott a számuk, mind többször fordult elő, hogy a házasságkötésekhez hasonlóan egy egységbe foglalták őket a következő címmel: *Öngyilkosságok*. A végén a dolog annyira „megszokottá” vált az írók és az olvasók számára, hogy az egyik számban a következő gúnyos, megdöbbentően érzéketlen sorok jelenhettek meg: „A gyufaoldatot, népünk ezen közkedvelt italát, az elmúlt héten kedden Hoffmann Zsuzsánna mezőberényi illetőségű cseléd vette be szokás szerint szerelmi csalódásból és természetesen öngyilkossági szándékból” (Mezőtúr és Vidéke 1899. nov.

9: 3). Ez az idézet is mutatja, hogy a korszakban az öngyilkosság mindennapos, épp ezért unalmas téma volt, így a szenzációra éhes ponyvaírók nemigen foglalkoztak vele – kivéve, ha egy izgalmas szerelmi dráma része volt, mint az alább felsorolt címek mutatják.

Bár e kifejezések a vizsgált ponyvák műfajából adódnak, a számok annyit elárulnak, hogy a szerzők két dologra figyeltek: arra, hogy a főnév minél pontosabban jelölje meg a bűncselekmény jellegét, vagy hogy minél erőteljesebb érzelmi töltéssel rendelkezzen. Ezt a hatást igyekeztek fokozni a főnévhez kapcsolódó minőségjelzővel is, így nem véletlen, hogy a leggyakoribb a *borzasztó* (12 előfordulással), ezt követi 7 megjelenéssel a *véres*, 4-gyel a *rémes*, és előkerül még a *hajmeresztő*, a *halálos*, a *szörnyű*, a *rejtélyes* és a *rettenetes* is. Ezeket sokszor a hatást még jobban felerősítő fokhatározóval is nyomatékosítják: *roppant véres gyilkosság*, *borzasztó véres dráma*. Persze nem csupán az első tagmondat főnevei és jelzői rendelkeznek erős érzelmi töltéssel: a későbbiek, amelyek a téma részleteire utalnak, több esetben is a *kegyetlen*, *kegyetlenül* szóval nagyítják a történeteket. Néha a büntett valóban megérdemli ezt a jelzőt, de sokszor a „verset” elolvasva kiderül, hogy egyszerűen egy szerencsétlenül végződő kocsmai verekedésről van szó, mint a következő történetben: *A Mezőtúri Borzasztó véres gyilkosság mely éppen most történt. A Veres Sándor úr újjvárosi korcsmája előtt, melyet ifjabb Bajcsi Imre követett el, Nagy Gábort bicskájával kegyetlenül megölte*. Szintén a fokozást szolgálja az áldozatok számának kiemelése: *Kettős történet. Ifju Dobrai István és K. Horváth Mária karczagi lakosok házasságának szomorú története és egy bús özvegy anyja, ki Tiszahát-Nagyfalván hét gyermekét és azután önmagát felakasztotta; A gyomai véres szerelmi dráma, kettős öngyilkosság; A cinkotai asszonyirtó bádogos Kiss Béla, aki hét menyasszonyát megölte és hét bádoghordóban tíz évig rejtgette; Az edelényi hármass rablógyilkosság*. Ahogyan a fentebbi Kékszakáll-történet címében is láthatjuk, az esetektől függően egyéb erőteljes kifejezések is előfordulnak: *asszonyirtó, hűtlen asszonycsábító, megcsonkít, agyonver...*

Az eddig megfigyelt eszközök nagy mértékben hozzájárulnak a figyelem felkeltéséhez, akárcsak a címlapon szereplő képek és a díszes keretek, amelyek oly jellemzőek a ponyvára. Ha csak a szintaxist nézzük, úgy tűnik, a szerzők túlzásba esnek, mindent el akarnak mondani egyetlen mondatban. Az eredmény: hatásvadász, sokszor hosszabb ízlelgetés nélkül érthetetlen cím. Ez a várttal épp ellenkező hatást ér el, hiszen a lényeg éppen az lenne, hogy a nézelődők figyelmét első pillantásra magára vonja. Ez arra enged következtetni, hogy az írók nagy sietséggel s annál kevesebb odafigyeléssel készítették munkáikat, hiszen ebben a műfajban nem elsősorban a minőség, hanem az eladott mennyiség számított. Maguk a szerzők sem költői hírnévre törekedtek, számukra ez a tevékenység pusztán pénzkereset volt.

Már a szövegek elolvasása előtt, a címekből is kiderül számunkra, hogy az írók műveltsége nem állhatott túl magas szinten, olvasóik lelkivilágát azonban nagyon is jól ismerhették: csupán egy-két tucat kifejezést variáltak, de jól tudták, mely szavakat kell használniuk ahhoz, hogy a vásárolók azonnal felkapják a fejüket. Amit a mondatszerkesztéssel, szórenddel elrontottak, azt a szóválasztással korrigálták: az olvasókat kevésbé zavarhatta a vonatkozó névmási kötőszó helytelen használata (ha egyáltalán feltűnt nekik az így keletkezett értelmi zavar), mint amennyire vonzotta őket a fejszével agyonvert zsidó pék története. Ennek is köszönhető, hogy a két mezőtúri

nyomda, bár egymásnak is konkurenciát jelentett, évtizedeken keresztül virágzott, sőt, a Tiszán innen és túl a fővárosi kiadók méltó vetélytársának bizonyult.

Felhasznált ponyvák (valamennyi az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtárában [OSZK PKt.] található):

- Borzas diák: *Gyilkosság és öngyilkosság Mezőtúron. Gáspár János és Szöllösy Ágnes szomorú története, vagy a visszautasított kérő. Mezőtúr, Braun, 1893.*
- Borzas diák: *Rejtélyes gyilkosság mely Gibász Tamáson és fián elkövetett. Történt Mezőtúron, 1894 Márczius hóban. Mezőtúr, Braun, 1894.*
- Csató Ignác: *Debreceni borzasztó merénylet. A gyulafehérvári akasztás. Rosor György akasztása, aki megölte szüleit. Mezőtúr, Török, 1914.*
- Csató Ignác: *Két rettenetes gyilkosság és öngyilkosság, mely a napokban Kisújszálláson és Kunhegyesen történt. Mezőtúr, Gyikó, 1895.*
- Csató Ignác: *Kettős történet. Ifju Dobrai István és K. Horváth Mária karczagi lakosok házasságának szomorú története és egy bús özvegy anyja, ki Tiszahát-Nagyfalván hét gyermekét és azután önmagát felakasztotta. Mezőtúr, Gyikó, 1895.*
- Debreczeni Gábor: *A gyomai véres szerelmi dráma, kettős öngyilkosság. A mezőtúri bábaasszony Lózsó Margit öngyilkossága. A türkevei verekezés a rendőrökkel. Kiadják: Nagy Károly–Csató Ignác. Mezőtúr, Kanyó, 1908.*
- Debreczeni Gábor: *Békés-szentandrásai roppant véres dráma. Huszár László Kopti Andrást Kopti saját nagykésével megölte. Kiadja: Nagy Károly. Mezőtúr, Kanyó, 1904.*
- Debreczeni Vitéz Gábor: *A Mezőtúri Borzasztó véres gyilkosság mely éppen most történt. A Veres Sándor úr újvárosi korcsmája előtt, melyet ifjabb Bajcsi Imre követett el, Nagy Gábort bicskájával kegyetlenül megölte. Mezőtúr, Kanyó, 1904.*
- Debreczeni Vitéz Gábor: *A mezőtúri éppen most történt véres gyilkosság, a melynek áldozatul esett Lévai Lajosné született Nagy Borbála, kit is Csáki Béla szabadkai, 25 éves, pincér, egy nagy késsel meggyilkolt. Kiadják: Nagy Károly–Csató Ignác. Mezőtúr, Kanyó, 1907.*
- Debreczeni Vitéz Gábor: *A Mezőtúron történt borzasztó Véres Dráma amely történt a harmadik utban, melyet Varga Pál korsós legény követett el. P. Szabó Ferenczet revolverrel agyonlőtte. Mezőtúr, Kanyó, 1905.*
- Kun Ferencz: *A Gyomai kettős halálos dráma, minek áldozata lett Bartha Erzsébet s utánna Molnár József. Molnár József hátrahagyott levelével. Mezőtúr, Kanyó, 1908.*
- Nagy Károly: *A cinkotai asszonyirtó bádogos Kiss Béla, aki hét menyasszonyát megölte és hét bádoghordóban tíz évig rejtegette. Mezőtúr, ny. n., é. n.*
- Nagy Károly: *A kígyósi leány borzasztó rémtette, a ki kedvesét megcsónkította, a miért hozzá hűtlen lett. A legújabb dalok könyve. Mezőtúr, ny. n. 1897.*
- Nagy Károly: *A paraszt Borgia Lukrécia, aki megölette férjét a szeretőivel, Déván akasztófára ítélték. – A gyulafehérvári gyilkosság. Rosor György akasztása, aki megölte szüleit. Mezőtúr, Török, 1913.*
- Nagy Károly: *A szegedi rablőgyilkos közhuszár akasztása és a mezőtúri gyilkosság. Gergő bátyám mennybemenetele. Mulattató história. Mezőtúr, Török, 1915.*

- Nagy Károly: *Csáki Antal és Kis Pál rablógyilkossági kísérlete Kis-Teleken. És Kis Pálnak szomorú öngyilkossága. Veres Árpád kenderesi lakos borzasztó gyilkossága.* Mezőtúr, Gyikó, 1896.
- Nagy Károly: *Debreceni borzasztó merénylet. Kötél általi halálra ítélt asszony. Rosor Györgyöt felakasztották Gyulafehérváron.* Mezőtúr, Török, 1914.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *A fejszével agyonvert szolnoki zsidó pék és feleségének továbbá a békés gyulai vásárban a belényesi oláh bírónak rémes históriája vagy a megcsalt férj bosszúja.* Mezőtúr, Dolesch–Braun, 1899.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *A gyomai véres szerelmi dráma.* Mezőtúr, Dolesch–Braun, 1899.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *A mezőtúri bankócsinálók története.* Mezőtúr, Dolesch–Braun, 1900.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *A nagyszénási borzasztó gyilkosság. Szendi Horváth György és Horváth Mária a Békésgyulai börtönben, akik agyonverték Németh Jánost.* Mezőtúr, Török, 1913.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *A temesvári borzasztó rablógyilkosság. Balázs Istvánt halálra ítélték. Az edelényi hármas rablógyilkosság. Regula Ede gyilkost halálra ítélték.* Mezőtúr, Török, 1911.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *A váradszöllősi rablógyilkosság. Keller Imréné rémes meggyilkolása, melyet nagy kegyetlenséggel követet [!] el Molnár Sándor feleségével, Dezső Bertával.* Mezőtúr, Török, 1900 k.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *Az Új-Kécskei borzasztó kettős rablógyilkosság, vagy a kapával kétfelé vágott zsidó s kocsisának szörnyű halála és a tót-komlói szabólegény kegyetlen gyilkolása.* Mezőtúr, Dolesch, 1898.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *Borzasztó rémtettek. I. Az anarkista Barcsi által elkövetett Umberto olasz király meggyilkolása. II. A mezőtúri vásárkor történt Szabó Rozália megerőszakolt gyilkolása (a kuriai tanyán). III. A nagyszalontai Balog Béla négyzseresen elkövetett borzasztó rablógyilkossága és az akasztása.* Mezőtúr, Dolesch–Braun, 1900.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *Czibakházi rémes gyilkosság.* Mezőtúr, Dolesch–Braun, 1899.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *Debreceni István szörnyű vérengzése vagy a hűtlen asszonycsábító ellen elkövetett rémes gyilkolás fanyelű bicskával.* Mezőtúr, Dolesch, 1898.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *Hegyes Gábor czibakházi szociálista vezér szomorú és véres esete vagy engedelmeskedj a törvény igazságának.* Mezőtúr, Dolesch, 1898.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *Rejtélyes gyilkosság Mező-Túron, mely a lengyelországi születésű Gibasinszki Gibász Tamáson és hét éves kis fiacskáján követtetett el 1894. márczius havában, megtaláltattak május 8-án saját lakásukon.* Mezőtúr, Gyikó, 1894.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *Rigó Jancsi halála és a félegyházi hármas gyilkosság.* Mezőtúr, Dolesch–Braun, 1899.
- Nagy Károly–Csató Ignác: *Véres családi dráma, melyet túri születésű s csorbai lakos Kiss András, P.-csorbán feleségével és 16 éves leányával elkövetett. Polgár Lajos túri lakos Molnár Julist késsel agyonszúrta.* Mezőtúr, Gyikó, 1896.

Szentessy Bornemissza: *50.000 dollár elrablása, vagy Az Amerikából hazajött Rádi Gábor meggyilkolása Aboson a sógora és komája által. – A cigánykaraván elfogatása.* Mezőtúr, ny. n., é. n.

Virág Márton: *A karczagi borzasztó gyilkosság vagy egy vénember hajmeresztő tettei s öngyilkossága, melyet Dobár János gazda vagyonsféltésből követett el, hogy második feleségét: Nagy Zsuzsannát kötél és tűz által végezte ki. Igaz történet.* Mezőtúr, Dolesch, 1898.

Hivatkozott irodalom:

BÉKÉS ISTVÁN 1966. *Magyar ponyva pitaval. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig.* Budapest, Minerva.

BODOKI FODOR ZOLTÁN–BODOKI FODOR ZSIGMOND 1978. *Mezőtúr város története (896–1944).* Mezőtúr.

BORBÉLY MIHÁLY 1942. A ponyva, az író és az olvasó. *Társadalomtudomány* 363–384.

KOVÁCS I. GÁBOR 1989. *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

MANDROU, ROBERT 1970. Magas kultúra és népi műveltség a XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairodalom. *Századok* 118–125.

POGÁNY PÉTER 1978. *A magyar ponyva tükrö.* Budapest, Magyar Helikon.

SZABÓ ANDRÁS 1998. *Mezőtúri képeskönyv.* Szolnok.

SLÍZ MARIANN

NÉVTAN ÉS ALAKTAN

Közismert és mindenki által elfogadott tény, hogy a tulajdonnevek sajátos elemei egy-egy adott nyelvnek. Leggyakrabban funkciójukkal, jelentésükkel, történetükkel szoktak foglalkozni, és szinte minden nyelvközösség használóit érdeklik, foglalkoztatják az olyan kérdések, hogy mit jelent az ő nevük, a lakóhelyük neve, miért úgy hívják, mióta hívják úgy stb. Elméleti igényű névtani munkák tárgyául leggyakrabban a funkció és a jelentés alapján elkülönített tulajdonnévfajták számbavétele, elemzése szolgál. A nevek szerkezeti, morfológiai vonatkozásaival foglalkozó munkát alig találunk, valószínűleg vagy azért, mert a névtanosok általában úgy gondolják, hogy ez nem az onomasztika ügye, vagy azért, mert az alaktani kérdésekről azt hiszik, ezeket már a korábbi nyelvatanírók teljesen megoldották. Valójában a névvizsgálatok felszínén maradva könnyen kikerülhetők a rendszer egészét érintő alaktani problémák is.

Ha azonban a neveket mint rendszert tekintjük – és a tudományos szintű névtan ezt csak így tekintheti –, akkor nem lehet kétségünk afelől, hogy az adott rendszert minden nyelvi szinten érdemes minél alaposabban feltárni ahhoz, hogy minél behatóbban megismerhessük és akár modellálhassuk is. Az alaktan felől közelítve a névtani kérdésekhez, az öltik leginkább szemünkbe, hogy a morfológiai tárgyú elemzésekben szinte nem vagy legfeljebb csak érintőlegesen és rendszertelenül térnek ki a tulajdonnevek sajátosságaira. Ez is indokolható azzal, hogy a nevek alaki felépítésének

és alaktani viselkedésének vizsgálata a morfológia egésze számára a várható eredmények arányában elhanyagolhatónak látszik.

Mégis, ha mindezek ellenére úgy gondoljuk, hogy ember és nyelv teljesebb megismerése érdekében megpróbáljuk feltárni a névtan és az alaktan összefüggéseit, közös vizsgálati pontjait, akkor sok mindent végig kell gondolnunk.

A nyelvről való ismereteink bővülése, differenciálódása sokáig biztosnak hitt ismereteinkkel kapcsolatban is számos kétséget vet föl. Az első ókori nyelvtanírók nyelvreírásaitól kezdve úgy tűnt, hogy a grammatikai rendszerben az alaktan helye a legstabilabb. Ma viszont úgy látszik, hogy éppen a morfológia elhelyezésének a kérdésköre, és ezzel kapcsolatban a szófajok mibenlétének a megítélése a legkevésbé egyértelmű a különböző nyelvelméletek tükrében. Az nyilvánvaló, hogy a hagyományos vagy klasszikus nyelvreírás számos fontos kérdést nem tud megnyugtatóan tisztázni, ugyanakkor az is egyre világosabb, hogy egyelőre (!?) nincs más olyan nyelvreíró módszer vagy elmélet sem, amely a morfológia minden alapvető kérdésére egyformán jó és megnyugtató választ tudna adni.

A tulajdonnevek kategóriája már a kezdetektől megkülönböztetett és leírt szócsoporthoz tartozott. Abba most nem kívánok belebonyolódni, hogy milyen tulajdonnévfajtákat különböztethetünk vagy különböztetünk meg általában a nemzetközi és sajátosan a magyar névtani irodalomban, nem foglalkozom a köznévi és tulajdonnévi közti átmenetekkel és a határterületek egyéb vonatkozásaival sem. A mostani áttekintéshez elég, ha a különböző grammatikák definícióit összegezve választ kapunk arra, hogy mi is a tulajdonnév. Ezek szerint a tulajdonnév olyan szó, amely valaminek, illetőleg valakinek a megjelölésére, azonosítására és másoktól való megkülönböztetésére, vagyis egyedítésre szolgál.

E meghatározást mindenképpen ki kell egészítenünk, mivel – mint ezt már J. SOLTÉSZ KATALIN is megfogalmazta a nevekről szóló alapművében – „a tulajdonnevek jelentékeny része nem egy szó, hanem több szóból álló szó szerkezet, amely a maga egészében tölti be a tulajdonnév – azaz egy fajta főnév – funkcióját” (1979: 10). A szigorú értelemben vett alaktani elemzések körébe első lépésben csak az egyelemű, vagy HOFFMANN ISTVÁN műszavával egyrészes (vö. 1993), vagyis egyetlen (egyszerű vagy összetett) szóból álló tulajdonnevek tartozhatnak. A több szóból álló, szerkezetes többelemű, vagy HOFFMANN szerint többrészes (uo.) nevek szófajiságát még bizonyos megszorításokkal meg tudjuk határozni (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 17, BALOGH 2000: 127), de szerkezetük vizsgálatakor mindenképpen túl kell lépniünk a morfológia határain. J. SOLTÉSZ KATALIN el is végzi a többelemű tulajdonnevek típusba sorolását, szempontjai azonban természetesen szintaktikai jellegűek (1979: 10–15).

Ha a továbbiakban egyelőre eltekintünk is a többelemű tulajdonnevek elemzésétől, és elfogadjuk kiindulásként a fenti tulajdonnév-meghatározást, az továbbra sem derül ki, hogy miről ismerjük fel a tulajdonneveket? Ezt a kérdést J. SOLTÉSZ KATALIN is felteszi. Szerinte „A tulajdonnevek jelentős részét bizonyos alaki sajátosságokról ismerjük fel. Az egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- vagy előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végződéses *n é v f o r m á n s o k* szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglevők mintájára új neveket alkothat, a valóságban elő nem forduló neveket találhat ki, és ezeket a nyelvközösséggel valódi nevek gyanánt fogadtathatja el. Ilyen formánsok

persze nem minden néven található, rendszerük tehát töredékes, de vajon van-e olyan nyelvi kategória, amelynek morfológiai rendszere hiánytalan?” (J. SOLTÉSZ 1979: 19)

Tehát névtan és alaktan kapcsolatát több oldalról is megközelíthetjük. Egyrészt a nevek belső szerkezeti, morfológiai jegyeinek feltárása felől, másrészt a nevek morfológiai viselkedése felől.

Ahogy erről már volt szó, a különböző szófaji felosztásokban a tulajdonnevek a névszók, ezen belül is a főnevek alosztályaként szerepelnek. Ez egyértelműen következik toldalékolásukból, mondatbeli szerepükből és tartalmas jelentésükből is. Az tehát bizonyosnak látszik, hogyha a tulajdonnevek morfológiai rendszerével akarunk közelebbről megismerkedni, mindenek előtt – a szóalaktan alapkérdésein túl – a névszók, pontosabban a főnevek morfológiai jegyeivel kell tisztában lennünk.

Ez már megint olyan kérdés – gyakorlatilag mint a morfológia kérdéskörének egésze –, amely vagy nincs minden ponton tisztázva, vagy időközben olyan új eredmények, szempontok stb. merültek fel, amelyek indokoltá teszik a régi szempontrendszer ártértékelését. Sajnos (vagy szerencsére?), itt most nincs mód az idevonható problémák összességének körüljárására, csak a legismertebbeket érinthetjük.

Első helyen áll a magyar főnévi esetrendszer, és ehhez szorosan kapcsolódva az egyes toldalékmorfémák besorolásának sok évtizede boncolgatott kérdésköre. Ezekkel kapcsolatban már többször is kifejtettem álláspontomat, legutóbb Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései c. könyvemben (T. SOMOGYI 2000), így most ezt nem részletezem.

Egy névtani kiindulású alaktani áttekintésben az a legfontosabb kérdés a tulajdonnevek morfológiai viselkedését illetően, hogy mely morfémák (képzők, jelek, ragok) kapcsolódhatnak hozzájuk. Példaképpen nézzünk egy fajta vizsgálati megközelítést az egyes szám alanyesetben álló egyelemű nevek vonatkozásában.

Jelen vizsgálódásnál csak a magyar alaktani kérdéseket tartjuk szem előtt, és a különböző névfajtákat egységesen vizsgáljuk. Ha a *Magyarország*, *Bodri*, *Eszterke*, *Apáczai*, *Shakespeare*, *Parlament* nevek akármelyikét nézzük a főnévragozás-jelezés vonatkozásában, akkor egyértelműen megállapítható, hogy az egyes számú, az újabb nyelvtanoktól (vö. Magyar Grammatika, Strukturális magyar nyelvtan 3.) egyértelműen esetragnak minősített 18 toldalék közül 15-öt (-Ø, -t, -nak/-nek, -ban/-ben, -ba/-be, -ból/-ből, -n/-on/-en/-ön, -ról/-ről, -ra/-re, -nál/-nél, -tól/-től, -hoz/-hez/-höz, -ig, -val/-vel, -ért) különösebb megkötések nélkül felvehetnek. (*Magyarországot*, *Bodrinak*, *Eszterkével*, *Apáczairól*, *Shakespeare-től*, *Parlamentben* stb.). Az amúgy is visszaszorulóban levő -ul/-ül nevekhez alig illeszthető. A -ként és a -vá/-vé társulása szemantikailag korlátozott. Személynévi példák alapján hasonlóan vélekedik erről KIEFER (2000: 580–581) is, bár ő a -vá/-vé-t nem említi. E három esetrág társulási képességének korlátozottsága még szembetűnőbb, ha a többi névfajttával kapcsolatban is vizsgáljuk, pl. **Bodriul*, **Pestként*, **Vigadóvá*.

A hivatkozott grammatikákban képzőszerű ragként, illetőleg határozószó-képzőként számon tartott szóelemek közül csak a -stul/-stül kapcsolódása értékelhető, ennél azonban már figyelembe kell vennünk az egyes névfajták egyedi jegyeit. Megjegyzendő, hogy gyakran találkozhatunk a morfofonetikán is túlmutató alakhasadással azokban az esetekben, amikor egy szó tulajdonnévként és köznévként is létezik. Az egyik legtöbbet emlegetett példa az *Aranyt* ~ *aranyat* tárgyas alakok egymás mellett élése.

A jelek közül az *-é* birtokjel minden tulajdonnévhez járulhat, ugyanez a helyzet az egy birtokot jelölő birtokos személyjelekkel. A különböző többes szám jelek kapcsolhatóságának korlátai a nevek identifikáló, egyedítő funkciójából fakadnak. Használatuk sajátos stílusesszövevényként működik, másrészt köznevesítésül is szolgálhat. (Itt természetesen nem a jelentéstapadásos esetekre – *A polcon Jókaik sorakoztak* – kell gondolnunk.) Pl. Az én *Magyarországa*im vagy a *Ma már nem születnek Petőfik* típusú előfordulások nem értelmezhetők azonosan *A mi évfolyamunkra is járnak Eszterek* vagy *Jönnek a Balogok*-féle használatokkal. Mindenesetre az eredendően egyes számú tulajdonnevek többes szám jellel való ellátása számos újabb kérdést vet fel, amelyeket megint csak az alaktanon kívül lehet érdemileg megválaszolni. Az *-ék* többesjel kapcsolhatósága megegyezik az általános főnévi kapcsolhatósággal, vagyis személyt jelölő tulajdonnevekhez tehető hozzá minden korlátozás nélkül.

A tulajdonnevek továbbképzése túlmutat a tulajdonnevek problémakörén. Gyakorlatilag egy tulajdonnévnek képzővel való ellátása szófajváltást eredményezhet még akkor is, ha névszóképzésről van szó, ugyanis ekkor is kilép a szűkebb kategóriájából, közszóvá lesz. Vö. *Machiavelli* > *machiavellizmus*, *Torgyán* > *torgyániada* stb. Természetesen a becéző képzők ez alól kivételt képeznek, és kivételt jelent a *-né* kapcsolása is. (Ez utóbbinál most csak utalok azokra a nézetekre, melyek szerint a *-né* összetételi utótag. A szófajváltás és a kapcsolhatóság vonatkozásában a szóelem besorolásának nincs jelentősége.)

Érdekes megint csak azt vizsgálni, hogy milyen tulajdonnév alapú képzések számítanak termékenyek, vagyis mely képzők járulhatnak általában a tulajdonnevekhez. Ezt a kérdést minden bizonnyal érdemes lesz majd külön megnézni az egyes tulajdonnévfajtaikkal kapcsolatban, és a végeredményt mindenképpen össze kell vetni a termékeny névszóképzési mintákkal, hogy az azonosságok és az eltérések világosan körvonalazódjanak. Minden bizonnyal könnyen igazolható az a feltevés, hogy a kicsinyítő, becéző képzők személy- és állatnevekhez kapcsolva nagyon termékenyek, de megtalálhatók más névfajta mellett is (pl. *Népszabi*). Közismert, hogy napjainkban a képzőink rendkívül produktívak a társalgási nyelvben mint köznevek képzői is.

Az egyéb denominális nomenképzők közül inkább az idegen eredetűek tűnnek virulensnek tulajdonnév mellett, pl. *-izmus*, az igeképzők közül a *-skodik/-skedik/-sködik*, a *-sít*, valamint az *-izál* látszik aktívan működni.

Megemlíthetők még a melléknévképzők, közülük is elsősorban az *-s* és a fosztóképző játszik jelentékeny szerepet a személynevek mellett, az *-i* pedig a földrajzi nevek mellett. Nem hanyagolható el a *-féle*, *-szerű* gyakori előfordulása sem a tulajdonnevek mellett. Ezek kapcsolódási köre nem is korlátozódik csak bizonyos névfajtákra. Vizsgálhatjuk őket természetesen attól függetlenül, hogy összetételi utótagnak vagy képzőnek, netán képzőszerű utótagnak vagy utótag jellegű képzőnek tekintjük-e őket.

A fokjel kapcsolhatósága is érdekes kérdéseket vet föl többek között a morféma besorolásával kapcsolatban is (sokunk szerint képzőnek kellene tekinteni), valamint átgondolandó az is, hogy pl. a *Szerintem ő Zsuzsább* 'hozzá jobban illik a Zsuzsa név' megnyilatkozásban a *Zsuzsa* tekinthető-e egyáltalán tulajdonnévnek, vagy már eleve szófajváltással van dolgunk, vagy ez a megnyilatkozás nem is számít a magyar nyelvben nyelvtanilag helyesnek.

Jócskán bővíthető és bővítendő még az elemzésbe bevont morfémák köre. Végeredményben csak egy rendszerszerű vizsgálat adhat választ arra a kérdésre, hogy valamely sajátos morfológiai viselkedés alapján felismerhetők vagy jellemezhetők-e a tulajdonnevek általában vagy legalább egyes csoportjaik vonatkozásában, illetőleg, hogy az alaktani rendszerezés a tulajdonnevekkel mint kontrollcsoporttal pontosabb eredményekre juthat-e pl. a toldalékok besorolásánál, vagy az egyes morfémák kapcsolhatóságának meghatározása esetében.

A morfológia vizsgálati körébe tartoznak a tulajdonnévi előtaggal alkotott szóösszetételek is (*martinkemence*, *Celsius-fok*, *Móricz-regény* stb.). Az így létrejött új szavak természetesen már köznevek, kivételt ez alól az összetett tulajdonnevek képeznek. Ez utóbbiak elemzése célszerűen inkább a tulajdonnevek belső szerkezetével foglalkozó vizsgálatok körébe tartozik.

A köznevek és tulajdonnevek termékeny és nem termékeny összetételi mintáit a morfológiai sajátosságok megállapításának érdekében ugyanúgy össze kell vetni, mint a toldalékolási vizsgálatok eredményeit.

A magyar szóalaktan szempontjából külön kezelendők azok a nevek (elsősorban földrajzi nevekről és intézménynevekről lehet szó), amelyek alapalakja többes számban van (*Kárpátok*, *Andok*, *Spitzbergák*, *Kikládok*, *Tuilériák* stb.). J. SOLTÉSZ KATALIN ezt a csoportot is tárgyalja, bár ő nemcsak a magyar többes szám jellel ellátott tulajdonneveket tekinti át (vö. 1979: 15–16). A tulajdonnevek morfológiai viselkedését részletesen feltáró vizsgálatnak ki kell térnie az idesorolható nevek toldalékfelvívési sajátosságaira, sőt az esetenként jelentkező egyeztetési bonyodalmakra is. Vö. *Az Andok Dél-Amerika nyugati partja mentén húzódik*. A ragozással, továbbképzéssel kapcsolatos vizsgálati eredményeket az egyes számú alakok hasonló adataival lehet összevetni, hiszen a magyarban gyakorlatilag nincsenek olyan köznevek, amelyek alapalakja morfológiailag jelölt többes számban áll.

Miután nagyjából felvázoltuk a tulajdonnevek morfológiai viselkedésére vonatkozó vizsgálat főbb szempontjait, visszatérhetünk a tulajdonnevek belső alaki szerkezetét taglaló kérdésekre. Az a megkötés továbbra is érvényes, hogy első lépésben csak az egyelemű neveket tárgyaljuk. További megkötés lehet, hogy csak a magyar névkincs anyagát vonjuk be az elemzésbe.

Először az egyszerű tőszóként jelentkező neveket kell megvizsgálni, hogy vannak-e rajtuk olyan jegyek, amelyek alapján megállapítható bármiféle tulajdonnév voltak. Ha találunk ilyeneket, akkor meg kell nézni, hogy pusztán alaki jegyekekről van szó vagy már külön morfémákról. Nézzük meg ezt a kérdést az *Erik* ~ *Erika* névpáron, amikor elvileg egyaránt megvan a lehetőség arra, hogy az *-a* végződést nőnévképzőként, illetőleg csak nőnévjelölőként értelmezzük. Ez azonban csak látszólagos ellentmondás. Ha ugyanis azt fogadjuk el, hogy az *-a* képző, akkor az *Erik-a* már két morfémából áll, ha viszont csak alaki jegyként értelmezzük, akkor az egész már nem morfológia ügye, hanem a keresztnevek rendszeréé. Vagy mégis vannak morfológiai jelölőelemek? Ez ellentmond a magyar morfológia gyakorlatának, de ennyivel nem söpörhetjük le a problémát, minden konzekvenciájával együtt alaposan végig kell gondolni.

Számos olyan nevet találunk az egyeleműek között is, amely leíró elvek alapján is eleve és kétségtelenül töre és toldaléokra (képzőre) bontható: *Tatai*, *Béres*, *Kulcsár*, *Álmos*, *Boglárka*, *Méhész* ('helység Szlovákiában'), *Hidas*, *Tetőtlen*, *Solymár*, *Portugália*, *Románia* stb. Ezek morfológiailag ugyanúgy elemzendők, mint általában a

köznevek, többségük már képzett köznévből lett tulajdonnévvé. Az *-ia* végződésű ország- vagy területnevek a mai magyarban szintén képzett szóként értelmezhetők, ha az *-ia* elemet levágva valamilyen népnevet kapunk. Egyébként ez az *-ia* is felfogható sok esetben jelölőelemként, főleg akkor, ha levágásával nem jutunk szabad tőalakhoz. Mindenesetre ez is megoldandó probléma a névtan sajátosságait is figyelembe vevő alaktani leírás számára. Kisebb mértékben ugyan, de szintén gondot jelenthet a ma is erősen idegennek érzett *-isztán* végződésű országnevek morfológiai összekapcsolása a megfelelő népnevekkel (*Kurdisztán* ~ *kurd*, *Afganisztán* ~ *afgán* stb.). Természetesen arra is megvan a lehetőség, hogy ez utóbbiakat a magyar morfológiában ne elemezzük.

Az országnévképzők még abból a szempontból is érdekesek, hogy létezésük esetén beszélhetünk valódi névképzőkről is, vagyis olyan formánsokról, amelyek elsődleges funkciója, hogy köznévből tulajdonnevet képezzenek. Mindenképpen érdekes lehet végignézni mai képzőinket, hogy vannak-e közöttük olyanok, amelyek más szerepük mellett névképzőként is működnek.

A szigorúan szófajtartó képzők között (tulajdonnévből tulajdonnevet hoznak létre) a kicsinyítő, becéző képzőket tarthatjuk számon. Ezekről már a nevek továbbképzése kapcsán is volt szó. Biztosak lehetünk abban, hogy változatos, mégis rendszerszerű társulásuk a tulajdonnevekhez még sok érdekességet rejt magában szóalaktani vonatkozásban is.

A becéző képzők között is jó néhányat találunk a ma már nem produktív formánsokból. Ennek kapcsán is felmerül a világosan felismerhető történeti névképzők (*Sárosd*, *Aszód*) kielemezésének, kielemezhetőségének kérdése ugyanúgy, mint bármely más már elavult képző esetében. Még kevésbé látszik jogosultnak például a történeti -gy helynévképző kielemezése (*Somogy*, *Szilágy* stb.) Itt jegyzendő meg, hogy történeti nyelvtanunk számon tart névképzőket (SZEGRFÜ 1991: 249–255, 1992: 314–320), leíró nyelvtanainkban azonban ilyeneket nem találunk.

Ugyan nem csak tulajdonneveket hozhatunk velük létre, de szófajtartó névformánsként működik a produktív *-né* és a nem produktív *-fi* (*-fy*, *-ffy*). Véleményem szerint mindkettő képző, de igaz, hogy közel állnak az összetételi utótagokhoz.

Az összetett szavak között is számos egyelemű nevet találunk. A szokásos összetételi vizsgálatokon túl (jellemző alá- és mellérendelés típusok) a legérdekesebb, ha azt keressük, vannak-e olyan összetételi tagok, amelyek azt jelölik, hogy az adott szó tulajdonnév. Ha ez a vizsgálati irány kevés sikerrel kecsegtet, akkor fel lehet tenni a kérdést úgy, hogy vannak-e olyan összetételi tagok, amelyek tulajdonnevek esetében gyakrabban fordulnak elő, mint a köznevek esetében. Feltehetőleg a földrajzi nevek körében bőven fogunk ilyeneket találni. Pl. *Alsó-*, *Felső-*, *-falva*, *-vár*, *-hegység*, *-puszta* stb.

E vázlatos áttekintésben megpróbáltam jelezni azokat a főbb problémákat, amelyek a névtan és az alaktan határterületén jelentkeznek. Ha valóban belefogunk ennek a ma még fehér, de legalábbis szürke foltnak a feltárásába, akkor még bizonyára számtalan olyan kérdéssel találjuk magunkat szembe, amelyek megoldásra várnak. Remélhetőleg nem csak én gondolom úgy, hogy a nevekkel kapcsolatos alaktani vizsgálatok legalább annyira érdekesek és hasznosak, mint a jelentésükre vagy történetükre vonatkozó kutatások és érdemes velük foglalkoznunk.

Hivatkozott irodalom:

- BALOGH JUDIT 2000. A főnév. In: *Magyar Grammatika*. 127–141.
- HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. sz.
- KIEFER FERENC 2000. A főnévragozás. In: *Strukturális magyar nyelvtan* 3. 577–600.
- KESZLER BORBÁLA (szerk.) 2000. *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- T. SOMOGYI MAGDA 2000. *Toldalérendszerkezésünk vitás kérdései*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KIEFER FERENC (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan* 3. *Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. Tulajdonnevek képzése. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Szerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest. 249–255.
- SZEGFÜ MÁRIA 1992. Tulajdonnevek képzése. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II. Szerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest. 314–320.

T. SOMOGYI MAGDA

SZEMLE

Megjelenés előtt az
ONOMASTICON TURCICUM
az első török személynévtár, Rásonyi László gyűjteménye

Az V. Magyar Névtudományi Konferencián tartott plenáris előadásomban arról számoltam be, hogy RÁSONYI LÁSZLÓ cédulákon lévő török személynévgyűjteményét adatbázis-kezelő program segítségével rögzíttem, majd az egész névanyagot szövegszerkesztővel végleges formára hozva elkészíttem a kiadható szövegváltozatot (camera-ready kópiát), s ezzel egyidejűleg megteremttem egy török elektronikus tulajdonnévi adatbázis alapját is.¹ Az azóta eltelt évek alatt beírtam az adatbázisba a teljes RÁSONYI-hagyatékot, valamint újabb forrásokból török személy-, hely- és népnevek további tízezreit. A RÁSONYI-hagyaték személynévi részének kiadásra való előkészítése ma már a vége felé tart. A Névtani Értesítő tisztelt olvasóinak szeretném röviden bemutatni a megjelenés előtt álló török személynévtár (Onomasticon Turcicum) keletkezésének körülményeit, a névanyag jellemzőit és a közzététel módját.²

Igaz, hogy a török onomasztikon létrehozásának az ötlete már jóval RÁSONYI előtt felmerült³, mégis RÁSONYI LÁSZLÓ volt az első, aki az ötletet magáévá tette, a megvalósításhoz is hozzálátott és csupán sorsának kedvezőtlen alakulása akadályozta meg abban, hogy a nagy álom még életében megvalósuljon.

Az előzmények egészen 1932-ig nyúlnak vissza, amikor is a Magyar Tudományos Akadémia pályázatot írt ki a török személy-, nép- és néprésznevek onomasztikonjának megírására. A kitűzött 1000 pengős Feridun-díjat RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ nyerte el a török személynévek, népnevek és néprésznevek tervezete, mutatvánnyal című munkájával.

A kiváló turkológus, RÁSONYI LÁSZLÓ (1899–1984) 1917 és 1921 között végezte egyetemi tanulmányait a budapesti egyetemen. Bizonyára nem véletlenül fordult érdeklődése a török nevek felé, hiszen tanárai között ott találjuk a magyar nyelvész GOMBOCZ ZOLTÁNT (1877–1935) és a turkológus NÉMETH GYULÁT (1890–1976). Feltehetően professzorai ihletésére kezdte kutatni a magyarországi török (főleg kun) személy- és hely

¹ Minderről részletesebben: BASKI IMRE: A számítógépes tulajdonnévi adatbázisok tervezéséhez (Egy épülő török adatbázis kezdeti tanulmányai). In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Miskolc, 1995. augusztus. 28–30). I–II. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz. Budapest–Miskolc. 1997. 499–512. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. sz.

² Rásonyi László névgyűjteményét és közzétételére vonatkozó terveimet több alkalommal részletesen ismerttettem: *Onomasticon Turcicum*. Mutatvány Rásonyi László török személynév-gyűjteményéből: *Magyar Múlt* XX. Sidney. 1993. 1–2. sz. 53–70; [Azonos címmel:] *Keletkutatás* 1993. Ősz. 12–32; *ONOMASTICON TURCICUM*. (L. Rásonyi's Collection of Turkic Personal Names and the Method of its Publication). In: *Historical and Linguistic Interaction between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC). Szeged, Hungary: June 16–21, 1996*. Ed. by ÁRPÁD BERTA. Szeged. 1997. 31–42.

³ A nagy orosz turkológus A. N. SAMOJLOVICH (1880–1938) már 1911-ben felhívta a figyelmet egy széleskörű török névanyag összegyűjtésének a fontosságára. Vö.: A. N. SAMOJLOVICH, *K voprosu o narečenii imen u tureckih plemen: Ævaja Starina* XX. No. II. 1911. 299.

neveket. Doktori értekezését a magyar oklevelekben előforduló kun eredetű személynevekről írta (1921).¹

Berlini ösztöndíjas éve alatt (1924/25) W. BANG és F. W. K. MÜLLER előadásait hallgatta, valamint török tulajdonnév-gyűjteményét gazdagította. Helsinkibe már kifejezetten azért kért és kapott ösztöndíjat 1929-ben, hogy az ottani könyvtárak török vonatkozású gazdag orosz anyagát tanulmányozhassa és török (főleg kazak) nevek további ezreit írja ki cédulákra.

Így tehát az Akadémia fentebb megnevezett pályázati felhívásának megjelenésekor (1932) RÁSONYI LÁSZLÓ már jelentős névgyűjteménnyel és szépszámu témába vágó publikációval², ill. jelentős névkutatói múlttal büszkélkedhetett. RÁSONYI LÁSZLÓ pályázatát a rangos akadémiai bizottság igen magasra értékelte és a következő határozatot hozta: „...javasoljuk, hogy a tek. Akadémia a munkát jutalmazza és adjon megbízást a szerzőnek, hogy munkájának befejezett kéziratát minél előbb bocsássa rendelkezésére az Akadémiának.”³

A feltehetőleg már akkor is több tízezres nagyságrendű gyűjtemény az elkövetkező évek alatt tovább gyarapodott, míg nem elérte mai gazdagságát: közel 50 000 személynevet (beleértve a névváltozatokat is) őriznek a 10x7 cm nagyságú cédulák. A névgyűjtemény alapján összeállított és 1986-ban megjelentetett előzetes index kb. 20 000 címszót, ill. névváltozatot tartalmaz.⁴

Az *Onomasticon* – e névgyűjtemény felhasználásával – nyugalomba vonulása után szerette volna megírni, de látásának súlyos romlása, majd betűlátásának teljes elvesztése miatt tervének megvalósítása végleg lehetetlenné vált számára. Az 1970-es évek elejétől cikkei már csak felesége közreműködésével tudta megírni. Török személynév-gyűjteményének a kiegészítésében és feldolgozásában akkoriban Mándoky-Kongur István volt segítségére. Az 1976-os esztendőől 1984 májusáig – életének szinte utolsó napjaiig – e sorok írójának a közreműködésével folytatódhattak az *Onomasticon* munkálatai. Különös szerencsémnek tartom, hogy – magyar névtani stúdiumaim folytatásaként – hosszú éveken keresztül Rásonyi László mellett dolgozhattam, s lehetőségem nyílt a török onomasztika és névfejtés alapfogásainak az elsajátítására. A közös munkával eltöltött hosszú időszak alatt alaposan megismerhettem az *Onomasticon Turcicum* anyagát, s RÁSONYI professzor elképzeléseit a feldolgozást és a közzétételt illetően. Mesterem végakarataival és saját lelkiismeretemmel összhangban az én feladatommá vált a gyűjtemény kiadásra való előkészítése, a hiányosságok lehetőség szerinti pótlása és a bevezető tanulmány megírása.⁵ E törekvésem megvalósításához a Magyar Tudományos

¹ Adalékok török tulajdonneveinkhez: *Nyelvtudományi Közlemények* 46. (1923) 124–135.

² Török eredetű magyar tulajdonnevek: *Kőrösi Csoma Archivum* I. (1921) 157–161; Adalékok Török Tulajdonneveinkhez: *Nyelvtudományi Közlemények* 46. (1923) 124–138; *Borcsol és Csértán*: Magyar Nyelv 22. (1926) 132–133; *Kulán és Szoltán*: Magyar Nyelv 23 (1926) 348; Török eredetű helynevek: *Nyelvtudományi Közlemények* 44. (1927) 464–469; A honfoglaló magyarsággal kapcsolatos török tulajdonnevekhez: Magyar Nyelv 28. (1932) 100–105 etc.

³ *Akadémiai Értesítő* 42. (1932) 142–145.

⁴ *A Preliminary Index to Rásonyi's Onomasticon Turcicum* by IMRE BASKI. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1986. 159 (DEBTER 6).

⁵ Nagy megtiszteltetés volt számomra, hogy Rásonyi László professzor, az *Onomasticon* befejezését és majdani megjelentetését biztosítandó, 1983 őszén társszerzői szerződést kötött velem.

Akadémia a kezdetektől hatékony támogatást nyújt, lehetővé téve számomra, hogy munkaidőm nagyobbik felét a névgyűjtemény feldolgozására fordítsam.⁶

Az Onomasticon Turcicum szerkezetét és az adatközlés módját alapjaiban RÁSONYI LÁSZLÓ gondolta ki. Bizonyos részfeladatokat közös munkánk során oldottunk meg. A hagyományos módon – írógéppel – történő kéziratkészítést épphogy elkezdtük, kb. 5-600 névcikk készült el a 18 000-ből, amikor RÁSONYI LÁSZLÓ elhunyt. A számítógéppel történő adatrögzítés, szerkesztés, az etimológiák kidolgozása, az etimológiai és onomatológiai utaló rendszer kialakítása, valamint az ehhez szükséges számítástechnikai háttér megteremtése az én sokéves önálló munkám eredménye, amelynek során a már korábban készült névcikkeket is újra kellett szerkesztenem.

Az előzmények ismertetése után bemutatom magát a névgyűjteményt, az Onomasticon „nyersanyagát”. A hosszú évtizedekre elhúzódó anyaggyűjtés miatt a cédu-laanyag nem egységes sem formai, sem pedig tartalmi tekintetben. Az anyaggyűjtés esetleges, véletlenszerű, forrás- és alkalomfüggő jellegéből jelentős aránytalanságok keletkeztek. Míg például oszmán-török név csupán 1260 található a gyűjteményben, addig kazak névből éppen tízszer annyi, 12 740 került bele.

RÁSONYI LÁSZLÓ félezernél is több s meglehetősen eltérő jellegű forrásból merített. Ezek között vannak elsődleges arab forráskiadások, de ugyanakkor egyszerű újságcikkek is. A hiányos adatok miatt sok esetben lehetetlen a név viselőjének, nyelvi/etnikai hovatartozásának a pontos meghatározása. Egy adott név előfordulási idejének akár a hozzávetőleges meghatározása is sokszor hosszas kutatást igényelt. A hiányos cédulák kiegészítése, a hibás adatok javítása egyes esetekben elkerülhetetlen volt, ám az egész gyűjteményt tekintve ez lehetetlennek bizonyult, mert miatta az Onomasticon Turcicum megjelenése további éveket késelt volna.

A névgyűjtemény minden egyes céduláján szerepel egy vagy több személy neve és a forrásrövidítés. Sok esetben hiányzik azonban az előfordulás dátuma, a név viselőjének az etnikai vagy nyelvi hovatartozása, illetve tisztsége. A gyűjteményben döntő mértékben eredeti török vagy a törökben már régen meghonosodott idegen eredetű nevek szerepelnek. RÁSONYI LÁSZLÓ előnyben részesítette a történeti forrásokban szereplő neveket. Arra is törekedett, hogy a gyűjteményben lehetőleg minden török nép névanyaga képviselve legyen. Így a gyűjteményben közel 40 régi és mai török nyelvből (nyelvjárásból) találhatunk neveket. RÁSONYI professzorral az egyes neveket etimológiai alapon címszavak alá, névcikkekbe rendeztük. A másodlagosnak ítélt névalakok (névvariánsok) az elsődleges alakváltozatok névcikkeiben találhatók. Megtalálásukat utalócímszavak segítik (l. a mutatványt).

A névcikkeken belül az egyes neveket ábécérendben közöljük, tekintve, hogy azok számítanak az onomasztikon legfontosabb alapegységének, s csak így biztosítható gyors megtalálásuk a sokszor nevek tucatjait tartalmazó névcikken belül. Az azonos alakú neveket a következők szerint rendezzük: 1. elsőként közöljük a történeti források adatait időrendben (ez főleg az ó- és közép-török adatokat jelenti), 2. az újabb források neveit nyelvi/etnikai rokonsági csoportok (oguz, kipszak stb.) szerint csoportosítjuk, a csoportokon belül a nevek időrendben követik egymást. Így érhetjük el azt, hogy a homonimák közül mindig a legrégebbiek kerüljenek előre.

⁶ 1983-tól 1988-ig MTA Orientalisztikai Kutatócsoport (vezetője: Tőkei Ferenc akadémikus), 1993-tól máig MTA Altajisztikai Tanszéki Kutatócsoport (vezetője Kara György professzor, az Akadémia levelező tagja).

Az egyes konkrét nevekhez (személyekhez) tartozó adatok közlése pedig az alábbi sorrendben történik: 1. **népi/nyelvi rövidítés**, amely a személy vagy a forrás származására utal; 2. **év/évszázad**, amelyben a név viselője élt, vagy amelyben a forrás keletkezett; 3. **név**, amelyet a forrásadatból absztraháltunk, v. rekonstruáltunk; 4. szögletes zárójelben a **forrás(hű)-adat**, amely betűhíven mutatja be a forrásban talált arab, cirill, görög, latin betűs névalakot; 5. a **denotatum**, a név viselőjének a közelebbi (v. pontosabb) meghatározása, ha lehetséges; itt mindig jelezzük, ha a nevet nő viselte (fem.), vagy a név a folklórban használatos (folkl.); 6. kerek zárójelben a **forrásrövidítés** (l. a mutatványt).

Az összetett neveket kötőjellel tagoljuk. Az antropoléxiákat (másodlagos komponenseket), amelyek a szóban forgó névnek nem szerves részei, szintén kötőjellel választjuk el az alapnévtől, azonban az ilyen típusú összetételeket az alapnév szócikkében közöljük, mivel ezek a másodlagos elemek csak a név viselőjének a nemére (pl. *-bay* 'úr', *-bek* 'fejedelem, úr', *-gül* 'virág, rózsza', *-matun* 'úrnő, asszony', *-bi* 'uralkodónő, asszony'), életkorára (*-apa* 'báty', *-oplu* 'fi, fia', *-ul* 'fiú', *-ulu* 'fia'), vagy rangjára (*-mulla* 'pap', *-man/-qan* 'kán', *-sultan* 'szultán', *-tegin* 'herceg') utalnak. E másodlagos névelemeket és alakváltozataikat, beleértve a méltóságneveket is, külön fejezetben (listában) közöljük és csak ott adjuk meg jelentésüket. A nevekben gyakran előforduló képzők felsorolását és funkciójuk meghatározását pedig a képzők listája tartalmazza.

A címszóhoz tartozó utolsó nevet követő ✧ jel után megadjuk a címszó jelentését vagy lehetséges értelmezését és az ennek megfelelő szótári adatokat. Összetett neveknél legtöbbször csak utalunk – a ⇒ szimbólummal – az összetevőkre (komponensekre), hogy elkerüljük a jelentések és a szótári adatok ismétlődését. Ilyen esetekben az összetett név értelmezését az összetevőknél megadott jelentésekből következtethetjük ki. A szócikk végén a „See also” kifejezést követően soroljuk fel a névszinonimákat, valamint azokat a címszavakat, amelyekben az aktuális címszó második komponensként szerepel. Így azt is láthatja az érdeklődő, hogy az egyes nevek mely összetételekben fordulnak még elő.

Az *Onomasticon Turcicum* angol nyelven jelenik meg, kb. 700 oldal terjedelemben. A könyv főbb fejezetcímeit az első melléklet tartalmazza. A névtár elé írt bevezető tanulmányból az olvasó átfogó, és a könyv használatát megkönnyítő ismereteket szerezhet a felhasznált forrásokról, tudománytörténeti kérdésekről, török névadási szokásokról és a török személynevek típusairól. A bevezető megírásakor RÁSONYI LÁSZLÓ névtani tanulmányait vettem alapul, de mindenütt igyekeztem támaszkodni a török névtudomány újabb kutatási eredményeire is. A kötet közel 50 000 török személynevet tartalmaz a mellékletben látható formában. Csaknem 5000-re tehető a különböző névváltozatok száma, amelyek utalócímszóként megtalálhatók a címszavak között.

A török nevek többnyire nehezen elérhető források tucatjaiban szétszórta találhatók, ezért nagyobb volumenű kutatásba alig vonhatók be. Egészen mostanáig nincs egyetlen olyan könyv sem, amely a török személyneveknek ilyen – közel 40 régi és mai néptől származó – gazdag változatosságát tenné hozzáférhetővé. Remélem, hogy az *Onomasticon Turcicum* fontos kézikönyve lesz a művelt olvasók széles táborának, diákoknak, kutatóknak, és mindazoknak, akik a török kultúra különféle aspektusaival foglalkoznak.

A TUDOMÁNYÉRT TETTÉK

Az Akadémiai Könyvtár legújabb névtani szerzeménye

1978 Krakkó, 1993 Trier, 1996 Aberdeen, 1999 Santiago de Compostela, 2002 Uppsala. Nyelvész-névtanos pályám szép emlékei ezek a nemzetközi kongresszusok. A szerencsés véletlenek is hozzájárultak, hogy a névtudomány e jelentős eseményeinek szemtanúja, aktív résztvevője is lehettem. Élményeim száma? Végtelen. Mennyi kedves arc a szakirodalomból, sikeres rendezvények a helyi egyetemeken. És a könyvkiállítások! Félteve őrzött kézikönyvek, alapmunkák, névszótárak, atlaszok – a legutóbbi évek kínálatából...

A nagy érdeklődéssel kísért uppsalai könyvkiállításon történt. Tekintélyes könyvhegy v. sorozat vonta magára figyelmemet. Akten des 18 Internationalen Kongresses für Namenforschung. Trier, 12–17. April 1993. Patronymica Romanica. Band 14–19. A szerkesztő: DIETER KREMER, a trieri egyetem romanista professzora.

Mint régi ismerőst köszöntött, mikor megszólítottam. Megtisztelőnek érezte, hogy személyemben a magyarok a sorozat vásárlásának részleteit tudakolják.

Kevéssel Svédországból hazaérkezésem után könyvcsomagot kézbesített a posta. A Max Niemeyer Verlag Kiadó a trieri konferencia teljes anyagát elküldte. Mint írták, betekintésre, de meg is tarthatom, ha meglehetem... Az ismertetés szándékával és lendületével felütöttem az első kötetet a hatból.

A bevezetőből kiderült, miért is tartott kilenc évig a német, angol, francia nyelvű előadások szövegének megjelentetése. Az okok egy része technikai: a szövegek jó részét újra rögzíteni kellett. Nem kevés munka hárult a technikai szerkesztőre a grafikonok és egyéb ábrák, táblázatok egységesítésével. Elmaradhatott volna a névtani szakkifejezések és a bibliográfiai adatok ellenőrzése, áttekintése? Aligha. A sokszorososan javított kézirat megjelentetéséig még számos munkafolyamat következett. Nem csupán cikkgyűjteményt, a kongresszusi előadások betűhű másolatát tarthatja kezében az olvasó. A referátumokat követő vita, hozzászólások szövegét is közzétették, amit elhangzásukkor magnó rögzített. A szerkesztők a nemzetközi névtudományi terminológia alapjainak kidolgozását is célul tűzték ki, amire a nagyszámú előadás kulcsszavainak gyűjteménye lehetőséget adott volna. Erre a 21. század első évtizedében Németországban megrendezendő nemzetközi kongresszusig még várni kell.

Írásom a kongresszus eseményeit nem részletezi. Erről tartalmas és jól szerkesztett beszámolót olvashattunk VINCZE LÁSZLÓ tollából: A 18. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról címmel (Névtani Értesítő 1994: 132). Minthogy a két cikk egymásra épül, néhány pontban elkerülhetetlen az ismétlés. Recenzióm egyéni ízléssel kezelt válogatás a külföldi névtudomány ismert vagy kevésbé ismert témáiból. Megannyi színes ötlet, tanulságos megközelítés a személynevek és hatásuk a családnevekre tárgykörben. Emlékeztetőül a szekciók: etimológia és történeti névtudomány; a nevek rendszere interkulturális megközelítésben, konkrét nyelvi és névelméleti példákon át; névszociológia; személynevek és helynevek; névtudomány és lexikográfia; névtan és történettudomány; irodalmi névadás; a közszóvá válás folyamata a névtudományban; jog és a név; a névtudomány távlatai. (Egyes szekciókat változatlanul meghirdettek Santiago de Compostelában és Uppsalában is.) A trieri kongresszus anyagában nagyobb teret szántak a etimológiai kutatásoknak és a történeti névtudománynak mint a későbbiekben, akár 1999-ben, akár 2002-ben.

UTE HAFNER dolgozatának címe: *Marianische Personennamengebung auf der Iberischen Halbinsel* (Mária és a vele összefüggő nevek az Ibériai félszigeten). Jelenleg – 1993-ban – a *Mária* név a női nevek gyakorisági listájának élén áll. A lakosság 37%-a *Mária*. E név a keresztény névadás kezdetei óta tartja vezető helyét. A Mária-kultusz kifejezője is ez. Mária emberközelibb, mint Jézus, akinek neve az Ibériai félszigeten nem számított tabunak, mégis igen nagy tisztelet övezi. A Mária-csoda helyi élmény. Minden templom, legyen az a legkisebb is, saját Máriaját tiszteli, akinek kegyeleti ajándékokat hoznak. A Mária-szobroknak saját ruhatára van. Mária tiszteletére népiünnepélyeket rendeznek. A Mária-ünnepek számát a teológusok több mint ezerre becsülik. A legrégebbi spanyol ünnep a Szeplőtelen fogantatás. Már a 8. században létezett. 1477 óta összegyeházi ünnep. 1854-ben dogmává lett. Az erre vonatkozó kegyeleti képet Spanyolországban alkották meg, és innen terjedt el. Máriát itt ábrázolják először a gyermek nélkül. A jelenések, valamint az ezzel kapcsolatos körülmények újabb Mária-szentélyeket hoztak létre. Mégis egy kézen megszámolható azon jelenések száma, melyeket az Egyház elismer. A spanyolok már a 4. században ünnepelték a Máriákat. Az 5. században az ünneplések száma megsokasodott. A 7. században Nyugatra is áttért a Mária-kultusz. A kutatóknak a nyugati jellegű Mária-tisztelet értékelésekor kelta, germán és római elemek feltüntetésével is számolniuk kell.

KAZIMIERZ RYMUT *Neue Forschungsprojekte in der polnischen Onomastik* (Új kutatási tervek a lengyel névtudományban) c. beszámolója szintén az első kötetben kapott helyet. 1980-tól követhetjük nyomon – a szerző jóvoltából – a lengyel névtudomány aktuális munkáit. Névtudományi bibliográfiájukat eddig – 1993-ig – négy kötetben tették közzé. A 4. (az 1981–1990-ig terjedő időszakot átölelő) 1992-ben került nyomdába. Az Onomasztika a legjelentősebb névtudományi sajtóorgánium. 1992-ig 37 kötete látott napvilágot. A lengyel névtudományi kutatások központja a Lengyel Tudományos Akadémia Onomasztikai Intézete Krakkóban. Kutatási témáik: 1. a szláv személynevek vizsgálata 2. földrajzi nevek elemzése. A lengyel helységnevek történeti-etimológiai szótára. Nyomdakész kézírata kiadásra vár. Csakúgy mint a lengyel folyó- és folyamnevek anyaga is. A lengyel földrajzi nevek közzététele egyelőre kutatási terv csupán. A cikk időszerű névtudományi híreket is közöl. Az ICOS létrehozta névtipológiai és névtörténeti csoportját, amely főleg francia, olasz, görög, román személynévkutatási kérdésekkel foglalkozik, dialektológiai és kartográfiai megközelítésben is.

MARIA GIOVANNA ARCAMONE *Italianische Familiennamen aus Tiernamen* (Állatnevekből képzett olasz családnevek) c. dolgozata a 2. kötet emlékeztető olvasmánya marad. Anekdotázó stílusa miatt is. A kultúrtörténet bizonyítja, milyen nagy hatással vannak az állatok az ember életére. Hogyan hatnak lelkére, gondolkodására az irodalomban, a művészetekben és a néprajzban a szimbolika, az allegória stb. eszközeivel. Témájának megfelelően a nyelvi vetülettel foglalkozik. Az állatnevek és az állatokra vonatkozó kifejezések szemantikailag gazdagok.

A germánoknál az erdő szimbólumai voltak a medvék és farkasok. A helységnevek is őrzik ezeket az emlékeket. (Pl. az itáliai Perlascio: számos medveviadal színhelye.) Az olaszban sok családnév állatnévre vezethető vissza. Pl.: *Anello*, *D'Agnello* 'bárány'; *Leo*, *Leone*, *Leoncin* 'oroszlán', *Lupul*, *Lupello*, *Lupini* 'farkas'; *Porcello*, *Porcus* 'sertés'. Ezek a nevek már a késői ókorban és a koraközépkorban léteztek. A *Lupus* és az *Ursus*

családnevek is lehetnek, akár fordításai is a germán neveknek, melyek a gótokkal, longobárdokkal és frankokkal a népvándorlás idején kerültek Itáliába. A gazdasági fejlődés folyamatát jelzik a következő nevek: *Bovo* 'ökör', *Caprioto* 'kecske'. A nevek elterjedése földrajzi okokkal is magyarázható. Pl. a halnevek főleg folyók és tengerpartok közelében voltak gyakoribbak. A dolgozat zárópéldája akár egy kis novella alapjául is szolgálhatna.

A XVIII. sz. végén Firenzében Habsburg-Lotharingiai Lipót főherceg uralkodott. Hivatalnokai osztrákok voltak, akik nem ismerték a helyi viszonyokat. Egy éjszaka néhány helybelit ejtettek fogságba. Amikor a nevüket tudakolták, így feleltek: *Grassi*, *Belli*, *Polli*, *Porcelli*. Köznyelvi jelentésük: 'kövér', 'szép', 'tyúkok', 'sertések'. Az osztrák helyőrség nem ismerte az olasz családnevek jelentését, sértő szándékot feltételezett. El is ítélték őket, bár azok ártatlanok voltak. Pedig csak a helyi névadással szembesültek.

JOHANN KOLLECA Noms de famille d'origine étrangère dans la Grece d'aujourd'hui (Idegen eredetű családnevek a mai Görögországban) c. tanulmánya gazdag névanyagot közöl. Az idegen eredetű családneveknek a névállományba kerülése – mint általában – a hódításokkal, bevándorlásokkal, kivándorlásokkal magyarázható. Albán eredetű családnevek a 14. századtól vannak jelen Görögországban. (Pl. *Arvanites* 'albánok'.) Keresztnevi eredetűek: *Collias* 'Nikolas'; *Dódis* 'Theodore', *Gógos* 'Georges'. Lehetnek a családnevek keresztnév becézett változatai is: *Colionussis*. Lehetnek a családnevek népnévi eredetűek: *Squipétaris* 'albán'. Mesterségnevek: *Botvaris* 'bognár'. Jelzők: *Barthis* 'fehér', *Tsális* 'sánta'. Állatnevek: *Grifshas* 'szarka'. Lehetnek a családnevek összetettek is: *Houndoumándhis* 'nagyorrú'. Anglofon nevek: angol és amerikai eredetűek. Skót és ír nevek is megtalálhatók e csoportban: *McBride*, *O'Connor*. Arab eredetűek: *Hussein*. (Az arab lakosság háború elől menekült Görögországba.) Örmény eredetű családnevek (viselőik a pogromok elől menekültek): *Terzian*. Frankofon nevek: *Deschamps*, *Rossignol*. Germán eredetűek (viselőik a törökök elleni szabadságharcot segítették): *Rosemberg*, *Klein*. Spanyol-portugál eredetűek: *Fernandez*, *Gallegos*. Izraelita eredetűek: *Moissi*. Olasz eredetűek: (viselőik szétrajzottak a Földközi- és az Égei-tengeren): *Rinaldi*, *Soltatos*. Holland eredetűek (viselőik a keresztes háborúk során érkeztek Görögországba): *van Golder*. Szláv eredetűek (viselőik bevándoroltak) *Carlovic*, *Volaque*. Román eredetűek (Görögországba határőrizet céljából telepedtek le román katonák): *Sourdos*. Török eredetű családnevek a török hódoltság korából: *Kara* 'fekete'.

EVERT MELEFORS Personal names in relation to place names in Gotland (Sweden) (Helynevekkel kapcsolatos személynevek Gottlandban, Svédországban). A középkorban a farmerek neve szorosan a farmhoz kötődött. Így volt ez egész Skandináviában. Hasonlóképpen a szabad farmerek ezreinél is, akiket pl. így hívtak: *Erik i Bergon*, *Ragvald i Suderby*. Később a farm neve elé került az apa név, pl. *Nils Pedherrsan i Norrby*. Gottlandban, Svédország legnagyobb szigetén elmarad a prepozíció a farmer nevében: *Botolf Hügvide* [ez utóbbi elem a farm neve]. Néha kiegészül apai névvel: *Botolf Laurenssohn Hügvide*. Napjaink gyakorlatában eltérés mutatkozik a névhasználatban a sziget északi, nagyobbik felén és a déli, kisebbik felén. Pl. délen a keresztnév elé teszik a farm nevét: *Rovals Henrik*. A mai névadási gyakorlatban az -s képzővel alakult családnevek kerültek túlsúlyba. Terjed az (-en) végződés: pl. *Hadvide* tulajdonosát

Hadvidennek hívják. Gotlondon gyakori a *Jakob* és a *Båtel*, így elterjedt a *Jakobsson*, és a *Båtelsson*.

ELISABETH FUCHSHUBER-WEISS Staatennamen für Deutschland zwischen 1800 und 1990, ein Thema zwischen Geschichte und Namenforschung (Németország államnevei 1800 és 1990 között, a történelem és a névkutatás szemszögéből). A referátum a terület 100 éves történetét tekinti át a nevek segítségével. A névváltozások indítékai ismertek. A tanulmányt olvasva ismét szembesülünk azzal a ténnyel, hogy a sorsfordító történelem milyen döntő szerephez jut a névadásban.

Az 1800-as évek elején Németországot különálló kisebb egységek alkotják. (Pl. *Bajor Választófejedelemség, Szász-Weimari Hercegség*.) Nevüket a dinasztikus érdekek, földrajzi egységek szerint kapták. Együtt a Német-Római Császárság részei. 1806-ban, a napóleoni háborúk idején 16 német állam keletkezett, melyek a *Rajnai Szövetség* nevet kapták. 1871-ben Bismarck egyesítette a különálló tartományokat. Létrejött a *Német Császárság*. Az I. világháború elvesztésével 1918-ban megalakult a *Német Köztársaság* – *Weimari Köztársaság* néven vonult be a történelembe. A nemzetiszocialisták uralomra kerülésével Németország a *Harmadik Birodalom* nevet kapta. Ausztria bekebelezése után *Nagynémet Birodalom* néven szerepelt. 1945-től *Német Szövetségi Köztársaság* és *Német Demokratikus Köztársaság*. E megosztottság 1990-ben megszűnt. Ekkor egyesítették ismét a területet *Németország* néven. A dolgozat a 6. kötetben megtalálható.

A hat kötet lelkiismeretesen megírt, szép tanulmányait heteken át olvastam és fordítottam. Mit őrizhetek meg a 234 témából, mielőtt visszaküldöm a kiadónak? Igényes-séget, sokszínű tudományágunk szeretetét. E gondolatok foglalkoztattak, mikor az Akadémiai Könyvtár Beszerzési Osztályára telefonáltam. E könyvek 2003 januárjától a mi könyveink. Az Akadémiai Könyvtárban mindannyiunk számára hozzáférhetőek.

VITÁNYI BORBÁLA

EGY MUTATÓRÓL KÉT VERSBEN*

1. Két évtizednyi aprólékos filológiai munka eredményeként az 1990-es évek elején három vaskos kötetben, kb. 2500 lapon megjelent a Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) című forráskiadvány, mely ÖRDÖG FERENC közismert hozzáértésének és töretlen munkakedvének eredményeként látott napvilágot. (I. köt. 1991; II. köt. 1992; III. köt. 1993; kiadók: a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és Zala Megye Önkormányzati Közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg.) Ezekhez társult 1998-ban IV. kötetként a mutatókat tartalmazó könyv, mely a maga 639 lapjával és a csatolt mellékletekkel terjedelmét tekintve is méltó módon illeszkedik a törzsanyagot tartalmazó kötetekhez. A teljes művet FEHÉRTÓI KATALIN ismertette a Magyar Nyelv hasábjain (I. kötet: 1993 (89): 229–235; II–IV. kötet: 2000

* *versben* '-szor/-szer/-ször': tájnyelvi szó, 1576-os első írásos adattal; megszilárdult ragos alakulat a *vers* 'sor; ismétlődő szakasz' főnévből és a *-ben* határozóragból. E folyamat jelentéstani alapja egy adott tevékenység ismétlődése. (Vö. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen.)

(96): 101–107). Az alábbiakban jómagam csupán a mutatókról, illetve felhasználhatóságuk néhány szempontjáról írok.

2. A szóban forgó mutató a magyar és német nyelvű útbaigazítás (5–17) és a legfontosabb dokumentumok magyar, valamint németre fordított szövege (621–638) közötti mintegy 600 lapon öt fő egységre tagolódik: I. A családnévek mutatója (19–339); II. A keresztnévek mutatója (341–522); III. A helynevek mutatója (523–563); IV. A szentek és ünnepek mutatója (565–568); V. Szó- és tárgymutató (569–619).

Az ötféle mutató közül az elsővel még annak kézírati állapotában megismerkedhettem, hiszen ennek a résznek az egyik hivatalos lektora voltam, ezért itt az erről kialakult véleményemet fejtem ki valamivel részletesebben – ez a helyzet ad magyarázatot cikkem címére is.

A közel hat évvel ezelőtti lektori jelentésemet azzal kezdtem, hogy a szerző a zalai népesség-összeírásokat közzétevő három vaskos kötetben található sok ezernyi családnév könnyű megtalálása érdekében állította össze a mutatót. A hihetetlen kitartást és a felbecsülhetetlen értékű anyag iránti tiszteletet, sőt alázatot követelő munka végeredménye egy olyan páratlan adathalmaz, amely a legterjedelmesebb magyar családnévgyűjtemény a 18. század közepéről. A mutatóból nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy mely betűsorok szolgáltak családok jelölésére 250 évvel ezelőtt az akkori Zala megye területén, hanem az egyes nevek után álló számok utalnak a településre, a név forrására, sőt még a családra is.

Ezen kívül a családnévmutató több mint 320 nyomtatott lapja nemcsak a magyar kiindulású kutatásokhoz ad óriási anyagot, hanem szlavisztikai és germanisztikai vizsgálatokhoz is, hiszen a szerkesztő – helyesen – meg sem kísérelte „kirostatni” az idegen anyagot. A felsorolt több ezernyi név között igen sok a szláv, de még ezeknél is lényegesen számosabb német eredetű név található. Ezek igen jól mutathatják azt, hogy egy német (főleg bajor-osztrák változatú) név hangtanilag miként honosodik meg és lesz magyarrá (l. *Wagner > Bognár*), illetve a magyarban rögzült alakból vissza lehet következtetni a korabeli-régebbi német ejtésre is (ezekről alább még részletesebben is szó lesz).

3. A nyomtatásban megjelent mutatókat olvasva is feltehető, hogy a feltárt korszakból adatolható sok-sok német név jelentős része nyilván etnikailag is német személyeket jelölt, ami településtörténeti következtetések levonására is alkalmas: a 18. század közepén az akkori Zala megyében a törökök kiűzését követően már kiteljesedett a német anyanyelvűek betelepítése.

Az ilyen nagy terjedelmű adattömeg elrendezésére legalább kétféle megoldás kínálkozik. Az egyik a kényelmesebb: az egyes adatokat (akár ugyanazon név alig-alig eltérő változatait is) szoros betűrendben a saját alfabetikus helyükön megadni; így azonban az alakilag (és esetleg etimológiailag) egymással nyilvánvalóan összefüggő nevek elszakadnak egymástól, s így a mutató információs értéke alacsonyabb (bár ezzel együtt is jól kezelhető lehet!).

A másik a nehezebb, sőt bizonyos veszélyeket is magában rejtő eljárás: egy meghatározott névalak mellé (mely lehet az adott forrásokból megállapítható vagy ma is élő legáltalánosabb forma) fölgyűjteni az odavonható alak- és írásváltozatokat. Ezt a szerző elég nagy következetességgel meg is teszi; pl. a 260. lapon a *Sári* főváltozat mellett „lásd még”-ként szerepelteti a *Saári*, *Sáári*, *Sari*, *Sarj*, *Sary* stb. alakokat is. A mutató használati értékét nagyban növeli az, hogy ugyanez „visszafelé” is működik. Vagyis: a

Saári, Sari, Sarj stb. változatoknál utalás található a „gyűjtőalakra” is, pl. így: *Saári* 156/6A/1; →*Sári*. Ez még az ilyen egyszerűbb esetekben is célszerű, ám vannak olyan nevek, amelyek a visszautalás nélkül (látszólag) gyökértelenek; pl. a *Bajszák* és a *Bajzék* stb. alakokat még talán a nevek világában valamelyest jártas olvasó sem tudja a *Bajzath*-hoz kapcsolni, jóllehet ez eléggé evidensnek tűnik. Hasonló a helyzet az *Acsbo*, *Ácsboth*, *Ásbot* stb. variánsokkal, melyek az *Osváld* utáni „lásd még”-ben szerepelnek.

Ez azonban már átvezet egy másik problémához, ennek a rendezési eljárásnak az ingoványos területére. Miként az a szóban forgó mutatónkból is jól látszik, az egyes (család)neveknek – akár magyarok (vagy már azzá idomultak), akár még érzékelhetően „idegenek” – az idők folyamán számos hangalaki és írásváltozata alakult ki. Ezek az eredeti formától és egymástól is annyira elszakadhatnak, hogy még az átlagosnál jobban művelt olvasó számára is teljesen más névnek minősülnek. Ilyen például a fent említett *Acsbo* ~ *Osváld* névpár, a *Csanád*-nál említett *Csina*, a *Csabor*-nál található *Csöbrö*, a *Dénes* adatai után említett *Genyes* és *Jenis* stb. Ördög Ferenc az ilyen, egymástól nagyon elszakadt neveket is igyekszik egy „főszóhoz” hozni: ez dicséretes, de bizonyára nem maradéktalanul végrehajtható törekvés, ugyanis számos esetben csak alapos etimológiai, hangtani, művelődéstörténeti kutatások után lehet az összefüggést valóságnak tekinteni. A mutató szerkesztője a feldolgozott anyag ismeretében nyilván könnyebben tud összekapcsolni bizonyos neveket, ám nem biztos, hogy minden összefüggést fel lehet ismerni az adathalmaz rendezésekor. Ezzel együtt is jónak tartom ezt a fajta eljárást, annál is inkább, mivel a bevezetőben utalást találunk arra, hogy az említett módon a nagy valószínűséggel összetartozó és a szerkesztőtől felismert összefüggések vannak jelölve.

Az „etimológiai” alapon való egymásra utalásnak azonban – helyesen – a szerző maga is igyekezett korlátot állítani: ezért nincs „lásd még” a *Bernhard*-nál a *Bernátra*, a *Bognár*-nál a *Wagner*-ra, a *Sebestyén*-nél a *Bastian*-ra stb., pedig ezek a párok eredetüket tekintve teljesen összefüggnek egymással.

A kézirati változathoz képest eltűnt az utalás a következő esetekben: *Faigl* ↔ *Fait*, *Fájt* stb.: az első név a középfelnémet *veige* 'félénk, gyáva' vagy *vige* 'füge' szóval függ össze, míg a második a német *Veit* (magyar *Vid*) változata is lehet; *Jáki* és változatai ↔ *Jákli* és változatai: az első lehet helynévi eredetű ('*Ják* településről való'), de lehet írásváltozata a másodikként említett *Jákli*-nak is, mely a német *Jackel* (~*Jakob*) átvétele lehet, vagyis az összefüggés bizonytalan; *Schneider* ↔ *Snidár*: a kettő csak „végső soron” tartozik egybe: a 'szabó' közszói jelentésű német *Schneider* családnév – úgy gondolom – átkerülhetett több szláv nyelvbe is, és a *Snidár* esetleg ezek (egyikének) közvetítésével jelent meg a zalai nevek között; *Kamer* ↔ *Kamerle*, *Kamerling*: az elsőhöz képest az utóbbiak képzett alakok, azaz más „lexémák”, ezért nem lett volna szerencsés őket egy utalással a közvetlen(ebb) összefüggésű nevek közé sorolni.

4. A családnév gyűjteménye egyébként jól mutatja azt is, hogy egy-egy német (főleg bajor-osztrák változatú) név hangtani szempontból (majd írásformájában is) miként honosodik meg és lesz magyarrá. Erre példaként a ném. *Binder* > [~*Bintér*~*Pinder*~*Pinter*] m. *Pintér*, a ném. *Oswald* > [~*Osbát*~*Acsbod*] m. *Asbót*, illetve *Osvát*, a ném. *Wagner* > [~*Vagner*~*Bognár*] m. *Bognár* stb. szolgálhat. Ezt a folyamatot akarva-akaratlanul a plébánosok is befolyásolták, ugyanis ők – ahogy erre Ördög Ferenc műve I. kötetének 9. lapján utal – a kiejtéshez híven igyekeztek lejegyezni a neveket, persze mindenki úgy, ahogy hallotta (hallani vélte vagy akarta), s olyan helyesírással,

amelyet éppen ismert, használt. Ehhez járult még az, hogy egyes papok nyilván ismerhetek bizonyos német írásgyakorlatot (valamilyen egységesebb, a regionális változatok fölött álló helyesírást, amelyet az egyszerűség kedvéért „irodalmi”-nak nevezünk), s ez is jelentősen befolyásolta az írásban megjelenő neveket. Ezekből a tényekből két dolog következik: először is egy bizonyos fajta „rendetlenség” a névírásban, ami a névazonosításban okozhat gondot, másodsor pedig a nyelvtörténeti–dialektológiai hasznosítás lehetősége.

Nézzük az első esetet! A német (vagy „német”?) *Beck* (az adattárban 2 adat) és a magyar (magyarrá vált) *Pék* (41) családnévnek számos írásváltozata található a mutatóban, pl.: *Bek* (ez a „gyűjtőnév”, ehhez van az összes *b* kezdőbetűs név irányítva), *Beek*, *Bekk*, *Bék* stb., illetve *Peck*, *Pek* (12), *Pekk*, *Péck* stb., amelyeknek a „gyűjtője” érthető módon a *Pék* változat. Pusztán az írott alakok alapján elég nehéz eldönteni, hogy melyik „még német” és melyik „már magyar”, hiszen a német szókezdő *b* a bajor-osztrák (a továbbiakban: b-osztr.) kiejtésben kötelezően *p*-ként realizálódik (de az alapul szolgáló köznévi normatív helyesírásában mindig *b* jelenik meg), s a régebbi nyelvben „szabályos” *ck*-t is írhatták *kk*-val vagy egyszerű *k*-val. Ördög Ferenc salamoni döntést hozott, amikor a *b* kezdetűeket a *Bek*-hez, a *p* kezdetűeket pedig a *Pék*-hez utalta, s valójában nem is tehetett mást: a nevek „szétszalazása” (hogy Pusztai Ferenc kollégám szavát használjam) a konkrét települések konkrét személyeihez kapcsolódóan a mutatót felhasználó kutató feladata lehet.

Ehhez hasonló helyzetből más megoldást választott a szerző a *Peter* és *Péter* esetében, hiszen az első változat adatsora (23) végén nyílt utal a *Péter*-hez, ahol kb. 70 adat található. Itt talán nyilvánvalónak tűnhet, hogy a *Péter* formában írt változatok „magyar” nevek, a *Peter* alakban írtak „etnikai–nyelvi” hovatartozását pedig nem lehet eldönteni, s így jogosnak tekinthető a két névalak összefüggesztése. Meg kell azonban jegyezni, hogy az *é*-vel írt alakok sem tekinthetők mindig „magyar” névnek (másként: nem biztos, hogy magát magyarnak tekintő embert jelölt): anyai nagyapám, a Leányváron született, majd Csolnokon felnőtt *Péter* Pál – nevének „magyaros” írása ellenére – joggal tartotta magát németnek (német származásúnak, német nemzetiségűnek, avagy „sváb”-nak: a helyzet pontos definiálása kívül esik a névtanon...). Az említett két település ugyanis 1945/46-ig szinte teljes mértékben német nyelvű, német etnikumú falu volt (ehhez a kérdéskörhöz vö. GERSTNER 2001a).

5. A nevek (jobbára) fonetikus lejegyzéséből adódó második esetre, vagyis a német és magyar nyelvtörténeti–dialektológiai tanulságok levonásának lehetőségére a következő néhány példa szolgálhat. Német szempontból az adattárban szereplő nevekben nagyon jól megfigyelhető a már fentebb is említett jelenség, a szókezdő *b*-nek *p*-s realizációja (az adattárban nem szereplő írásváltozatok itt és a következőkben szögletes zárójelben állnak): *Perger*→*Berger*, *Plum* [vö. *Blum*], *Peckman* [vö. *Beckmann*], *Prontvainer* [vö. *Brantweiner*], *Paur*→*Bauer* és még sok más.

Bajor-osztrák nyelvjárási jelenség a középfelnémet *ei*–*ai* diftongusoknak nazálisok előtti *á*-vá válása (vö. MOLLAY 1982: 152): *Plaistán* [vö. *Bleistein* vagy *Blaustein*], *Praunstán* [vö. *Braunstein*; az adatok között van *Prunstein* alak is, ami nyilván a „normatív” helyesírás követéséből fakad]. Jellegzetesen b-osztr. jelenség a *Baum* 'fa' főnév *au* diftongusának hosszú *á*-ként való realizációja (vö. MANHERZ 1977: 64): *Opflpam* [vö. *Apfelbaum*], *Pångort* [vö. *Baumgart*], *Pámer* [vö. *Bäumer*; van *Paum* adat is] stb. Ugyancsak jellemző a b-osztr. nyelvjárásokra, hogy az irodalmi nyelvi nyílt rövid és

hosszú *á* zártabban, nagyjából a magyar *o* és *ó* nyíltabb változataként hangzanak (vö. MOLLAY i. h.), s ennek nyomait a mutatóban is felfedezhetjük: *Poder* [vö. *Bader*; van *Pader* adat is], *Odler* [*Adler*; ilyen írású adat is van a mutatóban, de sajnos nem találunk utalást erre az összefüggésre], *Opfl* [vö. *Apfel*], *Puchmon* [vö. *Buchmann*], *Pochmájer* [vö. *Bachmeier*], *Popszt* [vö. *Papst*] stb. A b-osztr. nyelvjárások közötti egyik különbséggént jelentkezik az óbajor, illetve középfelnémet *uo* kettőshangzónak *ui*, illetve egy redukált *a* hangot tartalmazó *ua* formában való realizálása (vö. MANHERZ 1977: 63); ez a diftongus az irodalmi nyelvben (általában) hosszú *ú*-ként hangzik. Az Ördög Ferenc feldolgozta anyagban mindkét nyelvjárási változatra, de az irodalmi helyesírású alakra is találunk példákat: *Guat*, *Gueth*, *Guoth* stb. [vö. *gut*; a mutatóban ezek az adatok a *Goat* „főalagnál” a „lásd még” szakaszban vannak összegyűjtve], *Puichmon* és *Puchmon* egymásra utalással [vö. *Buchmann*], *Pfluiger* [vö. *Pfluger*] stb.

6. A családnévi mutatóban szereplő neveknek természetesen magyar nyelvtörténeti vonatkozásai is vannak. Az egyik legjellemzőbb a már fentebb is idézett ném. *Wagner* > m. *Bognár*, valamint a ném. *Wolff* > (? m.) *Bolff* és a ném. *Weber* > (? m.) *Beber*, *Béber* megfelelés: ezek – mint közismert – a magyar hangtörténet klasszikus bizonyító példái arra, hogy ezeknek a német (b-osztr.) szavaknak az átvételekor a magyarból (legalábbis annak nyugati változatából) már eltűnt a bilabiális zöngés réshang [β], ezért a kétségtelenül ezeket tartalmazó b-osztr. szavak kényszerű módon *b* bilabiális szókezdettel honosodtak meg a magyarban. (A *Wolff*–*Bolff* névpár játszott szerepet a Fertő tó közelében fekvő *Balf* helységnév keletkezésében is; vö. FNESZ., *Gerstner* 2001b: 331, *Mollay* 1982: 579–581.)

Tipikus jelenség a b-osztr. szóvégi szótagképző *-l*-nek magánhangzóval bővített átvétele a magyarba (jellegzetesen *-li* formában), ahol a hangkapcsolat így felel meg a szótag követelményeinek: (? n.) *Pankl* ~ (? m.) *Pankli*, (? n.) *Hedl* ~ (? m.) *Hédli*, (? n.) *Schleagl* ~ (? m.) *Slegli* stb.

Ugyancsak a német > magyar átvételi folyamat következménye, hogy az átadó nyelvben meglevő mássalhangzó-torlódások a magyarban valamilyen módon feloldódnak, amit a következő néhány példa is igazolhat: n. *Pfaifer* [vö. *Pfeifer*] > (? m.) *Fájfier*, n. *Pfister* > (? m.) *Fister*, n. *Pfailer* [vö. *Pfeiler*] > (? m.) *Failer*; n. *Klinger* > (? m.) *Kilinger*, n. *Schwab* [vö. *Schwabe*] > (? m.) *Sovab* stb.

Találhatunk a családnévek mutatójában olyan névváltozatokat is, amelyek arra utalhatnak, hogy magyar neveket esetleg német anyanyelvű, éppen ezért „így halló” plébános jegyzett le. Két példa lehet erre a *Pákaj* névnek *Pakoi* és *Pákoi*, valamint a *Pápai* névnek *Pápoi* (*Pápoj*) alakja. A magyar rövid labiális *a* fonémát a német fül jobbra nyíltabb *o*-nak hallja, s talán ez magyarázza a *Pákoi* és *Pápoi* változatok *o* betűit. A jelenségnek azonban lehet magyar nyelvjárási magyarázata is: a Dunántúl nyugati részére jellemző az *á* utáni *a* > *o* záródás (asszociatív *o*-zás) (vö. JUHÁSZ 2001: 268, 272), így a *Pákoi* és *Pápoi* a „magyarul hallott” változatot tükrözheti.

7. Nos, eddig tartott az ismertetés két versben, hiszen a mutatókötet többi részét magam is csak a megjelenés után ismerhettem meg. Fontosnak tartom azonban, hogy legalább röviden ezekről a fejezetekről is írjak. A keresztnévek mutatójában a törzsanyag valamennyi keresztnév írás- és alakváltozata megtalálható. A kor gyakorlatának megfelelően a keresztnévek messze túlnyomó többsége latin (vagy latinosított) formában szerepel a forrásokban, magyar (magyarul írt) nevek csak szórványosan fordulnak elő. Ennek ellenére tanulságos ennek a résznek a lapozgatása, hiszen láthatjuk, hogy mely ne-

vek voltak „divatban”, s a konkrét jegyzőkönyvi helyek vizsgálatával még azt is kideríthetjük, hogy az egyes településeken mely nevek voltak másokkal szemben túlsúlyban.

A férfinevek közül a *Joannes* (János) volt a legnépszerűbb, hiszen 24 hasábot töltenek meg az erre vonatkozó utalások, ezt követi a *Stephanus* (István) és *Franciscus* (Ferenc) 19-19, a *Georgius* (György) és a *Michael* (Mihály) 17-17, a *Petrus* (Péter) már csak 5 hasábbal, de a *Benedictus* (Benedek) is másfél, az *Ignatius* (Ignác) is egy hasábot tölt meg, míg például a *Carolus* (Károly), a *Lucas* (Lukács) és a *Philippus* (Fülöp) adatai csak (szűk) fél hasábnnyit tesznek ki. (Az olyan neveknek, mint pl. *Attila*, *Csaba*, *Szabolcs*, *Zsolt* stb. természetesen még csak nyoma sincs a 18. századi zalai férfinevek között.)

Figyelmet érdemel az a tény, hogy a *Wolfgangus* adatai két (!) hasábon át követik egymást. Ennek két okát feltételezhetjük: egyrészt bizonyára a német anyanyelvűek körében volt népszerű, másrészt viszont minden bizonnyal ez a latinosan írt név takarja a magyar *Farkas* nevet is, melyre az adattárban összesen két utalás található, ám gyanítható, hogy magyar nyelvű (magyar etnikai) környezetben (csak) ez az utóbbi volt használatban.

A női nevek körében a *Catharina* (Katalin) vezeti a sort 26 hasábnnyal adattal (és van 19 adat például a *Kata* változatra is), ezt követi a *Judit(h)* 25, majd az *Elisabeth* (Erzsébet) 24 hasábbal, (az utóbbi név *Örse* változatára 23 adat van), de az *Eva* és *Anna* 17-17 hasábjában is e nevek népszerűségére utal (az utóbbinál 9 adatot találunk a *Panna* változatra is). Meglepetés számomra, hogy a *Maria* adatai „csupán” 9 hasábot töltenek meg. Az *Agnes* (10 sor), a *Francisca* és *Gertrudis* (8-8 sor) jobbára német környezetben volt használatos.

A ma, illetve a közelmúltban divatos nevek közül a feltárt területen a 18. században a *Christina* (Krisztina) másfél hasábnnyal, a *Sophia* (Zsófia) és *Veronica* fél-fél hasábnnyal, míg a *Victoria* csupán két sornyi terjedelemben volt „népszerű” (vö. KÁLMÁN 1973: 43–58, LADÓ-BÍRÓ 1998: 18–19).

A helynevek mutatója nemcsak az egyes (egykori és mai) települések nevét tartalmazza, hanem a dűlők, folyóvizek, szőlőhegyek és egyebek megnevezéseit is. Így például megtudhatjuk, hogy *Neszele* egykor falu volt, ma Zalaegerszeg belterületének része; *Nyírlak* egykori pusztája ma Zalagyömörő külterületi része; a *Rába* mellett ez áll: „*fluvius comitatum Castriferrei, Sopron., Jaurinensis*”; a *Rövid-földek* valaha Salomvár falu dűlője volt, de ma már nem él a név; a *Sajka utca* pedig már a 18. században is Keszthely mezőváros utcája volt, miként ma is; stb. Ezzel a mutatóval Ördög Ferenc jó lehetőségeket kínál a történeti mikrotoponímiai kutatásokhoz is.

A szentek és ünnepek mutatója a tisztelettörténeti tájékozódást segíti, s megtudhatjuk, hogy hol kiről vagy miről van valami egyházi vonatkozású objektum elnevezve. Pl. *Árpád-házi Szent Erzsébet* képe vagy szobra volt megtalálható az ukki, a keszthelyi Szent Márton-, a karmacsi, a rezi és valószínűleg a kapolcsi templomban. Ebből a mutatóból megtudhatjuk néhány ünnep magyar megfelelőjét is, így akár kétnyelvű szótárnak is tekinthetjük ezt a részt; pl. *Jesus Christus Transfiguratio in monte Thabor* – *Úrunk színeváltozása* (augusztus 6.), *Maria Virgo Visitatio ad Elisabeth* – *Sarlós Boldogasszony* (július 2.) és fordítva.

A szó- és tárgymutató lényegesen több és tartalmasabb, mint amit e mutatófejezet címe sugall. Az itt található latin keresőszók (és a mellettük álló magyar és német megfelelőik) segítségével ugyanis megismerhetjük a korabeli települések egyházi és világi

intézményeit, ezek felszereltségét, továbbá az adott település lakóinak társadalmi helyzetét, nemzetiségét, foglalkozását – vagyis Ördög Ferenc kaput nyitott a történeti szociológiai vizsgálatok felé is. Az *ancilla* 'szolgálólány' helyzetre például 6, miként az *inquilinus* 'zsellér'-re 9 hasábon sorakoznak az adatok; de láthatjuk azt is, hol volt ökörhajtó (*boarius*), iskolamester (*ludimagister*) stb.

A mutató segítségével megállapíthatjuk, hogy: 1748-ban Sümegen a 21 esztendő *Ferdinandus Stadler* volt a patikus (*apothecarius*); 1745/46-ban Halápon a 19 esztendő *Emericus Klob*-ot elmebetegként tartották nyilván; református (*Calvinista*, másfél hasáb) és evangélikus (*Lutheranus*, két hasáb) felekezetűeket is összeírtak; 1748/50-ben a pusztamagyaródi plébános a 31 éves magyar *Nicolaus Toth* volt, aki a horvát és a német nyelvet is jól beszélte; 1745/46-ban Szentgrót-Polgárvárosban (ma Zalaszentgrót része) élt a 30 éves evangélikus német *Matthias Czopper* és családja, a 40 éves katolikus német *Georgius Kégl* és családja, a 40 éves katolikus német *Thomas Krausz* és családja (és még további 6 német család); 1746-ban Sümegen élt a zsidó *Beniamin Marx* feleségével és négy gyermekével, 1771-ben Kapolcson a kb. 39 éves zsidó *Joannes Nimeth*; 1757-ben Ukkon élt a kb. 20 éves *Michaël Gercsi* községi cigány kovács (*zingarus loci faber*) 26 éves feleségével és 2 éves leányával, 1771-ben Kisvásárhelyen élt a nyolctagú cigány *Boros* család (*zingari*), melynek legidősebb tagja 92 (!) éves volt; 1771-ben Kehidán élt a 25 éves *Adamus Henye* feleségével és leányával, akiket az összeírás *novi coloni*-ként, magyarul 'új telepesek'-ként emleget: ez volt akkor (egyebek mellett) a cigányok „politikailag korrekt” megnevezése. És így tovább.

A mutatók mellékletét alkotja egy kis dossziéfeleség, melyben három térkép és egy 30 lapos füzetecske található: ez utóbbi betűrendben tartalmazza a veszprémi püspöki egyházmegye lelkipásztorkodási helyeit 1771-ben, a források felsorolását, valamint az egész mű összeállításához felhasznált irodalom 41 tételből álló jegyzékét.

8. A családnemek mutatójáról írt közel hat évvel ezelőtti lektori véleményemet a következő szavakkal összegeztem: „...hatalmas és az előző három kötet használatához nélkülözhetetlen munkának tartom a lektorált mutatót, ... megjelenését pedig nagyon várom, sőt várjuk mindazok, akik az írott forrásokból származó adatok (itt: nevek) alapján, Ördög Ferenc munkáit is felhasználva, újabb lehetőségeket kapunk egyház- és családtörténeti, történettudományi, nyelvészeti (névtani, alaktani, hangtani) és általában művelődéstörténeti vizsgálatokhoz”. Ezt a véleményemet a mutatókötet teljes anyagának megismerése még jobban megerősíti!

Az elmúlt években többször is részese lehettem olyan (tudományos) összefüggéseknek, vitáknak, amelyeken egyes résztvevők azt a véleményüket hangoztatták, hogy a különféle pályázati forrásokból leginkább alapkutatásokat kellene támogatni, s az alapkutatás az ő értelmezésük szerint az elméleti jellegű tevékenységet jelenti. Éppen ezért – állították – nem kellene például kódexek, nyelvatlaszok, szótárak, különféle névtárak és hasonló kiadási munkálatait támogatni.

Nos, úgy gondolom, az alapkutatás fogalmát a társadalomtudományok körében még senki sem határozta meg (mert talán nem is lehet...), de úgy gondolom, alapkutatás az a tevékenység, amely révén új összefüggéseket ismerhetünk meg, illetve amely révén olyan művek jönnek létre, amelyek segítségével új összefüggéseket tárhatunk fel.

Úgy gondolom – és a fent leírtak ezt talán bizonyíthatják is –, hogy Ördög Ferenc munkája (nem is próbálok méltató jelzőket keresni...) ez utóbbi értelmezésű alapkutatás

klasszikus példája, és az OTKA nyelvészeti zsűrije bizony nagyon bölcsen döntött, amikor ennek a munkálatnak a támogatásáról határozott.

Irodalom:

- FNESz.⁴ = Kiss Lajos 1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Negyedik kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GERSTNER KÁROLY 2001a. Adalékok a családnevek és keresztnévek összefüggéséhez kisebbségi környezetben. Névtani Értesítő 23: 30–37.
- GERSTNER KÁROLY 2001b. Magyar és német földrajzi nevek Sopron környékén. In: Tanulmánykötet. Főszerk. Kovátsné dr. Németh Mária. Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar, Győr. 328–334.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A nyelvjárási régiók. In: Magyar dialektológia. Szerk. Kiss Jenő. Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- KÁLMÁN BÉLA 1973. A nevek világa. III. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES 1999. Magyar utónévkönyv. Vince Kiadó, Budapest.
- MANHERZ, KARL 1977. Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn. Budapest.
- MOLLAY KÁROLY 1982. Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GERSTNER KÁROLY

KERESŐ ÉS MUTATÓ

[CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (CD). Arcanum, 2002; ÖRDÖG FERENC: Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2002. 957 l.]

Száz éven keresztül a magyar középkor történész és nyelvész kutatói körében gyakran felhangzott az óhaj: bárcsak lenne CSÁNKIHOZ mutató! A „Csánki” ugyanis foglommá vált: a történelmi földrajzzal és történelmi névtannal foglalkozók számára csak GYÖRFFY GYÖRGY műve, az eddig 4 kötetben megjelent Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza állítható vele párhuzamba.

Most az Akadémiai Kiadó jóvoltából azonban kézben tarthatunk egy gyönyörű, kötése színében és anyagában a reprint kiadás köteteihez illeszkedő helynévmutató kötetet. Aki azonban megveszi ezt a mutatót, nemcsak ezt birtokolhatja: a kiadó a kötethez mellékletként kínálja CD-n a teljes Csánki alaplírást is. Sőt a CD kereső programjával pillanatok alatt hozzájutunk a teljes kiadványból az összes keresni kívánt névalakhoz. Nem túlzás ez? A semmi helyett hirtelen kettő is? Továbbá: ha a CD-ről bármely névalak azonnal kikereshető, nem felesleges-e a könyv alakú mutatókötet? Nem vált-e okafogyottá majd tíz év aprómunkája? Méltán vetődnek fel ezek a kérdések, de az is: van-e értelme a továbbiakban a kézi, hagyományos mutatók készítésének? Megéri-e ez a fáradságot?

Hogy e kérdésekre választ adhassunk, tegyünk néhány próbát!

A középkori leveleink (HEGEDŰS–PAPP 1991) 96. levelében olvashatjuk a következő helynevet: *Senna*. Nézzük meg ÖRDÖG mutatójában: megvan benne a névalak (743), és utal az Ung megyei Szennára. Helyben vagyunk, hiszen a Középkori leveleink is az Ung megyei Szennát jelöli. De a kutató fejében benne van egy másik Szenna is: a Somogy megyei. Megvan-e ez is a mutatóban? Fellapozva a **SZENNA** címszót, megtaláljuk mind a Somogy megyei, mind az Ung megyei előfordulásra utaló kötet- és lapszámot (776). Ha ezen felbuzdulva megnézzük a FNESz.-ben, hogy mi a név eredete, azt látjuk, hogy végső fokon a szlovákból eredő *széna* szavunkat kereshetjük benne. Van-e hasonló, etimonjában ugyanarra a közsőzra visszamenő helynevünk? – fordulunk az Ördög-mutatóhoz. Nem kell sokáig keresgelnünk, hiszen a **SZENNA** oldalszámán (776) továbbá, hasonló eredetű neveket találunk: **SZENARÉV**, **SZÉNAMEZŐ**, **SZENÁS**, **SZENÁSFALU**, **SZENAFÖLDJE**, **SZENÁSSZEG** stb. No de vannak-e a mai *Szenna* névnek a 16. századi forrásban talált *Senna* alakjától különböző, eltérő alakváltozatai? Erre ÖRDÖG FERENC Csánki-mutatójából nem kapunk választ. A válaszhoz ki kell nyitnunk a CD-t, beütni a keresőprogramba a *Szenna* alakot. A program pillanatok alatt kikeresi mindkét helység összes, akár a birtokosoknál, akár a helyeknél megtalálható előfordulását. Minket most, mivel az alakváltozatokat keressük, a helységek rész érdekel, s ott, rákattintva meg is találjuk a következőt: I. kötet/ Ungvármegye./ Helységek: *Szenna*, *Scynna*, *Zinna*, *Zenna*, *Senna*; illetve II. kötet/ Somogyvármegye./ Helységek: *Szenna*, *Zana*, *Zenna*. Az alakváltozatok kikereséséhez tehát az alaplaphoz kell fordulnunk, a mutató csak az alakváltozatok felől utal a címsőzra, visszafelé nem. A különböző helyesírású és idejű, azonos helységhez tartozó névalakokat tehát az alaplmu megadott helyén találjuk. A kutató számára fontos kérdés lehet az is, hogy az adott név milyen környezetben, összefüggésrendszerben található. Ehhez ismét az alaplmuvet kell fellapozni, bár, ha CSÁNKIBAN valamely minősítés, értelmezés szerepelt, azt a mutató is közli pl. „Szénamező kaszáló”. Úgy tűnik, kérdéseink egy részének megválaszolásához elég a mutatókötetet fellapozni, más részéhez viszont elengedhetetlen az alaplmu „fellapozása”.

Nézzük ÖRDÖG FERENC szándékát: hogyan, milyen tipográfiai eszközökkel teszi használhatóvá, informatívvá a Csánki-mutatót. A szerző részletes használati útmutatót ad a kötethez: a 9–14. lapokon magyarul, a 25–30. lapokon német nyelven olvashatjuk a helynévmutató használatához nélkülözhetetlen útbaigazításokat. Nem volt egyszerű dolog rendet vágni a hivatalos nevek, a névváltozatok, a névalakok (fő- és mellékalak) feltüntetése és utalózása tekintetében. ÖRDÖG FERENC e feladatot is kiválóan oldotta meg. Mutassuk meg a szerteágazó problematikát a *Szeleste* név példáján! Az első adat, amely a mutatóban ide tartozik, a **Szelesta**, álló félkövér szedésű alak, mely szedés azt jelzi, hogy ez az alak olvasati mellékalak, s utal a Vas megyei **SZELESTE** címsőzra. Ez utóbbi nevet ÖRDÖG félkövér nagybetűvel szedeti, s ebből azt tudhatjuk meg, hogy ez a címszó, és hogy az alaplmu-ban is ez alatt találhatjuk az adatokat. A címsőzhoz tartozóan a mutatóban még zárójelben olvasható a (Felső-, Magyar-, Német-), s ez a történeti név jelzős változatait adja. Mivel az alakok a mutatóban betűrendben következnek, még a kevésbé tájékozott olvasó számára is nyilvánvaló, hogy azonos etimonhoz tartoznak a **SZELESTYA**, **SZELESTYE**, **SZELISTAFALVA**, **SZELISTYE** helységek is. Eközben találkozunk a dőlt félkövér szedésű *Szelistye*, *Szelistye-Almás és Szelistyora* utaló címsőzokkal, melyek a (Csánki korabeli) „mai” névalakot adják. A **SZELISTYE** utalásaiban olvasható Váradia^v arra utal, hogy az alaplmu-ban ez mint vártartozék szerepel. Kinyitva a CD-változatot, meg is találjuk Váradia vár névcikkében, annak tartozékai kö-

zött. A mutatókötet tehát valójában – amint ezt ÖRDÖG FERENC is jelzi a bevezetőben – „összesítő (nyelvtörténeti) helynévtárnak is tekinthető” (9).

Összefoglalóan: ha a kutató egy nyelvi adatot talál valamely helységnévre, s érdekli, hogy ez a CSÁNKÍBAN megvan-e, elég, ha az Ördög-mutatóra bízza magát. Ugyanígy, ha bárhol feltűnik egy mai vagy régi helységnév, s ismét az érdekel bennünket, hogy szerepel-e CSÁNKÍBAN, ismét elegendő az Ördög-mutató fellapozása. Ha nevekkal dolgozik a kutató, s az érdekli, hogy – etimológiai és alaktani összefüggések alapján – hol és hány van az adott helységből: ismét csak maradéktalanul kielégít a mutató. Ha viszont egy név történeti, különböző idejű és helyesírású alakváltozatai érdekelnek, az alaplúhoz kell folyamodnunk. Ugyancsak az alaplúhoz kell fordulnunk akkor, ha a bővebb (szöveg)környezetre vagyunk kíváncsiak: ha pl. az érdekel, hogy az illető vártartozék vagy pusztá még milyen más falvakkal, helységekkel együtt tartozott ugyanahhoz az egységhez. Az elmondottakból következik, hogy az Ördög-mutató egyáltalán nem szükségtelen, de van még egy ok, ami miatt használata elkerülhetetlen. A CD-kiadásnak van ugyanis egy fogyatéka: megmutatja ugyan a kikeresett alakot, de nem árulja el, hogy az adat az alaplú melyik kötetének hányadik oldalán található. **L e h e t e t l e n t e h á t h i v a t k o z n i r á .** Emiatt az „Ördög-mutató” (úgyis így fogja hívni mindenki) nélkülözhetetlen azok számára, akik az alaplúvet csak CD-n birtokolják.

ÖRDÖG FERENC Csánki-mutatója talán egyik utolsó példája a számítógép előtti korszak adatfeltárásának/-közlésének. Nem tartom valószínűnek, hogy közelesen bárki is vállalkoznék hasonló módon előállított adattárra, mutatóra. Örülünk tehát, hogy megvan, hiszen nem volt hiábavaló a sok fáradság. Az elkészült mű szervesen illeszkedik az „Ördög-művek” sorába: használni tud, mert pontos, mert megbízható. Isten éltesse a létrehozóját!

HEGEDÜS ATTILA

BIBLIOGRÁFIA

ÖRDÖG FERENC TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGE

Könyvek, tanulmányok, cikkek (recenziók, bibliográfia)

1962

A gyulai keresztnévek becéző alakjai. Néprajz és Nyelvtudomány 5–6: 79–83.

Gyulaj nyelvjárásából. Magyar Nyelvőr 86: 81–4.

Ady Endre: a magyar Ugaron c. versének elemzése. Társszerző: Márkus Ferenc. A nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium 1961–1962. évi évkönyve. Nagykanizsa.

1964

Mutatvány a Zala megye földrajzi nevei c. kiadványból. Társszerző: Végh József. Magyar Nyelv 60: 277–82.

Zala megye földrajzi nevei. Közzétette: Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit. Zalaegerszeg.

1966

A nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium története. Társszerző: Degré Alajos. A nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium 1965–66. évi jubileumi évkönyve. Szerkesztette: Ördög Ferenc. Nagykanizsa. 15–27.

1967

Nyelvjárási Anyaggyűjtés a középiskolában és a tanárképző főiskolákon (Nyelvtudományi Értekezések 58. sz. 378–82.

1969

Mutatvány a készülő göcseji és hetési személynévmonográfia adattári részéből. Magyar Nyelvőr 93: 265–71.

A készülő göcseji és hetési személynévmonográfia elvi és módszertani kérdései. Magyar Nyelv 65: 184–97.

Theoretische und methodische Frangen eines ungarischen regionalen Personennamen-Atlases. Disputationes ad montium vocabula aliorumque nominum significationes pertinentes I–II. Wien. II. 305–12.

1970

A földrajzi nevek változatainak feljegyzéséről. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. 389–90.

Gazdát cserélt becézőnevek. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. 176–82).

1972

Adatok a göcseji keresztnév-divat legújabbkori történetéhez. A nagykanizsai Thúry György Múzeum jubileumi emlékkönyve. Nagykanizsa. 296–311.

1973**Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Budapest. 620 l.**

Untersuchungen über die Struktur der ungarischen Personennamen im südwestlichen Transdanubien. *Acta Linguistica* 23: 165–200.

Pais Dezső (1886–1973). Göcseji Helikon Honismereti közleményének 27. sz. Zalaegerszeg.

1974

Über die neuen Sammlungsarbeiten der geographischen Namen in Ungarn. Társszerző: Végh József. *Actes du XIe. Congres International des Sciences Onomastiques*. Sofia. II. 109–11.

A földrajznév-gyűjtés tapasztalatai és feladatai Dél- Dunántúl megyéiben. A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Melléklet. Pécs. 1–13.

A személynévvizsgálat új útjai. A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Melléklet. Pécs. 99–111.

A ragadványnévadás nyelvi eszközeiről. *Nyelvtudományi Értekezések* 83. sz. 426–7.

Onomastic Bibliography. Ugrian. Hungarian 1972–1973. *Onoma* 19: 329–41.

Somogy megye földrajzi nevei. Közzétette többek között Ördög Ferenc. Budapest.

1975

Eine neue volkstümliche antroponymische Reihe. *Onoma* 19: 630–1.

Wissenschaftliche Sitzung in Zalaegerszeg Desiderius Pais zum Gedanken. *Onoma* 19: 670–2.

Az asszonyok megnevezése a népnyelvben. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 140. sz. 69–72.

1976

Onomastic Bibliography. Ugrian. Hungarian. Onoma 20: 557–61.

Onomastic Bibliography. Ob-Ungarian. Onoma 20: 561.

1977

Ungarische PN-Datensammlungen. *Onoma* 21: 637–8.

Balogh Lajos–Király Lajos: Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. *Honismeret* 6: 59–60. (Ismertetés)

Ungarische menkundliche Arbeiten. *Onoma* 21: 638–9.

Die neuzeitliche Geschichte des Dorfes Püspökladány (Komitat Hajdu-Bihar) in seinen ON. Von Gy. Kecskés. *Onoma* 21: 684–6).

1978

A földrajzi nevek ellenőrzésének alapelvei és menetrendje. A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve. Budapest. 30–42.

1979

Onomastic Bibliography. Ugrian. Hungarian. Onoma 23: 728–32.

Das System der Kalotaszeger Ungarischen Beinamen von P. Gergely. *Onoma* 23: 222–3. (Ismertetés)

Ungarische namenkundliche Arbeiten. Onoma 23: 173–4.

Ungarische PN-Datensammlungen. Onoma 23: 172–3.

1980

Néhány megjegyzés a névtudomány műszavaihoz. Névtani Értesítő 3: 56–8.

Ungarische Konferenz für Namenforschung. Onoma 24: 184–6.

Namenforschung-Mitteilungen. Onoma 24: 226–7.

Helységneveink keletkezés módjáról. Budapest, 1980.

1981

Zala megye helységneveinek rendszere. Budapest. (A Helységneveink keletkezés módjáról [Budapest, 1980] c. füzet 2., átdolgozott kiadása.)

Az anyanyelv-művelés és a nyelvjárási anyaggyűjtés összefüggései és időszerű feladatai. Honismereti Híradó 1. sz. 14–24.

Onomastic Bibliography. Ugrian. Hungarian. Onoma 25: 341–6.

Tolna megye földrajzi nevei. Közzétette többek között Ördög Ferenc. Budapest.

A megyékben folyó földrajzinév-gyűjtés helyzete és időszerű kérdései. Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Szerkesztette: Hajdú Mihály és Rácz Endre. Budapest. 147–57.

A patikanevek keletkezés módjai. Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Szerkesztette: Hajdú Mihály és Rácz Endre. Budapest. 235–9.

1982

A puszta helynevekből keletkezett családnevek kérdéséhez. Magyar Nyelvőr 106: 484–6.

A nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium pályadíjnyertes dolgozatai a Helikon Ünnepeken 1964–1981. Névtani Értesítő 7: 154–5.

Der Eigennamen im Unterricht. Onoma 26: 215–6.

Gyulaj keresztnévei 1730–1960. Budapest.

Vas megye földrajzi nevei. Közzétette többek között Ördög Ferenc. Szombathely.

Baranya megye földrajzi nevei I–II. Közzétette többek között Ördög Ferenc. Pécs.

1983

Sebestyén Ádám: Bukovinai székely népmesék I–II. Dunatáj 6: 77–8. (Ismertetés)

A „Bevezetés a személynevek vizsgálatába” című speciális kollégium programja és tapasztalatai az ELTE Bölcsészettudományi Karán. Névtani Értesítő 8: 90–100.

1984

Pais Dezső és a névtudomány. Magyar Nyelvőr 108: 243–6.

Tájékoztatás az országos földrajznév-gyűjtés helyzetéről. Honismeret 2: 48–51.

Onomastic Bibliography. Ugrian. Hungarian. Onoma 27: 309–11.

1985

A magyar céhek patrónusválasztásának hagiográfiai, ikonográfiai és művelődéstörténeti indításai. Név és névkutatás. Szerkesztette: Békési Imre. Budapest. 20–22.

1986

Bibliographia Hungarica. Onoma 28: 395–8.

1988

Útmutató Budapest földrajzi neveinek gyűjtéséhez. I. A szóbeli és a mai írásbeli (hivatalos, kataszteri) nevek. Budapest.

A készülő XVIII. századi zalai személynévtár családneveinek nyelvjárástörténeti hasznosításáról. A magyar nyelv rétegződése. A magyar Nyelvészek IV. Nemzetközi Kongresszusának előadásai I–II. Budapest. II. 729–35.

1989

Az első magyarországi népességösszeírás (1745–1771) mint névtudományi és művelődéstörténeti forrás. A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I–II. A II. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Budapest–Wien. 1989. I. 434–7.

Zala megye XVIII. századi népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745–1771. Névtudomány és művelődéstörténet. IV. Magyar Névtudományi Konferencia Pais Dezső születésének 100. évfordulóján Budapest. 255–9.

Helynévgyűjteményeink mint az onomato-dialektológia forrásai. Baranyai Művelődés 3: 27–33.

Bibliographia Hungarica. Onoma 29: 431–6.

A földrajzi nevek gyűjtése, kutatása 1980–1986. Névtudomány és művelődéstörténet. Budapest. 31–46.

1991

Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei I. Kiadja az MTA Nyelvtudományi Intézete és Zala megye Önkormányzati Közgyűlése. Budapest–Zalaegerszeg. I. 836 l.

Bibliographia Hungarica. Ugrian. Hungarian. Társ szerző: Gerstner Károly. Onoma 30: 368–71.

Személyneveink onomato-dialektológiai vizsgálatáról. Emlékkönyv Benkő Loránd 70. születésnapjára. Szerkesztette: Hajdú Mihály–Kiss Jenő. Budapest. 488–96.

1992

Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei II. Kiadja az MTA Nyelvtudományi Intézete és Zala megye Önkormányzati Közgyűlése. Budapest–Zalaegerszeg. 893 l.

A Magyar Korona országainak (Magyarország, Horváth-Szlavónország, Fiume és kerülete) templom- és kápolnatitulusai 1900–1920. Névtani Értesítő 14: 36–45.

1993

Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei III. Kiadja az MTA Nyelvtudományi Intézete és Zala megye Önkormányzati Közgyűlése. Budapest–Zalaegerszeg. 786 l.

Ragadványnevek a gyászjelentéseken. Névtani Értesítő 15: 250–3.

Bibliographia Hungarica. Ugrian. Hungarian. Társ szerző: Gerstner Károly. Onoma 31: 336–9.

1994

A római és görög katolikus egyház anyakönyvezésének kezdetei a Magyar Szent Korona országaiban (Magyarország, Fiume és kerülete, Horváth- Szlavónország 1900–1920). Magyar Nyelv 90: 503–9.

1995

Neue Namenkundliche Arbeiten vom ungarischen Sprachgebiet 1992–1993. Társszerző: Vincze László. Onoma 32: 44–51.

1996

Migrációra utaló családnevek Zala megye XVIII. századi népességösszeírásaiban (1745–1771). Nagykanizsa első oklevéli említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti-történettudományi konferencia előadásai. Nagykanizsa. 1996. 105–7.

Beszámoló a hazai helynévgyűjtésről. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai I–II. Szerkesztette: B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály. Budapest–Miskolc. II. 383–8.

Helynevekből keletkezett családnevek *-i* képzővel és anélkül. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai I–II. Szerkesztette: B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály. Budapest–Miskolc. II. 77–83.

Az első magyarországi református anyakönyv családnevei, ragadványnevei és névhelyettesítői. Szavak – nevek – szótárak. Szerkesztette: Kiss Gábor és Zaicz Gábor. Budapest. 270–82.

Eltűnt patikaneveink nyomában. Pannon Tükör 2: 55–8.

Vélemény Mező András Magyarország patrocíniumi helységnevei (XI–XV. század) című doktori értekezéséről. Névtani Értesítő 18: 127.

1998

Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei IV. Kiadja az MTA Nyelvtudományi Intézete és Zala megye Önkormányzati Közgyűlése. Budapest–Zalaegerszeg. 639 l. + Mellékletek.

A harangnevekről. A magyar művelődés és a kereszténység. Szerkesztette Jankovics József–Monok István–Nyerges Judit. Budapest–Szeged. II. 1078–84. (Elhangzott előadás a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson.)

1999

Győr-Moson-Sopron megye helységneveinek keletkezésmódjáról. Az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola Évkönyve 1998–99. Közzétette Kovátsné Németh Mária. Győr. 150–8.

2001

A *Tüttösi, Tüttös, Tüttő* családnevekről. Névtani Értesítő 21: 188–90.

Szemponatok és adalékok XVIII. századi keresztnéveink vizsgálatához. A Nyugat-magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar Tanulmánykötete. Közzéteszi Kovátsné Németh Mária. Győr. 299–306.

2002

Helynévmutató Csáki Dezső történelmi földrajzához. Budapest. 867 1.

A Koppány menti tájszótár regionalitása. Dialektológiai szimpozion IV. Szombathely. 226–8.

Der Gegenwärtige Stand der Personennamenforschung in Ungarn. Társ szerző: Vincze László. *Onoma* 35: 71–84.

Szerkesztői tevékenység:

A nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium 1965–66. évi évkönyve. Nagykanizsa, 1966.

A nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium 1966–67. évi évkönyve. Nagykanizsa, 1968.

A nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium 1967–68. évi évkönyve. Nagykanizsa, 1969.

Pedagógus pályázatok 1972. Zalaegerszeg, 1972.

Pedagógus pályázatok 1973. Zalaegerszeg, 1973.

Pedagógus pályázatok 1974. Zalaegerszeg, 1974.

Pedagógus pályázatok 1975. Zalaegerszeg, 1975.

Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Társ szerkesztő: Szathmári István. Budapest, 1975.

Pedagógus pályázatok 1978. Zalaegerszeg, 1978.

Heves megye földrajzi nevei. III. A hevesi járás. Társ szerkesztő: Papp László és Végh József. Budapest, 1980.

Knausz Ágnes: Kutya- ló- és szarvasmarhanevek Miklósán. Budapest, 1981.

Markó Imre Lehel: Kiskánizsai szótár. Budapest, 1981.

Paulusz Julianna: Szarvasmarhanevek Nagykanizsa környékén. Budapest, 1981.

Tolna megye földrajzi nevei. Társ szerkesztő: Papp László és Végh József. Budapest, 1981.

Tóth Éva: Letenye és Sormás kutyanevei. Budapest, 1981.

Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. Budapest, 1982.

Veszprém megye földrajzi nevei. I. A tapolcai járás. Társ szerkesztő: Balogh Lajos. Budapest, 1982.

Biskopics Éva: Kiskánizsai kutyanevek. Budapest, 1983.

Boha Judit: Páka szarvasmarha- és kutyanevei. Budapest, 1983.

Egyed Mária: Orosztony szarvasmarhanevei. Budapest, 1983.

Horváth Attila: Pölöskefő és Kacorlak kutyanevei. Budapest, 1983.

Paulusz Julianna: Nagykanizsai kutyanevek. Budapest, 1983.

Tóth Éva–Tóth Mária: Palin, Korpavár, Bagolasánc és Kerecseny kutyanevei. Budapest, 1983.

Tóth Ildikó: Pölöskefő szarvasmarha nevei. Budapest, 1983.

Szép Katalin: Magyarszerdahely személynevei. Budapest, 1985.

Körmendi Géza: Komárom megye helységneveinek rendszere. Budapest, 1986.

Gyergyák Krisztina: A törzskönyvezett szimentháli szarvasmarhák nevei a századforduló Magyarországon. Budapest, 1986.

Hajas Andrea: Kovácsmesterségek Nagykanizsán. Budapest, 1986.

Zala megye földrajzi nevei. II. A Keszthelyi járás. Társ szerkesztő: Balogh Lajos. Budapest, 1986.

- Szolnok megye földrajzi nevei. I. A jászberényi járás. Társszerkesztő: Balogh Lajos. Jászberény, 1986.
- Kocsis Annamária: Hahót kutya nevei. Budapest, 1987.
- Szép Katalin: Magyarszerdahely szőlőnévei. Budapest, 1987.
- Veszprém megye földrajzi nevei. II. A Pápai járás. Társszerkesztő: Balogh Lajos. Budapest, 1987.
- Heves megye földrajzi nevei. IV. A Gyöngyösi járás, Hatvan és környéke, Eger. Társzerkesztő: Balogh Lajos. Budapest, 1988.
- Néprajzkutatás és iskola. Budapest, 1988.
- Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia Pais Dezső születésének 100. évfordulóján. Társszerkesztő: Balogh Lajos. Budapest, 1989.
- Emlékkönyv a nagykanizsai Batthyány Lajos Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola fennállásának 225. évfordulójára (1765–1990). Társszerkesztő: Szébenyi Mária. Nagykanizsa, 1990.
- Veszprém megye földrajzi nevei. III. Az ajkai járás. Társszerkesztő: Balogh Lajos. Budapest, 1991.
- Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei. V. Tiszazug. Társzerkesztő: Balogh Lajos. Jászberény–Kunszentmárton, 1994.
- Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke. Társzerkesztő: Balogh Lajos. Budapest, 1997.
- Győr-Sopron-Moson megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Társzerkesztő: Balogh Lajos. Győr, 1998.
- Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A Veszprémi járás. Társzerkesztő: Balogh Lajos. Budapest, 2000.
- Pest megye földrajzi nevei. V. A Nagykátai járás. Társzerkesztő: Balogh Lajos. Piliscsaba, 2002.
- Onomastica Uralica I. Hungarian in Onomastics in Onoma. Társzerkesztő: Hoffmann István és Nyirkos István. Debrecen, 2002.

Tudományszervezés az MTA Nyelvtudományi Intézete megbízásából:

- Zala megye földrajzi nevei. Végh József irányításával és Ördög Ferenc vezetésével gyűjtötték a Zala megye pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Közzétette: Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit. Zalaegerszeg, 1964. 737 l. + 1 térképmelléklet.
- Tolna megye földrajzi nevei. Tudományos irányító: Ördög Ferenc és Végh József. Közzétette: Hajdú Mihály, Király Lajos, Ördög Ferenc, Rónai Béla, Szabó József, Vadas Ferenc. Budapest, 1981. 841 l.
- Baranya megye földrajzi nevei I–II. Pesti János vezetésével gyűjtötték a PFT hallgatói, pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Tudományos tanácsadó: Ördög Ferenc. Közzétette: Balogh Lajos, Barics Ernő, Gerstner Károly, Heilmann József, Hoffmann Ottó, Király Lajos, Neducsin Dragutin, Ördög Ferenc, Pesti János, Posgay Ildikó, Rónai Béla, Takács Józsefné, Temesi Mihály, Túrós Lászlóné. Pécs, 1982. I. 1055 l., II. 1279 l.
- Veszprém megye földrajzi nevei. I. A Tapolcai járás. Mészárosné Varga Mária vezetésével gyűjtötték a Veszprém megyei pedagógusok és más önkéntes

- munkatársak. Tudományos irányító: Ördög Ferenc. Közzétette: Gaál Sándorné Lakossy Judit, Király Lajos, Mészárosné Varga Mária, Tassy Szelestey Ibolya. Budapest, 1982. 328 l.
- Komárom megye földrajzi nevei. Körmentdi Géza és Túri Róbert vezetésével gyűjtötték pedagógusok, középiskolai diákok és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító: Ördög Ferenc és Végh József. Közzétette: Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmentdi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. Budapest, 1985. 494 l.
- Zala megye földrajzi nevei. II. A Keszthelyi járás. Markó Imre Lehel vezetésével gyűjtötték a keszthelyi járási pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító: Ördög Ferenc. Közzétette: Markó Imre Lehel, Rónai Béla, Varga Mária, Vitányi Borbála. Budapest, 1986. 157 l.
- Szolnok megye Földrajzi nevei. I. A Jászberényi járás. Gyűjtötték: Farkas Ferenc, továbbá a Jászberényi Tanítóképző Főiskola hallgatói és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító: Ördög Ferenc. Közzétette: Farkas Ferenc. Jászberény, 1986. 284 l.
- Veszprém megye földrajzi nevei. II. A Pápai járás. Tungli Gyula vezetésével gyűjtötték a Veszprém megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító: Ördög Ferenc. Közzétette: Ács Anna, Csepregi Istvánné, Gerstner Károly, Györffy Györgyné, Harmath István, Hoffmann István, Tungli Gyula, Varga Mária. Budapest, 1987. 401 l.
- Heves megye földrajzi nevei. IV. A Gyöngyösi járás, Hatvan és környéke, Eger. Tanítványainak közreműködésével gyűjtötte: Pelle Béláné. Tudományos irányító: Ördög Ferenc. Közzétette: Pelle Béláné. Budapest, 1988. 459 l.
- Veszprém megye földrajzi nevei. III. Az Ajkai járás. Varga Mária vezetésével gyűjtötték a Veszprém megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak, Tudományos irányító: Ördög Ferenc. Közzétette: Gerstner Károly, Lakossy Judit, Szelestey Ibolya, Varga Mária. Budapest, 1991. 423 l.
- Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei. V. Tiszazug. Gyűjtötték: Baldaszi József, Horgosi Ödön, Farkas Ferenc, a Jászberényi Tanítóképző Főiskola hallgatói, a települések pedagógusai és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító: Ördög Ferenc. Jászberény–Kunszentmárton, 1994. 178 l.
- Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke. A gyűjtési munkák irányítója Bognár András és Rónai Béla. Tudományos tanácsadó: Végh József és Ördög Ferenc. Közzétette: Fekete János. Budapest, 1997. 118 l.
- Pest megye földrajzi nevei. V. A Nagykáta járás. Tudományos irányító: Ördög Ferenc. Horváth Lajos és Hegedűs Attila vezetésével gyűjtötték a Pest megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Közzétette: Farkas Ferenc. Piliscsaba, 2002. 151 l.

